



Scriptorium

I. Scriptorium konferencia, Vác, 2017. május 11–12.

*Litteris
vincimur*



Scriptorium

Sorozatszerkesztők:

S.E.R. VARGA LAJOS
BOROS ISTVÁN
TAKÁCS LÁSZLÓ

Litteris vincimur

I. Scriptorium konferencia

Vác, 2017. május 11–12.



SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 2018

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Központi Alapok Program KAP17-61019-1.8-BTK
és az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ
támogatásával készült.

Szerkesztette:
BOROS ISTVÁN
TAKÁCS LÁSZLÓ

A hátsó borítón Vác XVIII. századi látképe látható
(Róka János, *Alt und Neu Waitzen*, Pressburg-Kaschau, 1777)

Tervezőszerkesztő:
KOCZKA ETELKA KRISZTINA

© Szent István Társulat, 2018
© Szerzők, 2018

ISSN 2631-0643
ISBN 978 963 277 779 5

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Nyomdai munkálatok: Mega-Galaxis Kft.
Felelős vezető: Nemere Zsolt

ELŐSZÓ

Az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ, a Váci Egyházmegyei Könyvtár és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Klasszika Filológia Tanszéke közös szervezésében került sor 2017. május 11-én és 12-én a váci Püspöki Palotában az első *Scriptorium-konferenciára*. A tanácskozás célja egyfelől az volt, hogy a digitális írásbeliség korában középpontba állítsa azt a szöveg-corpust, amely a könyvnyomtatás föltalálásáig a fölhalmozott tudás továbbadásának kizárólagos formája volt, s amely jelentőségét a XV. század után sem veszítette el, sőt bizonyos tekintetben a mai napig megőrizte, másfelől pedig, hogy ráirányítsa a figyelmet arra a gazdag kéziratok anyagra, amely a magyar és nem magyar egyházi és világi köz- és magángyűjteményekben található. Ennek a gazdag és sokrétű, folyamatosan bővülő hagyatékra a föltárása és értelmezése komoly kutatómunkát és speciális ismereteket igényel. Ugyanakkor a szövegek eltérő természetéből fakadóan a megközelítési lehetőségek is igen változatosak, így a kéziratokkal, kéziratossággal foglalkozó kutatók közti eszmecsere egyszerre szolgálhat arra, hogy bővüljön az általunk ismert szövegvilág s új módszertani fogásokat és értelmezési műveleteket ismerjünk meg. Ennek a szándékaink és terveink szerint évente más-más helyszínen megrendezésre kerülő konferenciasorozattal párhuzamosan *Scriptorium* könyvsorozatot jelentetünk meg, amelynek az első kötetét adjuk közre. Ennek anyagát a tanulmányokban tárgyalt kéziratok kronológiája szerint rendeztük el. Bízunk abban, hogy e kötet *varietas*-a bizonyítja, milyen bőséges, izgalmas és tanulságos kéziratok anyag vár földolgozásra és értelmezésre, amelynek eredményeképpen milyen sokrétű új ismeretekre tehetünk szert.

Budapest, 2018. március 31.

BOROS ISTVÁN
TAKÁCS LÁSZLÓ
S.E.R. VARGA LAJOS

TARTALOM

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem.: A középkori kánonjogi kéziratállomány kutatásának a létjogosultsága a XXI. században	9
HAADER LEA: Tükröt tartó korrektúrák	17
W. SOMOGYI JUDIT: Rövidítési formák itáliai keletkezésű, rejtjelezett kéziratokban	31
SZELESTEI N. LÁSZLÓ: Liptay István prédikációi (1680-as évek – 1694 előtt)	43
VASS CSONGOR: <i>A' Boldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője</i> című kézirat énekeskönyv	57
DÖMÖTÖR ADRIENNE: Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón	89
G. MOLNÁR PÉTER: Felix Fabri útleírásai	111
P. KOCSIS RÉKA: „Az ki írta, egy Ave Máriát kér” – Kolofónok az ómagyar kódexekben	119
DÉNESI TAMÁS: Rotulák. A pannonhalmi főapátság XVII–XVIII. századi kapcsolatrendszere gyászjelentések tükrében	139
MARÓTH MIKLÓS: Keresztény és zsidó vitája Turfánból	155
BABUS ANTAL: Nyugati kéziratok hagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek gyűjteményében	169
MACZÁK IBOLYA: Illyés András jegyzetgyűjteménye. Egy életmű tanulságai	177
LAUF JUDIT: Pseudo Ptolemaeus Centiloquiuma Vácott. Néhány jelentős kódextöredék a Váci Egyházmegyei Könyvtárban	187
VARGA LAJOS: Váci Egyházmegyei Könyvtár és Váci Püspöki és Káptalani Levéltár	197

DOMOKOS GYÖRGY: Az egri székesegyház építésére vonatkozó kéziratok a Modenai Állami levéltárban	209
JANZSÓ MIKLÓS: Filippo Alberici <i>Tabula Cebetis</i> -interpretációja	221
DÓZSA GÁBOR ZOLTÁN: Egy ismeretlen szentszéki formuláskönyv a XV. század első harmadából	229
EKLER PÉTER: Antik retorikai művek a Corvina könyvtárban	237
SZÁDOCZKI VERA: Szentmihályi Mihály <i>Egyházi énekes könyvének</i> kéziratai	247
NAGY GÉZA BALÁZS: A Váci Püspöki Consistorium működését meghatározó statutum (1719)	265
KÉPMELLÉKLET	273
A KONFERENCIA PROGRAMJA	281
A TANULMÁNYOK SZERZŐI	285

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem.

A középkori kánonjogi kéziratállomány kutatásának a létjogosultsága a XXI. században*

A tudományos miliőben a „létjogosultság” kifejezés jelentése kettős. Egyfelől – tág értelemben – kifejezi, hogy egy meghatározott kutatási tevékenység ténylegesen képes-e új eredményekkel gazdagítani a tudományos ismereteket. Másfelől – szűk értelemben – a kérdés arra irányul, hogy ezek az új ismeretek mennyiben tudják befolyásolni a tudományosan megalapozott kortárs kijelentéseinket; azaz, hozzá tudnak-e járulni egy adott tudomány/tudományág/tudományterület művelésének jelenlegi elmélyítéséhez, megállapításainak előrevivő új következtetéseihez, vagy értelmezésének pontosabb meghatározásához.¹

A középkori kánonjogi kéziratállomány kutatása tekintetében, mindkét esetben pozitív választ tudunk adni a megfogalmazott kérdésre. Éppen ezért a következőkben a „létjogosultság” szűkebb jelentése tükrében kívánjuk vizsgálni az 590 és 1545 között keletkezett kánonjogi források kutatását és eredményének kihatását a hatályos kánonjogi normarendszer értelmezésére és alkalmazására.

A középkori kánonjogi kéziratforrások vizsgálata

Az eredeti szövegtenű magán viseli keletkezésének, használatának és egész történetének fizikai következményeit, amelyeket a megfelelően felkészült kutató még ha töredékesen is, de feltárhat. A kánonjogi szövegeken végzett ilyen feltárás nem pusztán valamilyen újabb adat, ami feltűntethető az adott kódex, vagy más kézirat-katalógus leírásában. A megismert új adatok gazdagíthatják az egyház életének egy konkrét területét érintő jogi szabályozás szándékának és gyakorlatának pontosabb megértését. Az ilyen jellegű információ nemcsak történelmi jelentőséggel bír, amikor megvilágítja egy adott

* Készült a Nemzetközi Kánonjogtörténeti Kutatóközpontban (Budapest) a KAP 16-73021-3.6-JÁK projekt keretében.

¹ Vö. Szuromi Sz. A. (2013), *A kánonjogtudomány módszerének vázlata*, in Szuromi Sz. A., *A tudományos módszer*, Budapest. (Pázmány Könyvek, 9.) 85–95, különösen 90–92.

jogintézmény adott korban és földrajzi helyen való működésének elveit; hanem világosabbá teszi az azóta eltelt időben működő és a most fennálló kánoni előírások sajátosságainak alapját.² Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kánonjog élő jog, az élő és működő Egyház joga, amelyben így jelentős mértékű állandóságot, valamint korhoz és társadalmi környezethez kötődő kisebb mértékű változékonyságot fedezhetünk fel. Éppen ezért az eredeti ókori, középkori és újkori egyházfegyelmi szövegek kánonjogtörténeti feldolgozásakor nem elegendő az abban található elvek feltüntetése és ismertetése, továbbá a rövidítésrendszer feloldása, hanem komoly kötelezettség a megfelelő intézménytörténeti háttérben való elhelyezése és az egyház mindenkori céljába történő beillesztése.³ Ebben nagy segítséggel lehetnek azok a másodlagos adatok, amelyek nem a szövegből, hanem a kézirat minőségéből, egyes helyek elhasználatából, illetve a későbbi kiegészítések vizsgálatából származnak. Látható tehát, hogy az Egyház mindennapi élete *locus historicus*, így fontos, hogy annak jelenlegi formája is ismert legyen a kutató előtt. Azok az intézmények és területek, amelyeken a különböző kánoni műveket használták a katolikus egyház mindennapos gyakorlatában, sokkal kevésbé változtak működésük és belső logikájuk sajátosságai tekintetében, mint a társadalmi, politikai berendezkedés, vagy magának az Egyháznak a helyzete.

Óvakodni kell tehát a pusztá lingvisztikai és egyetemes történelmi adatok alapján álló szövegértelmezésektől, rövidítések feloldásaitól és következtetésektől. Egy hatályos (vö. például CIC) kánon régi jog alapján álló értelmezéséhez szükséges az eredeti források keletkezésének és alkalmazásának korában létező belső alapelvek megértése. Azonban itt szükséges megemlíteni a különböző források egymáshoz való hierarchikus viszonyának az adott gyűjtemény idejében alkalmazott követését is. Mindennek objektív feltárásához és kiegyensúlyozott értékeléséhez elengedhetetlen a szövegtanú lehető legpontosabb leírása, amelynek ki kell térnie: 1) a szerzőre (szerzőkre) és a tartalomra; 2) a kézirat szerkezetének az eredetére; 3) a keletkezés területi behatárolására – amennyiben lehetséges úgy magára a scriptorium megnevezésére (vö. lokalizáció); 4) a szöveg általános és az egyedi sajátosságainak rögzítésére (hány kolumna oldalanként, a kézírás egyedi jellemzői, rövidítések stb.); 5) datálás; 6) díszítő elemek (ornamentika, miniatúrák) és jelleg-

² Részletesen vö. Szuromi Sz. A. (2006), *Az egyházjogi források feldolgozásának szempontjai*, in *Kánonjog* 8 49–77, különösen 62.

³ Vö. Erdő, P. (2003), *Metodo e storia del diritto nel quadro delle scienze sacre*, in De León, E. – Álvarez de las Asturias, N., *La cultura giuridico-canonica Medioevale premesse per un dialogo ecumenico* (Pontificia Università della Santa Croce, Monografie giuridiche 22), Milano. 3–22, különösen 15–16. Errázuriz, J. C. M. (2003), *Lo studio della storia nella metodologia canonistica: la rilevanza della nozione di diritto*, in De León, E. – Álvarez de las Asturias, N. (2003), *La cultura giuridico-canonica Medioevale*, 109–121, különösen 114.

zetességeik (*illuminatio*).⁴ A kodikológiai leírásnál mindezt ki kell, hogy egészítse: 1) Hány bi-folio-t tartalmaz egy ívfűzet a kódexen belül (ha eltérő számú, akkor az is releváns-e)? Kolligátumról van szó vagy nem; s mennyire kidolgozottak a pergamenlapok? Melyek azok a lapok és témák, ahol a kézirat az átlagosnál jóval többször volt használva? 2) Mindezek alapján pedig a *proveniencia* és a *possessor* meghatározására tett kísérlet.⁵

*A jogforrások elemzése
mint a hatályos kánonjog értelmezésének az eszköze*

A *Corpus iuris canonici*-t alkotó hat kánonjogi gyűjtemény (*Decretum Gratiani* [1140], *Liber Extra* [1234], *Liber Sextus* [1298], *Clementinae* [1317], *Extravagantes Iohannis XXII* [1325/1500], *Extravagantes communes* [1500/1503]), kiegészítve a Trentói Zsinat (1545–1563) döntéseivel, valamint a későbbi pápai vagy kuriális jogalkotás dokumentumaival, nehéz helyzet elé állította azt a kánonjogászt, aki az Egyház normáit egy konkrét kánonjogi helyzetben kívánta alkalmazni. A felhalmozódott gazdag kánoni források ilyen formában történő kezelése – szem előtt tartva a kánoni joganyag sajátosságait – mégis elő tudta segíteni a konstans egyházfegyelmi alapelvek legpontosabb és jóval világosabb érvényesítését.⁶ Ez az értelmezési mód képes volt arra, hogy az Egyház célját a joggyakorlat terén hűségesen és lelkiismeretesen megőrizze. Ennek az ismerete vezette az első kánonjogi kodifikációban résztvevő szakértőket, amikor kellő körültekintéssel, a majdnem kétezer év jogalkotási, jogértelmezési és joggyakorlati folyamatának eredményeként előttük álló kánoni örökségre tekintettek.⁷ Ebben az óvatosságban ott rejlett egyúttal az aggodalom is, nehogy a kánonjog lényegi sajátosságai és tartalma, amely az Egyház legkorábbi időszakától kristályosodott ki, valamilyen szerkezeti, vagy a kodifikáció következményeként akár lényegét érintő módosulást szenvedjen el. A helyzetet a CIC (1917) Can. 6 beillesztésével oldották fel, amely kifejezetten azokra az esetekre hívta fel a figyelmet, amikor a kánonjogásznak a régi jogot figyelembe véve kell kialakítania álláspontját.

⁴ Szuromi, Sz. A. (2016a), Paleographical and Codicological Principles for Identification of Origin of the Canonical Manuscripts, *Ephemerides Iuris Canonici, Nuova Serie* 56 (2016). 267–284, különösen 270.

⁵ Szuromi 2016a:271.

⁶ Ennek részletes kifejtése megjelent: Szuromi Sz. A. (2016b), Az 1545 előtti egyházi források hatása a modern kánonjog rendszerére, in *Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae*, III/19, Budapest. 28–34.

⁷ Részletesen vö. Sedano, J. (2015), Dal Corpus Iuris Canonici al primo Codex Iuris Canonici: Continuità e discontinuità nella tradizione giuridica della Chiesa latina. *FThC* IV (26/18). 215–238.

Ilyen eset lehetett, amikor a *Corpus iuris canonici* valamely szövegrészletét szó szerint vette át a CIC (1917).⁸ Hasonlóan fontos volt az eredeti jogforrások szerepe akkor is, ha a kánon csak részben egyezett meg a régi joggal, illetve amennyiben kétséges volt, hogy a Kódex tartalma eltér-e a régi jogtól. Mivel a CIC (1917) Can. 6. n. 5 rögzítette, hogy a Kódex nem említ minden lehetséges büntetést, ez további teret adott a régi jog használatára.⁹

Ahhoz, hogy a kánonjogász helyesen tudja értelmezni ezeket a kánonokat, legalább alap szinten szükséges volt a *Corpus iuris canonici* ismerete, beleértve a hozzákapcsolódó rövidítésrendszer jelentésének és módszerének elsajátítását is. A kánoni latinitásban való kellő jártasság szintén alapfeltétele volt a Kódex értelmezésének. Az említett ismereteknek a mindennapos gyakorlatban történő alkalmazását segítette a CIC (1917) jegyzetekkel ellátott kiadása, amely minden egyes kánonhoz kapcsolódóan – rövidített formában – tartalmazta annak forrásait.¹⁰ Mindez kiegészült a Kódexhez készült, terjedelmes – kilenckötetes – forráskiadással, amely Pietro Gasparri (†1934) és Serédi Jusztinian O.S.B. (†1945) neve alatt jelent meg.¹¹ Mindössze csak jelezni szeretnénk, hogy az eredeti források ismerete nem pusztán a fentebb felsorolt esetekben volt szükséges a konkrét kánon jelentésének jobb megértéséhez, hanem általánosságban is fontos volt a jogértelmezéshez, hogy kellően árnyalt álláspontot lehessen kialakítani az egyes kánonok forrástörténeti hátterének a megismerése alapján. Ez utóbbi általános elv különleges jelentőséget kapott akkor, amikor a bíró megpróbálta elhelyezni a konkrét kánonjogi problémát abba a kazuisztikus rendszerbe, amely az elmúlt századokban, a különböző egyházi bíróságokon, vagy egyházmegyei hivatalokban kristályosodott ki.¹²

A hatályos Egyházi Törvénykönyv (1983) szintén a 6. kánonban foglalkozik a régi joggal, amelyben kimondja: „A jelen Kódex kánonjait, amennyiben a régi jogot tartalmazzák, a kánoni hagyományt is figyelembe véve kell értelmezni.”¹³ Ez a rendelkezés – összevetve az első kodifikáció eredményeként megfogalmazott elvvel – láthatóan kevesebb teret enged a *Corpus iuris canonici* és a CIC (1917) használatának a mindennapos jogértelmezésben és

⁸ Vö. CIC (1917) Cann. 884, 2351.

⁹ Vö. Álvarez de las Asturias, N., (2014), *Ecclesia semper reformanda: la contribución del derecho canónico*, Madrid. (Subsidia Canonica, 13.) 31–32.

¹⁰ *Codex iuris canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus, Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus, praefatione, fontium annotationae et indice analytico-alphabetico ab E.mo Petro Card. Gasparri auctus*, Typ. Pol. Vat. 1974.

¹¹ Gasparri, P. – Serédi, I. (1923–1939), *Codicis iuris canonici fontes*, I–IX. Romae 1923–1939.

¹² Szuromi 2006:75.

¹³ CIC Can. 6 – § 2. *Canones huius Codicis, quatenus ius vetus referunt, aestimandi sunt ratione etiam canonicae traditionis habita.*

jogalkalmazásban, beleértve a joggyakorlatot is. Mindazonáltal nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kánonokat kötelező a törvényhozó szándékának megfelelően értelmezni (vö. CIC Can. 17). Így nem tekinthetünk el az utolsó egyetemes zsinat – a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) – döntéseitől sem, amelyek ugyan időben megelőzik az új Egyházi Törvénykönyv 1983. január 25-én történt kihirdetését, azonban kiemelt helyet foglalnak el a hatályos Kódex értelmezési alapelvei között.¹⁴ A zsinati atyák sajátos szándékát pontosan megőrizték a zsinat egyes dokumentumait előkészítő egyeztetéseket és tervezeteket rögzítő „Akták”.¹⁵ Ehhez hasonlóan szükséges megfontolnunk az új Egyházi Törvénykönyv jogértelmezése és alkalmazása során, azokat a véleményeket, érveket, egyeztetéseket, amelyekről hiteles formában tanúskodnak a Kódex revíziója folyamán rögzített és publikált schémák, valamint a hozzájuk fűzött kortárs megjegyzések.¹⁶ Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a hatályos Kódex nagyszámban tartalmaz olyan kánont, amelyek lényegi módosítás nélkül őrizték meg a korábbi Kódex kánonjainak szövegét.¹⁷ Sőt, mind a mai napig léteznek olyan konkrét esetek, amikor eleve a CIC (1917) normáit szükséges alkalmaznunk. Itt szeretnénk utalni Arthur Kaufmann-nak a hermeneutikai elmélet jogtudományi módszeren belüli érvényesülésével kapcsolatban tett világos állásfoglalására.¹⁸ Ezt az elméletet Javier Otaduy megfelelő módon adaptálta a kánonjogi interpretáció sajátosságaihoz.¹⁹ Mindennek fényében, nem szükséges a régi jog figyelembevételének igazolásához a régi joggal fennálló szövegbeli hasonlóság, vagy akár annak idézete a hatályos jog által; mivel mindössze a közvetett kapcsolat is elégséges alap a figyelembevételhez. Ez nem jelenti az új jog illetéktelen relativizálását, hiszen a jogértelmező egyértelmű szándéka a konkrét jogi szöveg jelentésének jobb megértésére irányul. Szeretnénk ehelyütt Stephan Kuttnernek (†1996) Chartres-i Szt. Ivóhoz (†1115) kötődő kánonjogi gyűjtemény kapcsán²⁰ tett rövid magyarázatával megvilágítani a kánoni jogértel-

¹⁴ Vö. Álvarez de las Asturias 2014:33.

¹⁵ *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticanum II*, Typ. Pol. Vat. I–IV. 1970–1977.

¹⁶ *Communicationes*, Typ. Pol. Vat. 1966. kk.

¹⁷ Vö. Castillo Lara, R. (1983), *Criteri di lettura e comprensione del nuovo Codice, Apollinaris* 56, 1983. 345–369. Álvarez de las Asturias, N. (2015), *Il Codice di Diritto Canonico di 1983: sua storia e nella storia (considerazioni al margine sulla quaestio del contributo del diritto canonico alla vita della Chiesa)*, *Folia Theologica et Canonica* IV, 26/18, 2015. 239–252.

¹⁸ Kaufmann, A. (1996), *Concepción hermenéutica del método jurídico, Persona y derecho* 35, 1996. 11–38.

¹⁹ Otaduy, J. (2012), *Interpretación de la ley*, in Otaduy, J. – Viana, A. – Sedano, J. (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, VI. Pamplona. 720–731, különösen 723–724.

²⁰ A gyűjteményről részletesen vö. Szuromi, Sz. A. (2010), *From a reading book to a structuralized canonical collection – The Textual Development of the Ivonian Work*, –, Berlin. (Aus Recht und Religion 14); Rolker, Ch. (2010), *Canon Law and letters of Ivo of Chartres*, Cambridge.;

mezés sajátosságát: „(...) Ivó prológa a jogértelmezés művészetének történelmi mérföldköve volt, mivel általa a bibliai és retorikai hermeneutika egyes alapelvei átkerültek a szent kánonok értelmezésének területére, olyan új elképzelésekkel gazdagítva azok közös alapját, amelyek megfontolandó következményeit a skolasztikus teológia és a kibontakozó kánonjogtudomány a XII. században igazolta. Sőt, a hermeneutika – a szent tekintéllyel rendelkező álláspontok kibékítésének művészete – és az isteni összhang nagyon közeli kapcsolatban van egymással (...).”²¹ Ez a mondat alkalmazható a kortárs egyházfegyelem értelmezésére is. Kuttner professzor részt vett a kódex-revizio folyamatában, amelynek köszönhetően tudományos felfogása – mint a kánonjogi források szakértője – gazdagította az új Kódex összeállítását²². Szükséges tehát megfontolnunk azt az általa képviselt meghatározó véleményt, amelyet a kánoni jogértelmezés jelentéséről vallott. A „*ius vigens*” elválasztása tehát lehetetlen annak korábbi forrásaitól, vagy azoktól a normáktól, amelyek az adott kérdést (személyeket, tárgyakat, intézményeket, cselekményeket) korábban szabályozták. Az új jog – ahogy azt Enrique De León is hangsúlyozta 2012-ben – már létező körülmények, létező normák, stb. között született meg, amelyek befolyásolták annak összeállítását, megőrizve a történelmi folyamatosságot.²³ Azt is ki szeretnénk itt emelni, hogy önmagában bármely fordítás, egyúttal értelmezést is jelent. Éppen ezért azzal, hogy az új Egyházi Törvénykönyv népnyelvű fordítása hivatalosan megengedetté vált, még nagyobb jelentőséget kapott a Kódex végleges szövege forrástörténeti háttérének megismerése. Ennek hiányában nem teljesülhet a fordítás azon alapelve, hogy annak a lehető legtökéletesebb formában kell visszaadnia az eredeti szöveg jelentését. Márpedig annak értelmezési horizontja, a konkrét kánoni norma indokának, kialakulásának és megszövegezésének történeti – forrásokon nyugvó – háttere. Ide tartozik tehát az új Kódex

Szuromi, Sz. A. (2014), *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections – Texts, Manuscripts, Concepts* – (Aus Recht und Religion 18), Berlin. 83–86. Martin Brett és kutatótársai (Greta Austin, Bruce Brasington, Linda Fowler-Magerl, Jorg Muller, Przemyslaw Nowak, Christof Rolker, Karl – Georg Schon, Robert Sommerville, Jose Miguel Viejo-Ximénez, Anders Winroth) jelentős munkát végeztek Szt. Ivo gyűjteménye szövegcsaládjainak kritikai apparátussal ellátott kiadása terén, amely on-line formában elérhető: <http://ivo-of-chartres.github.io/>. Az ehhez fűzött bevezető jegyzetek figyelemreméltó magyarázatokat tartalmaznak Chartres-i Szt. Ivo kánoni munkájának szövegfejlődéséről.

²¹ Kuttner, S. (1992), *Harmony from Dissonance. An Interpretation of Medieval Canon Law*, in Kuttner, S. (ed.), *The History of Ideas and Doctrines of Canon Law in the Middle Ages* (Collected Studies Series CS, 113.), Hampshire, 2. kiadás. (Collected Studies Series CS, 113.) I/1–16, különösen I/4.

²² Kuttner, S. (1968), *The Code of Canon Law in Historical Perspective*, *The Jurist* 28 (1968). 129–148.

²³ De León, E. (2012), *Historia del derecho canónico*, in Otaduy, J. – Viana, A. – Sedano, J. (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*, IV. 334.

szövegén és szövegtervezetein túl, az a teljes korábbi kánoni forrásanyag, amely a megelőző időszakokban az adott területet szabályozta, beleértve a CIC (1917)-et, de a *Corpus iuris canonici*-t is. Jól ismert, hogy a kánonjogon belül a legelevenebb jogterületek a házasságjog és a szerzetesjog, amelyeket nagyban befolyásolt az az intézményi keret és kánonjogi alapelv rendszer, amely a kinyilatkoztatás, az egyházi hagyomány és az Egyház mindennapi működése alapján fejlődött ki.

Az említett két összetevő szoros kapcsolatban áll a régi joggal, amelyekre így az új Kódex is tekintettel van. Újra hangsúlyoznunk kell, hogy az eredeti kánonjogi szövegtanúk magukon viselik keletkezési és használati körülményeik nyomait. Azok a szavak, rövid mondatok, szerkezeti vázlatokat tartalmazó felsorolások, hosszabb magyarázatok, sőt maguk a beillesztett kiegészítő kánonok a legfontosabb megkülönböztető jegyek az egyes kánonjogi kéziratok eredetének azonosításához. Amikor egy kódex elkészült, bekerült az egyházi intézményrendszer mindennapos használatának folyamatába, legyen az plébániai, székesegyházi (oktatói), püspöki hivatali, vagy akár egyházi bírósági használat. Az konkrét intézmény működése visszahatott az ott alkalmazott kánoni gyűjteményekre, amelyet a különböző kiegészítések kategóriái, műfajai, tartalma, stb. kellőképpen visszatükröz.²⁴ Különösen jellegzetes a kódex kezdő belső borító lapja a használati hely legfontosabb kiegészítő információinak, szokásának, egyedi normáinak, stb. bejegyzésére.²⁵ Példaként említhetjük azokat a középkori kánonjogi gyűjteményeket, amelyeket a bírósági eljárás során használtak – kiegészítve az alkalmazásukat segítő irodalommal – és láthatjuk bennük azokat az egyedi bejegyzéseket, amelyek a konkrét egyházi bíróság által alkalmazott eljárás lefolyására, a bizonyítékokra, a vélelmekre, az egyes formulákra, stb. vonatkoznak, és az adott bíróság szokásjogát rögzítik (pl. *Napoli, Bibliotheca Nationale, Ms XII A. 37-38-39*).²⁶ Hasonló nagyszámú kiegészítést, több időszakban bejegyzett kereszthivatkozást, és a megértést segítő különböző felsorolásokat találunk a székesegyházi, majd egyetemi oktatásra használt exemplárokban (vö. *München,*

²⁴ Szuromi 2016a:274–275.

²⁵ Vö. pl. BAV Vat. lat. 1357. fol. 157v; London, British Library, Royal 11 D. VII. foll. 217ra-217vb (üres hely az *arbor consanguinitatis* részére); Cambridge Ms 19. fol. 211vb (üres hely az *arbor consanguinitatis* részére); Bruxelles, Bibl. Royal Ms 1817. foll. 126r-127v; Edinburgh, Nat. Lib. Adv. Ms 18. 8. 6. foll. 86v, 87r; BAV Vat. lat. 1358. fol. 0v; BAV Vat. lat. 1359. fol. 120v; BAV Vat. lat. 1360. fol. 77v.

²⁶ Napoli, Bibliotheca Nationale, Ms XII A. 37-38-39; vö. Motta, G (1992), *La redazione «'A' aucta» della «Collectio Anselmi episcopi Lucensis»*, in Castillo, L. (ed.), *Studia in honorem Eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler*, Roma. (Studia et textus historiae iuris canonici 7). 374–449, különösen 388.

*Bayerischen Staatsbibliothek, Clm 17161*²⁷; Cambridge, *Gonville and Caius College, Ms. 6*).²⁸

Lényeges tehát az egyházi joggyakorlat területén tevékenykedők számára, hogy a jogszabályok értelmezéséhez minél jobban megismerjék azokat a korábbi normákat – legyenek akár eredeti kéziratos kánonjogtörténeti szövegtanúk – és elméleteket, amelyek a jelenlegi egyházfegyelmi rendelkezések létrejöttének hátterét képezik. Megjegyzendő, hogy ez az ismeret a jogalkalmazó számára is elengedhetetlen, amikor a kánonjog által nevesített eszközökkel a ténylegesen fennálló joghézag (*lacuna legis*) kitöltésére törekszik.

Konklúzió

A fentiekben leírtak kellően alátámasztják, hogy miért nélkülözhetetlen a kodifikáció (1917) előtti, különösen az érett középkor egyetemi oktatása folyamán logikus rendszerbe foglalt kánonjogi források és azok szövegtanúinak az ismerete mindazok számára, akik akár a kánonjogtörténeti anyagot, akár a hatályos jogot kívánják megérteni és értelmezni. Hozzá kell tennünk, hogy ez az egyedi oka annak, hogy az ókori és középkori kéziratok még napjainkban is kiemelkedő értéket hordoznak, mint az egyetemes kánonjogi kultúra és értelmezési horizont megkerülhetetlen tanúi és formálói, különös tekintettel az egyházi joggyakorlatra. Ehhez hasonlóan az Egyház jelenlegi élete és intézményes tevékenysége – amint említettük – *locus historicus* a történész számára; a kánonjogász részére pedig a régi jog ténylegesen – szigorú értelemben vett – *fons*, azaz a hatályos jog világos megértésének alapvető eszköze. Azok az intézmények és területek, ahol az Egyház mindennapi életében a különböző kánonjogi műveket használták lényegileg – belső tevékenységükben, elveikben és logikájukban – nem változtak, különösen, ha összehasonlítjuk azzal a külső változással, amely az Egyház társadalmi helyzetében bekövetkezett.²⁹ Éppen ezért a középkori kéziratos források által hordozott kánonjogi ismeretanyag további hangsúlyokkal tudja gazdagítani az Egyház működésére vonatkozó jelenlegi jogszabályok jelentésének még alaposabb megismerését. Sőt, egyúttal segíti az Egyház tanbeli és fegyelmi meggyőződésének teljesebb feltárását.

²⁷ München, Bayerischen Staatsbibliothek, Clm. 17161; vö. Viejo-Ximénez, J. M. (2016), *Anotaciones marginales en la "Discordantium canonum concordia" del monasterio de Schäftlarn (München, Bayerische Staatsbibliothek, lat. 17161), Folia Theologica et Canonica supplementum*, 2016. 245–274.

²⁸ Cambridge, Gonville and Caius College, Ms. 6, foll. 96ra-101ra (egy 13. századi, oktatási, *Decretum Gratiani* exemplar); Szuromi 2016a:276.

²⁹ Errázuriz, M. J. C. (2000), *Il diritto e la giustizia nella Chiesa. Per una teoria fondamentale del diritto canonico*, Milano. 265–268.

Tükröt tartó korrektúrák

Bevezetés

A XV–XVI. századi magyar nyelvű kódexekben sok olyan nyom rejtőzik, amelyekre eddig nem fordítódott kellő figyelem. E kéziratok tollhibái és javításai kutatási témává csak a legújabb kódexkiadási sorozat munkálatai nyomán váltak, amikor is a javításokról, törlésekről, betoldásokról kötelezően készítenő filológiai jegyzetek – bizonyos mennyiség elkészítése után – világossá tették, hogy a hibák korántsem véletlenszerűek, ezekben rendszer van. Az is egyértelművé vált, hogy a kéz csak a kivitelező, a háttérben agyi folyamatok állnak, a tévesztések ezek lenyomatai. A hibák jelentősége az, hogy segítségükkel bele lehet látni azokba a folyamatokba, amelyeket a hibátlan szövegek eltakarnak. A pszicholingvisztika ismert, közkeletű metaforája a hibákat ablakoknak nevezi, amelyeken át a kognitív folyamatokra lehet látni.¹

A történeti hibatipológia ómagyar vonatkozásban számos elméleti kérdést vet fel.² Ezekből a továbbiakra nézve most csak a legalapvetőbb megállapításokat említjük:

- (1) Az ómagyar kódexek előállításának fő módja a másolás, gyakran a többszörös másolás; ez a szövegkeletkezés szempontjából *írottól* – *írott* szövegprodukciónak jelent.
- (2) A másolás során két nagyobb mentális fázissal kell számolni:
 - (a) Elsőként az *olvasási* fázissal, amelynek során az optikai elemzést, a betűfelismerést egy graféma–fonéma (betű–hang) megfeleltetés követi. Miután ez megtörtént, a folyamat átkapcsol a beszédpercepció szintre.³
 - (b) Ezután következik a második, a *leírás* fázisa, amelyet egy – immár ellenkező irányú – fonéma–graféma (hang–betű) átváltás előz meg.

¹ Fromkin, V. A. (1973), Introduction, in Fromkin, V. A. (ed.), *Speech Errors as Linguistic Evidence*. The Hague–Paris, Mouton. 44. és Nottbusch, G. (2008), *Handschriftliche Sprachproduktion. Sprachstrukturelle und ontogenetische Aspekte*, Tübingen, Max Niemeyer. 56.

² Az egész problémakörre összefoglalóan I. Haader L. (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához, in Laczkó K., Tátrai Sz. (szerk.), *Elmélet és módszer*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. 87–103.

³ Gósy M. (2005), *Pszicholingvisztika*, Budapest, Osiris. 368.

Kétszer történik tehát váltás a betűk és a hangok között. Ehhez járul az a – vizsgálatunk szempontjából szerencsésnek mondható – korspecifikus körülmény, hogy a magyarban ebben a korban még nem létezik helyesírási norma. Két eltérő hangjelölési rendszer él egymás mellett: a többjegyű mellékjel nélküli, valamint az egyjegyű mellékjeles helyesírás, és keveredik is jelentős mértékben egymással.⁴ Ugyancsak nem beszélhetünk még nyelvi normáról sem ebben az időben.

Míndezek a körülmények a másolók számára a hibázás (bizonyos esetekben csak a látszólagos hibázás) lehetőségét sokszorozták meg, a félévezreddel későbbi kutatás számára pedig hozzájárultak a szöveg úgynevezett antropológiai vizsgálatának esélyéhez.⁵ Ahhoz, hogy élénk állhasson egy-egy scriptori habitus abban a kitettségekben, mondhatni esendőségben, amelyet róla csak a kézírásos közeg, a kéziratosság tud felmutatni. A hibázások ugyanis egyénspecifikusak: jellemzők X vagy Y scriptorra. Ha viszont több X vagy Y scriptor azonos típusú korrekciói halmozódnak és összeadódnak, annak a korról is lehet már mondanivalója.

Mindkét lehetőség szemléltetésére álljon itt egy-egy példa.

Egyénspecifikus hibázások

A hibák – ahogy éppen szó volt róla – mentális eredetük miatt jellemzők a szöveg létrehozójára, következésképpen jól használhatók a kézazonosításban is – a kezek identifikálása pedig a kódexkiadások során gyakori probléma. Kiugró példa erre az Apor- és a Lányi-kódex közös kezének az esete. Az AporK.-ben jellegzetes hibatípusok nyomán olvadt eggyé az a kéz, amelyet egykori kiváló kiadója, Szabó Dénes még három különböző személyhez kötött.⁶ A továbbiakban pedig ismét csak a hibáknak köszönhetően derült ki – először még csak nem is a kézírás, hanem a Nyelvemléktár nyomtatott szövege alapján! – hogy a LányiK. első kezében szintén ugyanezt a scriptort tisztelhetjük.⁷ Azaz némi parafrázissal: A hibád elárul téged. A Lányi-kódex (1519) különlegessége, hogy benne – mint a premontrei apácák számára

⁴ Vö. Kniezsa I. (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 102–143. és Korompay K. (2003), *Helyesírás-történet*, in Kiss J., Pusztai F. (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris. 293–297.

⁵ Vö. Tóth Zs. (2015), *Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság*, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015), 625–650.

⁶ Szabó D. (1942), *Apor-kódex*, Kolozsvár, Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet. XV–XVI.

⁷ Haader L. (2017), *Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: az Apor- és a Lányi-kódex közös keze*, in Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tan-szék. 95–108.

magyarra fordított ordináriumban – újra és újra előkerülnek ugyanazok a szavak: az ünnepek, a órák, a zsolozsmarészek megnevezései; e ténynek a hibák szempontjából lesz szerepe.

Az alábbiakban az AporK.–LányiK. közös kezének, feltehetően egy premontrei szerzetesnek a hibáiból következik egy röpke válogatás.

Betűkihagyás

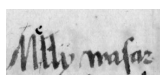
A scriptor feltűnően gyakran felejt ki betűket a szavakból. Ezen belül is megfigyelhető, hogy:

- az *e* és az *r* a két leggyakrabban kimaradt betű;
- a szó második betűjét hagyja ki leginkább, ami a szótagszerkezet miatt rendszerint az első magánhangzó;
- a sorvég hibát indukál.

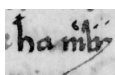
Ezeket hol javítja, hol nem, többször nem, mint igen. Megjegyzendő, hogy az ómagyar hibatipológiában elvileg csak a javított, mégpedig a saját kezűleg javított helyek számítanak adatnak, ennél a scriptornál azonban – kellő indoklással – a javítatlan eseteket is figyelembe lehetett (vagy inkább kellett) venni.⁸

Néhány javított eset:

melj

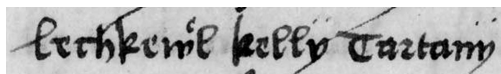


LányiK. 91/10



LányiK. 98/1

-val/-vel rag

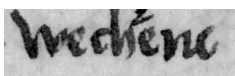


LányiK. 179/11

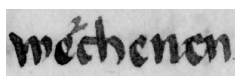
(Négy esetben is utólag van betoldva ebbe a ragba az *e*.)

⁸ Vö. Haader 2017:97–98.

A *vecsernye* különféle szóalakjaiból szintén négyszer hagyta ki az *r*-et (LányiK. 12/9, 17/1, 64/4-5, 69/13), pótlása több esetben is rossz helyre sikeredett:



LányiK. 69/13

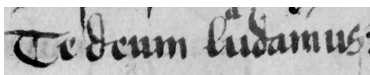
LányiK. 12/9
(*werchenen*)

Kihagyott *r*-et érintő további korrekciók a LányiK.-ben:

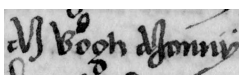
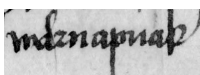
sempiterne (83/9), *Nocturnusra* (167/7), *crux* (165/9), *soltarba* (70/10).

Más betű kifejejtésének javítása ugyanott:

yanosnak (50/5), *uolth* (167/11), *dominjkaerth* (18/8), *zolosmaÿa* (162/3).

LányiK. 38/11 (*laudamus*)

és a pótlásakor előforduló hibás korrekciók:

LányiK. 60/9 (*Bodgh*)LányiK. 55/13 (*wasrnapnak*)

Példák javítatlan betűkihagyásokra:

AporK:

nep-|dnek (180/8–9), *nÿawalÿst* (184/5), *embet* (184/21), *That* (185/19 és 221/13), *Legÿnek* (185/23), *ff-|dnek* (187/5–6), *ÿdÿssegere* (187/14); *pter* (217/3), *prdikallotwala* (221/10), *Flele* (222/6), *wlna* (222/9), *wla* (226/1).

LányiK:

adwnt (5/9), *conpcÿo* (9/10), *klly* (49/3, 63/8, 120/2), *klene* (100/11), *Lechkewl* (51/1), *egÿb* (52/2), *ÿnn-|p* (173/1–2), *Ewangÿlium* (84/13) stb; *pst* (15/5), *ladamust* (7/9, 51/10), *ludes* (39/1), *ladesba* (53/2), *wlua* (64/2), *wlaminenew* (108/10–11), *thaath* (10/9; – összesen 21 esetben fordul elő), *ferynak* (108/10), *ferybā* (160/5), *de mÿa* (120/1), *ew mÿa* (152/9), *alth* (162/8), *suffrgiumat* (131/6), *zolsma* (166/9), *walmÿ* (172/3) stb.

wesiculus (13/1, 106/7, 154/7, 168/4), *wethenjere* (33/2);
meg wala ~ *meg uala* (= válva, 52/9, 152/8-9, 154/1), *Brejjar* (152/11),
Myklonak (12/1) stb.

Az *e* és az *r* kimaradása a javítatlanul hagyott esetekben ugyanúgy jellemző, mint a javítottaknál.

Betűtöbblet

Feleslegesen betoldott betűk jelentős számban fordulnak elő mindkét kódexben:

AporK.:

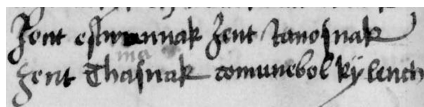
ezetendemnek (182/14); *enllensegemtowl* (203/7), *zernynen* (216/7-8),
segelejed (179/16), *zamalaltassal* (179/18), *Alagjyatok* (180/22),
Aneselmws (218/7), *kegyetelensegenek* (227/1).

LányiK.:

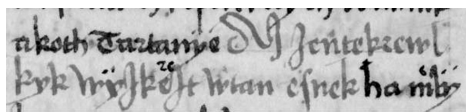
antjofonat (28/9, 48/10), *pasalmusra* (32/11), *pasalmusjs* (69/7),
yanosorol (49/6), *zolosamaijat* (123/10), *Mjokor* (163/7),
Responsoriummat (95/3); *meg tanjnt* (17/7), *wechernjnet* (97/8),
weternjnen (26/8), *veternenjere* (84/2-3), *tahahat* (92/10),
zererynt (95/4), *mondodotok* (48/3), *ezedebe* (29/6) stb.

Szórészhiány

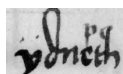
Javítva:



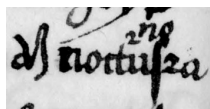
LányiK. 50/13 (*Thamasnak*)



LányiK. 91/10 (*wyzkerez*)



LányiK. 5/1 (*jdnepeth*)



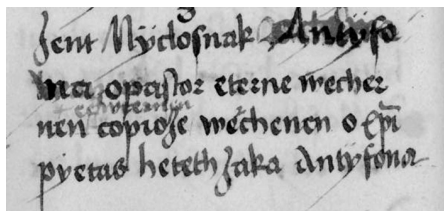
LányiK. 152/6 (*nocturnosra*)

Javítatlanul (LányiK.):

wasaarpon (19/3), *warnap* (74/8), *ja deo patri* (47/12), *hethedcha* (49/3; több helyen jól: hetedszaka 'die Woche hindurch'), *wechmyē* (88/12), *Bodh azzony* (97/10-11, 98/3), *octayarol* (176/3, ugyanitt helyesen is).

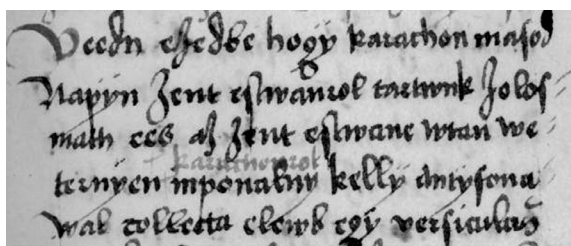
Szóhiány

A hiányzó szó rendszerint a környezetétől ellenkező tintaszínnel interlineárisan van pótolva. Az így betoldott egységek a LányiK.-ben megoszlanak a zsolozsmázáshoz kötődő tartalmas szavak: *veternyén*, *karacsonyról*, *alleluia*, *laudesre*, *antifona* és – a pszicholingvisztika szerint kevesebb fixálásban részesülő – „grammatikaibb” jellegű rövidebb szók között: *kell* (kétszer is), *az*, *mit*, *azután*, *azaz* és a (latin) *vide* között.⁹ A szóbetoldás nem is egy esetben többszörösen javított, „zavarodott” részekben jelenik meg.



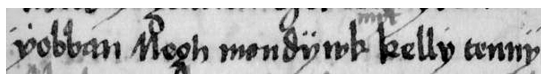
LányiK. 12/8–9

(*wechernen ees wternen copioze*)



LányiK. 49/11

(*zent estwane wtan wternyēn karachonrol inponalnŷ kellŷ*)



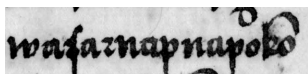
LányiK. 79/9

(*Megh mondŷwk mŷt kelly tenny*)

⁹ Gósy 2005:363.

Sorrendi hibák

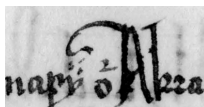
Nagy arányban vannak képviselve, uralkodó tévesztés az *anticipáció*. Leggyakrabban az adott hely utáni 1. és 2. betűt hozza előre a scriptor. A LányiK.-be írt szövegében előforduló 66 anticipációból 53 az első két betűt érinti; az *e* és az *r* itt is főszerepet játszik.



LányiK. 106/6

weternjere (kétszer; 152/10 és 133/6 – *e*-ből javítja az *j*-t)

A javítás olykor különös. Az *orakra* szóban például az anticipált *k*-t szó belsőjében nagy *A*-vá alakította:



LányiK. 64/1

A korrekció többször nem sikerül hibátlanra. Az alábbi esetben például a *kell* szóban (ami rendszeresen *kelly* alakban jelenik meg) egy ízben a harmadik betűt anticipálta, azaz az *y*-t hozta tévesen előre, a javításkor annak két szárára írta az *l* betűket (*kllj*), az *e* azonban kimaradt:



LányiK. 63/8

Rögzült tévesztések

Az eddig bemutatott példaanyagban is feltűnhetett, hogy a scriptor a másolás folyamán ugyanazokat a hibákat több ízben is elköveti (*that*, *mely* stb.), valamint hogy ugyanazon szavak leírásával viaskodik.

Három jellegzetesebb szó esetében álljon itt a LányiK. összes javítatlan hibavariációja:

vasárnap:

wasaarpon (19/3)

wasrnapnak (55/13)

wasrnapon (67/8–9 és 180/10)

warnap (74/8)
wasarnapnakon (106/13)
wasarnatol (106/5)

vízkereszt:

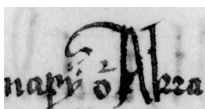
wyz kerzet (47/1)
wyz kerztnék (70/7)
wykerezth (62/6 és 74/5)
wyzkerzth (hatszor; 4/3, 70/7, 71/5–6, 72/3, 76/9–10, 82/8)
wyzkereznapyk (35/3)

vecsernye, veternye:

wechnyen (88/12)
wechernynet (97/8)
wchernyen (131/1–2)
weternyenen (26/8)
wethenyere (33/2)
veternyenere (84/2–3)
wternyen (12/9, 129/13, 172/8)
wternyere (115/8–9)

Az itt bemutatott esetek a scriptor elkövette hibáknak csak egy töredékét képviselik, ám ezek alapján is megállapítható, hogy ennyi és ilyen jellegű – részben javítatlan vagy jól-rosszul javított – tévesztés háttérében a nyelvi jelek agyi feldolgozásának valamilyen zavara állhat. Belőlük – a mai pszicho- és neurolingvisztika tapasztalatai alapján – okkal lehet arra következtetni, hogy a diszgráfia önmagában, vagy a diszlexiával is társult diszgráfia jelensége a XVI. század elején sem volt ismeretlen. Ma az említett tudományágak a károsodás helyét és típusát kísérletes körülmények között vizsgálják. Az ómagyar korra nézve ez a módszer természetesen szóba sem jöhet. Az egyetlen járható út a feltárt és elemzett anyag beillesztése a ma ismert képbe – annak a tudományban elfogadott elvnek az alapján (uniformitási vagy azonosság elv), hogy azok a (rég) folyamatok/állapotok, amelyeket nem ismerünk, mert nem ismerhetünk, feltehetően hasonlóan zajlottak azokhoz a maiakhoz, amelyekről rendelkezünk ismeretekkel. Ha a megfigyelt és feljebb dokumentált zavarokat (elízió, addició, szubsztitúció stb.) ezen elv alapján megpróbáljuk beilleszteni a kísérletes neuropszichológiai vizsgálatok mintáiba, a perifériás diszgráfia megállapításai illenek rájuk: a betűk jólformáltságának képessége megőrződik – a formák változékonysága mellett. (Ezért nem volt véletlen, hogy Szabó Dénes az írásképe alapján az AporK.-ben három különböző kéz művének látta a scriptor munkáját.) A neurolingvisztikai kísérletes vizsgálatok az ilyen pácienseknél a grafémikus tár sérültségét

feltételezik, ami a graféma kiválasztásának folyamatát károsíthatja. Innen eredhet, hogy egyazon szóban fordulnak elő nagy- és kisbetűk.¹⁰ Erre is látunk példát:



LányiK. 64/1 (órakra)



LányiK. 26/2 ([k]arácsony)

Szokás említeni az elválasztási zavarokat is.¹¹ Bár az ómagyar korban nem volt normatív elválasztási rendszer (sem), a scriptorok szótagtudata elég világosan megmutatkozik. Vannak szinte a mai szabályok szerint elválasztó másolók, és vannak olyanok, mint ez a scriptor, akik a szótagelv követésétől igen távol állnak:¹²

*y*stene-|*w*nk (AporK. 183/18–19)

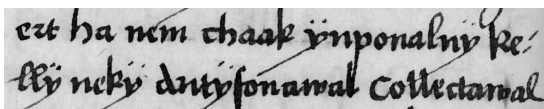
*z*entse-|*g*ben (AporK. 11–12)

*k*egetle-|*n*nek (AporK. 187 14–15)

w-|*e*chernjeth (LányiK. 31/2–3)

*k*ere-|*z*th (LányiK. 62/2?3)

w-|*a*sarnap (LányiK. 55/3–4)



ke-|*l*ly (LányiK. 178/7–8)

Neurolingvisztikai megállapítás, hogy a diszgráfia típusai egymásba játszanak, keverednek. Bizonyos hibái alapján e scriptornál sem lehet kizárni azt, hogy fennállhatott nála egy centrális fonológiai diszgráfia is. Erre utalhat, hogy a kisebb lexikális-szemantikai reprezentációjú szavakban feltűnően gyakran hibázik (*kell, nem, hanem, tehát, maga, demaga*).

¹⁰ Rodrigues de Carvalho, J. et al. (2014), Acquired dysgraphia in adults following right or left-hemisphere stroke, *Dementia e Neuropsychologia* September 2014, 236–242.

¹¹ Csépe V. (2005), *Kognitív fejlődés-neuropszichológia*, Budapest, Akadémiai. 238.

¹² Haader L., Korompay K. (2014), A kódex scriptorai és helyesírásuk, in Haader L., Kocsis R., Korompay K., Szentgyörgyi R. (szerk.), *Apor-kódex*. Budapest, Székely Nemzeti Múzeum, OSZK, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 61–80.

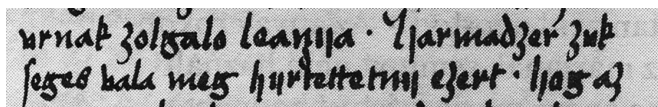
Korspecifikus hibázások

Ezek vizsgálatok az azonos vagy hasonló típusú korrekciók halmozódását keressük különböző scriptorok esetében. A hasonló hibatípusokat felmutató másolók között vannak név szerint ismertek: Ráskay Lea, a Nyulak szigeti dominikánák jelessége, Velikei Gergely, a Keszthelyi kódex scriptora, Legény Kató, a Gömör-kódex nyolcadik keze. Névtelenségében is kiemelkedő a Lobkowitz-kódex 3. és egyben a Debreceni kódex 2. keze, de számos más scriptornál is előfordulnak az alább tárgyalandó jelenségek: egy irányba mutató korrekciók, vagy – ami még beszédesebb – dokumentált bizonytalanságok. Ilyenek:

Zöngés-zöngétlen ingadozások

– *t ~ d*:

hyrtettety ~ *hyrdettety* (HorvK. 87/10 – mindkét betű áll)¹³



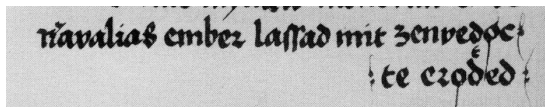
HorvK. 87/10

<*hýrtet*> *hýrdettetnek* (DomK. 76/5)

dudasara ~ *tudasara* (DomK. 235/9 – mindkét betű áll).

tany <*d*> *tuanyod* (GömK. 101/6–7)

erqded ~ *erqted* (LobkK. 171/20)



LobkK. 171/20

– *k ~ g*:

ra <*g*> *anak* – *rakanak* (MargL. 4/15–16)

gerjed ~ *kerjed* (LobkK. 171/6)

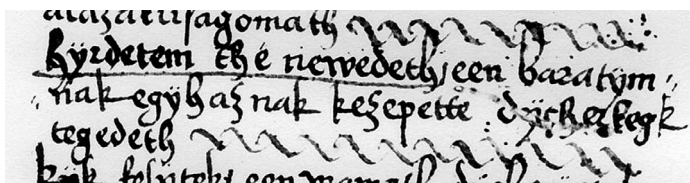
zokogyam (ÉrsK. 171a/5) a *g* fölött *k* áll, egyik sincs törölve

engemet ~ *enkemet* (DebrK. 322/6, 1. még 307/14, 261/1, 272/20, 277/2, 286/6)

zombatognak ~ *zombatoknak* (DöbrK. 323/14)

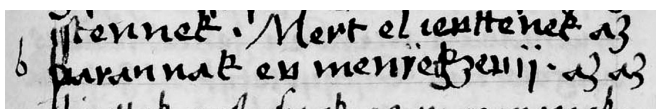
dýcherlegk (KeszthK. 40/14), itt a sor végére került később egy *k*, anélkül, hogy a *g*-t törölte volna, vö. KulcsK.: *dýcherlek* (41/22)

¹³ A szimbólumok értelmezéséhez: a → a scriptor javítását jelenti, a ~ azt, hogy egyik változat mellett sem döntött, mindkettőt meghagyta. A scriptor által törölt szöveg csúcsos zárójel: < > között áll.



KeszthK. 40/14

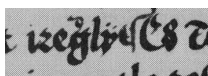
- p ~ b:

parannak → *barannak* (HorvK. 231/22)

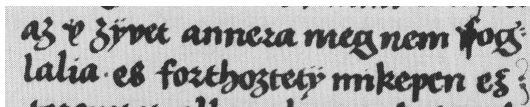
HorvK. 231/22

Fonéma-graféma átváltási problémák (hangjelölési nehézségek)

- A [gy] fonéma jelölésével kapcsolatos útkeresések:

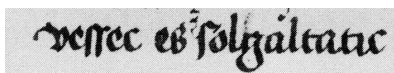
kqkeri → *gqkeri* (DebrK. 233/4)*kqker* → *gqker* (LobkK. 151/6)*ireglj* ~ *iredlj* (DebrK. 234/13; a *d* a *g* fölött interlineáris betoldás, mindkettő meg van tartva)

DebrK. 234/13

Hod → *Hog* (DebrK. 287/11)*hok* → *hog* (DomK. 321/26)- Az [f] fonéma jelölése *v*-vel:*vogadkozás* → *fogadkozás* (LobkK. 79/5)*voglalia* → *foglalia* (LobkK. 94/7–8)

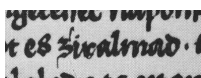
LobkK. 94/7–8

- A szibilánsok jelölésének bizonytalansága:

solgaltatic → *zsolgaltatic* (LobkK. 96/19)

LobkK. 96/19

ziralmad → *zsiralmad* (DebrK. 246/14)



DebrK. 246/14

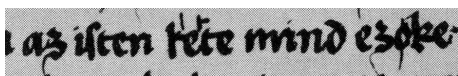
as → *azs* (DebrK. 305/9)

Az ilyen adatok száma a DebrK.–LobkK. közös kezénél közelíti az ötvenet. A scriptor saját jelölésmódja [sz és z] értékben *s*, [s és zs] értékben *z* volt, azaz éppen fordítva, mint az általános kódexgyakorlat. Ezeket „javítja” (pontosabban elbizonytalanítja) úgy, hogy a saját jelölés fölé némileg elcsúsztatva beszúrja a szokásos gyakorlatnak megfelelő grafémát, amelyet a másolandó szövegben láthatott. A saját jelölések német hatást mutatnak.¹⁴

Ilyen megfeleltetés más kezek számára sem lehetett idegen: javítatlanul több kéznél is fel-feltűnedezik, pl. a GömK. 8. kezénél: *serelmedet es zeretetedet* (GömK. 115/20 és 116/6).

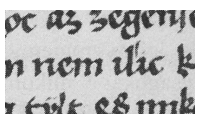
– Mássalhangzó-rövidülés intervokális helyzetben:

tete → *tette* (DebrK. 253/16)



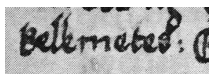
DebrK. 253/16

ilic → *illic* (LobkK. 144/10)



LobkK. 144/10

kelemetes → *kellemetes* (WeszprK. 150/19)



WeszprK. 150/19

karhostatacnak → *karhostattacnak* (LobkK. 69/4)

felfualkotata → *felfualkotatta* (DebrK. 254/3–4)

¹⁴ Kniezsa 1952:72, 93, 101.

Ilyen esetek tömegesen maradnak javítatlanok is, mint pl.:

valttotal meg (GömK. 155/16–17)

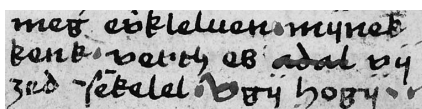
meleted (PozsK. 65/13)

elened (PozsK. 66/2)

Seresed, Seresetek (SzékK. 368/5, 7); stb.

Lexémát érintő javítás

mjñekkenk. verth es <adal> vjzed sēkelel (GömK. 119/18).



GömK. 119/18

A bemutatott korrekciók interferenciajelenségre utalnak. A hibák legnagyobb része a másolás második fázisában, a fonéma–graféma átváltáskor keletkezik. A *hangzó* szintből, az akusztikai jelből kiinduló fonéma–graféma átváltás bizonyos scriptoroknál német megfeleltetési kódról (is) árulkodik: az *f* *v*-ként jelenik meg, a zöngés mássalhangzó zöngétlenként realizálódik (és fordítva), a *gy*-nek megfelelő grafémát keresi a scriptor, németes hangjelölés lép elő a szibilánsok jelölésében, az intervokális helyzetű mássalhangzók megrövidülnek stb. A kódexmásolók között van (legalább) egy scriptor, akiről nagy valószínűséggel állítható, hogy német anyanyelvű volt.

A német kontaktushatás a vizsgált korban több oldalról is létrejöhetett. A korrektúrák tapasztalatai alapján az ómagyar kontaktusokban tehát két szállal is érdemes számolni. Eddig csupán latin hatásról volt szokás beszélni, a kódexmásolók hibázásai és bizonytalankodásai alapján azonban német hatás is kimutatható. A kettő azonban több jellemzőben különbözik egymástól.

A *német* hatás inkább az élőbeszédbeli kétnyelvűség következményének tekinthető, a beszélt nyelven keresztül hatott, a fonológiai–fonetikai rendszert érintette, a grammatikait nem. Lexikai hatás, bár előfordul (lásd a fent idézett *senkel* adatot), nem jellemző, ezek többnyire a forrásra utalhatnak, bár a fenti scriptor választása az *adal* és a *senkelél* között mindenképpen beszédes.

A *latin* hatás kulturális csatornákon át érkezett, az iskoláztatással és a fordításiirodalommal jelent meg. A grammatikai rendszert érintette, a fonológiai nem.

Szociolingvisztikai szempontból a kétfajta hatás két különböző réteghez kötődött. A latin az egyetemjáró, kódexfordító rétegre hatott, a másolóokra nem – vagy nem jellemzően, mert a két funkció csak ritkán esett egybe. A német hatása viszont elsősorban a másoló rétegnél figyelhető meg, és egyénhez kötött. Az egy scriptoriumban másolók közül sem jellemző mindenkire.

A szigeti scriptoriumban például Ráskay Lea, Legény Kató kézírataiban jól látható, Sövényházinál nem jelentős; az ugyanazon forrást másoló scriptorok közül Velikei Gergelynél (KeszthK.) kimutatható, Pápai Pálnál (KulcsK.) ugyanazon szöveghelyeken nem; stb.

A latin kontaktushatás ebben a korban a férfiak privilégiuma volt, a németé a női scriptorok munkáiban is jól látszik.

Befejezésül

Az elemzett két eset talán hihetően tudta igazolni, hogy a kéziratos szöveg-produkció, s ezen belül azok a nyomok, amelyeket a hibázások és korrektúrák jelentenek, a kutatás számára lehetőséget adnak arra, hogy akár 500 év távlatából is rekonstruálni lehessen – bizonyos mértékig – a scriptori habitust, a szöveget létrehozó egyének mentális folyamatait. Megerősíthető tehát a nyelvészet oldaláról is az alábbi, az irodalomtörténet szempontjából tett megállapítás: „A könyv nemcsak valamilyen műfajban megírt és valamilyen poétikai minták követésével komponált elvont szöveg, hanem biografikus tárgy [...] identitások lenyomatainak megőrzője.”¹⁵

¹⁵ Tóth 2015:649.

Rövidítési formák itáliai keletkezésű,
rejtjelezett kéziratokban

Bevezetés

A XIV. század második felétől kezdve az európai diplomácia meghatározó szereplői egyes információkat kódolt formában juttattak el a címzettnek. A latin vagy népnyelvi szövegek rejtjelezésére használt rendszerek a konvencionális alfabetikus írásrendszerre támaszkodtak, és azzal párhuzamosan működő, új kommunikációs csatornát biztosítottak használóik számára.¹ A kriptorendszerek általában egyéni kialakítású, kevés felhasználóra korlátozódó, dinamikusan változó struktúráként léteztek; az egyes rendszerek alkotói határozták meg (és kódkulcsban rögzítették) a rejtjelek formáját, számát, szerepét, esetenként a használatukra vonatkozó szabályokat.

A XV. században és a XVI. század elején Itáliában, a pápai udvar és a nagyobb hatalmi központok rejtjelezési gyakorlatában az úgynevezett *monoalfabetikus*, *homofonikus* behelyettesítéses módszert alkalmazták. Ennek lényege, hogy az ábécé betűinek kiváltására egyetlen szimbólumkészletet használtak, amely arra is lehetőséget nyújtott, hogy – a gyakoriság kiegyenlítése céljából – egy betűt több rejtjellel (*homofónnal*) is helyettesítsenek. A kódábécéket egyszerű, vagy akár több elemből is álló „fantázia szimbólumok”, a görög és a latin ábécéből vett betűk, számok alkották; a kulcsok az ábécé betűinek helyettesítésére szolgáló jeleken kívül általában tartalmaztak egyéb, különböző biztonsági elemeket is (például a zéró értékű, úgynevezett *nullitás* jelet). Az egyes rendszerek több tekintetben eltérhettek egymástól (a szimbólumok grafikai formája, száma, funkciója stb. alapján), ahogyan ez a fennmaradt kulcsokból is kiolvasható, a különbségek azonban nem kronológiai természetűek, inkább az egyes rendszerek alkotóinak leleményességére utalnak. Például² egy Firenzében, 1424-ben összeállított kulcs (*Cifra di Galiotto Fibindacci da Ricasoli 1424.*) összesen kilencvenhat féle szimbólumot tartalmaz (negyvenhárom betűk helyettesítésére, a fennmaradókat különféle

¹ Berardi, L. & A. Beutelspacher (2001), *Crittologia. Come proteggere le informazioni riservate.* Milano, Franco Angeli. 158.

² A példaként említendő négy kódkulcs nyomtatott változatát vizsgáltam, vö. Meister, A. (1902), *Die Anfängen der modernen diplomatischen Geheimschrift.* Paderborn, Schöningh. 14–60. A zárójelben, dőlt betűvel feltüntetett címek a publikált változatban szereplő címek.

biztonsági elemekre). Egy néhány évvel későbbi, Sienában keletkezett kulcsban (*Di m. Antonio Petruccio 1433.*) csupán harminc szimbólum szerepel (huszonöt betűk megfelelőjeként, a többi tulajdonnevek helyettesítésére). Egy genovai, 1481-ben készült kódtábla (*1481 Mai 29. Zifra datum Francisco de Vernacia pro Mediolano et pro Catalonia.*) negyvenkilenc rejtjelet sorol fel (harmincegyet az ábécéhez, a többit kétféle biztonsági elemként). Két évvel később, Milánóban állították össze azt a kulcsot (*Cum illustre comite Hieronimo 10. Januarii 1483.*), amelynek száznegyvenhat szimbóluma közül negyvenhét szerepe betűhelyettesítés, a többi kilencvenkilenc rejtjel hat típusba sorolható biztonsági elemként használható.³ Ez utóbbi kulcs szinte már előre vetíti a homofonikus rendszerek bővíthetőségének határait. A XVI. századtól kezdődően egy újabb eljárás is előtérbe került, amely fokozatosan kiszorította a monoalfabetikus struktúrákat: az úgynevezett *polialfabetikus* rendszereknél nem volt szükség fantáziajelekre vagy a szimbólumok számának növelésére, ugyanazt az ábécét (vagy számsort) eltolva, az eltolás mértékét menet közben akár meg is változtatva lehetett kódolni. Az első sok-ábécés rendszer elméletét Leon Battista Alberti írta le 1466-ban a *De componendis Cyfris* című traktátusában, amely azonban csak a XVII. században vált szélesebb körben ismertté.⁴

A rejtjeles írásmód alkalmazása a szöveg grafikai és nyelvi jellemzőit több tekintetben módosíthatta, amelyek közül tanulmányomban a rövidítéssel kapcsolatos eljárások kérdését tárgyalom. Vizsgálatom kiinduló pontja az a hipotézis, hogy a korabeli alfabetikus írásmód általános gyakorlatában megfigyelhető nyelvhasználati szokások némelyike megjelenhetett a rejtjelezett rendszerekben is. A továbbiakban röviden bemutatom a rejtjelezéshez kötődő dokumentumokat; ezután (vázlatosan) áttekintem a korabeli, az itáliai kancelláriákban használatos (alfabetikus) írásmód jellemzőit és a formai rövidítéseknél alkalmazott eljárásokat. Ezt követően ismertetem a vizsgálatba bevont rejtjelezett dokumentumokban megfigyelhető rövidítési módozatokat.

A korpusz összeállítását a Milánói és a Modenai Állami Levéltárakban (Archivio di Stato di Milano, Archivio di Stato di Modena) őrzött, magyar vonatkozású, diplomáciai dokumentumok (elsősorban követi jelentések, híradások, diplomáciai jellegű levelek stb.) biztosították, amelyek a PPKE Olasz tanszékén a Vestigia-program keretében végzett kutatások során⁵

³ Az itt röviden bemutatott kulcsok, valamint egyéb, Itália más területein keletkezett, XV. századi kulcsok strukturális jellemzőinek részletesebb vizsgálatát lásd J., W. Somogyi (2016), *Caratteristiche strutturali di cifrari monoalfabetici italiani nei secoli XIV e XV, Verbum XVII* 2016/1–2, 195–217.

⁴ Első nyomtatott kiadása 1568-ban Velencében, olasz nyelven látott napvilágot, a Cosimo Bartoli által összeállított *Opuscoli morali di Leon Battista Alberti* c. kötetben (199–219. oldalak).

⁵ A 2010–2015 között (az OTKA 81430. számú kutatási projekt támogatásával) folytatott kutatás témája: „XIV–XVI. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban”.

kerültek feltárára. A bemutatásra kerülő kéziratokat a Milánói Állami Levéltár (ASMi) *Carteggio Visconteo-Sforzesco 642 és 650* jelzetű dobozaiban, valamint a Modenai Állami Levéltár (ASMo) *Carteggio Principi Esteri, busta 2* jelzete alatt fellelhető XV–XVI. századi, olasz népnyelvű anyagból válogattam.⁶

Rejtjelezési dokumentumok

A monoalfabetikus, homofonikus titkosírással készült dokumentumok kétféle szövegtípus és azok különböző verzióinak megalkotását feltételezték: egyrészt, a kódkulcs két példányát (a kódoló és a dekódolást végző személy számára), másrészt az adott szöveg (legalább) három, ugyanazon a nyelven írt, de eltérő grafikai és nyelvi jellemzőkkel megformált változatát. A kódolandó szöveg (a továbbiakban: „A” szöveg) megalkotása alfabetikus rendszerben történt, *fonéma* → (*alfabetikus*) *graféma* közötti megfeleltetéssel. A kódolás során az így kapott nyílt szöveg betűi kerültek behelyettesítésre az adott kulcs megfelelő elemeivel, azaz a kódolt („B”) szöveg (*alfabetikus*) *graféma* → (*szimbolikus*) *graféma* megfeleltetésén alapuló műveletek eredményeként keletkezett. (Rövidebb szövegek vagy egy-két szó rejtjelezése esetében elképzelhető volt, hogy a kódoló közvetlenül a kódjeleket írta le, azaz *fonéma* → *szimbolikus graféma* megfeleltetést végzett.) A levél címzettje a kriptogram dekódolásához, a rendelkezésére álló kódkulcsot felhasználva, újra *graféma* → *graféma* behelyettesítéssel élt – de ezt az eljárást, amely a dekódolt („C”) szöveget eredményezte, ezúttal az előbbivel ellentétes irányban (*szimbólum* → *betű*) kellett végeznie. A dokumentumok „A” és „B”, „B” és „C”, „A” és „C” verzióinak összevetésével a szövegekben számos nyelvi és nyelvhasználati különbség tárható fel, hiszen azok létrehozását más személy és földrajzilag más helyen, más nyelvi környezetben végezte (vö. „A” és „C” szövegek). De például az is előfordult, hogy a levél küldője sokszor nem maga kódolta annak tartalmát.⁷

Az előbbieken röviden bemutatott dokumentumfajták (kódkulcs, levelek) összetartozó változatai általában csak hiányosan maradtak fent; az is előfordult, hogy a levél címzettje (vagy küldője) semmisítette meg valamelyik verziót.⁸ Ebből a szempontból a rendelkezésre álló vizsgálati anyag összetétele

⁶ A vizsgált dokumentumokról készült digitális fénykép a Vestigia kutatási program keretében kialakított adatbázis Infocus rendszerében (<http://vestigia.hu>) regisztrációs számuk alapján megtekinthetők. A dokumentumokhoz tartozó regisztrációs lapok a levelek tartalmával és kiadásával vagy fordításával kapcsolatos részletesebb adatokat is tartalmaznak.

⁷ F. Senatore (2003), „*Uno mundo de carta*”. *Forme e strutture della diplomazia sforzesca*, Napoli, Liguori. 127–128.

⁸ Senatore 2003:154.

sem kiegyenlített: megtalálhatók benne (különböző mértékben) rejtjelezett levelek, dekódolt levelek (címükben a „*zifra*” kifejezéssel), valamint néhány kódkulcs. Közöttük azonban nincs minden esetben kapcsolat: felbukkan néhány kódkulcs és dekódolt változat nélküli kódolt levél; vannak csak dekódolt változatok; esetenként hiányzik a kulcshoz tartozó rejtjelezett levél. Több kódolt dokumentumnak szerencsére fennmaradt a dekódolt változata is, így a rejtjelkulcs szinte teljes mértékben rekonstruálható. Egy kódtábla önmagában, nyelvészeti szempontból, a benne megjelenő alfabetikus elemek vizsgálatának lehetőségét kínálja. Egy kódkulcs a hozzátartozó kriptogrammal együtt a szimbólumok referenseinek azonosítását biztosítja a szövegben, valamint – a kódolt rész mennyiségének függvényében – a mögöttes nyelv elméleti és gyakorlati megközelítését is jelentheti. Összetartozó „B” és „C” szövegek a segítségükkel rekonstruálható kulcs felhasználásával további, például kontrasztív elemzéseknek is teret adhatnak.

Az itáliai kancelláriák írásos gyakorlata

A korabeli népnyelvi írásmód jellemzői

A XV. századi diplomáciában a latin mellett használatos népnyelvi változat az úgynevezett kancelláriai nyelv (*linguaggio cancelleresco*) volt, amely a kisebb-nagyobb hatalmi központokra tagolódó Itáliai-félszigeten a régiókon átívelő első „közös nyelv” szerepét is betöltötte,⁹ ugyanis a lokális jelleg kizárta volna a különböző területek, városok, országok és azok vezetői közötti kapcsolat kiépítésének lehetőségét.¹⁰ Az egyes kancelláriák levelezési gyakorlatában a népnyelv használata eltérő időben került bevezetésre: legkorábban, 1311-től, Firenzében, míg például Milánóban csak 1438-tól.¹¹

A korszak általános nyelvallapotának, azon belül a kancelláriai nyelv jellemzőinek bemutatására az adott keretek között csak igen szelektív módon nyílik lehetőség. A vizsgált időszakban keletkezett népnyelvi szövegekben általában többé-kevésbé erőteljes a latin nyelvi és grafikai sémák jelenléte,¹² amelyek ugyanakkor a norma hiányára (is) visszavezethető ingadozó nyelvhasználatban biztos támpontot jelentettek.¹³ A kancelláriai nyelvben a diplomáciai levelekre jellemző tartalmi és formai elvárásoknak, kötöttségeknek megfelelően még nagyobb számban figyelhetők meg latin vagy latinizáló

⁹ Senatore 2003:200.

¹⁰ M. Tavoni (1992), *Il Quattrocento*, Bologna, il Mulino. 47–48.

¹¹ Tavoni 1992:49–50.

¹² B. Migliorini (1996), *Storia della lingua italiana*, Milano, Bompiani. 235–238, 259.

¹³ C. Marazzini (1998), *La lingua italiana. Profilo storico*, Bologna, il Mulino. 224–226.

elemek, szerkezetek. A tanulmány témájának megfelelően az alábbiakban elsősorban az írásmóddal kapcsolatos kérdésekre térek ki.

A kancelláriákban akár latinul, akár „latinizáló” népnyelven alfabetikus rendszerben szerkesztett dokumentumokban megfigyelhető, hogy a lineárisan, balról jobbra haladó irányban írt szavakat egymástól szóközökkel különítették el. A témaváltást gyakran új bekezdésben vagy új sorban kezdték; tulajdonnév írásakor, mondatkezdesnél általában éltek a kis- és nagybetű megkülönböztetésével. A szöveg tagolására és hangsítására központoszójeleket alkalmaztak, valamint a szavak írásakor különböző rövidítési eljárásokkal éltek. A kódolt szövegek grafikai jellemzői csak néhány pontban egyeznek a felsoroltakkal. A sorok itt is balról jobbra haladnak, de a szimbólumok *scriptio continua* módban, azaz szóközök nélkül, folyamatosan követik egymást. Az alfabetikus rendszerekben általában alkalmazott egyéb szövegtagoló eljárások (soremelés, új bekezdés, mondatkezdő nagybetű, központoszás)¹⁴ az esetek többségében hiányoznak a rejtjelezett szövegekből.

Rövidítési formák

A széles körben elterjedt, gazdag latin rövidítésrendszer, amelyet az írásra fordított idő és energia mérséklésére, az íráshordozó felülettel való takarékosságra irányuló törekvések hívtak életre, Itália szerte egyszerűsödött formában került át a népnyelvi használatba, és kb. a XVI. század közepéig állandó kísérője maradt a kéziratossá és a nyomtatott szövegeknek. Latin szövegek írásakor általában kétféle rövidítési megoldást alkalmaztak: szimbolikus behelyettesítést vagy a szóalak redukcióját. Előbbi esetében a gyakoribb, rövidebb (egy vagy két szótagú) szavak egészét helyettesítették önálló szimbólummal (szószimbólum vagy *logogram*). A másik eljárás során változó mértékben csökkentették egy adott betűsor elemeinek számát (például nem írták le a szó végződését, kihagytak a szó belsejéből egy vagy több betűt, a szókezdő elem kivételével minden betűt elhagytak stb.); a redukcióra a ténylegesen megmaradó (leírt) elem(ek)hez illesztett kiegészítő jelölések figyelmeztettek. A kiegészítésre a redukció mértékétől vagy az elhagyott rész típusától függően közismert jeleket (pont, hiányjel, ferde vonás, vízszintes hullámos vonal, szám, betű stb.) vagy egyéb szimbólumokat használtak. A kiegészítő jelek a redukálódott alakban vagy közvetlenül utána, annak valamelyik betűje felett, a betű kitevőjében, alsó vagy felső szárán, a szára mellett stb. megjelenve utaltak az elhagyott részre. Egy szóban előfordulhatott több redukcióra utaló jel is, a kétféle rövidítési mód esetenként keveredett is egymással, például &t'nū 'aeternum'.¹⁵

¹⁴ Vö. G. R. Cardona (2009), *Antropologia della scrittura*, Torino, UTET. 75.

¹⁵ A rendszer részletes leírásához vö. A. Cappelli (1998), *Dizionario di abbreviature latine ed italiane*, Milano, Hoepli. XI–LVI.

A népnyelvi írásokban megfigyelhető mind szószimbólumokat, mind kiegészítő jelet alkalmazó redukációs eljárások használata. Előbbiekkel elsősorban a latin *et* és *cum* népnyelvi megfelelőit jelölték, gyakran a latinban használt logogramok (&, 9) átvételével. Utóbbiak esetében azonban jelentősen mérséklődött a redukált alakok típusa és száma, egyszerűsödött maga a módszer és a kiegészítő jelek sora (például elmaradtak a meghagyott betű alatt vagy kitevőjében elhelyezett szimbólumok). A gyakran előforduló apelatív elemeket például a szókezdő betű és az azt követő pont rövidítette: *m.* = m[esser] 'uram'; alaki egyezés esetén a pont után vagy a kitevőbe írt szóvégződés segítette a rekonstrukciót (akár a referens nemét és számát is jelölve): *s.re* = s[igno]re 'úr'; *M^{ta}* = M[aes]tà 'Öméltósága'; *M^{co}* = M[agnifi]co 'méltóságos'. Az elhagyott betű(k)re vízszintes (vagy ferde) vonás utalt a kiírt betű alsó vagy felső szárán: *ch* = ch[e] (kötőszó); *đ* = d[el] (névelős előljárószó); *p* = p[er] (előljárószó); a nazális mássalhangzó hiányát a magánhangzó felett vízszintes vonal jelölte: *nō* = no[n] 'nem' (de arra is van példa, hogy jelölés nélkül maradt a kihagyás). Igen ritkán fordult elő, hogy egy szóban több rövidítést alkalmaztak volna.

Rövidítés monoalfabetikus kódrendszerekben

Elméleti javaslatok

Az (alfabetikus rendszerű) írásmód jellemzői alapján kiinduló feltevésemet (vagyis hogy a kódolt dokumentumok írásakor szintén sor kerülhetett szavak különböző mértékű rövidítésére) az a tény is alátámasztotta, hogy néhány fennmaradt korabeli elméleti írásban, valamint kódkulcsokban is olvashatók ebbe az irányba is mutató javaslatok. Leon Battista Alberti említett traktátusában¹⁶ a kód biztonsága érdekében a következőket ajánlja: kettőzött mássalhangzók esetén a kódoló csak az egyik elemnek megfelelő szimbólumot írja le (pl. *arrogans* helyett *arogans*); a *q* betűt helyettesítő rejtjel után ne tegye ki az *u* betű kódját; egyáltalán ne vegye figyelembe a *h* betűt; egyes szavaknak csak a mássalhangzóit helyettesítse rejtjellel, a magánhangzókat hagyja el.

Cicco [Francesco] Simonetta (Caccuri, 1410 – Pavia, 1480) a milánói herceg, Galeazzo Maria Sforza titkáráként 1474-ben, Paviában összeállított egy szabálygyűjteményt *Regule ad extrahendum litteras ziferatas sine exemplo*¹⁷ címmel. Ebben 13 pontba foglalja a dekódolás könnyítését célzó javaslatait,

¹⁶ L. B. Alberti 1466-ban Leonardo Dato pápai titkár kérésére írja latin nyelvű traktátusát, a pápai udvar korabeli gyakorlatának megfelelően latin szövegek kódolását szem előtt tartva, vö. S. Singh (2001), *Kódkönyv. A rejtjelezés és a rejtjelfejtés története*, Budapest, Park. 54–56.

¹⁷ Az eredeti kéziratot a párizsi Bibliothèque Nationale, Fonds Italian gyűjteménye a Cod. 1595. jelzet alatt (foll. 441r–442v) őrzi.

majd a mű végén felsorol négy olyan eljárást, amelyekkel a kódoló az előző 13 pontban részletezett dekódolási praktikák alkalmazását lehetetlenné tudja tenni. A negyedik javaslat egyértelműen redukciós jellegűnek tekinthető, hiszen Simonetta azt tanácsolja, hogy a kódoló – ellentétben Alberti javaslatával, miszerint hagyja el az *u* betű kódját – egyetlen szimbólummal helyettesítse a gyakori *q + u* betűkapcsolatot.

Fentiekkel kapcsolatban megjegyzem, hogy bár mindkét szerző betűk elhagyását (vagy összevonását) javasolja, egyikük sem tér ki arra, hogy az eljárást bármilyen (grafikai) módon jelölni kellene.

Kódkulcsokban is megfigyelhetők hasonló megoldási lehetőségek a mindenkori kódoló (és dekódoló) számára. A Bevezetésben említett, 1483-ban Milánóban készült kulcs alkotója például kettőzött mássalhangzóknak (*bb, cc* stb.), gyakrabban használt szavaknak (*che* – 'hogy', *quando* – 'mikor', *guerra* – 'háború' stb.), egy vagy több szóból álló tulajdonneveknek (*Duca di Milano* – 'Milánó hercege') és egyéb szócsoportoknak (*di questa cosa* – 'erről a dologról') feleltetett meg egyetlen önálló szimbólumot.

Rövidítés rejtjelezett dokumentumokban

VIZSGÁLATI MÓDSZER ÉS MAFFEO DA TREVIGLIO LEVELEI (ASMI)

A kódolt szövegek mögöttes nyelvi formájának vizsgálatára a rejtjelek alfabétikus rendszerű referenseinek azonosítása után kerülhet sor. Az eljárás főbb lépéseit az alábbiakban egy rövid, (néhány szó kivételével) teljes mértékben rejtjelezett levél (Buglio Maffeo da Treviglio milánói követ¹⁸ Bécsben, 1490. április 2-án kelt levele) és annak a milánói udvarban dekódolt változata,¹⁹ valamint a két szöveg segítségével rekonstruált kulcs alapján szemléltetem. Az (1a) pont alatt eredeti formájában (a korabeli gyakorlatnak megfelelően ékezet, aposztróf nélkül, a rövidített alakok formai hűségét a lehetőséghez képest megőrizve) közlöm a dekódolt („C”) szöveget; (1b) alatt a szöveg magyar fordítása olvasható (a | jellel a sorvéget jelölöm):

(1) a. [Lo] *Ambassatore del Turco e anchora qua una sola volta questo ser.mo S.re Re | lhor olduto li prelati : et alcuni baroni sono stati seco : Dopo molte volte | et per q̄nto posso intendere ultra le altre cose tracta anchora seco de | prorogatione pacis : quello potero intendere piu ultra lo significaro alla | s. v. : la quale voglio che sia certa che da me nõ mancha investigar | [a la ...]*

¹⁸ Buglio Maffeo (Maffeo de Bullis) da Treviglio (Treviglio, 1430 – Roma, 1498) Ludovico Maria Sforza milánói herceg követe Budán 1490–1493 között, vö. E. Kovács P. (2008), Corvin János házassága és a magyar diplomácia, *Századok* 137 (2008), 958–971.

¹⁹ Inf. 267, 268.

b. [A] török követ még itt van, ez a szentséges király egyszer | meghallgatta a prelátusokat; és néhány báró vele volt; azután több alkalommal | és amennyire megérthetem, az egyéb dolgokon kívül | a béke meghosszabbításáról is tárgyal velük : amit sikerül megtudnom, jelezni fogom | Méltóságodnak, aki bízhat abban, hogy nem leszek tétlen a dolgok felderítésében | [aki ...]

A kéziratok fizikai állapota és a korabeli szimbólumok változó grafikai megjelenése miatt, valamint a további elemzések megkönnyítése céljából, a kulcs rekonstrukciója során a kódolt változat minden egyes rejtjelének egy kétjegyű számot (vagy betű-szám kombinációt) feleltettem meg. A (2a) pont alatt, mintaként, az említett módon (számokkal) átírt kódolt szöveg első sorát közlöm, az eredetinek megfelelően szóközök nélkül; az átírás során a rejtjeleket helyettesítő számokat középső helyzetű ponttal különítettem el egymástól.

A (2b) pontban a rekonstruált kulcs segítségével dekódolt szöveg olvasható (szóközök nélkül).²⁰ Az egyértelmű azonosítás érdekében a rejtjeleknek megfelelő (alfabetikus) egységeket ebben az esetben is középső helyzetű ponttal határoltam el egymástól (ennek megfelelően például a (2a) alatt harmadik elemként szereplő •13• referense a (2b) alatt szintén harmadik elemként szereplő •ba• sorozattal azonosítható). A sorok számát a | jel előtt felső indexben jelöltem; a szövegben kétszer szereplő 66 jel *nullitás* értékű.

(2) a. [Lo]

•11•12•13•14•15•16•17•18•19•20•21•22•23•18•11•24•23•25•26•27
•11•21•24•11•28•19•29•21•30•19•31•19•32•a1•19•34•11•¹|

(2) b. [Lo]

•a•m•ba•sa•to•re•d•e•l•t•u•r•co•e•a•n•co•ra•q•u•a•u•n•a•so•l•a•u•o•l•ta
•l•o•serenissimoredehungaria•l•h•a•¹|
•o•l•d•u•to•l•i•p•r•e•l•a•ti•et•a•l•c•u•n•ba•ro•ni•so•no•s•t•a•ti•si•co•d•o
•p•o•i•²|
•m•o•l•te•u•o•l•te•et•p•e•r•q•u•a•n•to•p•o•ss•o•i•n•t•e•n•d•e•re•u•l•t•r
•a•l•e•a•l•t•r•e•³|

²⁰ A szöveg szóközökkel tagolt változata:

[Lo] ambasciatore del turco e ancora qua una sola volta lo serenissimo signore re de hungaria lha | olduto li prelati et alcun baroni sono stati sico dopoi | molte volte et per quanto posso intendere ultra le altre | cose se tracta ancora seco de prorogatione pacis in | quello potero intendere piu ultra lo significaro ala signoria vostra | la quale voglio che sia certa che da me non manca e in | investigare [a la ...]

•co•se•se•t•r•a•c•t•a•a•n•co•ra•se•co•d•e•p•r•o•ro•g•a•t•i•o•n•e•p•a•c•i•s
 •in•66•⁴ |
 •q•u•e•ll•o•p•o•t•e•r•o•i•n•t•e•n•d•e•r•e•p•i•u•l•t•r•a•l•o•s•i•g•n•i•f•i•c•a
 •r•o•a•l•a•signoria vostra•⁵ |
 •l•a•q•u•a•l•e•u•o•g•l•i•o•c•h•e•s•i•a•c•e•r•t•a•c•h•e•d•a•m•e•n•o•n•m•a•n•c
 •a•e•in•⁶ |
 •i•n•u•e•s•t•i•g•a•r•66•e• [a la ...]

A „B” dokumentum rejtjelezett része és az annak megfelelő dekódolt („C”) szöveg között szembeötlő mennyiségi különbség fedezhető fel: a grafémák száma „B”ben 229 db, „C”-ben (a központosásra használt jeleket figyelmen kívül hagyva) hatvankét jellel több, összesen 291 db. A kb. 21%-nyi eltérés alapján feltételezhető, hogy – amennyiben a két szöveg tartalma megegyezik – a „B” szöveg ugyanazt a tartalmat valamilyen rövidítési eljárást alkalmazva közvetíti. A dekódolt változatban [vö. (1a)] – az írásmódbeli szokásoknak megfelelően – több rövidített alak is megfigyelhető (a szögletes zárójelben a teljes alak olvasható): *ser.mo S.re* [serenissimo signore]; *q̄nto* [quanto]; *s. v.* [signoria vostra]; *nō* [non].

A rejtjelek beazonosítása eredményeként világossá vált, hogy a „B” és „C” változatok tartalma szinte teljes mértékben azonos; a megfigyelhető nyelvi eltérések közül itt csak a rövidítési formákkal kapcsolatos kérdéseket veszem sorra.

A „C” szövegben alkalmazott redukált formák a kódolt verzióban eltérő módon jelennek meg. A *nō* alak betűkihagyás nélkül, három szimbólummal kódolva szerepel: *n•o•n•* (6. sor). A *q̄nto* szintén teljes alakban, de az utolsó szótag összevonása miatt csak öt grafémával helyettesítve áll: *q•u•a•n•t•o•* (3. sor). Ezzel szemben a szövegben a *ser.mo S.re*, valamint a *s. v.* alakok helyén csupán egy-egy szimbólum áll: *•serenissimoredehungaria•* (1. sor),²¹ *•signoriavostra•* (5. sor).

A „B” szöveg sajátos összevonási eljárások eredményét mutatja. Ennek megfelelően számos szimbólum rövidítő szerepű jelnek is tekinthető, ugyanis szótagokat (*ba, sa, to, re* stb.), kettőzött mássalhangzókat (*ss, ll*), gyakran előforduló szavakat (*et, che*) vagy szócsoportokat (*signoria vostra* stb.) helyettesít. Ugyanakkor több esetben megfigyelhető, hogy ugyanaz a szótag, például *re*, egyszer két szimbólummal, azaz betűnként kódolva szerepel (*•p•r•e•l•a•t•i•* – 2. sor), máshol azonban egy rejtjel áll helyette (*•a•m•b•a•s•a•t•o•r•e•* – 1. sor). A szövegben előforduló latin nyelvű szavak rejtjelezésére is a népnyelvi részben alkalmazott szimbólumokkal és összevonásokkal került sor.

²¹ Maffeo vizsgált leveleiben az adott rejtjel legtöbbször előforduló dekódolt megfelelője; az (1a) alatt közölt szövegváltozatban szereplő alak ettől részben eltér.

Maffeo da Treviglio további, általában teljes mértékben kódolt leveleinek (és azok dekódolt változatainak)²² vizsgálata a fentiekhez hasonló eredménnyel járt. A kódolt változatokban a dekódolt szövegekben megfigyelhető (konvencionális) rövidítések egyike sem fordul elő; a „B” szövegek rejtjelezésére az előzőekben tárgyalt négyféle megoldás alkalmazásával, azaz kettőzött mássalhangzók, szótagok, gyakran előforduló szavak vagy szócsoportok egyetlen szimbólummal történő behelyettesítésével került sor. A kódolt szövegekben megfigyelhető, hogy ugyanannak az egységnek az összevonva kódolt és a betűnként kódolt alakjai egymást felváltva jelennek meg.

ARAGÓNIAI BEATRIX LEVELEI (ASMo)

A következőkben bemutatásra kerülő, részben rejtjelezett levelek Aragóniai Beatrix megbízására, feltehetően különböző személyekhez köthetően, 1482-ben, 1486-ban és 1507-ben keletkeztek.²³ A levelekben a többé-kevésbé folytatólagos kódolt szövegrészek nyílt szövegbe illeszkednek; a befoglaló (alfabetikus) szövegekben minden dokumentum esetében előfordulnak konvencionális (redukált) rövidítési formák, például *M[aes]ta*; *s[igno]re*; *l[ette]re* – ’levelek’; *n[ost]ro* (többes sz. 3. személyű birtokos névmás) stb.

a) Az 1482-ben írt levelek²⁴ rejtjelezett részei kevés szimbólumot tartalmazó, egyszerű kódkulcs alapján készültek. A május 31-i szövegben csak három kettőzött mássalhangzó (*ss*, *ll*, *rr*), néhány szó és szócsoport került behelyettesítésre egy-egy szimbólummal. Ennek megfelelően előfordul, hogy ugyanaz a rejtjel (v. rejtjelsorozat) egymás után kétszer is szerepel, vö. a (3a) és (3b) alatt példaként hozott, a 27. sorban szereplő *s* + *e* kapcsolatot és *n* betűt:

- (3) a. [per fare che] •d2•b8•b6•b8•b6•c2•d1•b5•b0•c2•c2•b7•²⁷ | d3•b7•c1•b0•c6•b7• [...]

b. [per fare che] •veneziani•s•e•s•e•n•t•a•n•o•d•a•n•n•i•²⁷ | •f•i•c•a•t•i• [...]

A június 8-i levélben már szerepel néhány homofón is, így az előbb tárgyalt ismétlődésekre nem kerül sor; az összevonásos behelyettesítés azonban újabb elemre nem terjed ki.

²² A levelek keletkezési időrendjében felsorolva (az első Infocus-szám a kódolt levél, a második a dekódolt változat regisztrációs száma): Buda, 1489. 11. 22. (Inf. 2831); Bécs, 1490. 04. 06. (Inf. 276, 277); Buda, 1490.05.22. (Inf. 249, 256); Buda, 1490. 07. 15. (Inf. 214, 213); [h.n.] 1490. 09. 03. (Inf. 200, 201).

²³ A levelek szövege Enrica Guerra kiadásában olvasható: E. Guerra (a cura di) (2010), *Il carteggio tra Beatrice D'Aragona e gli Estensi (1476–1508)*, Aracne, Roma.

²⁴ Pozsony, 1482. 05. 31. (Inf. 1957, 1958); Pozsony, 1482. 06. 08. (Inf. 1960, 1961).

b) Az 1486-ban keletkezett két levél²⁵ rejtjelezett részei két külön kódrendszer alapján készültek. A március 8-i szöveg kódolója két geminált más-salhangzó (*ll*, *ss*) összevonásán és egy-egy szimbólummal való helyettesítésén kívül egyéb rövidítési formát nem alkalmazott. A május 2-i levélben ezzel szemben három kettőzött konzonánst (*ll*, *ss*, *tt*), több tulajdonnevet, valamint a gyakori *q + u* betűcsoportot helyettesítenek önálló szimbólumok. A dokumentumban ezen kívül egy sajátos megoldás is megfigyelhető. A kódoló négy esetben reprodukálta a szokásos alfabetikus rövidítések közül a szókezdő betűre és annak kitevőjébe írt végződésre redukált formát, például *Magnifico* helyett *M^{co}* (lásd a Rövidítési formák című fejezetben írtakat). A (4) pont alatt mind a négy formát a korábban is alkalmazott átírásban közlöm:

- (4) a. $\cdot s7 \cdot t0 \cdot j0 \cdot = \cdot r \cdot m \cdot o \cdot = r[everendissi]mo$ (16. sor)
 b. $\cdot s8 \cdot s7 \cdot j7 \cdot = \cdot s \cdot r \cdot e \cdot = s[igno]re$ (16. sor)
 c. $\cdot v7 \cdot s7 \cdot t4 \cdot = \cdot s \cdot r \cdot i \cdot = s[igno]ri$ (18. sor)
 d. $\cdot v7 \cdot s7 \cdot j7 \cdot = \cdot s \cdot r \cdot e \cdot = s[igno]re$ (23. sor)

Ez a rövidítési mód a nyílt szövegben egyébként többször is előfordul, a kódolt részek előtt hét alkalommal (az 1., 3., 5., 7., 8., 10. és 11. sorokban), a 10. sorban, ráadásul, a *signore* szót rövidítve. A jelenség feltehetően a két-féle írásmód közvetlen kapcsolatával magyarázható (ugyanis a kódolt részek a nyílt szövegbe ágyazódnak), amely azonban nem érinti a kódolás egyéb aspektusait, például a homofón használatát (vö. a *s* betűnek megfelelő szimbólumokat (4b) és (4d) alatt).

c) Az 1507-ben írt levelek²⁶ kódolt részei feltehetően azonos kódkulcs alapján és ugyanazzal az eljárással készültek, így azokat nem tárgyalom külön-külön. A dokumentumokban a szöveg kb. egyharmada rejtjelezett, egyes sorokban csak egy (vagy több) személy neve szerepel kódoltan. A levelek alapján egy aránylag egyszerű, néhány homofónt is tartalmazó kódrendszer rekonstruálható, amelyben az előzőekben bemutatott rövidítési eljárások közül (kettőzött mássalhangzó, *q + u* kapcsolat, szótag, szóalak, szócsoporthoz való összevonása) csak szószimbólumok alkalmazása figyelhető meg. Önálló szimbólum tulajdonnevek, gyakrabban előforduló köznevek vagy kötőszavak, névmások helyett áll; egyéb esetekben a szavak kódolása betűnként történt.

²⁵ Buda, 1486. 03. 08 (Inf. 1967, 1998); Buda, 1486. 05. 02. (Inf. 1976).

²⁶ Nápoly, 1507. 01. 20. (Inf. 2193); Nápoly, 1507. 01. 31. (Inf. 2195); Nápoly, 1507. 02. 19. (Inf. 2196).

Összegezés

A bevezetőben megfogalmazott hipotézisem az elemzés során igazolást nyert: a vizsgált dokumentumokból kitűnik, hogy formai rövidítési módszerek a rejtjelezett rendszerekben is használatosak voltak.

A szószimbólumok alkalmazása mindkét írásrendszerben szerepet kapott, de a logogramok referensei között számottevő mennyiségi és minőségi eltérés figyelhető meg, ugyanis a kriptorendszerekben egy szószimbólum referense bármilyen szófajú szó, vagy több szóból álló szócsoport is lehetett. A redukciós rövidítési módoknál a rendszerek közötti különbség elsősorban abban mutatkozik, hogy amíg az alfabetikus írásban a rövidítés egy adott szó egy vagy több (vagy egy kivételével akár az összes) betűjének kihagyását jelentette, addig a kódrendszerekben egy graféma általában kételemű betűsorok (kettőzött mássalhangzó, szótag, $q + u$ kapcsolat) helyett állhatott. Említést érdemel még az eljárás individuális és racionális jellege is, hiszen a szimbólum–referens közötti megfelelés a kód összeállítójától, a rövidítési mód alkalmazása (vagy nem alkalmazása, azaz az adott egység betűnként való kódolása) a mindenkori kódoló választásától függött. A vizsgálat eredménye arra enged következtetni, hogy a megfigyelt rövidítési eljárások kialakítása és használata során a kódrendszer biztonságával szemben másodlagos szempontnak bizonyult az idővel és a hellyel való takarékoság. Az elemzés ugyanakkor arra is rávilágított, hogy a téma további vizsgálatok igényét veti fel, ugyanis nem zárható ki például a két írásrendszer közötti kontaktushatás lehetősége sem.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Liptay István prédikációi

(1680-as évek – 1694 előtt)

Liptay István plébános 33 prédikációját és az első ismert magyar vízkereszti játékot (betlehemest) 1680-as években írta le. Velük egy kötetbe kerültek (utólag) az ecsegi Szent Kereszt Kongregációra vonatkozó kéziratok.¹ A vízkereszti játékot 1954-ben Holl Béla közölte.² A kötetről áttekintést adott és a Szent Kereszt Kongregációnak a kötetben található iratairól 1989-ben tanulmányt közölt Varga Lajos püspök úr.³ Az alábbiakban a kötet kéziratos prédikációiról lesz szó.

Holl Béla a *Vigiliában* így írt Liptayról: „Esztergomból, az ott lakó váci püspök helynökeként származott a töröktől megszállott váci egyházmegyebe. Prédikációi között szerényen meghúzódik a kódex legértékesebb darabja – Liptay István kézírásával, javításaival és betoldásaival – a régi betlehemes játék. Lejegyzésének időpontját a kódexben szereplő évszámok alapján 1684–1694 közé tesszük”. Prédikációit „Pázmány modorában, a kor divatos forrásaiból (Calamatus, Delaminez) szedte össze”.⁴

Liptay István nevét nem találtam a váci egyházmegyei történeti névtárban⁵ és Szarka Gyula egyházmegye-történettel foglalkozó kötetében.⁶ Lakott ugyan néhány püspöki vikárius Ecsegen a XVII. század közepe után, 1665–1666-ban Szebeni János, 1676–1677-ben Cseke Mihály (1676–1677),⁷ de Liptay vikáriusságáról nem került elő korabeli adat. Nevét a szomszédos

¹ A kézirat lelőhelye: Váci Egyházmegyei Könyvtár, 705.240.

² Holl B. (1952), Egy régi magyar betlehemes játék, *Vigilia* 17, 1952/12, 617–626.

³ Varga L. (1987), Az ecsegi Szent Kereszt Céh iratai, in Hölvényi György (szerk.) (1989), *Katolikus Egyháztörténeti Konferencia, Keszthely, 1987*. Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 40–50.

⁴ Holl 1952:617.

⁵ Chobot F. (1915, 1917), *AVáci Egyházmegye történeti névtára, I. Az intézmények története, Vác; II. A papság életadatai, Vác*.

⁶ Szarka Gy. (1947), *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*, Vác; Uő (2008), *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában*, Vác, Vác Város Levéltára.

⁷ Szarka 1947:24, 116.

esztergomi főegyházmegyéhez tartozott Nagy-nógrádi Főesperesség *canonica visitatióiban* sem sikerült eddig fellelnem.⁸

A váci Egyházmegyei Könyvtárban őrzött kötet mai formájában bizonyára a XVII. század végén állt össze. Liptay prédikációit két eredeti lapszámozású rész tartalmazza, 183 [kiegészítve 194] lapon 20 prédikációval, illetve 140 [kiegészítve 155] lapon 13 prédikációval; a második rész elé helyezték el (lapszámozás nélkül) a vízkereszti játék szövegét. A kötet elején található ma az ecsegi Szent Kereszt Céh iratainak első, egybefüggő része a *Liber Congregationis* (alapítási irat, regulák másolata és az első tagnévsor).⁹ A kötet további részében is gyakoriak a Szent Kereszt Céhre vonatkozó naplószerű feljegyzések, 1767-ig. A kongregációs iratok közt sem a kötet elején, sem később nem szerepel Liptay kézírása. Restauráláskor kerülhetett a kötet elejére az a (szúrágásokból ítélve a kötésből előkerült) papírlevél, amely Liptay István kézírásával tartalmaz feljegyzéseket az ecsegi egyház vagyoni helyzetéről. Ennek élén az 1686. augusztus 16-i dátum olvasható, a levél verzóján Liptay ecsegi plébánosnak mondja magát. A kézirat bekötéséről és a kötet 1950-es évekbeli restaurálásáról adattal nem rendelkezünk.

A kötetben a Liptay kezével írt legkésőbbi évszám 1692,¹⁰ a prédikációk és a vízkereszti játék ekkor még az ő birtokában lehetett. A későbbi kezekkel írt, ecsegi Szent Kereszt Céhre vonatkozó iratok, bejegyzések legkorábbi dátált évszáma 1694. Mivel ezen feljegyzések közt nem fordul elő Liptay kézírása, esetleg elhunyt közben, prédikációi és a betlehemes játékot tartalmazó kézíratai, talán még kötés nélkül, mindenesetre kikerültek birtokából.

Liptay két, egymást követő prédikációját (Az Úr színeváltozásának napjára és Nagyboldogasszony napjára) Zólyomban, az ottani Ebeczki-házban írta 1686-ban.¹¹ Arról semmit sem jegyzett fel, hogy a többi beszédet hol készítette. Némethy Lajos az esztergomi főegyházmegye történeti névtárában azt említi, hogy Liptay Istvánt a nagy-nógrádi főesperességben Karancsságra (Ságújfalun lakott) iktatták be 1680. augusztus 7-én, 1688. május 23-án

⁸ Tóth K. (2004), *A Nagy-nógrádi főesperesség 17. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvei*, Szécsény, Antal Károly Honismereti Alapítvány. (Szécsényi honismereti kiskönyvtár, 15.)

⁹ A teljes cím: *Liber Congregationis Sanctae Crucis juvenum Ecsekiensium Altari Sanctae Crucis in Templo Ecsekiensi in latere Meridionali existenti addictissimorum, continens nomina Sodalium vivorum et mortuorum, leges, regulas, et bona ad idem Altare pertinentia*.

¹⁰ I/p. 151. (Új számozás szerint: 166.) Confirmationem et reliquas partes compensabit discursus de Nocte Nativitatis Domini a puncto primo usque ad finem folio 92. Vel dominicae Pentecostes a puncto primo usque ad 5tum ut factum fuit anno 1692 folio 172.

¹¹ p. II/65: „Facta Veterozolii die 31 Julii descripta, in domo Ebeczkiano hora 10ma. Anno Salutis 1686. Ex quadragesimali Calamato Contionis Dominicae 2dae ubi plura huic inservientia invenies.” – p. II/83: „Facta Veterozolii in domo Ebeczkiana, haud dicta: Anno 1686 die 17 Augusti, ex Calamato quadragesimali pro die Sabbathi post dominicae 3iae Quadragesimae ubi adhuc pauca invenies. fol. 525.”

pedig Nádszegre, oda még ugyanezen évben új pap érkezett. Karancsságon 1690-ig, Nádszegen 1689-ig nem ismer új plébánost Némethy.¹²

Ma a kötet elején található feljegyzés (amelynek alapján azt állítja a szakirodalom, hogy Liptay 1686. augusztus 16-án ecsegi plébános volt) a prédikációktól és a céhíratoktól függetlenül áll. Ugyanezen év nyarán 1686. július 31-én és augusztus 17-én is Zólyomban írt prédikációt. Nem valószínű, hogy augusztus 16-án Ecsegen lett volna. Az bizonyos, hogy e feljegyzés Liptay István kézírása és ezek szerint volt ecsegi plébános. Valószínű, hogy a Némethy Lajos által említett Liptay István került át a váci egyházmegyébe, figyelembe véve Békefi Remig adatát,¹³ 1690-ben (esetleg már 1688-ban). Az ecsegi egyházi vagyonszerzés elé írt dátum (1686. aug. 16.) talán a vagyoni helyzet időpontjára, és nem bejegyzés idejére vonatkozik. Ezek után áll, a verzón, a Liptay plébánosságára vonatkozó feljegyzés:

„NB. Kurta Thamas aliquoties cum viveret mihi legavit suam vineam quae est penes vineam parochialem in Promontorio Eczeikiensi sub Beszna, mihi inquam P. Stephano Liptai tunc parochus Eczeikiensi.”

A bejegyzés idején már nem élt Kurta Tamás, akinek a neve az 1670-es években (Pongrácz György püspöksége idején) összeállított céhregulák után álló névjegyzék másolatában (az év nincs jelezve!) még szerepel, de az 1695. évi névsorban már nem.¹⁴ 1696-ban (esetleg már korábban) Újfalussy Tóbiás volt az ecsegi plébános.¹⁵

Liptay István neve nem szerepel a római Collegium Germanicum et Hungaricum vagy a bécsi Pázmáneum matrikuláiban, sem a nagyszombati egyetemen teológiai hallgatói között.¹⁶ Nem hagyott maga után nyomtatott művet, így nem került be a *Régi magyarországi szerzők*¹⁷ című kötetbe sem.

¹² Némethy L. (1894), *Series parochiarum et parochorum archidioecesis Strigoniensis ab antiquissimis temporibus usque annum 1894*, Strigonium. 746, 124, 170, 309.

– Liptay, Stephanus – 7. Aug. 1680. investitus parochus in Karancsságh. Hinc 23. Mai 1688. investitus in Nádszegh et Vásárút, ubi eodem a. successorem nactus.

– Karancsság: 1680. ápr. 7.–1690: Liptay, Stephanus, in Ságújfalu.

– Nádszeg: 1688. máj. 23.–1689: Liptay, Stephanus.

– Vásárút: 1678–1688: Liptay, Stephanus.

¹³ Békefi R. (1898), *A pástói apátság története, I*, Budapest. 727. Liptay I. ecsegi plébános: 1690. jún. 15.

¹⁴ Új számozás szerinti 209. lap. Egy bizonytalan datálású adósságjegyzéken fordul még elő neve (az új számozás szerinti 481. lapon).

¹⁵ Chobot 1917:953.

¹⁶ Kádár Zs., Kiss B., Póka Á. (2011), *A Nagyszombati Egyetem Teológiai Karának hallgató-sága, 1635–1773*, Budapest (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 26; *Varia Theologica*, PPKÉ HTK, 3); Bognár K., Kiss J. M., Varga J. (2002), *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*, Budapest (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 25).

¹⁷ Wix Gy., P. Vásárhelyi J. (2007), *Régi magyarországi szerzők, I, A kezdetektől 1700-ig*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.

Liptay prédikációi végén több helyen jelzi, hogy Alessandro Calamato messinai plébános (†1648) és Raphael Delaminetz cseh domonkos szerzetes (XVII. század közepe) prédikációit használta a felkészülés során.¹⁸ Mindkét szerző művei népszerűek és gyakoriak voltak Magyarországon, plébániai könyvtárak régi könyvei közt máig előfordulnak. Egy 1799-ben felvett leltár szerint az ecsegi plébánián is voltak tőlük kötetek.¹⁹

Liptay István beszédeiben középkori hagyomány folytatásaként gyakran fordulnak elő dramatizált részletek. A szereplők többször megszólalnak, és apokrif bibliai részletek színesítik a mondandót. A jó ritmusú mondatfűzés egyik fajtája az ellentételezések alkalmazása. Jellemző példája ennek, amint húsvéti prédikációban a feltámadt Jézus és anyja, Mária találkoznak. Mária örömeiben mondataiba beleszövi három nappal korábbi fájdalom fordulatait. Illusztrálásként a 2. számú mellékletben közlöm a prédikáció egy fejezetét.²⁰

Ez alkalommal a Mária Magdolna megtéréséről szóló beszédet (*Contio de Maria Magdalena et de mirabili ejus conversatione*) vizsgálom.²¹ Ennek végére Liptay odaírta: „ex Silva, Calamato sermone”. Calamato nagyon gyakran dramatizált stílusban prédikált, abban reménykedtem, hogy Mária Magdolna történetét is dramatizálta; másrészt pedig Mária Magdolna alakjával más magyarországi XVII. századi irodalmi alkotásokban is találkozunk. Az unitárius Szentmártoni Bodó János 1632-ben írt feldolgozása *A bűnös Mária Magdolnának sok bűneiből való megtérésének históriája* Magdolna életének evangéliumi epizódját verselte meg, amely a későbbi ponyvairodalomban igen népszerű volt, kimutatható hatása a *Cantus catholici* 1674-ben Kassán megjelent Mária Magdolnáról szóló énekben is. A történetekben általában az Újszövetségben szereplő három Mária története olvad össze.²²

A beszéd az *Et ecce mulier, quae erat in civitate peccatrix – És íme egy aszonyállat, mely a városban bűnös vala* textus köré épített. (Luk. 7.) Öt számozott fejezete lineárisan követi Calamatót, a beszéd elején számozatlan fejezet áll, ez nem Calamato beszédéből való, de hangnemében teljesen illik hozzá. Olyan magyar nyelvű tolmácsolásról van szó, amelyenről Tarnai Andor

¹⁸ Az I. sz. mellékletben Liptay erre vonatkozó feljegyzéseit közlöm.

¹⁹ Conciones Raphaelis Delaminecz – Conciones Quadragesimales P. Calamati – Paradisus concionatorum P. Delaminecz. Vö. Váci Egyházmegyei Könyvtár, 219.546: *Elenchus bibliothecae diaecesanae per parochias almae Dioecesis Váciensis distributae conscriptus anno Domini 1799.* 113.

²⁰ pp. I/114–116 (új számozás szerint: 130–132.)

²¹ Liptay magyar szentekről szóló prédikációiról más alkalommal szövegek.

²² Stoll B., Tarnócz M., Varga I. (ed.) (1967), *Régi magyar költők tára, XVII. század, 4: Az unitáriusok költészete*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 421–434, 664–667.

A magyar nyelvet írni kezdik... című munkájában olvashatunk.²³ Liptay gyakran dúsítja jelzőkkel és képekkel a fordított latin prédikáció szövegét, mindig ügyel a jó hangzásra, ezt néhány példán megmutatom. Több mint fél évszázad múlva, Faludi Ferencnél tapasztalhatjuk, hogy mennyire élvezi ő is fordítás közben a magyar nyelv ízeit.²⁴

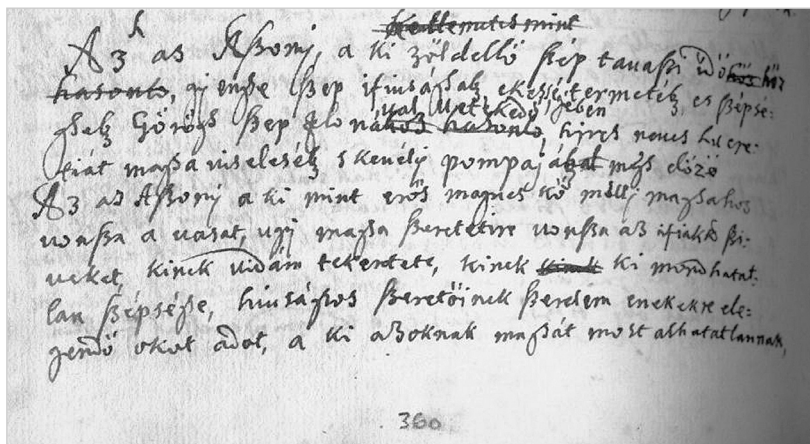
Mindjárt az I. fejezetben, Calamato beszédének kezdetén:

A. Calamato

Illa mulier, quae in florido et viridi Aprili aetatis suae, et pulchritudinis, quam tanti aestimat, et inaniter ostentat foemineus sexus, rebus omnibus circumfluens, et perquam arrogans, nihil plane cedebat Graecae Helenae venustati, et decori: Illa, quae tanquam vanum amoris simulachrum copiosam componendorum versuum subministrabat materiam insanientibus amasus...

Liptay István

Az az asszony, aki zöldellő szép tavaszi üdökhöz <hasonló>, gyenge szép ifjúságában, ékességében, természetben és szépségében Görög Szép Ilonával vetekedő, híres-neves Lukreciát maga viselésében s kevély pompájában megelőző; az az asszony, aki mint erős mágneskő, mely magához vonzza a vasat, úgy maga szeretetre vonzza az ifjoknak szíveket; kinek vidám tekintete, kinek kimondhatatlan szépsége hiúságos szeretőinek szerelem-énekekre elegendő okot adott...



Liptay István kézírása

²³ Tarnai A. (1984), „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Budapest, Akadémiai Kiadó. 258–266.

²⁴ Rónay Gy. (1954), Faludi Ferenc, *Vigília* 19, 1954/9, 453–454.

A Calamatónál szereplő (Szép) Heléna mellé a tolmácsolásba bekerült „a híres-neves Lukrécia”, a női csábító szépség. Talán a magyar nyelven is elterjedt *Eurialus és Lucretia*-történet által népszerűsített gyönyörű nőalak indokolja ezt.²⁵ Választékos nyelven olvashatjuk a beszédben a szerelmi líra és a bűnbánat nyelvi kifejezéseit Mária Magdolna megtérésében; erőteljes, költői ellentételezésekben. A beszéd retorikai elemei (paralellizmusok, dialógusok) Calamatótól valók, a magyar tolmácsolás művészi volta azonban annak bizonyítéka, hogy Liptay István jó képességekkel rendelkezett, magyar nyelvű prédikációiban nemcsak átvette a latinban talált nyelvi eszközöket, hanem élvezettel díszítette, hangzatossá tette mondandóját.

Simon farizeus háza előtt megkérdezik Mária Magdolnát a szolgák:

A. Calamato

– Quo Domina, pergis hoc tempore?
Et quem tam praepropere quaeris?

– Quaero, respondit illa, hominem quendam triginta circiter annorum, vultu decorum, incessu gravem, et modestum, visu suavem et gratiosum, opere potentem, mediocri, patria Nazarenum, cujus capilli velut auro cincti, et nomen est Jesus.

Liptay István

– Hova sietsz, úgymond, jó asszonyom és kit keressz ily szorgalmatosszon?

Megfelel Magdolna:

– Keresek, úgymond, egy 31 esztendőskortájban való embert, akinek gyönyörű ábrázatja, rendes és bőcsületes járása, kegyes és kedves tekintete, hatalmas a cselekedetben, Názáret az ő lakóhelye, szép arany színű a haja, és az ő neve Jézus. Ezt keresem.

A kezdődő dialógus végül Mária Magdolna vallomásává válik. Szavaiban megtérése után kettősség van, korábbi tulajdonságai, tettei és a jézusi útból eredő ellentétek együtt szerepelnek:

²⁵ Aeneas Sylvius *Historia de duobus amantibus* novellájának európai elterjedtségéről: Máté Á. (2010), „*Most kíváltképpen két ifjú személynek szerencséjét éneklek*”: Bevezetés az *Eurialus és Lucretia latin filológiájába*, PhD-értekezés, Szeged. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/842/1/Dolgozat_2.pdf (Letöltés: 2017. augusztus 13.).

A. Calamato

... Vestes meae, quae tam pomposas, et fastuosas vos in publicis ostentatis plateis, vos Jesu Christi deinceps cooperietis pauperes.

... in desertis habitat, idque propter me, qui nimis dissoluta vixi in palatiis, et aulis magna-tum; vili, et abjecto est indutus vestimento mei causa, quae nimiam ostentavi pompam, et fastum in vestibus...

Liptay István

...Drága szép ruháim, akik oly nagy bögyre s nagy pompára magatokat utcákon fitogtattátok és mutogattátok, ennek utána már a Krisztus Jézus meztelen szegénynek léstek befödözői.

...Pusztában lakik, azt is énérettem cselekszi, aki magam szabadjára élttem az udvarokban és a fejedelmek palotájokban; paraszt és elvetett ruhában jár, azt is énérettem, aki a cifra öltözetben nagy frestromra, nagy bögyben és kevélyen jártam...

Nem tudjuk, Liptay kiknek prédikált. Mindenesetre elhagyta Calamato prédikációjának 6–15. fejezeit, amelyek teológiai hivatkozásokkal megtűzdeltek, az egyszerű emberek számára nehezen volnának követhetők. A 16–17. fejezeteket lefordította. Magdalénát, mint megújult sást láttatja velünk, ebben Jézus a Magdolnának mondott *Megbocsáttatnak neked a te bűneid, járj békével* szavai után a *Járj békével* refrénnel nyomatékosít: a bűnbánó Mária Magdolna korábbi ellentéteket felsoroló szavait hagyja jóvá. Természetesen a felsorolás a dramatikus prédikációk által alkalmazott „mintha mondaná” indítással kezdődik. Egyik mondatot kiemelem, ismét érzékeltetve a fordítás jellegét:

A. Calamato

Manus tuae, o Magdalena, condecorabantur pretiosis annulis, et gemmis, et meae duris perforabantur clavis. Vade in pace.

Liptay István

...a te kezeid arany perecekkel, ujjaid arany gyűrűkkel és gyöngyökkel megékesített, az én tenyerim pedig tompa vasszögökkel teéretted át fog verettetni, járj békével; ...

Végül néhány egyházatya tanácsát idézi, a hallgatóságnak is hirdeti: „Mária Magdolnával bűneidnek bocsánatját és a te igazmondó Megváltódnak szájából amaz szép, biztató szózatot: *Remittuntur tibi peccata tua, vade in pace, Megbocsáttattak, úgymond, a te vétkeid, járj békével, Amen.*”

Az elmúlt hónapokban tíz XVII. századi kéziratot, elmondásra készített prédikációskötetet tanulmányoztam. A prédikáló papok forráshasználata

érdekelt, az, hogy elődeik mintaprédikációit hogyan aknázták ki. A XVII. században magyar nyelvű mintakötetből csak kevés volt: Telegdi Miklós (1577–1580, új kiadás 1638), Káldi György (1631), Pázmány Péter (1637), a század végén ezekhez járult Landovics István (1689) és Illyés András (1691–1692). A prédikáló papok jelentős része még latin mintaprédikációkat használt. Ha a pap beszédére készülve prédikációját leírta, gyakran követhető, hogyan állította össze különféle forrásokból, florilégiumokból, mások beszédéből. Gyakoriak az egy beszéden belül anyanyelven és latinul ránk maradt szövegek, sőt még olyan is akad, ahol Pázmány Péter magyar nyelvű prédikációjából egy horvátul és németül prédikáló ferences latinul írt magának beszédet.²⁶ Mintaprédikációból általában úgy készült új beszéd, hogy a minta lineáris rendjét követve a hallgatóság befogadóképességéhez igazítva maradtak el a teológiai fejtegetések, a szöveg pedig általában a megkívánt félórányi terjedelemben rövidült. Egyéb változtatásokra ritkán került sor, a rövid elhagyások és betoldások többnyire a tolmácsolás velejáráóiként kezelhetők, azok a memóriába beépült panelek előbukkanásai is lehetnek. (Ez utóbbi jellemző a magyar mintaprédikációból magyarul prédikálás átvételeire is.)²⁷

Liptay István mintakövető prédikációikat hagyott ránk. Miként láttuk, latin forrását jó érzékkel tolmácsolta magyarul, a magyar nyelv hangzatosságára ügyelve. Mindenképpen méltó arra, hogy a *Régi magyarországi szerzők* közé bekerüljön neve.

Mellékletek

I.

Előzék pp. 1–2.	Okirat a kötésből. Az ecsegi egyház vagyonszeírása, 1686 [A verzón „NB.”, amelyben megnevezi magát Liptay István ecsegi parochus.
pp. 5–17.	„Liber Congregationis Sanctae Crucis juvenum Ecsekien-sium Altari Sanctae Crucis in Templo Ecsekien-si in latere Meridionali existenti addictissimorum, continens nomina Sodalium vivorum et mortuorum, leges, regulas, et bona ad idem Altare pertinentia” – Regulae – Catalogi sodalium sine anno.

²⁶ A latinra fordított Pázmány-prédikációt készülő (XVII. századi prédikációs gyakorlatról szóló) kötetemben közölni fogom.

²⁷ Erre az eredményre jutottam a bencések prédikációs gyakorlatát vizsgálva. Szelestei N. L. (2014), *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulóján*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 3.)

- pp. 17–18. Húsvéti prédikáció töredéke (Exordium in die Resurrectionis)
- pp. 19–26. (1–10.) Contio pro Dominica infra octavam Nativitatis Domini
(H: 7–8.)
- pp. 27–35. (11–19.) Contio pro Dominica 3ia Quadragesimae
pp. 35–42. (19–26.) Contio Funerialis pro persona nobili defuncta
pp. 43–53. (27–37.) Contio 2da post Epiphaniam
A beszéd végén:
Plura in Silva Calamato, discursu Maria advocata peccatorum.²⁸
- pp. 53–61. (39–45.) Contio pro die Nativitatis Domini
pp. 62–71. (46–56.) Contio pro festo S. Bartholomaei Apostoli
(Az 55. a számozásnál kimaradt!)
- pp. 72–82. (57–67.) Contio pro festo S. Stephani Protomartyris
pp. 83–93. (68–78.) Dominica 23ia post Trinitatem de amore non dividendo
- pp. 93–102. (78–87.) Contio pro festo S. Ladislai Regis Ungariae
pp. 102–118. (87–103.) Contio pro nocte Nativitatis Domini Nostri Jesu Christi
- pp. 119–133. (104–118.) Contio pro dominica Resurrectionis Domini Nostri Jesu Christi
A bibliai idézet és a beszéd kezdete között:
Aliud exordium brevius invenies folio primo in capite libri.
- pp. 134–141. (119–126.) Contio feriae 2dae Paschatis
pp. 142–152. (127–137.) Contio pro feria 3ia Paschatis
pp. 153–164. (138–149.) Contio pro dominica in Albis, sive quasi[?] modo
pp. 165–166. (150–151.) Contio pro feria 2da Pestechostes
A 151. lap alján:
Confirmationem et reliquas partes compensabit discursus de Nocte Nativitatis Domini a puncto primo usque ad finem folio 92. Vel Dominicae Pentecostes a puncto primo usque ad 5tum ut factum fuit anno 1692 folio 172.
- pp. 167–184. (152–169.) Contio pro die Magno Veneris
pp. 184–185. (169–170.) Contio pro dominica 3ia post Pascha
A 170. lap alján a propositio után:
Deseruit huc discursus contionis de Transfiguratione Domini puncto primo et sequentibus fol 50 et hanc contionem aliter formatam habes in Delamenecz Contione 1ma.

²⁸ Calamato, A. (1679), *Opera omnia sive Nova sylva concionum*, Francofurti ad Moenum, Schönwetter, 278–288. (Discursus XLI.)

- pp. 186–197. (171–182.) Contio pro dominica Pentecostes
 pp. 198–207. (183–[194].) Contio pro festo Corporis Christi
 [205. lap után két számozatlan lap.]
 p. 207. ([194.]) De praedestinatione [Csak cím]
 Contio pro Dominicis, 1ma Adventus cum et pro themate
Dominus his opus habet. Vide in indice Silvae Calamato pro
 dominica 1ma Adventus.
 Pro Dominica Septuagesimae, vide similiter in Indice Sil-
 vae Calamato circa finem ejusdem dominicae.
 Pro Dominica Sexagesimae, videndum in Indice Silvae
 Calamato sub themate *Exiit qui seminat* etc.
 Pro Dominicis similiter nona, post Pentecosten item deci-
 ma nona post Pentecosten, quae Dominicae in Silva Cala-
 mato nuncupantur decima, et vigesima post Trinitatem,
 illius thema est in Silva Calamato *Si cognovisses et tu* etc.
 hujus, *Ite ergo ad exitus viarum, et quoscumque* etc.
- p. 208. Üres
 pp. 209–317. Céhtagok „Anno 1695. die 13. Martii” (Névso-
 rok, anyagiak, stb. Az utolsó év: 1758.)
 Üres: (226–227, 231, 250–310, 312)
- pp. 318–324. Rithmi pro Epiphania Domini in processione
 (sine numero coaevo paginarum)
- pp. 325–337. (1–13.) Contio pro festo Annunciationis B. Mariae Vir-
 ginis
 A margón, a beszéd elejénél:
 Facta ex discursu Calamato discursu de Maria humillima²⁹
 et aliunde.
- pp. 338–347. (14–23.) Contio pro festo S. Georgii Martyris, et applica-
 ri potest pro quocunque Martyre
- p. 348. (24.) Üres
 pp. 349–358. (25–34.) Contio pro festo Visitationis Beatae Mariae Vir-
 ginis
 A cím alatt:
 Facta ex contione 2da de Visitatione B. M. V. in Delami-
 necz³⁰
 A beszéd végén:
 Plura huc deservientia invenies in contione de Annuciati-
 one B. M. V. puncto tertio ut supra fol. Et in Breviario Ro-
 mano in persona Joannis Baptistae huc deserviunt quae lo-
 quitur S. Chrisostomus in Festo Visitationis B. M. Virginis
 in lectionibus tertii nocturni, et hic in fine describere pote-
 ris.

²⁹ Calamato 1679:257–264. (Discursus XXXVIII).

³⁰ Delaminetz, R. (1683), *Paradisus concionatorum tetralogiae mysticae, sive quatuor sermo-
 num praedicabilium, tomus tertius*, Bambergae, 55–58.

- pp. 359–372. (35–48.) Contio de Maria Magdalena et de mirabili ejus conversione
 A beszéd végén:
 Facta ex Silva Calamato sermone de Maria Magdalena.³¹
- pp. 373–389. (49–65.) Pro die Transfigurationis Domini. NB. Vel brevius ut in fine hujus contionis invenies.
 A beszéd végén:
 Facta Veterozolii die 31 Julii descripta in domo Ebeczkiana hora 10ma. Anno Salutis 1686. Ex quadragesimali Calamato Contionis Dominicae 2dae ubi plura huic inservientia invenies.³²
 NB Si autem brevius velis contionari aptissime facies, si tamen aliquas partes assumes, ut factum est Anno salutis 1691 ut videre est in decursu hujus contionis. Pro exordio facies punctum primum. illuc usque ubi notatur sic ← in margine linea ducta, reliqua vero ubi notatur sic 91, hoc est Anno 1691.
- pp. 390–407. (66–83.) De magnifica Assumptione magna Matris, Dei Genitricis
 A beszéd végén:
 Facta Veterozolii in domo Ebeczkiana, haud dicta: Anno 1686 die 17 Augusti, ex Calamato quadragesimali pro die Sabbathi post dominicae 3iae Quadragesimae ubi adhuc pauca invenies. fol. 525.³³
- pp. 408–422. (84–98.) Pro die Assumptionis altera
 pp. 423–435. (99–111.) Pro conversione S. Pauli Apostoli
 p. 436. (112.) Üres
- pp. 437–445. (113–121.) Contio pro festo omnium Sanctorum
 pp. 446–448. (122–124.) Üres
- pp. 449–454. (125–130.) Contio pro festo S. Emerici absque exordio
 pp. 454–459. (130–134.) Eredetileg beíratlan, XVIII. századi kongregációs feljegyzések kerültek ide [1734–1735].
- pp. 459–464. (135–140.) Contio de S. Rege 1^{mo} Hungariae Stephano
 pp. 465–473. ([141–149.]) Contio Funerbralis
 pp. 474–479. ([150–155.]) Contio Funerbralis

³¹ Calamato 1679:237–245. (Discursus XXXV.)

³² Calamato, A. (1656), *Quadragesimale seu discursus selecti in sacra evangelia per quadragesimam occurrentia cum sabbatinis laudibus Deiparae Virginis ad finem appositis, ad ejus praecipuas festivitates accommodatis, tomus secundus*, Francofurti ad Moenum, Schönwetter, 141–156.

³³ Calamato 1656:525–532.

- pp. 479–516. Kongregációs feljegyzések (Adósságjegyzék, dékáni számadások, dékánválasztások, tagnévsor, misealkalmak, egyebek, 1694–1767.)
Üres: 491, 498–511.
- p. 517. Index contionum dominicalium
(Az utolsó felvett beszéd: p. 171.)
Betoldások:
Pro feria secunda Paschatis fol. 119. után:
Pro eadem in silva Calamatonis scriptus in folio ante omnes sermonis Calmatonis.
A Contio funebris pro persona nobili defuncta fol. 19. után:
Pro die magno veneris facta ex quadragesimali Calamato fol. 152.
- p. 518. Contiones festuales [Index]
Betoldások:
Pro festo Transfigurationis Domini facta ex quadragesimali fol. 49. után:
Calamato Dominicae 2dae Quadragesimae fol. 141 ubi plura habebis.
Pro festo Assumptionis B. M. Virginis fol. 66. után:
facta ex quadragesimali Calamato pro die sabbati post dominicam 3iam quadragesimae fol. 525. cujus contionis 1mum punctum poterit pro funebrali accommodari.
Pro Festo S. Stepahni Regis Ungariae fol. 135. után:
Pro festo S. Elisabeth poteris formare sermonem ex contione ultima habita de S. Ludmilla, ut in Delamenicz vel ex Calamato de praedestinatione quia Evangelium fert materiam pro themate praedestinationis.

II.

*Húsvétvasárnapi prédikáció egy fejezete*³⁴

4.

Úgy tetszik énnekem, mintha szememmel látnám a Boldogságos Szűz Máriát, mely fájdalmason s szomorúan, fejére kapcsolt kézzel, meghajlott tetemmel, leborult orcával, sűrű fohászzkodásokkal, szent orcáján legörgő könnyekkel igen keservesen kesergeti vala szent Fiát az ő cellácskájában. És ímé hertelen-váratlan s véletlen-szokatlan fényesség gyönyörű illattal ellepi honácskáját és tündöklő fényességben s ragyogó világosságban, s megdicsőült testben az áldott Krisztus megállapodik előtte. S kicsoda vajon közületek, Hallgatóim, mind az áldott Anyának, s mind a dicsőült Fiúnak, foghatja meg elméjével, mely nagy volt örömök s mely nagy volt vigasztalások? És

³⁴ I/115–117 (új számozás szerint: pp. 130–132).

mely nagy volt örvendetességek mindkettőnek, ó minemű beszélgetések estek itten? Ó minemű volt örömök ennek a két drága szívnek? Akarjátok-é hallani az én vélekedésemet? Ímé, megmondom. Kétség nélkül szerelmes szent Fiának feltámadásán való öröme és vigassága nem volt kisebb, mint volt bánatja s fájdalma szent Fiának kínos halálán s keserves kénszenvedésén. Amely fájdalom, bánat és szomorúság oly nagy volt, hogy Istennek nagy csudatételével kellett megtartatni életének, hogy élete ne fogyjon bánatjában a Boldogságos Szűznek. Tehát itt is oly nagy volt öröme, vigassága és vigasztalása a Boldogságos Szűznek, hogy ha Istennek mindenható nagy ereje csudaképpen életben meg nem tartotta volna a Szüzet, nyilván örömeiben megholt volna. Ily nagy öröm és vigasság között így szólította meg a maga dicsőséges szűz szent Anyját a megdicsőült Jézus [Cant. 2.]: *Surge, propera amica mea, jam hiems transiit, imber abiit, et recessit, flores apparuerunt in terra nostra.* Siess, kelj fel én jegyesem, én galambom, már elmúlt a tél és a zápor elhaladott s eltávozott, virágok láttatnak már a mi földünkön. Siess, kelj fel, ó én szerelmes Anyám, szűnjenek meg fájdalmid, szűnjenek meg bánatid, távozzanak minden szomorúságid, és a te édes szemeid már ne sírjanak, a te szomorú fohászokodásid gyönyörűséges vidám énekekké változzanak, sírások mosolygásra, szorongatások vigasztalásokra forduljanak, elmúlt már, ó szerelmes Anyám, keserve kénszenvedésemnek hideg tele, gyötrődésimnek s nagy fájdalmimnak elmúlt már zápora, elmúlt fergetege, és dicső feltámadásomnak elérkezett kívánatos kikelete, nézhetssz és tekénts meg az halhatatlanság jegyruhájának az én testemen kinyílt szép virágját, miként illatoznak, ragyognak és tündöklenek! Örülj tehát immár, örülj és vigadozz, szerelmes édes Anyám, nézd meg, mely dicsőségessé vált a te kedves fiad, öleld meg tetszés[e]d szerént, mert ily dicső testben is ugyan a te fiad vagyok. Ilyen és ehhez hasonló szép beszélgetési hogy voltak szent Fiúnak az ő szent Anyjához, buzgón s ájtatosan elhihetjük. Hallgatóim! De micsoda szavait vélitek hogy voltak a Boldogságos Szűznek az ő szent Fiához? Kétség kívül, amint Salamon Énekes könyvének első részében szépen feljegyzette: [Cant. 1.] *Ecce tu pulcher es dilecte mi, Íme, te mely szép vagy, ó én édesem. Ó Fiam, Fiam, ó szerelmes gyermekem, te vagy-é, akit karjaim közé szorítottam, te vagy-e, akit általöleltem? Te vagy-é, aki ezelőtt harmad nappal annyi csúfságok közt, a zsidóktul gyalázatos halállal megölettél? Te vagy-é, akit a keresztfán meztelen, vérben, fagyban, iszonyú sebekben a latrok között függeni szemlélttem? Te vagy-é, édes Fiam, akit ebben a ragyogó szép testben most előttem nézek? Ó Fiam, ó Fiam, ó édes gyermekem! Ó áldott szemeim, akikkel ily dicsőségben szent Fiamot szemlélem! Micsoda gyöngyök ezek, akiket lábaidon és kezeiden ily ragyogó szépségben szemlélek? Mit viselsz oldaladban és szent mellyedben, a napnál is fényesebbet? Ily öröme s ily vigasságos volt szent Fiához beszéde e mai napon az egek királynéjának, a Boldogságos Szűz Máriának. Higgyétek, Hallgatóim!*

A' Bóldogságos Szűz Máriának Szíves Tisztelője
című kéziratos énekeskönyv

A gyulafehérvári Batthyaneum különféle gyűjteményei nemcsak erdélyi vagy magyar viszonylatban, de európai összehasonlításban is igen nagy értéket képviselnek. Az alapító Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi római katolikus püspök (1781–1798) az 1783-ban felosztatott trinitárius rend gyulafehérvári, várbeli templomát könyvtár és csillagvizsgáló, a rendházat pedig a papnevelde céljaira rendelte. A könyvtár leghíresebb darabja a IX. század legelejére datált *Codex aureus* vagyis *Aranykódex*, amit Batthyány Migazzi Kristóf bécsi érsek, váci püspöktől vásárolt, aki bécsi könyvtárának eladásával a Vácott megkezdett nagyszabású építkezéseket kívánta támogatni.¹ A Batthyaneum azonban sok olyan kevésbé ismert értéket is rejt, amely szintén megismerésre érdemes. Úgy vélem, ilyen az a mindeddig ismeretlen kötet, amelyről jelen tanulmány beszél. Reményeim szerint feltárul az olvasó előtt egy viszonylag kései kéziratos énekeskönyv története – történetek, amelyek könyvhöz és tartalmához, kézíráshoz és az író kézhez, intézmények és közösségek történetéhez kötődnek.

A Batthyaneumban kutatva két figyelemreméltó kéziratos énekeskönyvet találtam: az első *Az Isten és az Oe szentanyának dicséretire való szép énekek Zserdényi János Szabad=Botthyani Iskola Mester által egben irattak Anno 1760* (Batthyaneum III–128), a második pedig *A' Bóldogságos Szűz Máriának Szíves Tisztelője. /Iratattott/ Székely-Udvarhelyt 1800 Esztendőben* (Batthyaneum III–133).

Zserdényi énekeskönyve kétségkívül a Fejér megyei Szabadbattyánból származik, a Batthyány család ősi, névadó birtokáról. Ignác születésekor a család már régen Németújváron élt, mégis valószínű, hogy az énekeskönyv közvetlenül is kapcsolódik Batthyány püspök személyéhez vagy családjához. A Zserdényi-énekeskönyv nyelve igen ízes, őző nyelvjárásban íródott.

¹ Vö. és bővebben lásd Dárja, Ileana (2010), A Romániai Nemzeti Könyvtár Batthyaneum fiókkönyvtára, egy nyugati könyvgyűjtemény, in Bernád Rita (szerk.), *Egyházi gyűjtemények szolgálatában. A gyulafehérvári millenniumi konferencia tanulmánykötete*. Kolozsvár, Verbum. 25–34.; Jakó Zsigmond (1991), Batthyány Ignác, a tudós és tudományszervező, *Erdélyi Múzeum LIII. 1–4.*, (1991) 76–99.

Szerkezetileg a közösségi, liturgikus használatra szánt énekeskönyvekkel rokonítható. Latin bevezető imádságokkal és IV. Szixtusz pápától vett *indulgentia*-szövegekkel kezdődik, ezt követik a mise állandó részei. Szép trópusos *Kyrié*-ket tartalmaz, valamint magyar nyelvű szövegeket és énekeket az állandó részek idejére. Az énekek nagyhányada szentségi és Mária-ének. A kötet nem kottás, de tartalmaz nótajelölést.

*A két énekeskönyv a Stoll-bibliográfiában
és a Batthyaneum katalógusaiban*

Stoll Béla bibliográfiája² a 262. sorszám alatt hozza Zserdényi János énekeskönyvét, az 1800-ban, Székelyudvarhelyen írt énekeskönyvet azonban nem ismeri. Miért nem? A bibliográfia bevezető tanulmánya leszögezi a kéziratok beválogatásának kritériumait és közli azon köteteket, kéziratokat vagy kéziratredéseket, amelyek e szűrők alapján kimaradtak a bibliográfiából. A székelyudvarhelyi énekeskönyvet itt sem találjuk.

A Stoll-bibliográfia Zserdényi énekeskönyve kapcsán Klaniczay Tibor beszámolójára hivatkozik, aki erdélyi kutatásairól ír. Itt említi a gyulafehérvári „Batthány Dokumentációs Könyvtárban” végzett kutatását, amelynek eredményeként négy újabb kéziratot talált (61–64. számok). Ezek közül csak a 64-es számú tartalmaz énekeket – ez Zserdényi János énekeskönyve.³ Az 1800-as énekeskönyv ismeretlen maradt a bibliográfia készítői előtt, bár Klaniczay szándéka éppen az ismeretlen kéziratok és RMK-k felkutatása volt.⁴ A Stoll-bibliográfia újabb kiadásait az idő közben előkerült több mint 400 új tétellel indokolta.⁵ A feltérképezést természetesen csak abbahagyni lehet, befejezettnek tekinteni aligha. Ezért is kecsesgató egy olyan kötetre lenni, amelyről úgy tűnik, ismeretlen. De vajon valóban ismeretlen? Kitől származik az énekeskönyv? Érdekes és figyelemreméltó ismeretlenségén túl is? Egyebek közt ilyen kérdésekre keresem a választ.

A Batthyaneum különféle gyűjteményeiről több katalógus született. Érdekes, hogy énekeskönyvünk csak a legfrissebben, a Szentiványi-féle katalógusban

² Stoll Béla (2005), *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Budapest, Balassi Kiadó.

³ Vö. Klaniczay Tibor (1954), Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról (Adalékok kéziratos énekeskönyveink történetéhez), in *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei – V. kötet, 1–4. szám*. Szerk. Lakó György, Szabolcsi Bence és Tolnai Gábor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 345–384, 64. pont.

⁴ Vö. Klaniczay 1954:347.

⁵ Vö. Stoll 2005.

szerepel.⁶ A korábbi katalógusok (Cseresznyés A. 1824, Beke A. 1871, Varijú E. 1899) még nem említik, ezért elképzelhető, hogy később került a könyvtár gyűjteményébe. Szentiványinál a 439. szám alatt találjuk *A' Bóldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője* című könyvet. Leírása szerint anyaga papír, mérete 184 × 114 mm, terjedelme 77 lap (154 oldal), szövegtörzse egy oszlopba szedett, bőrkötésű, keletkezési éve 1800. Két szövegrészt szemlél, végül pedig az énekeskönyv jelzetét közli: *III–133*.⁷

Szentiványi katalógusa végén felállított rendszerezésekben énekeskönyvünket az *Aetas Manuscriptorum* – keletkezés ideje szerinti besorolásban a XIX. századi kéziratok között találjuk.⁸ A *Materia Operum*, a kéziratok tárgya alapján a *Libri liturgici*, Liturgikus könyvek csoportban látjuk, azon belül is a *Libri devotionis privatae* – magánajátossági könyvek alcsoportjában.⁹ Nyelve szerint mindkét könyv a *Lingua Hungarica* csoportban van, származási helyükre nézvést pedig a *Regnum Hungariae* kategóriában. A *Possessores antecedentes* – előző tulajdonosok között egyik könyv sem jelenik meg. Az *Authores* részben, a szerzők jegyzékében ott találjuk Zserdényi János nevét,¹⁰ az 1800-ból való énekeskönyv szerzőjéről, összeállítójáról azonban nemcsak az énekeskönyv nem beszél, de Szentiványi sem. Tényleg teljes mértékben hallgat ez az énekeskönyv az alázatos anonimitásba burkolódzó íróról, szerkesztőről, aki monogramot sem hagy maga után, egyszerűen beéri az „OAMDG”, a *Mindent Isten nagyobb dicsőségére!* kétszeri feltüntetésével!¹¹

A' Bóldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője című énekeskönyv¹²

Egy könyvvel való találkozásunk rendszerint a könyv tábláival, borítóival kezdődik. Énekeskönyvünk borítótáblái papírok összeragasztásából nyert kemény kartontáblák, amelyet bordóra pácolt bőrborítás takar. A bőr szép

⁶ Szentiványi, Robertus (1958), *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyányanae*, Szeged, Hungaria. (Bibliotheca Universitatis Szegediensis et Unio Universitaria ad investigandam veterem litteraturam hungaricam.)

⁷ Vö. Szentiványi 1958:237.

⁸ Vö. Szentiványi 1958:302.

⁹ Vö. Szentiványi 1958:303. – Itt érdemes megjegyezni, hogy Zserdényi János énekeskönyvét Szentiványi nem a liturgikus könyvek közé, hanem az irodalmi könyvek közé sorolja, ámbar az meglátásom szerint szerkezetileg és tartalmilag szorosabban tartozna a liturgikus könyvekhez.

¹⁰ Vö. Szentiványi 1958:335.

¹¹ Vö. *A' Bóldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője, /Irattatott/ Székely-Udvarhelyt 1800 esztendőben*, Batthyaneum III-133, pag. 145. és 152. (A későbbiekben: *A' BSzMSzT*).

¹² A továbbiakban szövegekői említésben is gyakran, mint az *énekeskönyv* vagy *A' BSzMSzT* használjuk.

kivitelű, de különlegesnek nem mondhatnánk. Szembeötlő a bőrbe nyomott, ezüstösre festett, korabeli stíl szerinti virág és növényi ornamentika, amelyek a táblák szegélyeit és a középre elhelyezett monogramokat keretezik. Az elülső borítóján az *IHS* betűjel, a hátsón pedig a *MAR* rövidítés található. Mindkettő meglehetősen beszédes. Alapértelmében „az *IHS* betűjel Jézus görög nevének rövidítése (*IHSOYS*). A későbbi latin olvasat más jelentést is adott neki: *Iesus Hominum Salvator* – Jézus az emberek megváltója, a jezsuita értelmezés és olvasat pedig: *Iesum Habemus Socium* – Jézus a mi társunk.”¹³ Kedvelt Krisztus-szimbólummá vált a középkor idején, főként a domonkos és ferences szerzetesek révén, a fiatal jezsuita rend pedig rendi jelvényének központi elemévé tette. A *MAR*, természetesen a Boldogságos Szűz Mária nevének rövidítése, a Mária-tisztelet, máriás lelkiség jele, így utalhat a Mária Kongregációkra, hisz gyakran vizionlátjuk a kongregációs albumok fatábláin is. A két tábla mintegy megjeleníti az ismert köszöntést, amely a könyv tartalmát is összefoglalja: *Dicsértessék Jézus és Mária szent neve!*

A táblák állapota szintén információértékű, hiszen a kopás, elszíneződések és kisebb torzulások révén jól látható, hogy hosszabb-rövidebb időn át használatban volt a könyv.

Az első oldalon a cím nagybetűs feltüntetése mellett hely- és időmegjelölést találunk: *Írattatott Székely Udvarhelyt 1800. Esztendőben – az írattatott szó nehezen kivehető, jól láthatóan valamikor megpróbálták kitörölni. Ezen az oldalon és a borító belső oldalán könyvtári pecsétek és a könyv könyvtári jelzetei (például *Ms III-133, Inv. 448, Z, IV 21*) láthatók. Csak és kizárólag a Batthyaneum pecsétje tűnik fel, *ex-libris*-jelölés vagy más pecsét nem.*

A könyv utolsó oldalán egy tartalomjegyzék-félet találunk, amely a könyv tíz énekének könnyebb elérését segíthette. Egy későbbi szemelvényes énekválogatással állhatunk szemben, amelyet az üresen hagyott utolsó oldalra írtak össze. A lap felső részének 3-4 mm-es sávját valamikor levágták, így bár az írásnak látszik a szegélye, nem olvasható a cím. Egy későbbi szerkesztőt bizonyít az eltérő írás – ami csak itt látható a könyvben, a más színű tinta és az eltérő helyesírási normakövetés, a könyv egészétől különböző személyi jegyek. A korábbiakkal ellentétben például itt jól látható a különbségtétel a hosszú és rövid magánhangzók, főként az *ö* és *ő* betűk jelölése között.¹⁴

¹³ Nóda Mózes (2009), *Liturgia. Szentmise, zsolozsma, szentségek, keresztény szimbólumok*, Kolozsvár, Presa Universitară Clujeană – Kolozsvári Egyetemi Kiadó. 289.

¹⁴ Vö. *A'BSzMSzT* 1800:154.

A könyv szerkezete

Az énekeskönyv öt tematikus egység köré épül: 1. *A Boldogságos Szűz Mária tisztelete* – a legterjedelmesebb és lehangsúlyosabb rész, a könyv első 47 oldalát tölti ki. 2. *Az Úr Jézus keresztje és szenvedése előtti tisztelet* – az első résszel vetekedik úgy terjedelmi (49–96.), mint fontossági szempontból. 3. *Jézus Szentséges Szívének tisztelete* (97–119.). 4. *A Kisdéd Jézusnak és dajkájának, Szent Józsefnek tisztelete* (121–134, 151–153.). 5. *Szent István és Szent Imre tisztelete* (137–144.). Ezen kívül egy hosszabb és egy rövidebb imádságot találunk a könyv utolsó előtti lapjain (146–150.), amelyek nem besorolhatók egyik témakörbe se, hiszen ez egy hálaadó és egy önátadó ima, pápai *indulgencia*-imádság.

A' BSzMSzT összesen 52 éneket és 20 imádságot számlál. Ezek teljes jegyzékét függelékben közlöm.

Két mottószerű idézet

Az énekeskönyv legelején két idézettel, mottóval találkozunk. Összesen négy alkalommal találjuk ugyanezt a mottó-párost a könyv főbb egységeinek kezdetekor, a 2., 50., 98. és 122. oldalakon. Megelőzik az énekeket és imákat, mintegy imádkozás előtti imaként, (ön)felszólításként. Ezek használatával a könyv nagy hagyományba kapcsolódik be, hisz több XVII–XVIII. századi énekeskönyvben megtaláljuk nemcsak a mottóhasználat tényét, de láthatjuk ugyanezt a szentpáli idézetet is.¹⁵ A *Cantus Catholici* címlapján¹⁶ magyarul, továbbá a kevéssel későbbi Kájoni-féle énekeskönyvben, a *Cantionale Catholicum*ban latin és magyar nyelven egyaránt, hasonlóképp a kötet elején, a címlap hátoldalán.¹⁷ Ugyanúgy megtaláljuk a magyar nyelvű idézetet a mi énekeskönyvünkkel majdnem egyidejű *Cantus Catholici ex Editione Szeleptseniana*

¹⁵ „Tellyesedgyetek-bé Szent Lélekkal, Szólván magatok Közöt Zsoltárokkal, és ditsirétekel, és lelki énekekkel, énekelvén és ditsiretet mondván a' ti Szivetekben az Úrnak. Ad Ephes. 5. v. 19.” – A' BSzMSzT 1800:2.

¹⁶ Vö. Szöllősi Benedek (1651), *Cantus Catholici Régi és Új Deák, és Magyar Ajitatos' Egyházi Énekek es Litaniak: Kikkal a' Keresztyének esztendő által való Templomi Solennitásokban, Processiókban, és egyéb ajitatoságokban szoktak élni. Most újonnan egybe szedettek, és a' Keresztyének Lelki épületekre, és vigasztalásokra, ki-botsáttattak*, h. n. [Lőcse, Lorenz Brewer], 1651. (RMNY 2381) A címlap rektóján.

¹⁷ Lásd Kájoni János (1676), *Cantionale Catholicum, Régi és Új, Deák és Magyar Áitatos Egyházi Énekek, Dicsérétek, Solárok es Lytániák*, a Csíki Kalastromban [Csíksomlyó], Ferences ny. Kassai András. (RMK I 1188) A címlap verzóján. – Vö. Domokos Pál Péter (1979), „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” Kájoni János: *Cantionale Catholicum*. Petrás Incze János: *Tudósítások*, Budapest, Szent István Társulat. 154.

1792. évi kiadásának címlapján is.¹⁸ Az itt használt idézet az Ef 5,19 fordítása, amely szóról szóra megegyezik a mi könyvünkben lévővel.

A második mottószerű idézet¹⁹ Szent Ágoston *Sermones*-éből származik.

Első rész:
A' Bóldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője
(1–47.)

A címadó első fejezet öt „utazást” tartalmaz „A' Bóldogságos Szűz Máriának Szent Képihez” (7, 21, 29, 35, 40.). Minden út három más-más Mária-éneket fűz egybe.

A fejezet kezdőéneke „A' Bóldogságos Szűz Máriának Köszöntésire Induló Utazónak Éneke” (3–4.), egy háromszakaszos, invokációjellegű ének, amelyet a szerkezeti logika szerint, a következő öt út bármelyikének kezdetekor el kell énekelni. Kezdő sorait (*Indullyatok lábaim Istennek Szent Annyához, / Mindenkoron Szepőltelen Szép Szűz Máriához*) (3.) követi a *Szent Pátrónusok* segítségül hívása, hogy az utazó mennyei áldásokkal végig tudja járni az utat és célhoz érjen. Az égi pártfogókat kétszer is nevükön nevezi: Szent József, Szent Angyal, Szent Imre és Szent Margit (3–4.), őket kéri az ének, hogy mutassák be az imádkozót és áldozatát a Kegyelmekek Anyjának.

Ezt követi egy lista arról, hogy a Bóldogságos Szent Szűz mely képeihez vezethetnek az utak. Egy fajta lajstroma ez a korabeli Mária-kegyhelyeknek a *Nevezetes Tsúdálatos Képei a' Bóldogságos Szűz Máriának* címmel (5.). A lista a távolitól halad a közelihez, az olaszországi *Lóretó* és stájerországi *Mária-Czel* után az akkori Magyarország területéről következnek kegyhelyek: *Mária-Thál*,²⁰ *Sás-vár*, *Dömölk*,²¹ *Kolozsvár*, *Mária-Póts*, *Radna*, *Nagy Szom-*

¹⁸ Vö. *Cantus Catholici ex Editione Szeleptseniana. Régi, és Új, Deák, és Magyar Ájtatos Egyházi Énekek és Litániák. Mellyekkel a' Keresztyének Esztendő által való Templomi Solennitásokban, Protzessiókban, és egyéb ájtatosságokban szoktak élni: Most újonnan, más több szép énekekkel meg-szaporítatván, és a' Keresztyéneknek sok szép Lelki épületekre, és vigasztalásokra ki-botsáttattak*, Budán, és Nagyszombatban, a' Királyi Akadémiának Betűivel. A címlap rektóján. Petrik I. 380.

¹⁹ „Mi vagyon az új énekben, hanem új Szerelem? Az énekelés a' Szeretőé. Ennek az Énekesnek Szép szava a' Szent Szeretetnek búzgósága. S. Augustinus Serm. 256. de temp.” – *A'BSzMSzT* 1800:2.

²⁰ A Pozsony melletti Máriavölgy (ma Marianka, Szlovákia), kegyszobra Árpád-kori, a legrégibb a történelmi Magyarországon. – Vö. Barna Gábor (1990), *Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon*, h. n., Panoráma. 20.

²¹ Eredetileg bencések gondozta, ősi búcsújáró hely. Ismert neve Celldömölk – a „magyar Mariacell”. Vas megyei kisváros a Szobathelyi egyházmegye területén. Szobrát a török időkben elmenekítették, amit a XVIII. században a Mariazelli Szűzanya szobrának másolatával pótolta. – Vö. Barna 1990:17–18, 22, 45.

bat, *Fertő Mellyék*,²² végül pedig „Csíksomlyón, Erdély-Országban a' székellyeknél” (5.). Ezt követi az indulás előtti imádság és a hódolat leírása: keresztvetés, *Miatyánk* és *Üdvözlégy*, majd térdepelve, áhítatosan további hét *Miatyánk* és hét *Üdvözlégy* a Bóldogságos Szűz Mária tiszteletére. Az ezt követő öt utazás szerkezete mindig azonos, vannak bennük állandó és változó szövegrészek. Állandó az út kezdetének és végének imádsága és éneke. Ezek az első útnál láthatók, a későbbi 2–5. utazásnál a kezdő és a záró szövegekhez oldalmegjelöléssel történik vissza- vagy előreutalás.²³

Az énekek után hosszabb imádság következik *Térdepelve mondandó Imádság a Bóldogságos Szűz Máriának Szent Képe előtt* címmel (16–20.). A Szűz Mária (képe) elé megérkezett zarándok imája ez, amelyből egy utólagos szerkesztő kíméletlenül át- és kihúzott több szövegrészt, de néhány szó kivételével nem annyira erősen, hogy azt ma is ki ne olvashatnánk. Ennek az imának összességében mintegy jó egyharmada kihúzott szöveg.²⁴ Az utazás végi imádságot a kép előtti hódolatra való felszólítás zárja, valamint a képpel adandó áldás szövege. A fejezetzáró ének az *Üdvöz-légy Szűzszek' virága, / Tsil-lagoknál fényesebb* kezdetű himnikus Mária-ének (47.).

Második rész:

A' Fel-feszítettett Názáreti Úr Jézus Krisztusnak áitatos Imádója (49–96.)

Szerkezetileg az első fejezethez hasonló: a címoldalt követi a két mottó, majd az útra indulók éneke, *A' Szent Kereszthez a' Kálvária hegyére a' fel-feszítettett édes Üdvöziönknek Imádására Siető Utazónak Éneke* (51–52.). Ebben az invocációszerű énekben az utazó előkészíti lelkét és égi segítőtökét hív, akik a kereszt alatt jelen voltak: a Fájdalmas Szűzanyát, János apostolt és Mária Magdolnát, továbbá az *őrző Szent Angyalt*.

Ezt követi öt *Utazás A' Fel-feszítettett Názáreti Úr Jézus Kristusnak Szent Keresztyéhez a' Kálvária-hegyire* (52–96.). Az utazás a hódolattal és az imák rendjének leírásával kezdődik, de míg az előző részben a kezdeti *Miatyánkot* és *Üdvözlégyet* további hét-hét követte, itt csak ötöt-ötöt szükséges mondani,

²² Fertőszentmiklósról utalhat a megnevezés, a Fájdalmas Szűzanya kegyhelyére, a Kisalföld nyugati peremén, a Fertő tótól délre, a mai Győr-Moson-Sopron megyében, a Győri Egyházmegyében. – Vö. Barna 1990:67.

²³ A *Második Utazás* végén például: „Térdepelve mondandó Imádságot / a' Bóldogságos Szűz Máriának Szent Képe előtt Lásd pag. 16^a/Végtére mit Kellyen tselekedni, / Lásd fellyebb pag. 20^a” – *A'BSzMSzT* 1800:28.

²⁴ Az énekeskönyvben több helyütt találkozunk kihúzásokkal, utólagos szerkesztői tevékenység nyomaival. Hogy hol mi került kihúzásra vagy betoldásra, egy hosszabb fejtegetésben kaphat helyet.

az Úr Jézus Öt Szent Sebének tiszteletére. Három-három saját éneket tartalmaz minden utazás, befejezésként pedig egy hat oldal hosszú imádságot. Ez a *Térdepelve mondandó Imádság a' fel-feszítettett Názáreti Úr Jézus Kristusnak Szent Keresztye alatt* (61–66.) egy rövidített hitvallással kezdődik, és Isten szeretetének felismerésére indítja, bűnbánatra sarkallja az imádkozót, aki könyörög a megtérés kegyelméért, irgalomért a halál órájában, s végül fogadást tesz a jó életre. Az imádság befejező keresztvetése után, a kézírásból ítélve maga az elsődleges szerző/szerkesztő írt be két választási lehetőséget az utazást záró énekhez.²⁵ Ezt követi a *Fenn-álva, a' Szent Keresztre / függesz-tett Szemmel. Kézben Zöldel- / -lő ágak' tartásával, egygyenlő fen- / Szóval, minden jelen-lévőktől egyszers- / -mind mondható Ének* (67–68.), amely nem más, mint a virágvasárnapi liturgiából jól ismert *Ditsőség és ditsiret te néked Megváltó / Királyunk* kezdetű himnusz. Bizonytalán az énekeskönyv egyik legrégebbi szövege, illetve annak magyar fordítása. Eredetijét, a *Gloria, laus et honor tibi sit Rex Christe Redemptor* kezdetű processziós himnuszt a 821-ben meghalt Theodulf Orleans-i püspök írta.²⁶ Az ének kitüntetett helyet kap az énekeskönyv „tartalomjegyzékében”: az egyetlen, amelynek nem kezdősorát látjuk, hanem ezt: *Gloria laus magyarul*.²⁷ Ez az énekszöveg gyakorlatilag teljesen egyezik a *Cantionale Catholicum*-ban lévő változattal.²⁸

Az út utolsó imája a nagypénteki szertartásra emlékeztet: imádság előtt földre kell borulni, meg kell csókolni a földet, aztán térdepelve, kitért karokkal fennhangon kell mondani az imádság szövegét.²⁹

A fejezeten belül több okból kitüntetett figyelmet érdemel az ötödik utazás, ezért fontosnak tartom ezzel részletesebben foglalkozni.

Ötödik Utazás

A' Fel-feszítettett Názáreti Úr Jézus Kristusnak Szent Keresztyéhez a' Kálvária hegyire (87–91.)

Az út első éneke, nótajelzése szerint a *Lauda Sion Salvatorem – Dicsérd Sion Megváltódat* kezdetű úrnapi szekvencia dallamára énekelendő. Szövege viszont nem mutat összefüggést a szekvenciával, bármennyire is magával ragadó, teológiai és művészileg is mestermű Aquinói Szent Tamás e himnusza. Az ének kezdő sora *Én Jézusom! Sebesítve, / Kereszt-fára fel-feszítve* nem tűnik

²⁵ „Vagy pag. 93^a: Tekints-le etc etc / Vagy pag. 146^a: Imádlak téged etc” – Vö. *A' BSzMSzT* 1800:66.

²⁶ Vö. *Dicsérvételek az Urat. Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel, erdélyi változatokkal és imádságokkal* (2007), Szerk. A Főegyházmegyei Egyházzenei Bizottsága, Gyulafehérvár, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség. 209 (89f – 1. számú ének).

²⁷ Vö. *A' BSzMSzT* 1800:154.

²⁸ Vö. Kájoni1676:188. – Vö. Domokos 1979:437.

²⁹ Vö. *A' BSzMSzT* 1800:69.

ismerősnek a *Cantionale Catholicum* gyűjteményében. Verstani, ritmikai vonásai mesterinek mondhatók, kitűnően illeszkedik a himnikus szekvencia-dallamhoz és figyelemre méltó a költői eszközök használata is.³⁰

Rendhagyó módon nem egy ének a következő ének, hanem – amint címezése is mondja kettő egyben: *Ötödik Utazás második és harmadik éneke* (89.). A szenvedő Krisztus és a bűnös ember dialógusára épít, három szakaszpárra, tehát hat szakaszra oszlik: *Keserves panaszsza a' Krisztusnak és Felelete a bűnösnek a' Kristus panaszsására* címek alatt három-három szakaszra (89–91.). A párbeszédet Jézus kezdeményezi, ő hívja magához a bűnöst, míg a kegyelmi idő tart. Ezt követően Krisztus furcsamód perlekedésbe, panaszba kezd, szemrehányást tesz a bűnösnek, hogy annyi jótéteménye ellenére, miért keseríti őt rossz életével. Retorikailag hasonló az előbbi énekhez, de témája és a dialógusban lévő felek, a beszélgetés célzata egészen más. Az ének jól látható párhuzamot mutat a *Cantus Catholici* és a *Cantionale Catholicum* azonos kezdetű, többé-kevésbé azonos szövegű *Én Nemzetem Sidó népem, / Te-ellened mit vétettem* kezdetű énekével,³¹ amely a *Dicsérvétek az Urat* erdélyi énekeskönyvben is előfordul, két (egy „eredeti” és egy erdélyi) változattal.³² Ízesen tárgyalja egy 1824-ből való szertartásmagyarázat azt a különleges liturgikus közeget, amelyben felcsendül ez az ének a nagypénteki szertartásban.³³ Egy kortárs szakember így beszél ugyanerről: „A Mikeásszövegből merít a liturgia, amikor a nagypénteki szemrehányások (*improperia*) keretét megfogalmazza: »Én nemzetem, teellened mit vétettem? Vagy miben szomorítottalak meg? Felelj nekem!« A díszes dallamon megszólaló, két korátor által énekelt verseket ezután hármás, kétnyelvű akklamáció követi. Ritka eset, hogy az egyház liturgiája egy szövegrészletnek a fordítását is megadja.”³⁴ Az említett *improperia* az *improperium*, 'panasz' jelentésű szóból

³⁰ Vö. *A' BSzMSzT* 1800:87–88.

³¹ Lásd Kájoni 1676:160–161. és Lásd Domokos 1979:404, valamint lásd *Cantus Catholici ex Editione Szeleptseniana* 1792:109–110.

³² Vö. *Dicsérvétek az Urat* 2007:200–203 (88 és 88b. számú énekek).

³³ „Meddig a' keresztimádás vagy tisztelet tart, az alatt a' Kar több verseket, vagy szinte a' nép is ezen énekeket: *Én nemzetem, Zsidó népem* szomoruan éneklí, mellyekben Kristus előadatik, mintha szemére hányná a' Zsidó népnek az ő hálaadatlanágát, hogy annyi jókért a' mellyeket vett, miolta Egyiptomból kiszabadult, ennyi kinnal, gyalázzattal, éktelenséggel, és halállal (*improperia*) viszzafizet. A' Karnak két része közben éneklí görög és deák nyelven ama' *hármás szentet* (*Trisagion*) szent Isten, szent erős, szent halhatatlan, irgalmazz mi nekünk.” – Rác András, Esztergam Szab. Kir. Város Plebaniajának Káplánnya (1824), *Liturgika vagy a' Romai Keresztény Katolika Anyaszentegyház Szertartásainak Magyarázattya. Második Rész*, Esztergamban, Nyomtatott Beimel Jó'sef Ts. Kir. Privilegiált és Orsz. Primási Könyvnyomtatónál. 179–180.

³⁴ Jakabffy Tamás (2007), A szent háromnap énekelt szövegei, *Keresztény Szó. Katolikus kulturális havilap*, XVIII./4, (2007)19.

származik, a nagypénteki szertartásnak a kereszt behozatalakor megszólaló, X. századi refrénes éneke.³⁵

Feltűnően nagy különbséget láthatunk az ismert *improperia*-szöveg és énekeskönyvünk énekszövege között. Az *improperia*-ban a zsidó néphez szól a szenvedő Jézus, amely az évezredekken át kimutatott szeretete ellenére most mégis rágalmazza, gyalázza és megöli a kereszten. Ebben a retorikában a hallgató vagy éneklő keresztényben csak áttételesen adódik az önmagára értelmezés, majdhogynem kívül reked a történeteken, figyelni, ahogy „a gonosz zsidók” halálra kínozzák Teremtőjük szerető fiát.³⁶ Az énekeskönyvünkben lévő perlekedés egészen más. Jézus itt *énhozzám* szól, aki *ma* az ő keresztre előtt állok, megszólalása pedig kétségkívül kemény, ezzel is egészen emberi.

Farmati Anna beszél a XVII. századi népénekekben előforduló dialogizálásról és dramatizált narrációról, ez az ének azonban nem feleltethető meg teljesen az általa adott meghatározásoknak. Énekünk dialógusának ráhatás és megindítás, áhítatkeltés a célja, amint a dialogizáló énekeknek általában,³⁷ ez azonban nem konkrét bibliai eseményt mesél el a szereplők beszéltetésével³⁸ – itt egy fajta fiktív, szinte már látomás-jellegű beszélgetéssel állunk szemben. További különbség, hogy Jézus minden szakaszt egy felkiáltással zár, amivel a bűnöst ostorozza – ezt a bűnös az utolsó szakasz kivételével önmagára vonatkoztatva, beismerően meg is ismétli: *Óh Kegyetlen! – én Kegyetlen!, áh Szemtelen! – én Szemtelen!, Te Istentelen!* Az utolsó szakaszban a bűnös már nem állítja önmagáról a legerősebb vádat, az istentelenséget. A fokozás nem csak a szakasz végi kiszólásokban figyelhető meg, de magukban a szakaszokban is. Az első szakaszban Jézus a „perbehíváson” túl az *emberré, féreggé levést* mutatja fel, a másodikban a szeretetének földi működése során végbevitt tetteit, a harmadikban a szeretet végsőkéig elmenő cselekedeteit, szenvedését és halálát. A bűnös ezzel párhuzamosan fokozódó bűnvallással és bánattal szólal meg, míg nem a megtérésnek és a jó fogadásának legfelsőbb szintjét érinti: Jézus értünk vállalt halálával párhuzamban fogadja, hogy mindenek felett a jót teszi, sőt inkább haljon meg maga is, mintsem rosszat tegyen – ezzel mintegy megidézve a gyónás végi, a bűnöktől való feloldozás utáni fogadó, megtérő imát.

³⁵ Vö. *improperia* in Diós István – Viczián János (szerk.) (2000), *Magyar Katolikus Lexikon*, V, Budapest, Szent István Társulat, 267.

³⁶ „A keresztet hozó vagy a mögötte haladó előénekes Krisztus panaszát, szemrehányását intézi hűtlen népéhez és hozzánk, emlékeztet a sok jótéteményre, melyért az ember hálátlansággal fizetett. A refrénben a nép Krisztust, a megváltó Istent dicsóiti görögül, latinul és nemzeti nyelven. Ha a keresztet csöndben hozták be, az *improperia*t a kereszt imádása közben éneklék. Versei prófétai szövegek, refrénje a bizánci tropáronból való Trisziágion.” – uo.

³⁷ Vö. Farmati Anna (2009), *Más régi ének. A XVII. századi katolikus népénekköltészet szöveg típusai és motívumrendszere*, Kolozsvár, Verbum, 196–199.

³⁸ Ilyenek például a Mária-síralmak, amelyekről még hamarosan szót ejtünk.

Az éneknek nótajelzése nincsen, saját dallamra énekelhették vagy recitálták. Külön figyelmet érdemel a szövegben előforduló jelzés, ami a Jézusi szakaszok refrénszerűen visszatérő *Miért hát / bűneiddel Kinzasz rosztéddel?* (89, 90, 91.) *miértje* fölött jelenik meg, közvetlen az *(i)é* betű(k) fölött. Formája egy behajlott oldalú háztetőhöz vagy fordított, kissé nyitottabb szögű *v* betűhöz hasonlítható, amelynek bal oldala egyenesebb, a jobb hajlottabb. Bár tökéletesen a gregorián *neumák* egyikével sem azonosítható, bizonyos dallammozgást jelöl. Tudva, hogy a gregorián fejlődése során, területenként több fajta notáció is létezett, merész lehet az előbbi kijelentés. A *neuma*, görög eredetű szó maga is 'intést', 'mozdulatot' jelent. Ha meg szeretnénk feleltetni valamelyik neumával az itt álló jelölést, a *clivis* és a *flexa* jöhetne szóba. Ezek két hangból álló, magas-mély mozgást jelölő neumák.³⁹ Elképzelhető, hogy az éneket recitálták, a jelölt helyen pedig hajlítás, kilépés volt, így is nagyobb nyomatékot adva a kérdésnek, növelve a szöveg dramatikus jellegét. Az énekeskönyvben további neumákhoz hasonló, dallammozgást mutató jelzést nem találtam.

Az út folytatása és befejezése

Az *Ötödik Utazás* végén imaválasztási lehetőségekkel, előre- és hátrautalásokkal találkozunk. A 93–94. oldalon szép szavú imádság áll, amelyben az imádkozó az Atyát hívja: jöjjön és nézze fiának kezét, lábát, átvért oldalát, kifolyt vérét és az ő érdemeiért adja nekik a *békesség csókját*. Az imádság liturgikus, záró formuláját látszólag a másodlagos szerkesztő, egy második kéz írta be más színű tintával: „Ki élsz és uralkodol az Atyaistennel, Szentlélekkel egyetemben Isten mind örökkön örökké. Amen”.

A fejezetet és az utazásokat záró ének a *Szűz Máriának Keserves Siralma* (94–95.) címet viseli, kezdő sorai pedig: *Ah jaj nekem Szomorúnak! / Ah jaj Keserves Anyának!* (94.) Terjedelme hét szakasz, tartalmilag szépen illeszkedik a Fájdalmas Szűzanya énekeinek sorába.⁴⁰ Erről is elmondható, amit a *Dicséjétek az Urat* 93. számú, *Jaj áldott méhemnek drága, édes gyümölcse* kezdetű éneke fölött olvasunk – bár keletkezésének idejét nem ismerjük.⁴¹ A *Cantus Catholici*-ben találunk egy ugyanilyen kezdetű, ezzel nagyban azonosítást mutató éneket, amely kilenc szakaszos, kottás, címzése szerint pedig

³⁹ Erdélyi Kántoriskola. *Kézikönyv gyakorló kántoroknak és kántorvizsgára készülőknek* (2017), szerk. a Zenei Bizottság tagjai, Gyergyószentmiklós: [Gyulafehérvári Főegyházmege Liturgikus és Egyház-]Zenei Bizottsága. 26–27.

⁴⁰ Az ének szoros párhuzamba állítható a *Dicséjétek az Urat* 90–94b számú Mária-énekeivel, de különösen is a 93, 94 és 94b számú énekekkel. – Vö. *Dicséjétek az Urat* 2007:215–222.

⁴¹ „Mária-siralom. A Krisztus szenvedéseiben érzett emberi szánakozás, fájdalom legmegröbb megnyilvánulásai. Énekelhető ájtatosságokon, szertartások végén. XVII. századi szöveg és dallam, a nép közt fennmaradt változat szerint.” *Dicséjétek az Urat* 2007:219.

a *Boldogságos Szűzanya nagypénteki siralma*.⁴² Bálint Sándor az énekről azt vallja, hogy az *Ómagyar Mária-siralom* barokk újraköltése, parafrázisa, az *Ómagyar Mária-siralom* ugyanis a költészetünk archaikus remeke, amelynek hangja, érzésvilága és képei az elmúlt századok során számtalanszor újjászültek.⁴³ Mint mondja, „a Mária-siralom a népi devocionalizmus legrégebb, máig eleven megnyilatkozásai közé tartoznak hazánkban is. Érzelmes, lírai hangjukkal kinőttek a liturgia kötöttségéből.”⁴⁴

A 96. oldalon az útvégi *Feszülettel adandó áldást* találjuk. Az oldal üresen maradt részére a második kéz, későbbi szerkesztő egy újabb, négy rövid szakaszos éneket szűrt be. Kezdő sorai *Ah tehát Keresztfán / Függész én érettem*, énekelni pedig az utasítás szerint az *Ah tehát el-mentél, töllem bútsút vettél* kezdetű ének dallamára kell.

Harmadik rész:

Az Édes Jézus Szentséges Szívének Buzgó Szeretője (97–119.)

A harmadik rész Jézus Szíve tiszteletének van szentelve. A címdoldal után a két mottó áll, amelyet egy háromszakaszos kezdőének követ: az *Édes Jézus Szentséges Szívéhez Induló Utazónak Éneke* (99–100.). Az első szakasz invokációs jellege látomásossá alakul, tekintetünket Jézus Szívére irányítja. A második szakasz a Szép Szeretetnek Anyját, Szűz Máriát, Szent Bernátot, továbbá az Őrzőangyalt, valamint Alacoque Szűz Margitot, *Jézus Szíve Mátkáját* szólítja meg. Őket kéri, hogy mutassák be az imádkozót Jézus Szentséges Szívének és segítsék a Szent Szívvel való egyesülésben.

Ez a bravúrosan szerkesztett ének, nagyon jól jeleníti meg a Jézus Szíve tisztelet működésének lényegét: hogy Jézus mérhetetlen szeretetére irányítsa a figyelmet, ami a szemléltő buzgó viszont-szeretetre ösztönzi.⁴⁵ A segítségül hívott szentek a tisztelet kialakulásának legfőbb alakjai. Szűz Mária és az Őrzőangyal itt is jelen vannak, akik folytonos oltalmazói életünknek, de megjelenik Clairvaux-i Szent Bernát és Alacoque Szent Margit is. Szent Bernát elmékedései a XII. században beszélnek igazán először Jézus Szívéről, a szeretet tárházáról, amelynek felismeréséhez a megtestesülés és a szenvedés

⁴² *Cantus Catholici* 1651:67–69.

⁴³ Vö. Bálint Sándor (1989), *Karácsony, húsvét, pünkösd. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Budapest, Szent István Társulat. 246.

⁴⁴ Bálint 1989:245.

⁴⁵ Vö. Nóda Mózes (2011), A Jézus Szíve-tisztelet kialakulásának története, *Studia Theologica Transylvaniensia. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Római Katolikus Teológia Kar Pasztorálteológia Tanszékének Folyóirata XIV/1*, (2011). 26.

misztériumán elmélkedve jutott el.⁴⁶ Az sem lehet véletlen, hogy a krisztusi szenvedés, a kereszt előtti hódolat fejezetét követően kap helyet a könyvben a Szent Szív tisztelete. Alacoque szent Margit a szövegben mint *Alaco Szűz Margit, Jézus Szíve Mátkája* jelenik meg. A szép megnevezés, talán éppen el-lensúlyozni próbálja a tényt, hogy az énekeskönyv megírásakor az egyház még nem kanonizálta, tehát szentnek még nem nevezhették Margitot, az ir-galmas rendi apácát, akinek látomásai, magán-kinyilatkoztatásai révén terjedt el még szélesebb körben a Jézus Szíve-tisztelet, melynek sarokkövei egyebek mellett az első péntek megőrtatása és az azokhoz kötődő ígéretek. Szemé-lyéhez köthető a Jézus Szíve ünnep hivatalos elismertetése is.⁴⁷

Az Első Utazás az *Édes Jézus Szentséges Szívének Szent Képihez* kereszt-vetéssel indít és öt-öt *Miatyánk* és *Üdvözlégy* mondását kéri egy térdepelve mondandó imádság mellett, amelynek fő kérése a magán-kinyilatkoztatás-hoz kapcsolódik.⁴⁸ Négy éneket (100–108.) tartalmaz a fejezet. Csak a *Vedd jó neven én Szívemet, óh édes Jézusom!* kezdetű ének (105–106.) esetében talá-lunk némi azonosságot a *Cantionale Catholicum* énekeivel, de alapvetően más az itt lévő ének. Kájoni az éneket a karácsonyi énekek közé sorolta és abban a változatában valóban egy karácsonyi énekkel állunk szemben. Ké-sőbb ezt igazíthatták a Jézus Szíve-tisztelethez.⁴⁹

Az út imádsággal és hódolattal végződik – a Szent Szív képiének alázatos megcsókolása, bizalommal és buzgó szeretettel telt szívvel. A szentképpel adandó áldás szövegét a második kéz illesztette be. (109.)

A *Második Utazás* további három éneket tartalmaz, amelyből a harmadi-
kat, a *Hol vagy én szerelmes Jézus Krisztusom* kezdetűt, ma is gyakran éneklük Erdélyben. A *Dicséjétek az Urat* énekeskönyv a 206. szám alatt hozza az éneket, ahol azt olvassuk, hogy szövege és dallama a Tárkányi–Zsasskovszky énekeskönyvből való.⁵⁰ A Tárkányi–Zsasskovszky-féle *Katholikus Egyházi Énektár* 1854-ben jelent meg, a fejtegetésünk tárgyát képező énekeskönyv után jó 50 évvel. Az 1854-es énekeskönyvből kiderül, hogy az ének szöve-gét Szentmihályi Mihály énekgyűjteményéből vették, amelyet Tárkányi Béla

⁴⁶ Vö. Nóda 2011:8–9.

⁴⁷ Vö. Nóda 2011:20–21. és vö. Szelestei N. László (2007), A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről, in Molnár Antal–Szilágyi Csaba–Zombori István (szerk.), *Historicus So-cietatis Iesu. Szilas László Emlékkönyv*, Budapest, METEM – Historia Ecclesiastica Hungaria Alapítvány, 249.

⁴⁸ Alacoque Szent Margit magán-kinyilatkoztatására alapozva, ma már az egyházi tanítás is vállalja, hogy aki kilenc egymást követő hónap első péntekéin őszintén él a bűnbocsánat szentsé-gével és szentáldozáshoz járul, nem hal meg felkészületlenül, így az örök életet bizva remélhe-ti. Vö. Nóda, 2011:20–21, 23–26.

⁴⁹ Vö. Kájoni 1676:88. – Vö. Domokos 1979:318.

⁵⁰ Vö. *Dicséjétek az Urat* 2007:411.

dolgozott át és csupán a dallam kötődik közvetlenül az ő nevükhöz.⁵¹ Levonhatjuk hát a következtetést, hogy énekeskönyvünk szerkesztője vagy ismerte Szentmihályi Mihály énekeskönyvét vagy maga gyűjtötte be más forrásból az éneket. Ez utóbbi lehet a valószínűbb, hiszen Szentmihályi Mihály énekeskönyvét hosszú gyűjtő- és szerkesztőmunka után 1797-ben adták ki Egerben.⁵² Nem valószínűtlen kapcsolatot feltételezni *A'BSzMSzT* című énekeskönyv szerkesztője, valamint Szentmihályi Mihály és énekeskönyve között.

A Jézus Szíve-fejezet végén egy újabb rövid verset találunk. Az *Óh Jézusom! érted halni, / Szenvedni, gyönyörűség* kezdetű versnek (117.), sem címzése, sem nótajelölése nincsen, indokoltnak láttam az imádságok közé sorolni. Ezt egy, a második kéz által írt hosszabb imádság követi Jézus Szentséges Szívéhez (118–119.), amely kapcsolatot mutathat a korábbi Jézus Szíve imaszövegekkel, kisofficiumokkal, énekekkel. Textológiai vizsgáladások révén hasonló esetekről ír Szelestei N. László és Knapp Éva.⁵³ A későbbiekben indokoltnak mutatkozik egy ilyen jellegű textológiai vizsgálat.

Negyedik rész:

A Szerelmeses Kiseded Jéusnak és az ő Kedves Dajkájának,
Szent Józsefnek, Igaz Kedvellője
(121–134, 151–153.)

A címoldalt (121.) a mottók követik (122.), amely után *A' Kiseded Jézushoz, és Szent Józsefhez Induló Utazónak Éneke* áll (123–124.). Az eddigi útkezdő énekekkel ellentétben ez csak két szakaszos. Az első szakaszban az utazó elmondja indulása célját, Istennek minden szentjeit kéri maga mellé segítségül, a másodikban a Szent Őrőangyalt, Szalézi Szent Ferencet, Szűz Szent Rozáliát és Szűz Szent Teréziát. A 124. oldalon lévő *térdepelve mondandó imádság* további öt *Miatyánk* és *Üdvözlégyet* kér, hogy Szent József közbenjárására *az édes Jézus adja meg halálunk óráján* a szükséges boldogító kegyelmeket.

Ez a fejezet egyetlen, három énekből (125–132.) és imádságokból álló *utazást* tartalmaz. Az énekekből kettő Jézushoz, egy Szent Józsefhez szól.

⁵¹ Vö. Tárkányi Béla–Zsasskovszky Ferenc–Zsasskovszky Endre (1854), *Katholikus Egyházi Énektár*, Eger. 279.

⁵² Eszterházy Károly püspök 1775-ben körlevélben szólította fel egyházmegyéjét a gyűjtésre, a szerkesztőbizottság elnöke Szentmihályi Mihály lett. Vö. Szelestei N. László (2014), *Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül*. In Szelestei N. László (szerk.), *Irodalom és lelkiség*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 78–79.

⁵³ Vö. Szelestei N. 2007:251–255. és vö. Knapp Éva (2016), Sigray Erzsébet Róza Jó illatú rózsáskert-fordításának (1703) keletkezés-történetéhez, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120. évf., (2016). 468–502.

Az elsőt ma is jól ismerjük, szövege megegyezik a *Dicséjétek az Urat* 184. számú énekével (*Édes Jézus, én szerelmem, óh mily nagyon szeretlek*), ami ott az *Áldozási énekek* közt szerepel. Eszerint szövege Szentmihályi Mihály és Tárkányi Bélától (vagy az ő gyűjtéseikből) származik, dallama pedig a Tárkányi–Zsasskovszky énekgyűjteményből.⁵⁴ Mivel azonban A' BSzMSzT ezekkel kortárs, a későbbiekben ugyanúgy lehetne rá is hivatkozni, hisz ugyanolyan korai előfordulással állunk szemben.

A második, *Üdvöz-légy édes Tútora, / Úr Jánosnak Kedveltt Attya, / Szerelmes Szent József!* kezdetű ének (127–130.) igen kedvesen Szent Józsefet szólítja meg, nyolc szakaszban, a kilencedikben pedig Jézust kéri, hogy Mária és József érdemeiért vegye oltalmába az imádkozót. Az ének nyelvileg és teológiailag is kitűnik, indokolt lehet további elemzése. A harmadik, *Add nekem Jézus Szívedet, hadd ölelgethessem, / Lelkem' buzgó Szeretőjét Szívembén rejthessem* kezdetű ének (131–132.) Jézus Szívéhez szól, de második felében már inkább a szentségi énekekre emlékeztet. Az *Ah jaj a' Kereszt-fán függesz* című nagyböjti ének dallamára éneklendő.

Végezetül más oldalakra irányít az útvégi, befejező imádságért (133.), felszólít a szentkép csókkal illetésére, majd a második kéz által írt áldásszöveg zárja a fejezetet (134.).

Ötödik rész:

Magyarok nagy Apostolának, és első Királyának
Ditsősséges Szent István Konfessornak,
és az ő ártatlan tiszta Szűz életű fiának,
Szent Imre Hertzegnek, Kőteles Híve
(137–144.)

Az utolsó fejezet szerkezetileg több ponton eltér az eddigiektől, a mi szempontunkból mégis szinte ez a legkiemelkedőbb. A címoldalt (137.) követően nem jelenik meg a két mottó. A kezdő, *térdepelve mondandó imádság* hét *Miatyánkot* és hét *Üdvözlégyet* kér, hogy *megadja az Isten Szent István és Szent Imre közbenjárására a jóban holtig való megmaradást* (138.). Elmarad az utak előtt szokásos közös, invocáció-jellegű ének, hisz ebben a fejezetben nincs szó *utazásról*. Három éneket tartalmaz: kettő István királyt, egy Szent Imrét szólítja meg. Az első az *Óh! hol vagy Magyarok' tündöklő tsillaga* kezdetű, régi himnuszjellegű énekünk (139–140.). Szövegének első ismert előfordulása 1763-ból való, a *Dőry kéziratos énekeskönyvben* (ma ismert) dallama

⁵⁴ Vö. *Dicséjétek az Urat* 2007:400.

1888-as.⁵⁵ Az ének későbbi változatai, ahogy a *Dicséjétek az Urat* szövegváltozata is, kihagyja azt a szakaszt, amely itt erőteljesen jelen van, megidézve a késői hitviták és a katolikus restauráció idejét.

A második, *Ditső István, nagy Királyunk! / Téged Ég 's föld magasztal* kezdetű ének (140–141.) szerzője Faludi Ferenc, az énekeskönyvvel majdnem kortárs jezsuita. Összes költeményeinek válogatását maga készítette, amelyben külön csoportja van a *Vallásos énekeknek*.⁵⁶ Faludi költeménye eredetileg nyolc apró, rokokós szakaszból áll, de énekeskönyvünkben egy háromszakaszos énekként látjuk viszont, ami nyilvánvalóan a hat szakasz összeszerkesztéséből jött létre az utolsó két szakasz elhagyásával.⁵⁷ Faludi vallásos énekei hamar népszerűvé váltak, mint például a *Keresztények sírjatók* kezdetű éneke, amely *A Feszülethez* c. versének templomi változata.

A szent Imre herceghez szóló *Szűzességnek lilioma, / Szeretet' piros Rósája* kezdetű ének (142–143.) címzése: *Az Udvarhelyi Nemes Semináriomnak Kedves Pátrónussához, ditsősséges Szent Imre Hertzeghez. Éneke az Udvarhelyi Semináristáknak* (142.) – ez teljesen új távlatokat nyitott a kutatásnak. A megfoghatatlan énekeskönyv, amelynek szerzőjét, használóit és történetét nem ismertük, hirtelen elszólta magát. Sejtteni lehetett, hogy az énekeskönyv használói az udvarhelyi szeminárium növendékei voltak. Ennek tudatában már másként értelmezhetjük az egyes szövegeket és a szövegtörzset egészét is. A könyv célközössége és célja is, ami az utolsó két énekből is kitészik: erkölcsös, jó életre nevelni a növendék ifjúságot. A könyv szövegei közel engednek a korabeli szeminárium lelkiségéhez, lelkületéhez és nevelői látásmódjához.

Szent Imre énekét a hódolat cselekedeteinek leírása követi (megcsókolni a földet, majd a szentek képeit) és végül a szentképpel adandó áldás szövege (144.). A következő oldalon több röpimát és latin köszöntést találunk, majd végül az *OAMDG* rövidítést (145).

⁵⁵ „Ah! mely nagy változás: mindenféle vallás, / Mint meg-szaparodott Sok lelki Kár-vallás! / Mint Rósat a' hévség, úgy most Pannóniát / Rontya hitelenség, fonyasztja virágát.” Vö. *Dicséjétek az Urat* 2007:513 (287. ének). – Vö. *A'BSzMSzT* 1800:139.

⁵⁶ Vö. Sárközy Péter (2007), „Et in Arcadia ego.” Faludi Ferenc, az olasz Árkádia költője, in Szege-di-Maszák Mihály (szerk.), *A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*, Budapest, Gondolat.

⁵⁷ Vö. *A'BSzMSzT* 1800:140–141.

Az énekeskönyv befejező része

A könyv következő írásai a befejezést készítik elő. Elsőként egy hosszabb imádság következik VII. Sándor pápától,⁵⁸ majd egy felajánló ima saját szenvedéseink felajánlásával (146–149.). VII. Sándor pápa imája igen szép hálaadó, bűnbánó és kérő imádság egyben, amelynek *indulencia*, vagyis búcsú elnyerésére irányuló része is van.⁵⁹ Nincs ennek írott utasítása, de elképzelhető, hogy ezt az imádságot minden elvégzett áhítati út után el lehetett mondani búcsúnyerés reményében. Ezt az imaszöveg maga valószínűsíti, de ugyanezt erősíti meg a pápai imához toldott két további, rövid verses imádság is. Az első a szenvedés édes és gyönyörűsége voltát emeli ki, *hiszen ha Krisztusért szenvedünk, az nyereség* (149.), a második a saját szenvedést ajánlja fel Jézusnak (150.).

Befejezésül további két ének szól Jézus szeretetéről: a *Vis tibi dicam Iesu mi* (151–152.) és az *O Deus ego amo te, nam prior tu amasti me* (153.) kezdetű énekek magyar változatai. Ezek vélhetően saját fordítások, címzése ezért is lehet *Vis tibi dicam Iesu mi. Magyarul* (151.). Az éneket Szentiványi Róbert külön kiemeli katalógusában, de nem a kezdő sort adja meg, hanem a refrénszerűen visszatérő sort: *Jézus' Szerelme többet ád.*⁶⁰ Minden szakasz szembeállítja a teremtés nagyságait, erőket és a kísértési lehetőségeket⁶¹ Jézus szerelmével – ennek a szakaszonként visszatérő, refrénszerű megállapítása a *Jézus' Szerelme többet ád.* Latin eredetijét (*Vis tibi dicam Iesu mi?*) megtaláljuk a *Cantionale Catholicumban Affectus in Jesum super omnia amabilem. Per contemplum quator Elementorum* cím alatt,⁶² továbbá latin és magyar változatát

⁵⁸ VII. Sándor, polgári nevén Fabio Chigi 1655 és 1667 között volt Péter utóda. Vö. Marton József (2001), *Katolikus egyháztörténet II*, Kolozsvár. Stúdium Könyvkiadó. 157–158.) Ez az imaszöveg is jól bizonyítja, hogy az 1800-ban írt énekeskönyv szövegei jórészt sokkal korábbi időket tükröznek.

⁵⁹ Érdemesnek látom idézni is ebből az imából: „Szeretem Felebarátim! Te éretted, és, ha valaki engem valaha meg-bántott, igaz szivemből úgy meg-botsátok néki, valamint Kívánom, minden bűnemet Isteni irgalmasságotól meg-botsátatni.

Ajánlom Isteni Felségednek, a' Kristus Kinszenvedése, élete, és halála, a' Böldogságos Szűz Mária, és minden Szentek érdemeinek egyesülésével Kívánok, a' mennyire lehetséges tőlem, e mai napon nyerendő búcsúban részesülni, és ugyan azon búcsúval a' Purgatoriumbéli LelKeket Segíteni.

Akarom mind azt-is, valamit bűneim botsánatyáért penitenzia, és elég-tétel Képpen áldozhatok minden tselekedetimet, és a' Kristus drága vérével együtt néked fel-áldozom.” A' BSzMSzT 1800:148.

⁶⁰ Vö. Szentiványi 1958:237 (Num. 439).

⁶¹ Föld, tenger, levegő-ég, tűz, test, ördög és világ szembeállítás Jézus szerelmével. Vö. A' BSzMSzT 1800:151–152.

⁶² Szabadfordításban: *Jézus iránti érzéseink minden más szeretet felett. A négy elem elutasításával.* Vö. Kájoni 1676:290. – Vö. Domokos 1979:577–578.

párhuzamba állítva Babits *Amor Sanctus*ában is.⁶³ A babitsi fordításban a kezdő sor a *Mondjam el, Jézusom, neked*. Babits besorolásában az ének *Anonymi Hungari*, ismeretlen szerzőtől való *Magyarországi Ének, A világ megvételéről*. A himnikus versről ez áll: „Forrása a Kajoni-féle énekeskönyv. A barokk íz, s a versbomlás tünetei e szép költeményen is érezhetők.”⁶⁴

Az énekeskönyv utolsó éneke az *Oh Deus ego amo te, nam prior tu amasti me* nincs a *Cantionale Catholicum*ban. A szöveg összhangba hozható a borító IHS monogramjával és a feltételezett jezsuita kapcsolattal, hisz eredetileg ez Loyolai Szent Ignác, jezsuita rendalapító verses fohásza („óhajtásai”). A népszerű vers jezsuita ájtatossági könyvekben terjedt el, latin szövegének első magyarországi előfordulása a *Viaticum spirituale* című imádságoskönyvben található (Kolozsvár/Claudiopoli 1695, 47–48). A magyar fordítása elsőként a *Ket egő lampas*-ban jelent meg (Nagyszombat, 1669), fordítója ismeretlen.⁶⁵ Összehasonlítva a két éneket láthatjuk az azonosságot, de az eltéréseket is. Jól látszik, hogy az énekeskönyvünk szövege más fordítás szerinti vagy a szerző saját fordítása. Szakaszai hosszabbak, az első szakasz záró sorait minden szakaszhoz refrénként hozzátoldották.

Szerkesztés és szerkesztők az énekeskönyvben

A könyvben két kézírással találkozunk, illetve hárommal, ha számba vesszük a „tartalomjegyzéket” készítő harmadik, mindkét előbbitől eltérő kézírást is.

Szám szerint most csak négy üres oldalt találunk, de ennél több volt eredetileg. Tudatos szerkesztői tevékenység lehetett ezek felhasználása a kiegészítés szükségességének tudatában. Jó példa a 118–121. oldalon lévő imaszöveg: eredetileg négy üresen hagyott oldal lehetett, amelyből kettőt egy későbbi kéz világosabb tintával teleírt, de ugyanígy máshol áthúz, szövegeket vagy előre- és hátrautalásokat illeszt be.

A Szűz Mária Szent Képéhez induló Második Utazás második éneke, a *Mária, Mennyei Aszszonya, / Kristus Jézusnak Szent Anyja, / Keresztényeknek hív óltalmazója* kezdetű ének.⁶⁶ A második kéz, az amúgy is hitvitázó jellegű Mária-énekben (ahol azért sír Mária szent képe, mert az eretnekek elszaporodtak az országban, a katolikusokat Mária-tiszteletük miatt csúfolják, az ország emiatt a romlás útján van) a 3. és 4. szakaszok közé beszúr egy

⁶³ Babits Mihály (ford. és magyarázta) (1933), *Amor Sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul*, Budapest, Magyar Szemle Társaság. 228–231.

⁶⁴ Babits 1933:237.

⁶⁵ Vö. Holl Béla (szerk.) (1992), *Katolikus egyházi énekek. Régi Magyar Költők Tára XVII/15/A-B*, Budapest, Argumentum.

⁶⁶ Vö. *A'BSzMSzT* 1800:23–25.

kiegészítést: **Vide intra pag. 28. (24.)*. A legközelebbi szabad hely a 28. oldalon lévén, oda írja be kiegészítését, betold egy megjegyzést és további egy szakaszt arról, miként szitkozódnak a Boldogságos Szűz ellenségei az országban.⁶⁷

A versszak nem ismeretlen a szakirodalomban. Nagy Béni ugyanezt a szakaszt idézi (Máriafi István, *Igaz Magyar I*, 108.) a Máriafi István álnéven is író Szaicz Leó szervita szerzőtől. II. József türelmi rendeletére utalva így vezeti fel a versszakot: „Találóan jegyzi meg Szaicz Leó, hogy mindjárt, ahogy a tolerancia füstöt vetett, ezen szép versekkel kezdték a katolikusokat csúfolni.”⁶⁸

Két, illetve három szerkesztőt első sorban az eltérő kézírás, az ezzel együtt járó más színű és minőségű tinta, valamint a különböző „hibák”, az eltérő nyelvi normakövetésből származó sajátos jegyek engednek feltételezni. Míg az első kéz írja a könyv közel teljes egészét, a harmadik kéztől csupán az utolsó oldalon lévő jegyzék származik. A második kéz tulajdonképpen korrektor, cenzor szerepében tűnik fel: több helyen áthúz, felülír, javít, pótol. Ő szúrja be az áldásformulákat (ami papi személyt sejtet), bővíti az imádságok sorát és gazdagítja a könyv előre és hátra irányító apparátusát (latinul és ritkábban magyarul).

A szerzőről nem beszél a könyv. Sajnos nincs benne sem előljáró beszéd, sem possesszor-bejegyzés. Ennek oka a könyv szűk körű, bennfentes célközönsége lehetett vagy az, hogy a szerző/szerkesztő saját használatára szánta. A könyv használóiról csak a Szent Imréhez szóló ének nyomán lehetnek feltételezéseink.

Az Udvarhelyi Szent Imre Szeminárium

További információk reményében a székelyudvarhelyi iskola történetét kezdtem kutatni. Udvarhelyen 1593-tól működtek iskolát a jezsuiták, hosszabb-rövidebb megszakításokkal. Teljes értékű jezsuita gimnáziummá csak a poétikai és retorikai osztályok beindításával vált 1736-ban.⁶⁹ A *Szeminárium* az iskola konviktusát, vagyis fineveldéjét jelentette, amelynek kezdetei

⁶⁷ „* A' Boldogságos Szűz Ellenségeinek, az Ország- / -ban el-hinttetett Páskvillusban, a' többi / Közöt ezek a' Szavai: / Fel-hozta már Isten Magyarok' Tsillagát, / A' Ki el-rontotta Róma' birodalmát, / Már Kezünkbe adta a' Pápiaták' haját, / Heába Kiáltják ez után MÁRIÁT. / Vide supra pag. 24. num. 4.” *A' BSzMSzT* 1800:28.

⁶⁸ Nagy Béni (1905), A mariánus ferencesek II. József korában, *Katolikus Szemle*, 19. évf., (1905). 458.

⁶⁹ Vö. Albert Dávid (1993), *400 éves a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium*, Székelyudvarhely, Tamási Áron Gimnázium. 9–14.

1691-ig nyúlnak vissza. Sokáig nehézségek közepette működött, mindennapos problémát főként a helyszűke és az élelmezés jelentett. Az 1740-ben épült újépületet, 1909-ben lebontották, amikor megépült a gimnázium ma is álló, impozáns épülete.⁷⁰

A szeminárium lelkiségéről keveset tudunk, ezért is fontos lehet az énekeskönyv jobb megismerése. Ha valóban ott használták, akkor az iskola, szeminárium történetébe is beírhatunk egy új, lelkiségtörténeti fejezetet.⁷¹

A gimnázium eddig ismert első *Törvénye* a XVIII–XIX. század fordulójáról – XIX. század legelejéről való, éppen az énekeskönyvünkkel megegyező időszakból. Ez a szabályzat azonban nem a szeminárium, hanem az iskola szabályzata. A lelki életre és a diákok erkölcsös magatartásra vonatkozóan a 13 pontba szedett törvénysor 8–12-es pontjai beszélnek.⁷² Ezek közül is a 8. pont az, amely leginkább a lelki életre vonatkozik.⁷³

Újabb gimnáziumi szabályzatra bukkantam Székelyudvarhelyen, amelyet 1816-ban, Sombori József gimnáziumi prefektus írt alá.⁷⁴ Ez az előbbinél

⁷⁰ Vö. Albert 1993:29–31. és Vö. *A Székelyudvarhelyi Római-Katolikus Föl-Gymnasiumnak első Tudósítványa 1857/8. tanévben* (1858), Székelyudvarhely. 18. és 31.

⁷¹ „Az iskola nevelési funkciója, azok az elvárások, amelyeket a társadalom és az egyházi szervezet az ifjú nemzedék képzésében támasztott, leginkább a seminarium keretei között valósulhatott meg. A convictusi élet mindennapjaira vonatkozóan jóformán semmi adatunk nincsen. A katolikus convictusokban az volt a szokás, hogy reggel öt óraker csengettek a felkészésre, ünnepnapokon később. A reggeli ima és készülődés után hét óraker misét hallgattak, a szolgáladiakok megterítették az asztalt, előimádkozás után megkezdődött az étkezés. Ezután következett a délelőtti program. A szabad időt egymás között töltötték. Ágyneműiket, mosdóikat, világító eszközeiket maguk gondozták” – Nem konkrétan a Szent Imre Szemináriumra, hanem a korabeli konviktusokra, szemináriumokra vonatkozik általában. – Albert 1993:30.

⁷² Albert 1993:152–154.

⁷³ Albert Dávid könyve függelékben közli a törvényeket teljes terjedelmükben, mivel azonban ez az eredetivel egybevetve több helyen pontatlanságot mutat, most újra közlöm a levéltárban található eredeti szövegét:

„Nyolcadik Törvény. A' Keresztény Tudomány halgatására 's megtanulására mindenki tartozik szorgalmatosan megjelenni. – Úgy mint Innep mind vasárnapokon énekes Sz. Misét Praedicatori ájtatosan hallgatni, a' délutáni Isteni Szolgálaton is jelen lenni, nem különben recreatio napokon, a reggeli tanuló napokon pedig a 10 órai Sz. miséken minden tanuló tartozik. – Ha más religion levők a' ~~mű-Gymnasiumok~~ Catholicum Gymnasiumban gyakorolják az Iskolákat, a' magok templomokban az ott tartani szokott Isteni tiszteleten megjelenni tartoznak. – Midőn az AnyaszEntegyház szertartása szerént Pprocessiók tartatnak, azokon minden tisztességgel, áitatossággal, példás magaviselettel kell megjelenni; a' kik ezeknek gyakorlásában resteknek talátatnak, előre botsátván a büntetést az erköltsben masodik classissal jegyeztetnek meg, 's mint Religionélkülvaló Istentelenek az Iskolákból kirekesztetnek.” *Leges scolaticae. Iskolai Törvények In Conspectus Generalis Gimnasii RCatholici Székely-Udvarhelyensis ab anno 1836–37. usque annum 1848 inclusivum.*, Román Nemzeti Levéltár (RNL) Hargita Megyei Levéltára (HML), 225. fond (A Székelyudvarhelyi Római Katolikus Gimnázium Levéltára), 816. reg., 103. lap a oldal.

⁷⁴ Vö. *Az Udvarhelyi Kir. Gymnáziumban Tanuló Ifjúságnak Regulái 1816 eszt. Pref. S. J.*, Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltára (GyFL SzGyL), Székelyudvarhelyi Plébánia Iratai – 696/b, Num. 16/1816, 4. doboz.

sokkal részletesebb, nyelvezete és szerkezete alapján is későbbi. A 17 pontba szedett szabálysorból az első 5 pont a szentmishallgatásról és lelki életről rendelkezik. A 2. pontban egyebek mellett ez áll: „Kinek kinek olvasója, vagy imádságos könyve légyen, hogy imádsággal vagy énekléssel az Istent alkalmasabban dicsérhesse.”⁷⁵

A csíkszeredai megyei levéltárban őrzik az iskola első, 1689-ben megkezdett anyakönyvét, *Albumát*, amely egyebek mellett különféle tanár- és diáknevsorokat tartalmaz. Nagy meglepetésemre az *Album* névsorait több éven át, kétséget kizáróan ugyanazon kéz írta, amely az énekeskönyvet is: ugyanazok a jellegzetes betűk, ugyanazok a „hibák”, ugyanaz az íráskép. A kézírás 1784-től több éven át, 1791-ig látható.⁷⁶ Ekkor még nem gyanakodhattam egy konkrét személyre, de már kétség nem fért az énekeskönyv és az udvarhelyi gimnázium, illetve annak valamelyik előjárója közötti szoros kapcsolathoz.

A kutatást Székelyudvarhelyen folytattam, ahol a gimnázium Mária Kongregációs albumában újra az ismerős kézírásra lettem figyelmes. A Kongregáció támogatóinak lajstromát vezeti 1807-ig,⁷⁷ tisztségviselőinek listáját (*Nomina Officialium Congr. B.M.V.*) 1774 és 1807 között,⁷⁸ de feltűnik egyéb oldalakon is – azonban mindenik esetben 1807-ből való az utolsó előfordulás.⁷⁹ A névsorokat összevetve kiderült, hogy a mindkét album listáin előforduló név, amelyet 1807 után hiába keresünk nem más, mint Kováts⁸⁰ József retorika és poézis tanár, később a Szent Imre Szeminárium régense, valamint a Mária Kongregáció prézese. Ezt erősítette meg egy be nem fűzött, számozatlan szelvény 1806-ból, a székelyudvarhelyi Mária Kongregációs Jegyzőkönyvből, az ismert kézírással, amelyet itt elsőként alá is írt *a kéz: Kováts József*. Ez immár kétséget kizáróan bizonyította Kováts József és a kézírás összetartozását.⁸¹

⁷⁵ *Az Udvarhelyi Kir. Gimnáziumban Tanuló Ifjuságnak Regulái 1816 eszt. Pref. S. J.*, 2. oldal, 2. pont.

⁷⁶ Vö. *Album Gymnasii Udvarhely Anno Dni MDCLXXXIX*, RNL Hargita Megyei Levéltára, 225. fond, nr. 1, 192–198b.

⁷⁷ Vö. *Mária Kongregáció Jegyzőkönyve 1736–1927*, GyFL SzGyL, Székelyudvarhelyi Plébánia Iratai, Külön kezelt kötetek – 696/f, 1. doboz, 13–14.

⁷⁸ Vö. *Mária Kongregáció Jegyzőkönyve 1736–1927*, 54–57.

⁷⁹ Vö. *Mária Kongregáció Jegyzőkönyve 1736–1927*, 186–189, 434–436, 789–790.

⁸⁰ A családnév írása nem egységes, néhol előfordul *Kovács* változatban a korabeli iratokban és a szakirodalomban is. Igyekszem a gyakrabban használt *Kováts* formához ragaszkodni.

⁸¹ Vö. *Mária Kongregáció Jegyzőkönyve 1736–1927*. – 1806. augusztus 18-án kelt tanúsítvány (különálló lap).

Kováts József, az ex-jezsuita

Kutatni kezdtem a gyakori név után, az eredmény pedig felülmúlt minden várakozást. Kováts József jezsuita pap volt a rend feloszlataáig. A gyanú ellenére, 1807-ben nem halt meg – ekkor távozott Székelyudvarhelyről, mert a gyulafehérvári papnevelde spirituálisává nevezték ki.⁸² A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Érseki Levéltárában őrzik a nyilatkozatokat, amelyekben a feloszlataás után az ex-jezsuita papok felvételüket kérik az egyházmegye kötelékébe. *Kászoni Kováts József* sajátkezű nyilatkozata újabb bizonyítékként szolgált.⁸³ Ugyanitt található tőle beszámoló arról, hogy mit tanított retorika és poézis óráin, ezzel együtt pedig felterjeszti az udvarhelyi Mária Kongregáció szabályzatát is⁸⁴ – ennek tanulmányozása újabb kulcsot adhat az énekeskönyvhöz. Gyulafehérvárra érkezése után nem sokkal Kováts a helyi kongregáció vezetőjének másodhelyettese lett.⁸⁵

A *Történeti Papi Névtár*-ban több azonos nevű Kovács/Kováts Józsefet találunk. Sőt, a későbbi szemináriumi spirituális személye összemosisdik egy azonos nevű kortárs pappal,⁸⁶ a korabeli püspöki iktatókönyvek azonban különbséget tesznek a két személy között az *iff. – id.* jelöléssel.⁸⁷ A névtár szerint Kováts József Kászonyakabfalván született, Kolozsváron, Nagyszombatban és Bécsben tanult, Székelyudvarhelyen tanár és kollégiumi igazgató volt, majd Gyulafehérváron szemináriumi spirituális és szentszéki ülnök.⁸⁸

⁸² Temesváry János, Dr. (1935), *Adalékok az erdélyi jezsuita rendházak eltörlésének történetéhez*, Budapest, Jézus Társasága Kiadása. 17–18, 36.

⁸³ Gyulafehérvári Érseki Levéltár (GYÉL), V.1. – *A jezsuita renddel és feloszlataásával kapcsolatos iratok 1716–1773.* (1883.), Num. 203. *Ex-jezsuiták nyilatkozatai* – köztük: Kováts József nyilatkozata 1775. szeptember 12, Székelyudvarhely, 3. doboz. – Nyilatkozatát 1775 szeptemberében úgy írja alá, mint „*Clientum infimus, et filius in Christo obsequentissimus, Josephus Kováts de Kászony, Presbyter, Junior in Societate Jesu ad distinctionem dictus, nunc Rhetoricae, et Poeseos Professor.*” – Uo.

⁸⁴ *Relatio de Gymnasio Regio Székely Udvarhelyiensi és Leges Congregationes* – GYÉL, V.1. – A jezsuita renddel és feloszlataásával kapcsolatos iratok 1716–1773. (1883.), Num. 204/1776, 3. doboz.

⁸⁵ Vö. *Mária Kongregáció Tagnévsora 1743–1848*, GYÉL, V.6/d. – Mailáth Gimnázium Iratai. Kötetek, 7. doboz: 7–9, 29–32.

⁸⁶ Ferenczi Sándor (2009), *A Gyulafehérvári (Erdélyi) Főegyházmegye Történeti Papi Névtára*, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum KKE. 310.

⁸⁷ Különbözöségüket bizonyítja egy 1806-ban kelt levél is, amelyet Kováts József gyergyóújfalvi plébános ír alá. Kézírása egészen más, mint azé a Kováts Józsefé, aki ismereteink szerint ekkor a székelyudvarhelyi szemináriumban működik. Vö. *Kováts József gyergyóújfalvi plébános levele 1806. június 16-án.* GYÉL, I. 1/a. (A Gyulafehérvári Püspökség Iktatott Iratai), Num. 334/1816, 149. doboz.

⁸⁸ Vö. Ferenczi 2009:310.

György Lajos befejezetlen, posztumusz kötete még részletesebb képet nyújt róla.⁸⁹ A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatói névsora szerint: székely, nemes, származási vagy lakhelye [Kászon]Jakabfalva 59, későbbi jezsuita, 1756-ban rétor, 1757-ben filozófia 1. fokozatot ér el, nagyszombatban (1757, filozófia) és Bécsben teológiát tanul (1763–1766.),⁹⁰ 1782-ben károlyfehérvári (= gyulafehérvári) levéltáros, 1807-től papneveldei tanár, szentszéki ülnök.⁹¹ Levéltárosi szolgálatára nem találtam utalást a püspöki iktató- és mutatókönyvekben. Az 1792. évi regiszter kézírása ugyan hasonlóknak tűnt a Kovátséhoz,⁹² de minden kételyt eloszlatott két, 1792-ben kelt levél Kováts József szemináriumi régenstől, aki az udvarhelyi szeminárium anyagi problémáiról ír a püspöknek.⁹³

Gyulafehérvári spirituális működéséről a teológia levéltárában szinte semmit nem találni, az Érseki Levéltárban viszont előkerült néhány hozzá kapcsolódó irat. A kutatást nehezíti, hogy ebből az időből hiányosak a püspöki iktató- és mutatókönyvek.⁹⁴

Halálának dátuma a levéltári forrásokban is 1819. A szeminárium rektorra március 19-én írásban értesíti a Felsőgárdon tartózkodó püspököt Kováts

⁸⁹ „Kolozsvárt végezte a retorikát. 1754-ben lépett a rendbe, és Sopronban, Nagyszombatban és Gyöngyösön tanított. Az utóbbi helyen érte a rend feloszlata, s rögtön hazajött Erdélybe. Szülőföldjén, Kászonjakabfalván szeretett volna letelepedni. A püspök a gelencei plébános koadjutorának jelölte ki, de a nagyprépost szükségből 1773. decemberében Udvarhelyre rendelte a retorika és a poesis tanítására. Átmenetileg gr. Teleky Károly fia mellett vállalt nevelői állást, a királynő beleegyezésével fizetését is megtartva. A püspök 1778. november 21-én Szebenbe küldte a retorika osztály tanítására. Később jórészt Udvarhelyen működött, hol a szeminárium régegne volt. 1807-től a fehérvári papnövelde spirituális. Meghalt 1819. március 18-án.” – György Lajos (2009), *Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából*, Sajtó alá rendezte Fejér Tamás, Budapest, METEM és a Historia Ecclesiastica Hungaria Alapítvány. 91. – Itt olvasható, hogy ifj. Kovács József szintén jezsuita, a feloszlatakor kolozsvári iskolai prefektus, később szentháromsági, atyhai, gyergyóújfalvi plébános.

⁹⁰ A különféle katalógusok adatai nem tökéletesen egyeztethetők. A nagyszombati egyetem katalógusa szerint Kováts József erdélyi, jezsuita (1757. október 26-án lép a rendbe), születésének ideje 1740. szeptember 5., származási/lakhelye [Kászon]Jakabfalva 59, tanulmányai: Kassa 1761–1764, 1768–1771 Nagyszombat. Vö. Kádár Zsófia–Kiss Beáta–Póka Ágnes (2010), *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatósága 1635–1773.*, Budapest, ELTE Levéltára és a PPKÉ Hittudományi Kara. 317 (4503. szám).

⁹¹ Vö. Varga Júlia (2007), *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773 (1784)*, Budapest: az MTA Egyetemtörténelmi Albizottsága és az ELTE Levéltára (Felsőoktatástörténelmi Kiadványok, Új Sorozat 6., szerk. Szögi László), 260 (5033. szám).

⁹² Vö. GYÉL, I.1/c-I. (Püspöki Hivatal iktató- és mutatókönyvi), *Iktató 1779–1792*, 1792. év: 145–232.

⁹³ Vö. GYÉL, I.1/a, Num. 1499/1782, 72. doboz. – Vö. GYÉL, I.1/a, Num. 1633/1782, 73. doboz.

⁹⁴ Vö. Szögi László (2006), *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára*, Gyulafehérvár–Budapest, ELTE Egyetemi Levéltár – Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség. 53–55.

spirituális 18-án bekövetkezett haláláról.⁹⁵ Élettörténetének rekonstruálásával még adósok vagyunk.

Kováts József könyvei

Amikor a teológia levéltárában már feladtam volna a keresést, egy látszólag hányódó, nem iktatott kötetre lettem figyelmes. A könyvtár különféle könyvleltárai voltak ebben, ám a betűrendes, XIX. század eleji leltárban hiába kerestem *A'BSzMSzT*-t. A kötet egy különálló részében, az utolsó pillanatban mégis felfigyeltem egy jegyzékre, amelynek címe: *Augmentum Bibliothecae Seminarii Cleri Iunioris ACarolinensis ab Anno 1820 (...)*, azaz a szeminárium könyvtárának gyarapodásjegyzéke 1820-tól. A jegyzék pedig éppen az 1819-ben elhunyt Kováts József spirituális könyveivel kezdődik. Külön oszlopban találjuk a *szerző nevét (Nomen auctoris)* és külön az *adományozót (Nomen donationis)*. 13 olyan kötetet találunk itt, ami ekkor a könyvtár állományába került. Az igazán különös, nagyszerű felfedezés és feltételezéseim beigazolódása, hogy a *szerzők* oszlopában tíz tételnél Kováts József nevét látni. A kötetek közt feltűnik a jól ismert *A' Boldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője* cím, amelynek szerzője a lista szerint is Kováts József. A további kilenc (nyolcadrét méretű) kéziratot kötet címeik alapján további énekeskönyvek, valamint a lelkeségi és prédikációs irodalom más remekei lehetnek. A listát kivonatolva közlöm, ahol (hű átírással) a címet, valamint a megírás helyét és évét látjuk:⁹⁶

1. *Meditationes SS.edictis (...)*, –, 1788.
2. *Az Édes JESUS Szentséges Szive Szeretőjének Elmélkedési és Éneki*, Székelyudvarhely, 1798.
3. *Considerationes sex e nova Praxi, orthodoxa fidei, auctore Patre Jacobo Mansenio in MSS;* Vienna, 1740.⁹⁷
4. *A Boldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője et A felfeszített Názáreti Úr JESUS Kristusnak ájtatos Imádója*, Székelyudvarhely, 1800.

⁹⁵ Vö. GYÉL, I.1/a, Num. 434/1819, 188. doboz.

⁹⁶ Vö. *Augmentum Bibliothecae Seminarii Cleri Iunioris ACarolinensis ab Anno 1820. Nrus. positionis 1–13*, In *Conscriptio Librorum in Theca Seminarii Inc. Sap. A.Carolinensi Anno 1828 contentorum Iuxta ordinem collectionis*, Gyulafehérvári Szemináriumi Könyvtár (Jelenleg pontosabb hivatkozása nincs.)

⁹⁷ Fizikai lehetetlenség, hogy Kovács 1740-ben Bécsben könyvet írjon. Vagy elírás, vagy az ő fordítása lehet.

5. *A Bóldogságos Szűz Máriánál esedező Szoszollonak Imádságai*, Székelyudvarhely, 1801.
6. *Szent Utazás*, Székelyudvarhely, 1804.
7. *Olvások nemei*, Székelyudvarhely, 1804.
8. *Collectio Rithmor et versum de Novi finis*, Székelyudvarhely, 1804.
9. *Ordo Divinorum S. S. item Exertitia octiduana*, Székelyudvarhely, 1804.
10. *Libellus Precum.*, Székelyudvarhely, 1804.
11. Pázmány Péter, *Imádságos könyve* (hely és év hiányzik)
12. Thomaso Kempis, *De imitat Christi*, 12-ed rétv, Venet., 1767.
13. Kempis Tamás, *A Krisztus Követéséről*, 12-ed rétv, Nagyszombat, 1759.

Az utolsó három könyvnél a felsorolásban a szerző nevét, a könyv címét, méretét, a kiadás helyét és évét látjuk. Ezek használati könyvei lehettek, amelyek bizonyos hatottak írásaira is.

Az adományozó nevének helyén bejegyzést találunk,⁹⁸ amely szerint a maga korában igencsak tisztában voltak Kováts József nagyságával, alkotói és hitbéli kiválóságával.

Ugyanitt újabb bejegyzést áll a megjegyzések lapszéli oszlopában, apróbetűs, nehezen olvasható írással. Eszerint Szepessy Ignác püspök rendeletére a kéziratosokat, *kézirat voltuk* miatt a teológia könyvtárából áthelyezik egy másik gyűjteménybe. Nincs nevesítve, de mivel *A' BSzMSzT* énekeskönyvet ma a Batthyaneumban őrzik, valószínűsíthető, hogy ez Kováts József többi kéziratos kötetével együtt ugyanebbe a gyűjteményeibe került.⁹⁹ A bejegyzésből sajnos hiányzik az utánakereséshez szükséges évszám és a rendelet száma is. Mivel azonban Szepessy Ignác 1820 és 1827 között volt Erdély püspöke, valamikor ez idő alatt kerülhettek a kötetek a Batthyaneumba.

Műfaji kérdések

A' BSzMSzT minden jel szerint székelyudvarhelyi volt jezsuita iskola Szent Imréről nevezett szemináriumának énekeskönyve lehetett. Több kifejezetten az ifúságnak szóló éneket tartalmaz, néhol pedagógiai irányultságú, morali-

⁹⁸ „*Ex libris Josephi Kováts Auctoris, olim Sotietatis Jesu Presbiteri, denu. in Seminario Cleri Junioris ACaroliensis Confessarii, et Patris Spiritualis vere pii ac religio si arxi die 18-a Martii 1819. hic loci defuncti. Ejusdem Religiosissimi arxi Manuscripta durant usque ad numerum 10-em inclusive.*” – *Augmentum Bibliothecae Seminarii Cleri Junioris ACarolinensis ab Anno 1820*

⁹⁹ Időközben a két intézmény közötti szoros kapcsolat megszűnt. A Batthyaneum államosítása óta eltelt közel 70 év. A korábban összetartozó egyházi intézmények között feldarabolódott iratanyag rekonstrukciója ma nemcsak gyakorlati nehézség, de néha önkényes hatalmi döntések függvénye is.

záló szakaszokkal. Némelyik már-már a *katolikus énekkatekézés* műfaját lát-szik megtestesíteni, szem előtt tartva a *docere et movere – tanítani és megindítani* elvet.¹⁰⁰ A könyv tetemesebb részét a lelkeségi szövegek adják. Mindazonáltal használatáról, használóiról nincs biztos adatunk.

A szövegekben felfedezhetők a kor irányzatai. Nemzeti érzésű énekek tekintetében különös helyet foglalnak el a Mária-énekek, amelyekben Máriát gyakran a Magyarok Nagyasszonya – Patrona Hungariae, Keresztények Segítségére szerepben látjuk, aki a háborúk és hitviszályok tépte, haldokló nemzetet képes újra talpra állítani. Ezek inkább a közösség hangján szólnak és kevésbé az egyéni áhítat, a *devóció privata* hangján. Látjuk a szentkultusz ekkor divatos formáit és alakjait, a Jézus Szíve tisztelethez kapcsolódó és szentségi énekeket, énekeket a Kisded Jézushoz, valamint polemizáló és hitvédő énekszövegeket és betoldásokat.

Minden énekeskönyv, amivel énekeskönyvünket némiképp összevetettük, a Kájoni-féle *Cantionale* típusú énekeskönyvekhez volt hasonló, amelyek hangsúlyosan liturgikus, közösségi, templomi használatra készültek – ezzel szemben a vizsgálódásunk tárgyát képező énekeskönyv más jellegű, láthatóan egy kisközösség vagy egyének magán használatára készült. Ilyetén rokonságot mutat a *Hausgesangbuch* típusú énekeskönyvekkel, mégsem nevezhetjük annak, hisz könyvünkben számos népénekeket is találunk,¹⁰¹ az ájtatosságok pedig látszólag pap jelenlétét feltételezik. Az *Utazások* végére illesztett *szent képpel adandó áldások* a papi áldóformulákra emlékeztetnek, ezzel mintegy visszahozva a magánájtatosságot a közösségi térbe. Az énekek és imák egyenként, egyedülként szólítják meg az olvasót/hallgatót és nem úgy, mint egy közösséget. Emellett szól Szentiványi besorolása is, aki a könyvet a *devotiones privatae* – magánájtatosságok csoportjába helyezte.¹⁰² A'BSzMSzT magánájtatosság jellegű áhítati útjai kapcsolatba hozhatók a zarándokutakkal, búcsújárásokkal – erre következtethetünk a kegyhelylajstromból is.¹⁰³ Hasonló *utazásokat* sejtet a *Boldogságos Szűz Képe előtti ájtatos imádságról* és a *Keresztény utazás a boldog örökké valóságra* (1790, Bunyan János)¹⁰⁴ című

¹⁰⁰ Vö. Farmati 2009:117–120.

¹⁰¹ Vö. Farmati 2009:110, 113–115.

¹⁰² Vö. Szentiványi 1958:303.

¹⁰³ Egy a Scriptorium konferencián elhangzott vélemény szerint német kolostorokban volt gyakorlat lelki utak készítése, azon rendtagok részére, akik zarándoklatokon és búcsújárásokon nem vehettek részt, hogy így ők is részesülhessenek annak kegyelmeiből. Erről azonban egyelőre semmilyen szakirodalmi forrást nem találtam.

¹⁰⁴ Vö. V. Ecsedy Judit (2015), *Katolikus imakönyvek az erdélyi könyvpiacra a felvilágosodás éveiben*, in Marton József – Diósi Dávid (szerk), *Katolicitás és etnocentrizmus Erdélyben. Katolikus identitásunk. Tanulmányok*. Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat – Verbum KKE. 166, 178.

könyv is,¹⁰⁵ a Kováts József kötetei között jegyzett *Szent Utazás* (1804) azonosítása és feldolgozása pedig további párhuzamokkal kecsegtet.

Az utolsó ének üzenete – Kulcs a megértéshez

Az énekeskönyv utolsó éneke az *Oh Deus ego amo te, nam prior tu amasti me* kezdetű ének fordítása. Elmondtuk róla, hogy Loyolai Szent Ignáchoz és a jezsuita rendhez köthető, jezsuita ájtatossági könyvekkel hozza rokonságba könyvünket. Szembeötlő az ének eredeti megjelenési kötetének címe: *Viaticum spirituale*,¹⁰⁶ ami szintén *lelki utazásokra* utal. Ezt fellapozva sok hasonlóságot vélünk felfedezni az énekeskönyvünkkel. Szerkezetileg más, terjedelmesebb, több imaszöveget és kevesebb himnuszot vagy éneket tartalmaz, sok officiumot, zsoltárokat és más ájtatosságokat. Loyolai Szent Ignác tiszteletének szövegei között találjuk az „*Oratio Retitanda ante Imaginem S. Ignatii*” címet is.¹⁰⁷ Ennek nyelvezete és metodikája megegyezik az énekeskönyvünkével (szabadfordításban: „*Szent Ignác Képe előtt mondandó imádság*”).

¹⁰⁵ A korban „forgalomban lévő imádságoskönyvek nagy száma azt mutatja, hogy nem hagyott alább a magánájtatosság gyakorlata a felvilágosodás évtizedeiben sem.” – V. Ecsedy 2015:175.

¹⁰⁶ *Viaticum spirituale peregrinantis animae ad coelestem patriam, summo, veroque rerum principio & fini, Deo uni & trino, augustissimae coelorum reginae, potentissimae terrarum dominae, clementissimae Hungariae patronae virgineae matri Mariae, beatissimis coelestis Jerusalem civibus, patronis ad vota pronissimis, ab Albensis romano-catholicae ecclesiae rr. pr. sacrarum anno peregrinantis in terris Dei M. DC. VC., Claudiopoli, 1695 (= RMK II, 1795).*

Szerzője/szerkesztője a kötetben szintén névtelenségbe burkolódik, a szakirodalom azonban tudja, hogy ő Baranyai Pál jezsuita, aki Jászberényben született 1657-ben. Gyöngyösön, Trencsénben, Leobenben és Grazban tanult. Az erdélyi misszióba került és Kolozsváron tanított. 1685-ben a teológia elvégzésére újra Grazba helyezték, majd ott szentelték pappá 1688-ban. 1690 és 1692 között Gyulafehérváron, majd utóbb Pesten házfőnök és hitszónok. 1710-től 1719-ben bekövetkezett haláláig Nagyszombatban hitszónok, szemináriumigazgató és lelkipásztor. – Vö. Baranyi Pál, in Szilas László (2016), *Jezsuita névtár*, Budapest, Jezsuita Kiadó: <http://jezsuita.hu/nevtar/baranyai-pal/> (letöltés: 2017. június 25.)

Különösen fontos kolozsvári és gyulafehérvári működése – szerepe az erdélyi románok Rómával való egyesülésében. „Erdélyi működése alatt megtanult románul, hogy minél hatósabban tudjon dolgozni az ortodoxok Rómával való egyesítésén. Ez irányú működésében követte a Firenzei Zsinat és a Hitterjesztés Kongregáció irányelveit. Lipót császár azt tartotta, hogy az egyesüléssel nemcsak a hitbeli, hanem a társadalmi egyenlőség is együtt jár ugyanazokkal a jogokkal és kötelességekkel. Baranyai a kilencvenes években folytatta tárgyalásait Teofilus gyulafehérvári ortodox püspökkel, majd annak halála után utódával, Atanáziosz Anghellel. A bécsi udvarnak azonban nehézségei voltak az utóbbival, melyeket Baranyinak sikerült eloszlatnia. Az egyesülés 1698-ban jött létre. Ettől kezdve Baranyi 1702-ig az egyesült püspök teológusa volt. Utolsó erdélyi évében kiadott egy katekizmust a román hívek számára anyanyelvükön. Életének utolsó évtizedében sikerült megszereznie a szemedrai püspök, Jani Ferenc alapítványát az egyesült erdélyi görög egyházmegye szemináriumára létrehozására a papság nevelésére.” – Uo.

¹⁰⁷ *Viaticum spirituale* (...) 1695:311.

Mélyebb kutatás nélkül is vélhető egy szoros kapcsolat az imakönyv és az énekeskönyvünk között. Ezt látszik megerősíteni a tény, hogy Kováts József is Kolozsváron kezdte jezsuita életét, ahol az imakönyv megjelent, így jól ismerhette azt. Lehetséges, hogy bizonyos részeket onnan fordított magyarra, vagy mintaként állhatott előtte új ének- és imaszövegek megírásához?

Összegzés

Szándékom volt az ismeretlen énekeskönyv és énekeinek ismertetése, törekedtem a szövegek azonosítására és az összefüggések felismerésére. Mindezek mellett fény derülhetett az énekeskönyv szerzőjének/szerkesztőjének kilétére, valószínűsíthetjük a címzetteket, a járulékos kérdéskörök és történetek pedig kiegészíthetnek iskolatörténetet, intézménytörténetet, egyháztörténetet és irodalomtörténetet egyaránt.

Függelék

Énekek jegyzéke:

A' Bóldogságos Szűz Máriának Szives Tisztelője

1. *Indullyatok lábaim, Isten Szent Annvához* = Mária Köszöntésre Induló Utazónak Éneke (3–4. o., 3. szakasz)
2. *Údvöz-légy Krisztusnak Anyva, / Óh áldott szép Szűz Mária* = Első Útazás/Első Ének A' Bóldogságos Szűz Máriának Szent Képe előtt. *Ad notam fere: Vis tibi dicam Jesu mi.* (7–10. o., 6 sz.)
3. *Óh Mária! Kegyelemnek/ Böven folyó Kút-feje* = Első Útazás/Második Ének A' Bóldogságos Szűz Máriának Szent Képe előtt. *Ad notam: Quid Titan radiis.* (11–13 o., 5 sz.)
4. *Bús Szivemnek nagy öröme, / Máriának drága neve* = Első Útazás/Harmadik Ének A' Bóldogságos Szűz Máriának Szent Képe előtt.¹⁰⁸ *Ad notam: Vidd már üres Kalitkádót.* (14–15. o., 7 sz.)
5. *Téged kérünk Isten' Anyva, Bóldogságos Szűz* = II/1. – nincs *ad notam*-jelölés (21–23. o., 5 sz.)
6. *Mária, Mennynek Aszszonya, / Kristus Jébusnak Szent Anyva* = II/2. – *Ad notam fere: Vis tibi dicam* (23–25. old, 7 sz.)
7. *Oh Szűzek' Szent Szűze, / Nagy Aszszonyom!* = II/3. – *Ad notam: O virgo virginum, tu mea* (25–27. o., 4 sz.)
8. *Egek' Ékessége, földnek ditsőssége, / Magyarok Aszszonya, Királynéja!* = III/1. – Nincs *ad notam*-jelölés – (kb. mert ismert, saját dallam). (29–31. o., 5 sz.)
9. *Mária Szivemet, gyullazd lelkemet, / Ditsiretre Szent nevednek* = III/2. – Nincs *ad notam*-jelölés. (31–32. o., 6 sz.)

¹⁰⁸ A továbbiakban így: I/3.

10. *Üdvöz-légý ezerszer töllünk/ Áldott Szép Szűz Mária = III/3. Ad notam prout Tirnaviae in Academico Templo in Theophoria canitur: Pange lingua gloriosi Corporis misterium.* (33–34. o., 5 sz.)
11. *Máriát ditsirmi hivek jőjjetek, mert/ő fogj kérni Fiát értetek = IV/1. Nincs ad notam* (– saját, ismert dallamra). (35–36. o., 8 sz.)
12. *Angyaloknak Királyné Asszonya,/ Űr Jészusnak ditsőséges Anyja = IV/2. Nincs ad notam* (– saját, ismert dallamra). (36–37. o., 6 sz.)
13. *Mit féllýek én, míg lészék én / Szűz Anyámnak Kedviben? = IV/3. Nincs ad notam* (– saját, ismert dallamra). (37–39. o., 6 sz.)
14. *Tündöklő fényességgel, mint az világgal tűz,/Malasztokkal, Szentségekkel, Istennel tellyes, Szűz, / Mária üdvöz-légý! = V/1. Nincs ad notam.* (41–42. o., 6 sz.)
15. *Az egeknék Szép Tsillaga, / Melly az Űr Jészust Szoptatta = V/2. Nincs ad notam.* (43–44. o., 5 sz.)
16. *Óh áldott Szűz Anya, Menyzei/ Szép Rósa, Bóldog Menny-ország-/nak drága Gyöngyvirága = V/3. Nincs ad notam* (– saját, ismert dallamra). (45–46. o., 4 sz.)
17. *Üdvöz-légý Szűzek' virága/ Tsillagoknál fényesebb = Ének A' Bóldogságos Szűz Máriához.* (47. o., 4 sz.)

A' Fel-feszítettett Názáreti Űr Jészus Kristusnak Áitatos Imádója

18. *Ah! függ, függ a' Keresztfán Menny, és/ főled Teremtője = A' Szent Kereszthez a' Kálvária hegyére a' fel-feszítettett édes Üdvözítőnknek Imadására Siető Útazónak Éneke.* – *Ad notam* nincs. (51–52. o., 3 sz.)
19. *Az élő Istenre kérlek, ide tekintetek,/ Keresztfán függ az úr Jészus: jaj ide nézzetek = A' Felfeszítettett Názáreti Űr Jészus' Kristusnak Szent Kerestye alat a' Kálvária-hegyen/Első Ének (2-I/1) Ad notam: Ah jaj a' keresztfán függesz.* (54–55. o., 5 sz.)
20. *Óh áldott Szent lábak, 's Kezek,/ Kik fundálták az egeket = 2-I/2. Ad notam: Infinita bonitatis* (56–58. o., 5 sz.)
21. *Mennynek, földnek ura, pokolnak ron-/ tója, én Jesusom! = 2-I/3. Nincs ad notam-jelölés.* (59–60. o., 7 sz.)
22. *Ditsőség, és ditsíret te néked Meg-váltó/ Királyunk = Térdepelve mondandó Imádság A' fel-feszítettett Názáreti Űr Jészus Kristusnak Keresztye alat (61–66 o.) folytatása és befejezéseként.* (67–68. o., 7 sz.)
23. *Ah! jaj! a' Keresztfán függeszsz értem/ haló Jészusom = 2-II/1. Ad notam: Jaj én Szegény bűnös lélek, örök halálnak fia.* (71–72. o., 4 sz.)
24. *Üdvöz-légý világ' váltója, üdvösségnek meg-/ -adója = 2-II/2. Ad notam: Áldott Jészus Kenyér Szimben.* (72–73. o., 7 sz.)
25. *Kegyres Jészus Kristus!/ Drága Szent Szivedbén = 2-II/3. Ad notam: Ave mundi Spes Mária, ave mitis, ave pia etc.* (74–75. o., 9 sz.)
26. *Óh egeknék fényessége, ditsőségének/ ékessége = 2-III/1. Ad notam: Óh életünk vég-órája etc.* (77–78. o., 5 sz.)
27. *Ki ád én Szívemnek, vizet Szemeimnek = 2-III/2. Ad notam: Óh ki ez óltáron Lenyér' Színe alat' etc.* (79–80. o., 6 sz.)
28. *Óh Szerentsés bűnös ember! néked hal-/ -meg Istened = 2-III/3. Ad notam: O felices peccatores etc.* (80–81. o., 3 sz.)
29. *Bűnös lélek, Sirasd, Kérlek, urad-/ -nak nagy Kínnyát = 2-IV/1. Ad notam-jelölés nincs.* (82–83. o., 8 sz.)

30. *Indully-meg már Szemem hulló Könyveiddel, / Áradgy-meg bús Szívem folyó vizeiddel = 2-IV/2. „Ad notam: Mennynek, földnek, ez világnak, ez mint a’ Láméntáziók után.” (84–85. o., 7 sz.)*
31. *Uram! fel-emelem bűnös Kezeimet, / Az égre függesztem Könyves Szemeimet = 2-IV/3. Ad notam: Keresztfán Kint vallott etc. (85–86. o., 7 sz.)*
32. *Én Jéusom! Sebesítve, / Kereszt-fára fel-feszítve = 2-V/1. Ad notam: Lauda Sion Salvatore etc. (87–88. o., 4 sz.)*
33. *Keserves Panaszsa a’ Kristusnak és Felelete a’ bűnösnek Kristus’ panaszszára (3-3 szakasz) = 2-V/2-3. („Második és Harmadik Ének a fel-feszítettett...”) Ad notam-jelzés nélkül. (89–91. o., 3-3 sz.)*
34. *Ah jaj nekem Szomorunak! / Ah jaj Keserves Anyának! = Szűz Mária Keserves Siralma. Ad notam: Virágzó Szép hegyek. és Óh életünk vég-órája. (94 – 95. o., 7 sz.)*
35. *Ah tehát Keresztfán! Függesz én érettem = A’ fel-feszítettett Úr Jéus Kristusnak Szent Keresztye alat ének ad notam: Ah tehát el-mentél, töllem busut vettél ’s a’ t. (96. o., 4 sz.)¹⁰⁹*
36. *Jaj! mit látok? imé az Úr Jéusnak / Szent Szíve! = Az édes Jéusnak Szentséges Szívéhez Induló Utazónak Éneke. Ad notam-jelölés nincs. (99-100. o., 3 sz.)*
37. *Óh Szent Angyalok! jőjjetek, / Mennyből ide Siessetek = Jéus Sz. Szíve I/1. Ad notam: Vis tibi dicam Jezu mi etc. (102–103. o.)*
38. *Óh édes Szív, Jéus’ Szíve, / Én Szívemnek minden Kintse! = Jéus Sz. Szíve I/2. Ad notam: AEterna Rex altissime (104. o.)*
39. *Vedd jó neven én Szívemet, Óh édes Jéusom! = Jéus Sz. Szíve I/3. Ad notam: Ah jaj a’ Keresztfán függesz. (105–106. o.)*
40. *Jéus’ Szent Szíve édes, felettébb szerel-/metes, a’ bűnösökhöz Kegyes, Kedvesihez / hívés- ges. = Jéus Sz. Szíve I/4. Ad notam: Kelly-fel Keresztény lélek, a’ nagy Istenre Kérlek etc (107. o.)*
41. *Le-borúlva imádunk, Jéus’ Szíve / és áldunk = Jéus Sz. Szíve II/1. Ad notam: Jéu minnyáján örüllünk, és Szívünkben vigadgyunk etc etc (111–112. o.)*
42. *Óh áldott Szív! Óh édes Szív! én Jéus- / -som’ Szent Szíve = Jéus Sz. Szíve II/2. Ad notam: Édes Jéus, én Szerelmem etc (113–114. o.)*
43. *Hol vagy én Szerelmes Jéus Kristusom? / Hol talállyjalak-fel Kegyes Meg-Váltóm? = Jéus Sz. Szíve II/3. Ad notam-jelölés nélkül – kb. ismert, saját dallamra. (115–116. o.)*
44. *El-indultam, el-is megyek a’ Kisded Jé- / -sushoz = Kisded Jézushoz és Dajkájához Szt. Józsefhez – kezdő ének. Ad notam-jelölés nincs. (123. o.)*
45. *Édes Jéus, én Szerelmem, / Óh mely igen Szeretlek! = Kisded Jézushoz és Dajkájához Szt. Józsefhez. I/1. Ad notam-jelölés nincs. (125–126. o.)*
46. *Údvöz-légy édes Tútora, / Úr Jéusnak Kedvelt Attya = Kisded Jézushoz és Dajkájához Szt. Józsefhez. I/2. Ad notam-jelölés nincs. (127–130. o.)*
47. *Add nekem Jéus Szívedet, hadd ölélgethessem, / Lelkem’ buzgó Szeretőjét Szívembén rejthessem = Kisded Jézushoz és Dajkájához Szt. Józsefhez. I/3. Ad notam: Ah jaj a’ Keresztfán függesz. (131–132. o.)*
48. *Óh! hol vagy Magyarok’ tündöklő Tsillaga, / Ki voltal valaha Országunk’ Istápjá? = Szent István és Szent Imre I/1. Ad notam-jelölés nincs. (139–140. o.)*
49. *Ditsó István, nagy Királyunk! / Téged Ég ’s föld magasztal = Szent István és Szent Imre I/2. Ad notam-jelölés nincs. (140–141. o.)*

¹⁰⁹ Teljes egészében az utólagos szerk. által beírt szöveg.

50. Szűzességnek Lilioma, / Szeretet' piros Rósája = Szent István és Szent Imre I/2. Ad notam-jelölés nincs. „Éneke az Udvarhelyi Semináristáknak.” (142–143. o.)
51. Mit mondgyak édes Jésumom? akarod-e? / majd meg-nyitom én Szívemet = Ének az Édes Jésumhoz. „Vis tibi dicam Jésumi Magyarul.” (151–152. o.)
52. Istenem! Szeretlek tégedet: / Te előbb szerettél engemet. = O Deus ego amo te, nam prior tu amosti me'. (153. o.)

Imádságok jegyzéke:

1. A Mária köszöntésére induló utazók hódolatának leírása és imádság – 6. o.
2. *Térdelve mondandó Imádság A' Bóldogságos Szűz Máriának Szent Képe előtt.* – 16–19. o.
A hódolat menete és A' Képpel adandó áldás. – 20. o.
3. *Térdelve töredelmes szívvél stb.* – utasítások és imádság = Utazás A' Fel-feszített Názáreti Úr Jézus Kristusnak Szént Keresztyéhez a' Kálvária-hegyire. (53. o.)
4. *Térdelve mondandó Imádság A' fel-feszített Názáreti Úr Jézus Kristusnak Keresztye alatt.* (61–66 o.) – befejezésül a 67-es oldaltól a *Ditsőség, és ditsiret te néked* kezdetű ének. (67–68 o., 7 sz.) Ezt követi a *Végezetre* c. alatt a hódolatadás befejező utasításai. (69. o.)
5. *Tekints-le, Szentséges örök Atya Úr Isten, a' magos mennyeknek lakó helyéből...* A kereszttel előtti ájtatosságokat lezáró ima. (93–94. o.)
6. *A' Feszülettel adandó Áldás* (96. o.)
7. *Térdelve buzgó Szívvél az édes Jézus Szentséges Szívének Szent Képe előtt* (101. o.)
8. *Térdelve mondandó Imádság Az édes Jézus' Szerelmes Szívének Szent Képe előtt.* (108–109. o.)
9. *A' Jézuss' Szíve Képpel adandó áldás* (109. o.)
10. *Óh Jésumom! érted halni, / Szenvedni, gyönyörűség* (117. o.)
11. *Óh Isteni Szív, Úr Jézusnak édes Szíve* (118–119. o.)
12. *Térdelve buzgó Szívvél* (124. o.)
13. *Térdelve mondandó Imádság Az édes Kisded Jézusnak, és Szent Józsefnek, Szent Kepe előtt.* (133. o.)
14. *A' Képpel adandó Áldás* (134. o.)
15. *Térdelve áitatossan mondani* = Szent István és Szent Imre (138. o.)
16. *Végezetre Le-Kell térdelni alázatossan és A' Képpel adandó Áldás* = Szent István és Szent Imre (144. o.)
17. *Laudetur Jésumus* stb. – latin és magyar röpmák. (145. o.)
18. *Imádsága Hetedik Sándor Pápanak* (146–149. o.)
19. *Oh Jésumom! érted halni, szenvedni, gyönyörűség* (149. o.)
20. *Óh én édes Uram Jézus Kristusom! én ezt az egy tseppetskét a Te Keserves Kin-Szenvedésnek tengerébe viszem* (150. o.)

Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón

Bevezetés: a vizsgált nyelvemlékek köre és a dolgozat célja

A magyar nyelv írásos korszakának elejéről, a korai ómagyar korból fennmaradt szórványemlékek és a négy vendégszövegemlék a magyar kultúrkincs általánosan ismert darabjainak mondható. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy mind nyelvészetileg, mind több más, érintkező tudomány szempontjából is igen alaposan fel vannak dolgozva. Ugyanez mondható el a kései ómagyar kor meghatározó nyelvemlékeiről, a kódexekről csakúgy, mint az ugyanebből az időszakból származó szójegyzékekről vagy a magyar szavakkal és kifejezésekkel fordítási segédletként glosszával ellátott latin nyelvű kötetek egy részéről is. Számos szövegemlék és szórványos(abb)an glosszázott kötet azonban kívül esik a kutatások fő sodrán. Ezeknek feldolgozottsági foka igen különböző. Többet közülük – elsősorban is az utóbbi évtizedekben felfedezetteket – szakszerűen és részletesen leírtak. Másokról csak vázlatos bemutatás szól, és az is esetleg százötven-kétszáz évvel korábban jelent meg, de olyanok is akadnak, amelyek létéről tudni lehet ugyan, ám leírás nem készült róluk.

Dolgozatomban a XVI. század közepe előtti nyelvemlékeknek azzal a – várákosomnál terjedelmesebb, sokszínűbb – csoportjával foglalkozom, amelynek darabjai idegen nyelvű szövegek környezetében maradtak fenn; akár úgy, hogy a törzsszöveg scriptora maga jegyezte oda őket, akár pedig úgy, hogy a könyv használója, használói írtak a lapokra. Az anyag vizsgálatakor együttesen veszem figyelembe a szövegemlékeket és a lexikai elemekre szorító glosszákat. Elsődleges célom, hogy az érintett nyelvemlékeket összefoglalóan jellemezzem, az őrző-szövegkörnyezet és a magyar nyelvű bejegyzések közötti összefüggéseket is bemutatva.¹ Kutatásom a Scriptorium konferencia és a jelen kötet fő tematikai vonulatának megfelelően az egyházi jellegű – talán pontosabb volna így fogalmazni: vallási kötődésű – feljegyzésekre terjed ki. Áttekintem a kétféle nyelvemlékcsoportot: egyrészt a vallásos tartalmú szövegemlékeket (bármilyen jellegű idegen nyelvű őrzőkötetbe

¹ Az őrzőkötetek bibliográfiai leírását (terjedelmi okokból) a dolgozat mellőzi; adataik megtalálhatók a hivatkozott tanulmányokban.

vannak is beírva), valamint a szó- és kifejezőkészlet szintjét érintő bejegyzések közül azokat, amelyek vallási tárgyú idegen nyelvű kötetekben őrződtek meg. A különálló lapokra, füzetekbe leírt szövegekkel – legyenek vallásiak vagy világiak – ezúttal nem foglalkozom, ahogyan azokkal a kétnyelvű (latin dominálta) kéziratokkal sem, amelyekben a magyar nyelvű bejegyzések a latinokkal egyidőben keletkeztek. Ezeknek a feljegyzéseknek egy későbbi alkalommal szeretnék figyelmet szentelni.

Az időkört tehát valamivel tágabban vontam meg, mint ahogyan általában az ómagyar kor végét szokás megadni (bár erről is többféle vélekedés létezik): a XVI. század közepét bizonyosan vagy valószínűleg megelőző magyar nyelvű feljegyzéseket próbáltam összegyűjteni. Időbeli besorolásként elfogadtam a korábbi közlésekben talált adatokat és feltevéseket, ha azonban valamely nyelvemlékkel kapcsolatban feltűnt, hogy a korábbi feltételezés tévedésen alapul, módosítottam.² Bizonyos datálások ellenőrzéseként, pontosításaként a *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*,³ a *Régi magyar glosszárium*⁴ és az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*⁵ forrásjegyzékének dátummegadásait is felhasználtam. A nyelvemlékanyag bármikori részletesebb feldolgozása, esetleg kiadásra előkészítése természetesen az összes felveendő tétel ellenőrzését és lehető legkörültekintőbb datálását igényli majd. Elképzelhető, hogy ennek során az itt összegyűjtött bejegyzések között lesznek még olyanok, amelyek kihullanak az időrendi rostán; továbbá ha szövegkiadásra kerül sor, nem lesznek számba vehetők az eredetijüket elvesztett (és hasonmással sem rendelkező) átírások sem.

Tanulmányomhoz nyomtatásban eddig még kiadatlan fotómásolatokat mellékelek illusztrációként (a Képmelléklet 4. kép digitálisan megjelent az OSzK nyelvemlékeket bemutató felületén). A képeket az őrzőkönyvtárak engedélyével közlöm.

² Igyekszem külön is jelezni, amennyiben volt alkalmam megtapasztalni, hogy valamely szerző a datálásnál nincs kellő tekintettel a paleográfiai szempontokra, vagy pedig a közölt (de már elveszett) szöveg hangjelölése ébreszthet esetleges kételyeket.

³ Benkő L. (főszerk.) (1967), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*, Budapest, Akadémiai. 35–84.

⁴ Berrár J.–Károly S. (szerk.), (1984), *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai. 36–47.

⁵ L. Benkő (Herausg.) (1992), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Budapest, Akadémiai. XXXI–XLVIII.

A fennmaradt és összegyűjtött nyelvemlékanyag

Korpuszomat az egyes nyelvemlékekről megjelent publikációk és a könyvtárak közzétételei alapján állítottam össze. A szövegközlések és/vagy a leírások nyelvészeti, filológiai, kodikológiai, irodalomtörténeti, történettudományi, könyvtártörténeti, zenetörténeti stb. tárgyú cikkekből, fejezetekből gyűjthetők össze – folyóiratokból, gyűjteményes kötetekből, monografikus feldolgozásokból, nyelvemlék-felsorolásokból és -gyűjteményekből, illetve a <http://nyelvemlekek.oszk.hu/> felületről.⁶ Megkíséreltem felmérni, mely nyelvemlékek veszttek el a leírásuk óta, illetve arra törekedtem, hogy minél több nyelvemléket eredetiben is tanulmányozhassak.

A korpusz terjedelme semmiképpen sem árulkodik a korabeli feljegyzések állományáról, tekintettel mindenekelőtt a középkori könyvpusztulás hatalmas mértékére és a fennmaradás véletlenszerűségére. De még a fennmaradt anyagot illetően sem állunk kész tények előtt: egyelőre bizonyára nem ismert az összes létező nyelvemlék; számos könyvtárban, levéltárban és magángyűjteményben lappanghatnak még feltáratlan anyagok. Magyarország legnagyobb gyűjteményeiben is hátra van még a teljes régi könyv- és oklevéltáranyag rendszeres feldolgozása a bennük esetlegesen fellelhető korai magyar nyelvű feljegyzések szempontjából. A külföldi őrzőhelyeken pedig a véletlent is beleszámítva sokféle tényezőtől függ, mikor bukkan fel egy-egy addig még ismeretlen magyar nyelvemlék; a Kárpát-medencén belül és kívül számos hely érintett, amelyeknek köszönhetően időről időre bővül(het) az újonnan felfedezett bejegyzések száma. Végül az is esélyes, hogy majdnem két évszázad publikációi között az én figyelmemet kerülte el valamely, nyelvemlékekkel kapcsolatos tudósítás. Mindemiatt a gyűjteményhez kapcsolódó számadatoknak pusztán a feldolgozás (és így a jelen tanulmány) alapanyagának meghatározása szempontjából lehet informatív értéke.

A listába vételt megelőzően több szempontot is mérlegelnem kellett. Számítható-e nyelvemléknek az a feljegyzés, amelynek eredetije ma lappang, hasonmása sem ismeretes, de a filológus szövegközlő még az eredetiből dolgozott? Erre a kérdésre ebben a dolgozatban igennel feleltem (amit a „lappangó” státuszhoz fűzhető remények is táplálnak). Úgy gondolom, ezeket a szövegeket is érdemes számon tartani, miközben szövegük nyelvészeti tanulmányozásakor tekintettel kell lenni arra, hogy a kutató ki van szolgáltatva a szövegközlő eljárásainak. Így például hangtani vagy hangjelölési-helyesírási vizsgálatok nem végezhetőek rajtuk, de a morfológiai megállapításokkal is ajánlatos óvatosnak lenni.

⁶ A tanulmányomban szereplő valamennyi internetes hivatkozást 2017. december 11-én töltöttem le.

A következő kérdés az volt: számítható-e eredeti, az adott korszakba tartozó nyelvemléknek az a reliktum, amelyet egy távolabbi korszak szerzőjének közvetítésével ismerhetünk csak meg? Erre a felvetésre – nyelvtörténész-ként – nemleges választ kellett adnom. (A kérdés természetesen nem érinti az eredetijükkel ugyanazon korszakba tartozó – néhány évtizeddel később született – másolatok státusát, de tanulságos, hogy ezeket is elsősorban a fennmaradt másolati példány keletkezési idejével szokás meghatározni.)

A tételszámok megadásának nehézségei a fentebbi kérdések megválaszoló-lása után kezdődtek, hiszen többféle lehetőség is kínálkozik arra, mit is tekintségünk egy-egy önálló nyelvemléknek. Magam a következőképpen jártam el.

A szövegemlékeket egyesével regisztráltam akkor is, ha az adott őrző-kötetben egynél több szerepel belőlük. A tanulmányomban a szövegemlékeket a közkeletű elnevezésükkel (ha van ilyen), a szakirodalmi hivatkozásaikkal, illetve – ha hasonmásuk nem szerepel illusztrációként – a kezdő szavaikkal teszem azonosíthatóvá (ha a kezdő szavak latinul vannak vagy a szövegke-zdet a papír sérülése miatt hiányos, a rákövetkező szavakat idézem).

A szó- és kifejezőkészlet-beli bejegyzéseket egyszerűsítve és szűkre fogot-tan számoltam. Az őrzőkötetek darabszámán kívül egyetlen kérdést vettem számításba: azt, hogy a bejegyzéseknek hányféle – az alábbiakban részlete-zendő – alaptípusa szerepel bennük. Nem fordítottam tehát figyelmet arra, hogy magányos könyvről vagy kolligátumról van-e szó; hogy egy vagy több kéztől származnak-e a beírások, illetve hogy a vizsgált időközön belül külön-böző korszakokban tették-e a bejegyzéseket. A kötettszámra összpontosítva háttérbe szorult az a más szempontból nagyon fontos különbség is, hogy né-hány szónyi (illetve ritkán akár egyetlen) bejegyzéssel, vagy kifejezetten ter-jedelmes magyar nyelvű szóanyaggal van-e dolgunk.

A szó- és kifejezőkészletre vonatkozó bejegyzéseket (némi leegyszerűsítés-sel élve) kétféle alaptípusba lehet sorolni. Az elsőben az aktuálisan szükséges lexéma jelenik meg magyarul. Ennek háromféle változata is van. A leggya-koribb az, amikor a scriptor a folyó szöveg mellé, az adott latin szó vagy kife-jezés környezetébe írja be a megfelelő magyar változatot. Olykor előfordul, hogy néhány lexémát kigyűjt valahonnan, és együttesen „kiszótárazza” őket magyarul. Végül azzal a megoldással is lehet találkozni, hogy a scriptor a sa-ját kezűleg beírt latin szövegbe helyenként magyar szavakat épít be.

A másik alaptípusban – afféle tematikus szószedetként – egy-egy azonos tárgykörbe tartozó szósor olvasható magyarul vagy két nyelven. Ilyenek pél-dául azok a bejegyzések, amelyek a 12 hónap nevét sorolják fel, vagy a biblia-magyarázat-típusok listája, amely kétféle egyházi kötet bejegyzései között is szerepel. Az ilyenfajta beírások viszonylag ritkaságnak számítanak. Példányai-ka-t – függetlenül tehát attól, hogy az adott helyen az előző típusú bejegyzések is megtalálhatók-e – önálló tételként vettem számításba. A tanulmányomban

a lexikai jellegű bejegyzéseket a közkeletű elnevezésükkel (ha van ilyen), illetve a szakirodalmi hivatkozásaikkal teszem azonosíthatóvá.

Teljes gyűjteményem a dolgozat írásának időpontjában 187 tételből áll:

- 64 vallási tárgyú szövegemlék;
- 70 világi tárgyú szövegemlék;
- 27 lexikai bejegyzés(sorozat) vallási tárgyú őrzőkötetekben;
- 26 lexikai bejegyzés(sorozat) világi tárgyú őrzőkötetekben.

A jelen tanulmányomhoz a korpusz 72 tételét dolgoztam fel; ennyi olyan vallási tárgyú bejegyzésről van tudomásom, amelyet könyvekbe írtak be.

A legkorábbi vendégbejegyzések és a vallási élet anyanyelvű mozzanatai

A korai ómagyar korból fennmaradt szövegemlékek mindegyikét egy-egy latin nyelvű kódex őrzi, illetve őrizte. Elhelyezkedésük tehát mintegy leképezi a korszak egyházi nyelvi viszonyait. A templomi szertartások, a hivatalos egyházi érintkezés, a szerzetesek és papok használatára szánt könyvek nyelve latin. Az anyanyelvi közegben történő idegennyelv-használat azonban nem maradhat érintetlen a magyar nyelv befolyásától. A hívekkel való érintkezés nemcsak a templomon kívül, hanem a szertartásokon belül is magával hozza a magyar nyelvűséget. A legkorábbi időkben, a keresztény térítés korszakában még tolmácsok segítségével, később a szertartások egyes részeinek, elsősorban a szentbeszédnek a magyarrá tételével. Ennek a folyamatnak köszönhetően a latin nyelven írt vallási kötetekben anyanyelvű vendégbejegyzések kezdenek megjelenni.

Mivel a legkorábbi szövegemlékek viszonylag közismertek, elegendő csak rövidebben szólni róluk. A *Halotti beszéd* (1195 k.)⁷ egy bencés sacramentarium egyik lapján olvasható; a fennmaradt kézirat már a magyar vendégszöveggel együtt továbbmásolt példány, amely a felvidéki Jánosi kolostorában keletkezhetett. Az *Ómagyar Mária-síralmat* (1250 u.) egy prédikációkat, prédikációs segédleteket tartalmazó kötet első, korábban különálló könyvtestének addig beíratlan utolsó lapjára másolja le egy domonkos kéz; valószínűleg ugyanaz a scriptor, aki a latin *Planctus*-t is beírta a kódexbe. A *Königsbergi töredék és szalagjai* (1350 k.) ugyancsak egy prédikációskönyvnek köszönheti fennmaradását (eltekintve a Szalagok későbbi, viszontagságos történetétől). A *Gyulafehérvári sorokat* (1320 k.), amely három prédikáció-

⁷ A nyelvemlékek datálása a *fennmaradt másolatok* keletkezési korát mutatja.

vázlatot (divíziót) tartalmaz, egy ferences prédikációs segédkönyv három lapjának laptükre alá írja be – latin változataikkal együtt – a scriptor.⁸

A művek tehát részben az anyanyelvű prédikációs gyakorlatnak köszönhetik megörökítésüket, részben pedig más templomi műfajok alkotásainak szövegét teszik a hívők számára befogadhatóvá. A *Halotti beszéd* különlegessége, hogy beírja egy a szóbeliségben csiszolódott szermót teljes egészében kidolgozott formájában rögzít. A korszakból más hasonló szöveg nem maradt fenn; teljes szövegükkel lejegyzett magyar nyelvű prédikációk majd csak a kódexirodalomban (mintegy 300 év múlva) kezdenek el gyűlni. A vizsgált korban anyanyelven elsősorban prédikációvázlatokat írtak a latin nyelvű beszédek alapján, esetleg ezek egyes részeit ki is dolgozták. Ez az eljárás megfelel a korabeli európai gyakorlatnak. A magyar nyelven fennmaradt prédikációvázlatok első képviselője a *Gyulafehérvári sorok* három rövid szövege. (Az alábbiakban még további példák is következnek erre a típusra).

A másik két korai ómagyar kori mű, bár prédikációskönyvekben szerepel, nem a szentbeszédekhez kötődik. Az első két fennmaradt magyar nyelvű vers, az *Ómagyar Mária-siralom* és a *Königsbergi töredék* ugyanakkor szintén a templomi környezetben való anyanyelvhasználat korai, magas színvonalú jelenlétéről tanúskodik. Az előbbi a misén mint énekelt szekvencia hangozhatott el, vagy esetleg misén kívül mint passiószöveg anyanyelvű részlete. A *Königsbergi töredék* pedig az egyik vélemény szerint egy karácsonyi himnusz töredéke lehet,⁹ más meglátások alapján a sorok egy dramatizált prédikációból vagy traktátusból származhatnak alkalmi alkotásként.¹⁰ A szövegek általában szorosabban vagy lazábban azoknak a latin nyelvű prédikációsköteteknek valamely részletéhez kapcsolódnak, amelyekbe beírták őket. Kivételt a *Gyulafehérvári sorok* első darabja képez, amelynek forrását nem tartalmazza az őrzőkódex.

⁸ A legkorábbi négy szövegemlék keletkezésére vonatkozó megállapításokat mind ebben, mind a következő két bekezdésben – ahol mást nem jelzek – az utóbbi évtizedek következő munkáira alapozom: Benkő L. (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Budapest, Akadémiai; Madas E. (2002), *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*, Debrecen; A. Molnár F. (2005), *A legkorábbi magyar szövegemlékek*, Debrecen; Vízkelety A. (1986), „*Világ világa, virágnak virága...*”, Budapest, Európa. – A korábbi, sok esetben meghatározó jelentőségű feldolgozások, amelyek eredményeire az általam idézett szerzők is építenek, a felsorolt munkák hivatkozásanyagában megtalálhatók.

⁹ Szentgyörgyi R. (2009), *Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék)*, *Magyar Nyelv* 105, 411–429.

¹⁰ Tóth P. (2009), *A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata*, in Madas E. (szerk.), „*Látjátok feleim...*” – *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, Budapest, OSzK, 97–121; Tóth P. (é.n.a), http://nyelvemlekek.oszk.hu/ism/koenigsbergi_toeredek_es_szalagjai.

A latin mellett élő korai anyanyelvű prédikációs gyakorlatnak azonban nemcsak a fentebbiekben említett, kiemelkedő nyelvi készséggel kidolgozott szövegmélekei ismeretesek. Szerepét és létrejöttének idejét tekintve is ide tartozik az a tömör beszédvázlat (*Vatikáni glosszák*, 1290 k.), amely a legkorábról fennmaradt nyelvmlékek közé tartozik. Megformáltsága miatt nem a szövegmélekek között szokás számon tartani, emiatt jóval kevésbé is ismert. Létrejötté egy párizsi egyetemi prédikációs segédkönyvhöz kapcsolódik, amelynek összeállítója valószínűsíthetően Magyarországi Salamon domonkos szerzetes.¹¹ A kötetet talán pár évvel később kézbe véve valaki az egyik lap alsó sarkába egymás alá beír négy magyar szót; a szövegben be is jelöli a forrást, amely egy beszéd háromsoros vázlata; a lap aljára latin nyelvű distinkciófogalmazást is készít. A magyar szavakkal azonban nem egyszerűen összesűrített fordítását adja a latin megfelelőnek, hanem önálló jegyzetet készít hozzá. Az egymás alá írt igék talán emlékeztetőként, segédletként szolgálnak a beszéd majdani anyanyelvű tolmácsolásához: *tyltia*, *coroltja*, *batorohtja*, *koncatja*. Tudniillik az Úr a hamisságot *tiltja*, a keménységet *koroltja* (korholja: 'kifogásolja') és *kongatja*, a bátorságot *batorohtja*.¹² Az anyanyelvű emlékeztető származhat a kötet összeállítójától, de későbbi tulajdonosától vagy akár más olvasójától is, aki a könyvtárból kikölcsönözte a könyvet.¹³ A szavakhoz később is könnyű visszalapozni, hiszen feltűnő az írásképek: a scriptor a szövégektől sugarasan hullámos vonalakat indít, és csomópontjukba egy *a* betűt ír, talán a „rímet” kiemelve. Munkája nyomán voltaképpen sajátos, rövid szöveg keletkezett, amelynek műfaja, feltételezhető szerepe a *Gyulafehérvári sorok* három beszédvázlatával rokonítható.

Hasonló tárgykörbe tartoznak az *Ómagyar Mária-síralom* őrzőkódexének utólagos, de még a korai ómagyar korban született bejegyzései. A Leuveni kódex prédikációi között maradtak üres lapok, ahová magyar domonkosok latin nyelvű prédikációvázlatokat írnak, és a kötet használóinak további kéznyomaként néhány magyar szó is bekerül a latin szövegek mellé (*Leuveni glosszák*, 1350 k.). Figyelemre méltó, hogy a fordításként, tehát a legszokásosabb szerepben álló szavakon kívül az egyik kéz két olyan kifejezést is megörökít magyarul, amelyeknek a kódex lapjain nincs latin megfelelőjük. Feltehető, hogy ezeket egy anyanyelvű prédikáció(vázlat) tartozékaiként írhatta be: *virudnek hullota mia*, *pulkul pituaranak fugliabeleul*.¹⁴

¹¹ Gábrriel A. (1943), Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszéd-gyűjteménye, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 67, 164–195. 190.

¹² Vö. Berrár–Károly 1984; Benkő 1992.

¹³ Gábrriel 1943.

¹⁴ Vizkelety 1986:49.

További prédikációs kötetek a használatban

A vizsgált korszak következő századai már a kései ómagyar korhoz és az azt követő néhány évhez tartoznak. (Lentebb majd néhány szó erejéig, amelyeket egy tankönyv szövegébe illesztettek, még visszatérünk a korai ómagyar korszak éveihez.) A kolostori reformok nyomán kibontakozó magyar nyelvű kódexirodalom korában, majd a könyvnyomtatás kezdeti időszakában vagyunk. A kódexek és a nyomtatott könyvek gazdag, sokrétű szöveganyagától a korszak vendégbejegyzéseinek állománya természetesen mind mennyiségben, mind változatosságában messze elmarad; ugyanakkor vitathatatlan, hogy ez a nyelvemlékcsoport is sok tekintetben számottevő vizsgálati anyagot kínál, és érdekes tanulságokkal szolgál.

Számos magyar nyelvű bejegyzés kerül továbbra is a latin nyelvű prédikációskönyvekbe. Ha felállítjuk az anyanyelvű szöveges és lexikai jellegű nyelvemlékek közös időrendi listáját, azt látjuk, hogy legalábbis a XVI. század elejéig a beírások többsége kéziratos vagy nyomtatott prédikációskönyvekben jelenik meg.

Folyamatosan születnek a különböző szinteken kidolgozott anyanyelvű prédikációvázlatok. Ahogy a Képmelléklet 1. képén látható, egy ismeretlen kéz rubrummal bejelöli az őt éppen foglalkoztató beszéd distinkcióját Temesvári Pelbárt *Sermones de sanctis*-ának (1499) egyik példányában, és ugyanezzel a tintával a lap aljára rója a fordítást.¹⁵

Ennél bővebb segédlet olvasható egy szintén népszerű *de sanctis*-összeállítást tartalmazó kódex előzéklapján. A magyar nyelvű bejegyzés feltehetően a XV. század végéről pálos kéztől származik. Egy beszéd első mondatait tartalmazza: az indító szentírási idézetet és az erre támaszkodó alosztások sorozatának kezdetét: *Megkysirted en szíuemeth ... / EE beszedekeith szenth lerynch martyr ...* A munkához a kódex egyik szerzője szolgál forrással: a scriptor ezt kezdte kivonatolni, emlékeztetőt készítve a szövegről.¹⁶

A fennmaradt és feltárt anyag tanúvallomása szerint a szentbeszédeket tartalmazó kötetekbe legtöbbször nem is prédikációvázlatok, hanem lexikai jellegű bejegyzések kerülnek, olyanok, amelyek a beszédek pontos megértéséhez és lefordításához nyújtanak segítséget. Magyar nyelvi környezetben használatos, vagy legalábbis magyar anyanyelvű egyházi személy által forgatott könyvek könnyen arra a sorsra jutnak, hogy lapszéleiken, a sorok között, a lap alján vagy tetején, lehetőleg a megfelelő latin szavak és kifejezések közelében, magyar szavak és szókapcsolatok jelenjenek meg. Az ilyen jellegű

¹⁵ Szilády Á. (1880), *Temesvári Pelbárt élete és munkái*, Budapest, MTA. 64.

¹⁶ Sarbak G. (1996), Újabb pálos magyar nyelvemlék Göttweigben, *Magyar Nyelv* 94, 462–465.

fordítási előkészítő munka ugyanazt valószínűsíti, mint a prédikációvázlatok bejegyzése: a beíró a latin nyelvű beszédet magyarul (is) el akarja mondani.

A fentebbiekben már tárgyalt szövegemlékek prédikációkat tartalmazó őrzőkönyvei közül többre is írtak néhány magyar nyelvű szót: a Leuveni-kódexen kívül a hivatkozott Pelbárt-kiadásba és a legutóbb említett kéziratos prédikációgyűjteménybe is.

A népszerű prédikációs kötetek közkézen forgó példányaiban Európaszerte is rendszeresen előfordulnak anyanyelvű bejegyzések. Az egyház nemzetközi nyelvének és az anyanyelvhasználatnak a kettőssége kimondatlanul is jelen van például Temesvári Pelbárt munkásságában: beszédeit latinul írja, de több előszavában is utal rá, hogy prédikációit nem szerzetesek előtti elmondásra, hanem az egyszerű népnek szánja.¹⁷ Nem meglepő tehát, hogy a Pelbárt-kiadásokban olyan gyakran jelennek meg nemzeti nyelvű beírások. A fentebb már említett példán kívül a *Sermones de tempore*-nak (1498) is ismeretes olyan példánya, amelyben szerepelnek magyar szavak. Ezúttal azt is lehet tudni, kinek a nevéhez fűződnek a bejegyzések. A Krakóban egyetemi végzettséget szerzett Szegedi Balázs az, aki a XVI. század elején a kötet címlapjára latin-magyar jegyzetként kiír egy-két szót. Emellett másféle megjegyezni valót is megőrökít: felsorol négy bibliaértelmezési módozatot (*erkezwlch – lewth dologh – lelky erthelem – mennyei erthelem serynth*), a magyar kifejezéseket *vulgo*-val kapcsolva a megfelelő latinokhoz.¹⁸

A kézzel írt szentbeszédgyűjteményeket olykor maga a scriptor glosszázta. Egy XV. századi latin nyelvű pálos kódexben a fedőlapon és a lapok némelyikén a másolótól származó, 1460 körüli latin és magyar nyelvű beírások találhatók (*Jászói glosszák*). A szavak, kifejezések jelentését megadó jegyzetek a lapok két szélére kerülnek, ha a hely úgy adja, akár haránt irányban írva. A fedőlapon pedig egy további, XVI. századi kéz is megjelenik.¹⁹

Egy ferences kolligátumban, amelyet még a XV. században kötöttek egybe, a hosszabb, latinul írt szentbeszédgyűjtemény egy más kéz által leírt rövidebb bestiáriummal egészül ki. A szerzők törzsszövege magyar másolótól származik, és ő maga az egyik glosszátor is (magyarul és horvátul írja bejegyzéseit). A glosszák kiadójának megállapítása szerint a kis terjedelmű magyar jegyzetanyagban rajta kívül még két kéz írása különíthető el. Az 1470 körül keletkezett *Zirci glosszák* többsége prédikációk környezetében jelenik meg a lapok szélén vagy tetején, a bestiáriumban mindössze egy szó olvasható az egyik állatról készült tollrajz fölé írva.²⁰ Egy latin nyelvű bejegyzés

¹⁷ Szilády 1880:18–27.

¹⁸ Szilády 1880:65–66.

¹⁹ Király P. (1959), *Ismeretlen magyar glosszák*, Budapest, Akadémiai. (*Nyelvtudományi Értekezések*, 21.) 5–11.

²⁰ Király 1959:12–17.

tanúsága szerint a kötet Szobocsinai Tamás testvér használatában állt, aki magyarok és horvátok lakta területen végezhetett prédikációs tevékenységét. A bestiárium szintén a prédikációs gyakorlatot szolgálta: benne az élőlények jellegzetességeinek, viselkedésének leírása moralizáló részekkel egészül ki. Erényekről és bűnökről szóló példázatgyűjteményként jó szolgálatot tett a szentbeszédnek szemléletesebb megfogalmazásához.²¹

A magyar bejegyzésekkel ellátott prédikációskötetek sorában egy olyan kódex is fennmaradt, amely a latin nyelvű beszédeket tananyagként tartalmazza. Az 1463-ban másolt *Sermones de tempore et de sanctis*-kötetben egy bejegyzés tanúsítja, hogy teológiai tanítás céljaira szolgált. A papi hivatásra készülő diákok számára készült tankönyvet az esztergomi káptalan iskolájában használták. Felépítése arról árulkodik, hogy a papnövendékek a próza mellett rimes latin versekben is tanulták az anyagot. Amint a Képmelléklet 2. képén látható, a versek sorközeibe főleg latin, de olykor magyar bejegyzések is kerülnek. A több részből álló kódexet az iskola sublectora szerkeszthette egybe saját használatára (illetve az iskolai könyvtár állományát gyarapítandó). Az *Esztergomi glosszák* 1463 és 1476 között keletkeztek.²² A prédikációs anyagokon kívül a kötetben másutt is találhatók latin-magyar szinonimák: egy latin nyelvű verses Tízparancsolat sorai fölött.²³

Magyar nyelvű prédikálásra előkészítve

Szerencsés módon fennmaradt – és rögtön két másolatban – egy olyan prédikációs segédkönyv is, amely nem csak szórványosan rejt magyar szavakat: a *Sermones Dominicales*. Az 1456 körüli, illetve 1470-ben keletkezett másolat ugyanazon kötet két különböző példányára megy vissza. A nyelvemlék sajátossága – fentebb már láttunk ilyenre példát –, hogy magyar nyelvű bejegyzései nem mások kezétől származnak, hanem magának a szerzőnek (szerkesztőnek) köszönhetők. Az ismeretlen domonkos kompillátor, amikor valószínűleg a XV. század közepén a pécsi egyházmegyében összeállítja a kötetét, kifejezetten a magyar hívekhez prédikáló papoknak kínál mintabeszédeket. Latinul ír, de gyakran érint magyar vonatkozású témákat, és segítséget nyújt abban is, hogy a beszédek anyanyelven való megszerkesztése se jelentsen gondot a gyűjtemény használóinak. Mint a Képmelléklet 3. kép mutatja, bőségesen készít latin és anyanyelvű jegyzeteket is. Nagy tömegű

²¹ Boreczky A. (2016), „Az oroszlán bög, a medve morog...” A zirci ciszterci könyvtár *Bestiariuma*, in *Bestiarium Zircense*, OSzK, Budapest, 13–40.

²² Jakubovich E. (1927), Két magyar glosszás bécsi kódex, *Magyar Nyelv* 23, 33–36. 34–36.

²³ Németh A. (2007), Közép-európai verses Tízparancsolat egy XV. századi esztergomi iskolakönyvben, *Magyar Könyvszemle* 123, 1–21.

magyar szót, kifejezést, sokszor mondatot bocsát az olvasó rendelkezésére, amelyek a perikópáknál a sorok között jelennek meg apró betűkkel, magukban a prédikációkban viszont – legalábbis a fennmaradt másolatokban – a főszövegbe vannak illesztve, és általában aláhúzás emeli ki őket.²⁴

Prédikációskötet – vegyes bejegyzésekkel

Előfordul, hogy a prédikációskötet meghatározóan nem olyan bejegyzéseket őrzött meg, amelyek a prédikálási gyakorlathoz nyújthatnának anyanyelvű segítséget. Egy népszerű posztilláskötet kiadásának egyik példányába többféle magyar nyelvű bejegyzés is került. Olyan szövegek ezek, amelyekre a könyv tulajdonosának, használójának gyakran szüksége lehetett, ezért egy mindig kéznél lévő kötetben keresett szabad írófelületet a megőrkítésükre. A beírások a törzsszöveg elé és mögé kerültek (a címlap előtti levélre és a címlapra, valamint a könyv végéhez kötött levélre). Hogy hány kéz dolgozott a lapokon és milyen időbeli megoszlásban, már nem fogjuk megtudni – a kötet ugyanis az 1980-as évek táján eltűnt. A nyelvemlékek nagy részét a XIX. század végén publikálta egy névtelenségbe burkolózó szerző; hasonmást, nyelvemlékleírást azonban nem tett közzé.²⁵ A cikk alapján megállapítható, hogy az egyik beírt helyen egy rövidebb (félbemaradt) és egy hosszabb gyónó formula volt olvasható (mindkettő *Gyönom teneked en edes istenem ...* kezdettel), valamint két imádság (*Wdwez leg menjjejy Jesus cristus ...; Eorök mindenható Wr isten ...*). A lapok szélén szentírási helyek magyar fordításai is szerepeltek; lehetséges, hogy ezek közvetlenül is kapcsolódtak a könyv törzsszövegéhez. (A másik beírt hely világi szövegeket tartalmaz, így nem képezi a dolgozat tárgyát.) A cikkíró a bejegyzéseket egységesen a XVI. század első felére teszi, meggyőző érvet azonban nem említ. A hangjelölés, ha nem zárja is ki a feltételezést, mindenképpen körültekintésre int.

Tankönyvek, munkába véve

Két fejezettel fentebb, a prédikációk kapcsán már esett szó egy tankönyvről. Más iskolai könyvek is őriznek bejegyzéseket. Ezek a kötetek nem közvetlenül a prédikálásra készítenek fel; céljuk, tartalmuk révén mégis sokban kapcsolódnak ehhez is.

²⁴ Szilády Á. (1910), *Sermones Dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex. I-II.* Budapest, MTA; Tóth P. (é.n.b), http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/sermones_dominicales.

²⁵ N. n. (1893), *Vegyes följegyzések, Irodalomtörténeti Közlemények* 3, 122–125.

A legkorábbi magyar nyelvű tankönyvi beírásokat egy XII. századi kódexben találjuk (Petrus Comestor: *Historiae Scholasticae* című művének másolatában). Az úgynevezett *Oxfordi glosszák* a második legkorábbról fennmaradt magyar nyelvemlék: a magyar szavakat 1230 körül írták be, tehát kevéssel a *Halotti beszédet* követően. A kódex teológushallgatók számára készült tananyagot tartalmaz, és a fentebb említett tankönyvhöz hasonlóan szintén Esztergomban lehetett használatban. Anyaga a bibliamagyarázat tanulásába való bevezetésként szolgál: a szentírás tartalmát adja elő rövidítve és elbeszélő formában, görög és római történeti elemeket is felhasználva. A magyarul is jegyzetelő kéz elsősorban latinul tesz kiegészítéseket a szöveghez; a széljegyzetek jellege arra utal, hogy a megértést könnyebbé tévő megjegyzéseivel egy iskolamester készíthette elő így a szövegmagyarázó felolvasást. Több felől veszi példáit, és azokba, amelyek magyar vonatkozásúak, olykor magyar szavakat is illeszt: ... *quod in hungarico dicitur gomb*; ... *quod dicitur in hungaria sas* (azaz: *gomb* – az eredetiben rövidítésjellel írva –, illetve *sas* stb.).²⁶

Fennmaradt egy olyan tankönyv is, amely szövegemléket őriz.²⁷ Laskai Demeter bencés „studens” tevékenysége – valószínűleg a szónak ’tanuló’ és nem ’tanító’ jelentésében – feltételezhetően a pécsváradi apátsági iskolához köthető. Az 1433-ban nagyrészt saját maga által másolt vegyes tartalmú iskoláskönyvben többek között bibliai fejezetek, bibliai történetek, beszédvázlatok, legendák, traktátusok és a katekézist szolgáló jegyzeteket gyűjt össze.²⁸ A nagyobb szövegegységek után megmaradó helyeket vegyes tartalmú, latin nyelvű szövegekkel tölti ki. Egyetlen esetben azonban magyar sorokat is bejegyez: az oldal tetején és alján még és már latinul ír, az oldal közepén azonban a környezeténél szellősebb írásképpel az *Oh ystennek teste ...* kezdetű úrfelmutatási imát örökíti meg. A bemásolt, esetleg emlékezetből beírt imádság a *Corpus ave Domini* egyik változatának fordítása. A *Laskai-sorok*ként számon tartott nyelvemlék párhuzama megtalálható a csaknem száz évvel későbbi Thewrewk-kódexben.²⁹ A tankönyvben még egy helyen feltűnnek magyar szavak: Laskai a Szent László-szermó két szöveghelye fölé – vélhetőleg fordítási segítségként – két glosszát ír be.³⁰

²⁶ Mezey L. (1981), Az oxfordi glosszák, *Magyar Nyelv* 77, 372–376.

²⁷ Máta M. (1997), *Első magyar nyelvű verses imádságunk – a Laskai Sorok (1433)*, Budapest, Universitas.

²⁸ Holl B. (1984), Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból, *Magyar Könyvszemle* 100, 3–23, 16–19.

²⁹ A. Molnár F. (2000), *Két régi magyar ima az Oltáriszentségről*, Budapest, Akadémiai. (*Nyelvtudományi Értekezések*, 148.)

³⁰ Madas E. (1996), Szent László a középkori magyarországi prédikációirodalomban, in Jankovits László–Kecskeméti Gábor (szerk.), *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, Pécs. 63–79.

Bibliák a kézben

Jó okkal feltételezhető, hogy a Bibliákban felbukkanó magyar nyelvű beírások többsége is egy-egy prédikációra való felkészülés során keletkezett. Az első a fennmaradtak közül egy XIV. század közepe tájáról származó latin nyelvű kódexben olvasható: az 1410 körül bejegyzett *es ha miden te atyad dauid kyral ...* kezdetű *Marosvásárhelyi sorok*. Az eljárás a prédikációs kötetek kapcsán a fentebbiekben már többször látott módszer: a scriptor a kiválasztott szövegrész közelébe írja be magyar nyelvű sorait. A Királyok II. könyvének egyik fejezetéből három vers tartalmi összefoglalását készíti el magyarul. A sorokat két részletben írja be: az egyik lap alján elkezd, és a következő lap tetején folytatja. Azokra a lapokra, ahová a szövegemléket beírja, lexikai bejegyzéseket is tesz (*Marosvásárhelyi glosszák*): a laptükör alatt a vonatkozó bibliai fejezethez kapcsolódó kifejezéseket magyaráz latinul, illetve ad meg magyarul. A kódex egy másik lapjának szélén további két beírás szerepel, szintén összefüggésben az ottani bibliai szövegrésszel.³¹

Nagyvátyi Imre valószínűleg csak a tulajdonosa volt annak az ősnymtatvány-bibliapéldánynak, amelybe más kezek különböző időkben több bejegyzést is tesznek. Az első magyar nyelven jegyzetelő scriptor 1490 körül ír a kötetbe, a másik (vagy másik kettő) a következő században. Főleg világi fogalomkörbe tartozó szavakat szótáraznak ki nagy mennyiségben a lapszéléken, illetve a laptükrök alatt és fölött.³² Feltűnő, hogy sok esetben milyen alapvető, mindennapi szavakkal, kifejezésekkel foglalatoskodnak a bejegyzők. Tevékenységük egészen más irányt sejtet, mint egy felkészült, a világi és vallási latin szókincsben járatos egyházi személyé: a latint éppen elsajátító diák(ok)ra gondolhatunk, akik nyelvi tanulmányaikhoz – szókincsbővítéshez, fordítási gyakorlatokhoz – ezúttal a Biblia bizonyos szövegrészeit is felhasználják. Ezt a feltételezést az olyan szöveghelyek is igazolják, ahol a scriptor az adott szó közelébe beírja az ott előforduló grammatikai alak magyar megfelelőjét, majd más valahol, ahol a lapon ehhez helyet talál, szabályosan kiszótárazza a szót, megadva alapalakját és jelentését/-eit is. A(z egyik) XVI. századi kéz egy rövid szöveget is elhelyez a kötetben: egy négysoros, zsoltáros hangoltságú verset (*szýksegemben vram the benned býztam ...*).

Sajátos helyet foglal el a magyar bejegyzéseket tartalmazó Bibliák között Pesti Mihály példánya. A Sanctus Pagninus domonkos szerzetes humanista latinságú fordítását tartalmazó kötet 1528-ban jelent meg, és – egy latin nyelvű bejegyzésének tanúsága szerint – legkésőbb 1541-ben már Magyarországon, Mihály tulajdonában van, aki azután többféle bejegyzést is tesz

³¹ Farczady E.–Szabó T. A. (1973), *A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák*, Bukarest, Kriterion.

³² Király 1959:18–59.

a kötetben magyarul. Valószínűleg mind az egyházi tartalmakhoz kapcsolódó, mind a világi bejegyzések (két ráolvasás) is az ő kezétől származnak. Mihály vallási hovatartozása – és egyáltalán: a személye – nem ismeretes; maga a bibliafordítás domonkos szerzetes munkája, a kötet pedig a későbbiekben ferences rendházak könyvtáraiban kapott helyet. A lapok eredetileg hét magyar nyelvemléket őriztek, de a szövegek közül van, ami mára már eltűnt; a XIX. századi szövegközlő több bejegyzésről tudott beszámolni, mint ahányat a XX. század közepi kutató megtalált a kötetben.³³

A magyar nyelvű beírások egyike a Biblia meghatározott helyéhez kapcsolódik (a címeket az olvasatuknak megfelelően szerepeltetem): *Az Szent Máté írása szerint való evangéliomnak summája*. A bejegyzések közül négy szöveg más módon kötődik a Bibliához: nyelvi fejtegetésként, illetve a bibliai ismeretanyag bővítéseként. Ez utóbbiak az első és hátsó kötéstábla belsején és a könyv különböző üres helyein állnak. Az utolsó nyomtatott levél hátoldalát is beírták, ezt követően ma kivágott levelek széle látszik. Eredetileg ez volt a szövegcsoport négy nyelvemléke: *Az nehéz igéknek magyarságáról, melyek az Újtestamentomban vadnak abc szerént; Az olyan igékről való tanulság, melyek nem tulajdon igékben [!] vétetnek; Az pénzöknek nemiről, melyekkel az régiek éltenek* (ez utóbbi áldozataul esett a kötet megcsonkításának, ahogyan az első szöveg egy része is, erről l. lentebb); *Az betegségekről, melyekről az evangéliomban emlékezet van*. A címek nem véletlenül csengenek ismerősen: kisebb eltérésekkel Sylvester János 1541-ben megjelent Újszövetség-fordításának kiegészítő fejezeteit idézik. A bejegyző azonban nem szolgai másolatokat készít: egyrészt kiiktatja Sylvester eredeti, *i*-ző nyelvjárását (amint ez a Képmelléklet 4. képén látható), másrészt a hangjelölésben, sőt olykor a grammatikai alakokat illetően is más megoldásokat alkalmaz, némelyik szöveg végéhez pedig záró szavakat illeszt. A Pesti-Bibliából az ismeretterjesztő segédfejezetek közül csak egy marad ki (amelyik a mérőszerszámokról szól), illetve *Az nehéz igéknek magyarságáról ...* nem teljes (Döbrentei szövegközlésekor, ha a szövegnek hosszabb része volt is még meg, szintén nem volt teljes).³⁴ Az evangéliumok disztichonokban írt összefoglalói közül csak egy kerül a kötetbe, ez éppen elfért a neki megfelelő helyen. A nyelvemlékek bejegyzési idejéről közelebbit nem tudni, mint hogy 1541 körülre tehető.

³³ Radó P. (1966), Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe, *Magyar Könyvszemle* 82, 113–125, 113–118; Döbrentei G. (1840), *Régi magyar nyelvemlékek II. 2.*, [első változat] 39–52. Buda, Magyar Királyi Egyetem. – *A Régi magyar nyelvemlékek két különböző, de meg nem jelölt kiadásában ezeken a lapokon Döbrentei más-más nyelvemlékeket közölt: az utánnomásban a Pesti-Biblia legtöbb bejegyzését lecserélte más szövegekre. A zavart keltő eljárásról és az okokról lásd Radó 1966.*

³⁴ Vö. Döbrentei 1840.

Misekönyvekbe jegyzetelve

A latin nyelvű misekönyvek minden egyházi könyvtárnak részét képezték; ha egy falusi papnak más könyv nem állt is rendelkezésére, misszáléjának és breviáriumának biztosan kellett lennie. Üres papírlap nem feltétlenül volt kéznél – a papír túlságosan drága volt ehhez –, és ha esetleg mégis akadt készleten, fontos és maradandónak szánt feljegyzéseket sokkal kevésbé praktikus önálló, könnyen elkallódó lapokra írni. Így elsősorban a könyvek, főként a misszálék és breviáriumok üres laprészei kínáltak szabad írófelületet azok számára, akik ezeket nap mint nap forgatták. (A fentiekben szórványosabban láttunk ilyen példákat más típusú könyvekkel kapcsolatban is.) A misekönyvek beírásai között a vallási élethez, egyházi tevékenységhez kapcsolódó művek éppúgy találhatók, mint világi bejegyzések (az utóbbiak azonban a jelen dolgozat tárgyán kívül esnek). Vannak továbbá olyan beírások is, amelyek nyelvi segédleteket kínálnak, egy esetben pedig, egy kézirat magánmisszáléban a magyar nyelvű bejegyzések magától a másolótól származnak, és a könyvben való tájékozódást hivatottak segíteni. Az őrzőkötetek – ez utóbbi kivételével – nyomtatott misszálék.

A papi misekönyvek tanúsága szerint használóik szívesen jegyeznek be imádságokat, hogy megőrökítsék az anyanyelven elmondott-elmondandó sorokat. Lehetnek ezek ismert latin imák fordításai, de lehetnek egyedinek mutatkozó alkotások is. Az utóbbiak közé tartozik az a misekönyvi bejegyzés, amelynek domonkos rendi megőrökítője több imából szerkeszti egybe beírandó szövegét (a közreadó szerint a XVI. század első felében). A misére való előkészületkor mondandó fohászt (... *Vram mindenható isten ...*) követően hat részből álló mementósorozatot ír le, amelyben először a szülőkről és rokonokról emlékezik meg (*mýndenható istenőm emlekez[ye]*³⁵ *zwleýmql [!]* ...), legvégül pedig az ellenségekről, majd a halottakról.³⁶

A vizsgált korszakban különlegességnek számít a magyar nyelven leírt házasságkötési esküformula; egy Esztergomban használt misekönyv utolsó levelén ismeretlen kéz 1500 körül megőrökíti az *isten theged wgh segehyen ...*

³⁵ Tanulmányomban a kezdőszavak jobb érthetősége érdekében megőrzöm a szövegközlők töredékpótlásait (jóllehet filológiaiag hitelesen a szögletes zárójelbe a hiányt jelző pontok kívánkoznának).

³⁶ Radó P. (1943), Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései, in Kocsis Lénárd (szerk.), *A Pannónhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1942/1943-i tanévre, Pannónhalmi*, 313–429. – A szerző, mint az alábbi hivatkozásokból is látható, számos magyar nyelvű bejegyzést említ roppant adatgazdag cikkében. Úgy tűnik azonban, ezek datálásait több esetben inkább az anyakötet alapján adja meg, semmint paleográfiai szempontok figyelembe vételével. (Van tétele, amelyet ennek alapján a saját gyűjteményem időkoréből ki is kellett hagynom, de a szempont az itt felvett adatok többségével kapcsolatban is óvatosságra int.)

kezdetű sorokat. A könyv első lapja egyetlen latin-magyar szópár erejéig egy fél évszázaddal későbbi scriptor keze nyomát is őrzi.³⁷

Három magyar nyelvemléket is rejt egy másik misszálé. Az utolsó levél verzóján a XVI. század első harmadára datált írással egy közgyónásszöveg (*Wrek mīdenhato atya isten gyonom es vallom en binesse magamat ...*), valamint egy áldozási és egy úrfelmutatási ima olvasható (*Az ixpus ieszusnak igaz zent testet ...; Idvezleg ezuilagznak vilagossaga ...*).³⁸ Vizsgálatra érdemes, hogy a kódexirodalom hasonló szövegei a rokonság milyen fokán állnak ezekkel a bejegyzésekkel. (Például az ugyanebben az időben másolt Thewrewk-kódex 241–244. lapján álló úrfelmutatási imádság első szakaszának kifejezőkéssége emlékeztet a bejegyzés soraira.)

Csak néhány rövid tagmondatot ír be a scriptor egy másik misekönyvbe (a közlő szerint a XVI. század első felében). Közreadója rövid imának nevezi a nyelvemléket,³⁹ de talán az sem zárható ki, hogy inkább egy imádságrészletet, magyarul beillesztendő záróformát tartalmaznak a sorok (*kerunk teged kegyelmessen ...*).

Ez utóbbi apró bejegyzés átvezetésül kínálkozhat a misszálékba beírt anyanyelvi segédletek megemlékezéséhez. A miserend szempontjából is fontos naptárhasználathoz kapcsolódik egy misszálé magyar nyelvű bejegyzése (a közreadó szerint a XVI. század első feléből): a scriptor az első kötéstábla belsején a tizenkét hónap nevét sorolja fel Boldogasszony havától Karácsony haváig.⁴⁰

Csárai Mátyás pécsi kanonok a misekönyve naptári részében ugyancsak megőrökíti a hónapneveket; jegyzetei 1538 és 1542 között készültek. Ezen kívül az episztolák és az evangéliumok szövegéhez néhány lexikai jellegű bejegyzést is tesz: latin szavakhoz ad magyar jelentést.⁴¹

Az első ismert laikus misekönyv Batthyány Boldizsár 1489-ben készült kéziratoss misszáléja (1489). Másolója, FánCSI Antal a lapok alján magyarul azonosítja a miséket, mintegy sajátos tartalommutatót adva a tulajdonos számára, amelyet a rubrumos írás még inkább kiemel (Képmelléklet 5. kép). A misszálé elejére még a korban egy magyar nyelvű egyházi naptárat is hozzákötöttek; ez másik kéz írását őrzi.⁴²

³⁷ Varjú E. (1899), Egy kis magyar nyelvemlék a XVI. sz. elejéről. *Magyar Könyvszemle* 7, 207–208; Radó 1943:376.

³⁸ Szelestei N. L. (1976), Magyar nyelvű közgyónásszöveg a XVI. század elejéről, *Magyar Nyelv* 72, 502–503.

³⁹ Radó 1943:377.

⁴⁰ Radó 1943:377.

⁴¹ Radó 1943:380–381.

⁴² Zolnai Gy. (1895a), A Batthyány-misekönyv magyar naptára és lapszéli jegyzetei, *Magyar Könyvszemle* 3, 106–116; Radó P. (1941), Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége, *Magyar Könyvszemle* 65, 132–149.

További egyházi könyvek és bejegyzéseik

Az egyházi, kolostori rendtartás latinul írt könyveiben – a regulát, ordináriumot, konstitúciót tartalmazó kéziratok kötetekben – többnyire glosszák jelzik magyar használóik tevékenységének nyomát. Három olyan kötetet is ismerünk, amelyekbe a XVI. század elején magyar nyelvű lapszéli vagy sorközi jegyzetek kerültek.

Egy kódexnek zömmel azon a helyén, amely a magyarországi Ferenc-rend Attyán, Laskai Osvát tartományfőnök alatt megállapított konstitúciót tartalmazza, jelentős számú magyar nyelvű bejegyzés olvasható 1520-ból (Gyöngyösi glosszák).⁴³

Egy másik kódex – prédikációk mellett – Pannóniai Gergely 1520-as másolatában ugyanazt az Ágoston-regulát tartalmazza, amelyet magyarul a Birk-kódex, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi nőkre alkalmazza az eredetileg férfiaknak szóló szabályokat. A magyar nyelvű bejegyzések (*Zolnai-glosszák*) a szabályzatbeli kifejezéseket magyarázzák.⁴⁴ Gergely a szöveget a glosszakkal együtt másolja tovább. A leggyakoribb beírási mód némileg emlékeztet a *Sermones Dominicales* egyik módszerére: az apró betűkkel írt magyar szavak, kifejezések itt ugyan a sorok közeibe kerülnek, de jelenlétüket éppúgy aláhúzás emeli ki, mint ott. Máskor a bejegyzések a laptükör mellett állnak, esetenként jellel a megfelelő helyre utalva; megint máskor a latin nyelvű beírás közepette szerepel a magyar nyelvi elem (*vulgo*-val kapcsolva és szintén rubrumos aláhúzással kiemelve).

Csak néhány lexikai bejegyzést tartalmaz egy harmadik, szintén Magyarországon született latin nyelvű kódex, viszont terjedelmes szövegemlék is olvasható benne (*Müncheneri glosszák*, illetve *Müncheneri töredékek*). A kézirat tartalma vegyes, többek között minorita konstitúció és ordinárium olvasható benne. A latin nyelvű munkák bemásolása után maradt üres lapokra a következő évtizedekben különböző kezek latin és magyar nyelvű bejegyzéseket tesznek. Egyikük a XVI. század első harmadában elkezdte beírni magyar fordításban III. Honorius pápának a minoriták reguláit megerősítő bulláját: *Ez az my Regulank megh erőssetese, mely lott az ur Honorius papatul ...* A szöveg azonban egy ponton valamilyen okból megszakad, a szabályok így töredékben maradnak. A munka ezzel együtt is az egyik legterjedelmesebb fennmaradt vendégszöveg. Egy másik kéz a XVI. század közepén egy feloldozó formulát másol be egy még mindig szabadon talált helyre: *Az keg[yel]mes fels[e]ges vr Isten botsassa megh mind[en] büneodeot ...*⁴⁵

⁴³ Melich J. (1898), A gyöngyösi glosszák, *Nyelvtudományi Közlemények* 28, 304–324.

⁴⁴ Zolnai Gy. (1895b), XVI. századi magyar glosszák az Egyetemi Könyvtárban, *Nyelvtudományi Közlemények* 25, 49–52.

⁴⁵ Zolnai Gy. (1895c), Müncheneri töredékek, *Magyar Nyelvőr* 24, 415–420; Zolnai Gy. (1912), A müncheni glosszák és töredékek, *Magyar Nyelvőr* 41, 166–168.

Könnyen adódik, hogy az anyanyelvű templomi éneklés lenyomataként a korszakban másolt latin nyelvű énekeskönyvekbe magyar szövegek is beszüremkednek. Így őrződtek meg a *Húsvéti népének*ként, illetve más említésben *Zsigmond-kori töredékként* számon tartott sorok (*X^c fel tamada ...*), amelyek a XV. század második negyedében kerülnek egy énekeskönyv egyik lapjának tetejére. A bejegyzés és közvetlen szöveggörnyezete négy nyelven dokumentálja a nemzeti nyelvű templomi éneklés korabeli meglétét, hiszen a levélen, amely egy felvidéki eredetű ősnymtatvány kötéstáblájából került elő, a magyaron kívül németül, lengyelül és csehül is olvasható ugyanez az énekrészlet. A négy nyelvű szövegpárhuzam a terület többnyelvű városainak ünnepi szokására utalhat, amely a prágai egyetemi diákság köréből indult ki: a szertartás meghatározott részén ki-ki a saját nyelvén énekelt.⁴⁶

De helyet adhat az énekeskönyv más műfajú szöveg, például imádság megörökítéséhez is. Egy éneket tartalmazó latin nyelvű kézirat egyik lapjának tetejére 1501-ben írta be az ismeretlen pálos scriptor az *Q Edesseges Ziz maria ...* kezdetű, két részből összetevődő Mária-imát (*Częstochowai nyelvmélek*). Az imádság szövege számos ponton árulkodik Mária-antifónákkal való rokonságáról, és a kódexirodalomból több párhuzama is ismeretes.⁴⁷

Szórványosan egyéb vallási tárgyú kötetek is őrzik magyar használóik keze nyomát. Még 1390 körül tesz valaki egyetlen, magyar nyelvű részt is magában foglaló kiegészítést egy ókori és kortárs egyházi szerzők munkáit latinul tartalmazó kódexbe (*Mondseei glossza*). A keleti szél nevének magyarázataként ezt írja a lapszélre: *eurus in wlgari hungarorum dicitur Rauaz atkozta seel* (azaz: *ravasaz 'róka' átkozta szél*).⁴⁸

Magyarázatokkal ellátott Tízparancsolat részletét őrzi a XV. század második feléből egy latin nyelvű, Mária-officiumot és zsoltárokat tartalmazó kódex (*... agyadath anjyadath tyztelied ess hw zaũokath halgassad ...*). A könyv magyar használatra készült, erről tanúskodik, hogy a benne található naptárba az összes magyar szent ünnepét felvették. A Tízparancsolatot és a nyomokból ítéltetően eredetileg más magyar nyelvű szöveget is tartalmazó levelek jó részét később kitepték (a háromból kettő és felet). A Tízparancsolatból egy verző felső fél lapján néhány sor maradt meg; a lap alsó fele,

⁴⁶ Zelliger E. (2006), Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései, Budapest, Akadémiai. (*Nyelvtudományi Értekezések* 156.)

⁴⁷ Domokos P. P. (1976), Magyar nyelvmélek Częstochowában 1501-ből, *Magyar Nyelv* 62, 489–492; Molnár J. (1975), Az 1501-es częstochowai magyar nyelvmélek, *Magyar Nyelv* 71, 110–112.

⁴⁸ Döry F. (1924), Új magyar nyelvmélekek, *Magyar Nyelv* 20, 83–88; Jakubovich 1927: 33–34.

amelynek rektóján a szöveg kezdődött, illetve amelynek verzóján tovább folytatódott, hiányzik. A szövegrészlet a kódexirodalom mindegyik Tízparancsolat-szövegétől különbözik.⁴⁹

Egyházi művek világi szövegkörnyezetben

Olykor a lejegyző világi kötetekben talál alkalmas írófelületet a megörökíteni kívánt mű számára. Úgy tűnik, a vallási műfajok közül ilyen helyekre jellemzően imákat másolnak le a scriptorok. (Az összegyűjtött nyelvemlékek között a világi szövegkörnyezetben fennmaradt egyházi művek mindegyike imádság). Egy esetben az imák lejegyzésének szándéka eltér az általánostól: nem az áhítatot szolgáló szövegekként örökítik meg őket egy éppen kéznél lévő írófelületen, hanem a nyelv tanulmányozásához szolgáló példaszövegekként kerülnek bele egy ilyen célra összeállított kötetbe.

A Paksy-család feljegyzéseit tartalmazó – talán leginkább családi jegyzőkönyvnek nevezhető – kötet egyik lapjának aljára a XVI. század legelső éveiben valamelyik családtag magyarul és latinul is beír egy rövid fohászt a szent kereszthez (*O Dýcheo kegelmes melthosagos keresth ...*). Feltehető, hogy a még a nyelvemlékek felkutatásának és összegyűjtésének hajnalán talált bejegyzésnek⁵⁰ számos társa létezhet(ett) más családok esetlegesen fennmaradt iratanyagai között.

A Dubnici krónika a XVI. század közepe táján a Drágfiak/Drágffyak birtokában, illetve környezetében volt.⁵¹ Ebben az időben a krónika előtti és utáni szabad helyekre többféle bejegyzés is odakerül latinul vagy magyarul; az utolsó lapra egy kéz 1547-ben egy imádságot is beír. A művet a szakirodalom éppen csak megemlíti,⁵² szövegkiadása sincsen. (Képmelléklet 6. kép.)

Több szempontból is sajátos helyet foglal el a vallási témájú nyelvemlékek sorában a XV. század vége és a XVI. század közepe közötti időben íródott *Müncheni emlék*, amely nyolcféle imaszöveget tartalmaz. Johannes von Grafing bencés szerzetes főként görög nyelvű, nagyrészt saját maga által másolt kódexe nyelvi tárgyú művekből áll. A szótári és grammatikai munkák társaságába a nyelvek tanulmányozására, esetleg nyelvtanulásra szolgáló anyagokat is bemásol; így kerülnek a magyar nyelvű imák is a kötetbe, többnyire latin megfelelőjükkel együtt (ahogy egy rövid magyar nyelvmester is,

⁴⁹ Döry 1924.

⁵⁰ Döbrentei 1840:7.

⁵¹ Kertész B. (2016), A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban, *Századok* 150, 473–500, 378–380.

⁵² Domanovszky S. (1890), A dubniczi krónika kódexe, *Magyar Könyvszemle* 7, 63–72.

valamint lengyel, cigány, török és francia nyelvi anyagok).⁵³ A szövegek megörökítési körülményei tehát több szempontból is egyediek: a leíró nem magyar anyanyelvű, és a vallási tartalmú szövegeket nem vallási célzattal gyűjti egybe. Mindezek mellé még egy sajátosság járul: a *Miatyánkat* és az *Üdvözlégyet* kétféleképpen jegyzi le, páronként összekapcsolva őket. Az imapár egyik változata a kiejtést próbálja visszaadni, ahogyan az német füllel megragadható: *Mi ägänk ki wäg mënëgbe ...; Hidueslig Maria malastal tēlies ...*. Az imapár fölé ezt írja Grafing: *Een akarok olvasni. hog? yg.* A kiejtés szerint leírt *Miatyánk*-nak mind a megformálása, mind bizonyos grammatikai jellemzői későbbi korok nyelvhasználatára felé mutatnak, így valószínűsíthető, hogy a sorok az élőnyelvben használt változatot örökítik meg.⁵⁴ A további imák esetében – *Hiszekegy, Magnificat, Ave sanctissima*, ez utóbbit két különböző lapra kétszer is bemásolva – Grafing nem követ a fentebbiekhez hasonló eljárást. A *Magnificat* megformáltsága és írásmódja azonban szintén magán viseli az élőszóbeliség jegyeit is. Az imaszövegek – az *Ave sanctissima* kivételével – a kódexirodalom számos helyén előfordulnak.⁵⁵

Grafing a bemásolt szövegek rövid gyűjteményével tehát alapvetően azt az eljárást követi, amely a nyomtatott nomenklaturákban is szokásos: a nyelv működését a főbb imák szövegének segítségével példázza; az élő nyelvhasználat iránti érdeklődése azonban egyedivé teszi anyagát.

Vallási tartalmú nyelvemlékek – még nem azonosított szövegekörnyezetből

Ahogyan a bevezetőben is jeleztem, az önálló papírlap(ok)ra vagy füzetbe lejegyzett nyelvemlékeket egy későbbi alkalommal szeretném sorra venni. Itt kell szólni azonban azokról a szövegekről, amelyeket bizonyosan vagy valószínűsíthetően egykor valamely könyv lapjára, lapjaira írtak be, viszont az eredeti környezetükből kiemelve maradtak fenn. (Előfordulhat az is, hogy némelyiket nem egy kötet üres lapjaira, hanem önálló papírlapokra írták, amelyeket csak utólag kötöttek hozzá könyvükhöz, vagy az is, hogy mégis papírlapon, bekötetlenül őrződtek meg – a leválasztottnak látszó lapok csak kivételesen szerencsés esetben képesek korábbi történetükről vallani.)

Egy XV–XVI. század fordulójáról származó kódexből kiszakadt levél első lapja breviáriumi mutatótáblát tartalmaz (*ha ystorianak keresed tanosagat ezt*

⁵³ Sarbak G. (2005), Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban, *Magyar Nyelv* 101, 147–161; Haader L. (2005), A Münchener emlék, *Magyar Nyelv* 101, 161–178.

⁵⁴ Haader 2005.

⁵⁵ A párhuzamos helyek részletező felsorolását lásd Haader 2005.

ved ezedbe ...). A rubrummal és feketével írt sorok a hajdani könyv első szövegységét képezték.⁵⁶

Három, bűnbocsánatért könyörgő imádságot őriz egy XVI. századi levél-pár (részben némileg töredékesen, illetve későbbi belejavításokkal). A négy levél talán szintén egy könyv elején állhatott: az imádságok előtti, eredetileg üres lapra ugyanis később magánjellegű bejegyzések kerültek, olyanok, amelyeket tipikusan erre a helyre szokás beírni. A három imádság ugyanazon kéz munkája, de a másolás némileg eltérő hangjelölésű alapszövegeket követ (*... atya mjndenhato vr isten ...; ... mjndeonhato attya vr isten ...; ... mjndenhato vr isten ...*).⁵⁷ Amíg a scriptor az első kettőt folyamatosan beírja egymás alá, a harmadikat a következő lapnak nem rögtön az elején kezdi el.

Szintén könyvből kiszakadt levélnek tűnik az a papír, amelyen egy XVI. századi, *Nem chiak az Igazak ...* kezdetű posztillatöredék olvasható, erről azonban nagyobb valószínűséggel feltételezhető, hogy inkább a század közepén túl, semmint azt megelőzően keletkezett. (A fentebbi két beírás szöveg-emlékeit az OSzK. digitális felületének – leírást nem tartalmazó – közléséből ismertem meg: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny76_b.pdf, http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny77_b.pdf.)

Összegzés: a vizsgálat és a kirajzolódott kép

Tanulmányomban megkíséreltem együttesen áttekinteni a fennmaradt és feltárt nyelvemlékek közül azokat, amelyek vallási tartalmakat fejtenek ki, vagy ilyen tartalmakhoz kapcsolódnak, és általában vendégszöveggént, máskor a scriptor saját bejegyzéseként valamely idegen nyelvű könyv lapjain jelennek meg. A vizsgálat kora szándékom szerint a XVI. század közepéig tartó időszak, azonban a datálási bizonytalanságok, illetve olykor a keletkezés idejének tág meghatározása miatt lehetséges, hogy ennél némileg későbbi bejegyzések is bekerülhettek az anyagba. Bevettem a vizsgálatba a mára már eltűnt, de a korábbi leírók, közlők által még eredetiben tanulmányozott nyelvemlékeket is. (Amennyiben gyűjteményes kiadás készül az összeállított anyagból, abban – a mai kor filológiai követelményeinek megfelelően – azok a bejegyzések kaphatnak majd helyet, amelyeknek az eredetije is közölhető.)

⁵⁶ Jakubovich E. (1908), Régi magyar breviáriumi mutató-tábla, *Magyar Nyelv* 4, 463–465.

⁵⁷ Az áttekinthetőség érdekében nem írtam ide az imádságok első, mindhárom esetben töredékesnek látszó szavát (az *örök* szintén eltérő írásmódú megfelelőit).

A vallási tartalmú szöveges bejegyzéseket és a vallási tartalmú kötetekbe beírt szavakat, szó szerkezeteket, felsorolásokat együttesen vizsgálva kirajzolódott a kép: hová, milyen céllal, milyen jellegű anyanyelvű bejegyzéseket tesznek a korabeli könyvhasználók, illetve esetenként maguk a kódexírók. A legtöbb vendégszöveg a kezdetektől fogva a prédikációs kötetekben jelenik meg, java részben a magyar nyelvű prédikálási gyakorlathoz segítséget nyújtó szöveges, illetve lexikai jellegű bejegyzésként. A tankönyvek és Bibliák magyar nyelvű beírásai szintén az anyanyelvű prédikálásra való felkészülést is segíthették. Maradtak fenn továbbá különböző bejegyzések az egyházi rendtartást szolgáló könyvek példányaiban, énekeskönyvben és szórványosan más vallási tartalmú kötetekben is.

A bejegyzések többnyire kapcsolódnak a könyv főszövegéhez, de gyakori, hogy attól függetlenül, pusztán a könyv üres lapjai kínálta írófelületet kihasználva örökítették meg a magyar nyelvű sorok. Ez utóbbiak között többféle jellegű és témájú bejegyzésre akad példa. A könyv szabad lapjait írófelületnek használva nemcsak egyházi tartalmú kötetekben, hanem világi témájú könyvekben is találkozni vallási jellegű bejegyzésekkel; az utóbbiak minden esetben imádságok. Egy alkalommal az imákat a scriptor kifejezetten a kötet világi tárgyához kapcsolódóan írta le: nyelvi példaanyagnak szánta őket.

Mivel dolgozatomban témájaként azok a vallási tárgyú, illetve vallási tartalmakhoz kapcsolódó bejegyzések szolgáltak, amelyeket könyvek lapjaira írtak be, a felrajzolható képek még nem az egésze áll előttünk. A bejegyzések áttekintése tovább bővítendő az önálló levelekre és füzetekbe írt tételekkel. A teljes képhez pedig a világi tartalmú nyelvemlékeket is sorra kell venni. Ez utóbbiak szintén megjelenhetnek egyházi szöveggörnyezetekben is, feldolgozásuk tehát nemcsak a „van itt egy kis szabad hely?”, hanem a „mit bír el a papír?” kérdését is fel fogja vetni.

Felix Fabri útleírásai

A Szentföldre, vagyis Jézus Krisztus életének, halálának és feltámadásának színhelyére már az ókeresztény korban érkeztek zarándokok,¹ ám a zarándoklatok csak az ezredforduló után váltak tömegmozgalommá. Az időközben Európa messzi északi és nyugati határáig elterjedt keresztény vallás követői közül a X–XI. századig szinte kizárólag a nemesek: grófok és hercegek, valamint püspökök és főpapok tudták vállalni a zarándoklatokon való részvételt, a XII. századtól kezdve azonban – a megnövekedett mobilitásnak köszönhetően – minden társadalmi rétegből érkeztek zarándokok a szent helyekre.² Ezek felkeresése a jámbor keresztény számára a megváltás eseményeinek közvetlen megtapasztalását, a vallásos élet elmélyítését és bűnbocsánatot ígért. A sok kisebb, helyi szenthez köthető búcsújáróhely mellett három olyan hely volt, amely kitüntetett helyet foglalt és foglal el ma is a búcsújárások, zarándoklatok között, ahová a *peregrinationes maiores* vezettek: Róma, Santiago és Jeruzsálem.

Ezek közül is kiemelkedik Jeruzsálem, amelyet a középkori világfelfogás a világ közepének tekintett.³ Tanulmányomban egy Jeruzsálem-zarándok két útleírásának viszonyára próbálok rávilágítani.

Felix Fabri⁴ (1438–1502) domonkos rendi szerzetes Zürichben született egy patrícius fiaként. 1452-ben lépett be a bázeli domonkosrendi konventbe, majd 1468-ban az ulmi konventbe. Rendje megbízásából többször is utazott, és két ízben járt a Szentföldön is. Művei közül a prédikációk, traktátusok csak töredékesen maradtak fenn, a zarándoklatokkal kapcsolatos

¹ A zarándokutak első írásos forrásai a 4. század elejéről maradtak fenn és jellemzően itinerariumok. A Palesztináról szóló kiadott és kéziratos útleírásokról több katalógus is készült, például Tobler, Titus (1867), *Bibliographia Geographica Palaestinae*, Leipzig.; Röhrich, Reinhold (1890), *Bibliotheca Geographica Palaestinae*, Berlin.

² Schmutz, Ludwig (1982), Über „nationale“ Vorurteile im Mittelalter, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 38 (1982), 448.

³ Ganz-Blättler, Ursula (2000), *Andacht und Abenteuer: Berichte europäischer Jerusalem- und Santiago-Pilger*, Tübingen. 8.

⁴ *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* (1980), szerk. Ruh, Kurt, 2. kötet, 682–689.

művei közül azonban több is, például a *Geistliche Pilgerfahrt oder die Sionpilgerin*, a latin *Evagatorium* és ennek német fordításai.

A Szentföldön 1480-ban járt először, de ez a zarándoklat túl gyorsan zajlott le: a pogányok pár napos jeruzsálemi tartózkodás után szinte visszaűzték őket a hajóra, hogy szálljanak tengerre;⁵ ezért több évig próbálkozott ismét eljutni a Szentföldre, hogy azokat a helyeket is megnézhesse, amiket az első útján nem tudott. 1483-ban jött el a lehetőség, mert Hans Truchseß von Waldburg, aki Jeruzsálembe szeretett volna zarándokolni, felkereste őt, hogy tanácsot kérjen tőle, a tapasztalt zarándoktól. Fabri segített neki és jelezte, szívesen csatlakozna az útitársasághoz.⁶ A nemes fel is fogadta káplánjának, és meghatározott egy Húsvét utáni időpontot, amikor Innsbruckban találkozniuk kellett.⁷ Ez az út jóval tovább tartott, mert Fabri Palesztinán kívül a Sínai-hegyre és Kairóba is ellátogatott, majd Alexandriából hajózott haza.

Fabri az útról egy igen terjedelmes latin nyelvű útleírást készített,⁸ amelyet maga úgy jellemzett: hatalmas könyv, amely csak kevésbé rövid, mint az egész Biblia.⁹ A szöveg 1843. és 1849. között jelent meg, és 1600 nyomtatott oldalt tesz ki.¹⁰ Ugyanakkor fennmaradt több német nyelvű kézirat is, az eredetinek tartott az Anhaltische Landesbücherei Dessau gyűjteményében Hs. Georg 238. 8° jelzettel,¹¹ és egy másik a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban Ms. 323 jelzet alatt.¹² Jelen tanulmány az utóbbiban fennmaradt német szövegnek és a XIX. században kiadott latin szövegnek a viszonyáról szól.

⁵ „[...] wen die haiden eylten mit uns und thribent uns bald aus land wider an des mer in unsser schiff”, Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Ms. 323, 4r.

⁶ „[...] und in dem gesprech liess ich mich mercken, das ich mutt het wider hin ein”, Ms. 323, 4v.

⁷ Uo.

⁸ Érdekes összevetni ugyanarról az útról, de különböző résztvevők által írt beszámolókat. Az 1483-as zarándoklat azért is jelentős, mert több párhuzamos beszámoló maradt fenn róla. Az egy társaságban utazó Felix Fabri és Conrad Beck útleírásainak összehasonlítására lásd G. Molnár Péter (2015), *Der Mönch und der Diener: Zwei Pilgerberichte aus dem Jahre 1483*, in Berzeviczy Klára, Jónácsik László, Lőkös Péter (szerk.), *Mitteuropäischer Kulturraum: Völker und religiöse Gruppen des Königreichs Ungarn in der deutschsprachigen Literatur und Presse* (16.–19. Jahrhundert), Berlin, 9–21.

⁹ „[...] ain gross buch wenig minder den ain gantze byblin”, Ms. 323, 1r.

¹⁰ *Fratri Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem* (1843–1849), szerk. von Hassler, Conrad Dietrich, Stuttgart.

¹¹ Leírását lásd Pensel, Franzjosef (1977), *Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in der Stadtbibliothek Dessau, Deutsche Texte des Mittelalters 70/1* (1977), Berlin, 187–189.

¹² Leírását lásd Vizkelety András (1973), *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, Wiesbaden, Bd. 2, 210, Boros István (1989), *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*, Budapest, OSZK. 314. Digitalizált formában regisztráció után elérhető a konyvtar.asztrik.hu weboldal E-könyvtár menüpontjában.

Mielőtt azonban a német és a latin útleírás egymáshoz való viszonyát megvizsgálánk, vessünk egy pillantást a kalocsai kódexben fennmaradt szöveg szerkezetére.

A szöveg első része a bevezetés (1^r–2^r). Előszónak, *vorednek* nevezi az író, amelyben leírja, mennyire szeretett volna eljutni a Szentföldre; s amikor ez sikerült, rendtársai és más egyházi személyek kérésére egy latin nyelvű könyvet írt a szent helyekről (ez a már korábban emlegetett, a Bibliánál csak kevéssel rövidebb könyv). Ennek megírását követően még nehezebb munka várt rá: útvjáról német nyelvű leírást is készített azon uraságok és lovagok számára, akikkel a két útján együtt utazott, mivel erre – ahogy írja – naponta kérték őt egyházi és világi emberek, akik a latint nem értették; így írta meg a sokkal kevesebb anyagot tartalmazó¹³ német zárandokkönyvet. Célja az volt, hogy a latin *Evagatorium* mintájára *vagabuch*nak nevezett útleírás szórakoztató és hasznos legyen nemesnek és másoknak, egyházinak és világinak¹⁴ – ezért kevesebb anyagot is használt, például nem írta bele az egyes helyek közti távolságot sem. Aki azonban erre kíváncsi, azok számára Bernhard Breitenbach¹⁵ vagy Hans Tucher¹⁶ könyvét ajánlja.

A szöveg második része egy levél, amelynek címzettje Jörg von Stain (2^v–3^v). Ő az a nemes, akivel első útján utazott együtt mint annak káplánja. Tőle kapott megbízást, hogy írja le az utazást, és mivel mindent világosan és igaz módon szeretett volna leírni, még egyszer elment a Szentföldre, és minden dolgot megvizsgált, nem csak a Szentföldön, hanem Szent Katalin hegyén és Egyiptomban is. Csak ezután írta meg a latin nyelvű beszámolót, amiből ezt a német könyvecskét fordította.¹⁷ A levelében közölt beszámoló szerint a Jörg von Stainnal tett első útja sokkal nehezebb és gondokkal telibb volt, mint a második. Ennek 12 okát is felsorolta, amelyek közül csak párat említünk: háború és nyugtalanság volt a tengeren, mivel a törökök Rodoszt ostromolták. A kapitány annyira félelmetesnek festette le az utat, hogy

¹³ „[...] myt vyll minder matherin [...]”, Ms. 323, 1^r.

¹⁴ „[...] das diss vagabuch lustig und nutz werd ze lesen den edlen und den andern, dem gaystlich und dem weltlichen [...]”, Ms. 323, 1^v.

¹⁵ Bernhard Breitenbach (um 1440–1497) a mainzi dóm dékánja szintén 1483-ban zárandokolt el a Szentföldre. Útleírását először 1486-ban jelentették meg nyomtatásban latin és német nyelven és 1522-ig 22 kiadást ért meg. Műve jelentőségéről és elterjedtségéről pedig francia, flamand és spanyol fordítások is tanúskodnak. Vö. Schröder, Stefan (2009), *Zwischen Christentum und Islam*. Berlin, (Orbis Mediaevalis, 11.) 83.; *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* (1978), szerk. Ruh, Kurt, 1. kötet, 752–754.

¹⁶ Hans Tucher (1428–1491) nürnbergi polgár, 1480-tól polgármester. 1479–80 fordulóján zárandokolt el a Szentföldre, a Sínai-félszigetre és Egyiptomba. Útleírása több kéziratban is fennmaradt, majd első ízben 1482-ben Augsburgban nyomtatták ki. *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* (1995), szerk. Wachinger, Burghart, 9. kötet, 1127–1132.

¹⁷ Fabri ezt így fogalmazta meg: „us lathein inn theytz gezogen”, Ms. 323, 2^v. Azt azonban, hogy a német szöveg tényleg fordítása-e a latinnak, később még megvizsgáljuk.

Korfuról a zarándokok fele, köztük két francia püspök, visszafordult; a gálya öreg volt és olyan rossz állapotú, hogy viharban csak úgy ömlött be rajta a víz, és a zarándokokat félelem fogta el. A hajó rosszul volt ellátva étellel és itallal, sokat nélkülöztek és a víz is rossz ízű volt. Sokan meghaltak az úton, őket a tengerbe dobták. Sok öregasszony volt a hajón, akik mindenbe beleütötték az orrukat, valamint sok ló és szamár is. Sokat szenvedtek a szaracénoktól is, akik nem akarták Jeruzsálemben vezetni őket. A szaracénok nagyon gyorsan vitték őket körbe és nem hagytak nekik nyugtot. De végül 1480. Szent Márton napján szerencsésen hazaért Ulmba. A levél 1485-ben kelt, ebből lehet a német kézirat keletkezési idejére következtetni.

Az út nehézségeiről szóló beszámoló talán legérdekesebb része azonban az a pár sor, ahol az útírorsokról ír:

Kilencdszer: békétlenség támadt a hajón és a zarándokok egymás ellen fordultak, mivel dühös franciák, részeg flamandok, kiállhatatlan svábok, türelmetlen bajorok, engedetlen papok, szentségtelen szerzetesek, és hamis, gonosz olaszok voltak ott, úgy, hogy a hajón felfordulás támadt, mivel még kardot is rántottak egymásra, és vágták egymást.¹⁸

A harmadik rész ismét egy levél, amelyet a második útján résztvevő nemeseknek: Heinrich von Steffel, Hans Werner von Zirner, Hans Truchseß von Waltburg és Bär von Rechberg von Hochenrechberg uraknak címzett (3^v–4^r). Ebben ismét leírja, hogy az útleírást előbb latinul fogalmazta meg, és ebből fordította le a német *pilgerbuchot*, hogy mindenki olvashassa, hallgathassa és megérthesse. Breidenbach – írja Fabri – latinul és németül is olyan stílusban fogalmazta meg könyvét, ami a tanult embereknek szól, de ő maga mindkét könyvét köznyelven¹⁹ írta az egyszerű, igaz embereknek,²⁰ hogy az okosok és igazak elolvassák, a tanultaknak és tanulatlanoknak hasznára, az egyháziaknak és világiaknak, kicsiknek és nagyoknak javulására legyen.²¹ A levél dátum nélküli.

¹⁸ „Zum ix hettent wir unfrid im schiff und waren die bilger wider ain ander wen da warent vil zorniger franzossen und vil thronckner fleming und vil unlitlicher schwaben und vil ungedultig bayr und vil unzüchtiger priester und vil ungaistlicher menich und vil falsser besser walchen, da mit im schiff semlich auffrur wurdent das si die schwerter eyber ain ander zuckten und schlugent ain ander.”, Ms. 323, 3^r. A más *natio*król alkotott irodalmi alkotásokban szereplő képek tanulmányozásával, az ezekben található információk, sztereotípiák összetételével foglalkozó imagológiára lásd Dyserinck, Hugo (1988), *Komparatistische Imagologie*, in von Dysrinck, Hugo és Syndram, Karl Ulrich (szerk.), *Europa und das nationale Selbstverständnis*. Aachener Beiträge zur Komparatistik 8. Bonn, továbbá Radek Tünde (2008), *Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters*, Frankfurt.

¹⁹ „[...] in gemainer breichyger sprach [...]”, Ms. 323 4^r.

²⁰ „[...] ainfeltigen schlechttten leitten [...]”, uo.

²¹ „[...] dem clugen und dem schlechttten ze lessen wurd, den gelertten und ungelertten nutzlichem, dem gaystlichen und weltlichen gross und clainen besserlich [...]”, uo.

A negyedik rész maga az útleírás (4^r–135^r), vagyis a *pilgerbuch*, amely az eseményeket 1483. szeptember 8-ig tartalmazza, addig az időpontig, amikor Fabri és útitársai Gázából továbbindulnak Szent Katalin kolostora felé.

A kódex végén a másoló, Lienhardt Aichinger által írt kolofon olvasható (135^r). A kolofon első mondata szerint a kézirat Felix Fabri útjának felét tartalmazza, a második rész egy másik könyvben található. Lienhardt 1512. úrnapijának estéjén – június 10-én – fejezte be munkáját.

Rögtön felmerül a kérdés, vajon a kalocsai kódexben fennmaradt szöveg az *Evagatorium* latin szövegének fordítása-e? Nyilvánvalóan nem a teljes szöveg fordítása, mert a német szöveg 270 kéziratos oldalt tesz ki, majd megszakad ott, amikor a zarándokok – egy betegségből felépülve – Gázából elindulnak a Szent Katalin-kolostorhoz. A latin szövegkiadásban ez a rész a 850. oldalon található. A latin szöveg tehát jóval bővebb, de vajon az egyező részek tekinthetők-e fordításnak, amint azt Fabri a kalocsai kódexben található német nyelvű levelekben előre bocsátotta? Erre szeretnénk most két szövegpróba alapján választ adni. Két eseménynek a latin, illetve a német szövegben szereplő leírását vetjük össze. A szövegekben kurzívvá jelöltük azokat a helyeket, amelyek csak a latin, vagy csak a német szövegvariánsban fordulnak elő.

Az első ilyen esemény 1483. április 12-én (a latin szöveg szerint 14-én) történt. Az ulmi konvent vezetője, Ludwig és a rendtársak elbúcsúztatták a jeruzsálemi zarándokútra induló Fabrit. Útitársaival Innsbruckban kellett találkozni, de még mielőtt oda indult volna, fel kellett keresnie Philipp von Kirchberg grófot annak kastélyában. Itt egy leányt kellett megvizsgálnia, mert úgy tartották, ördögtől megszállt. Az esetet így írja le a két szöveg:

Equitantes autem servus Comitis et ego ocius ad villam Dissen venimus, et supra illam in castrum, in quo Dominus Comes residebat, ascendimus. Causa autem, propter quam me vocavit, erat ista. Sub castro in villa, quae dicitur Jedensheim vel Iheidensheim, erat quaedam virgo alienata a sensibus, quam multi dicebant esse obsessam a daemone: hanc videntem et examinandam mihi exhibuit, ut judicarem, quid esset cum ea agendum: si adjuranda esset, vel non: hoc autem fuit meum iudicium,

Da myt rait ich mit des graffen cknecht aus der stat eyber die Thonnau und kam gen Thyssen. Do het der wolgeborn grauff ain frellin von Haiden heim von dem dorff in das schloss lauffe feyren, das ichs besech, wen sy mainten, sy wer myt dem bessen gayst bessen von seltzemer weyss und wort wegen, die sy hett, wenn sy rett von künftigen verborgne dingen und stalts sich wyld. Da zu rit ich, man solt den docktter artzet von Ulm eyber sy zu beschicken, und der ratt pflegen, wen sy wer

quod destructa esset in capite, *et ideo potius medicorum quam theologorum curae esset committenda.*

nicht bessessen, aber pled wer sy im haupt.²²

A gróf szolgálja és én gyorsan Tissen faluba lovagolván a falu fölötti várba érkezünk, ahol a gróf úr lakott. Az oka annak, ami miatt engem hívott, ez volt. A vár alatti faluban, amit Jehensheimnek vagy Iheidesheimnek hívnak, volt egy bizonyos önkívületben lévő leány, akiről többen azt mondták, hogy démon szállta meg. Elém hozták, hogy megnézzem és megvizsgáljam, és döntsem el, mi legyen vele: végezzenek rajta ördögűzést vagy sem? Az lett az ítéletem, hogy gyengeelméjű, és ezért inkább van szüksége orvosok, mintsem teológusok gondoskodására.

A gróf legényével együtt kilovagoltam a Dunán át a városból és Tissenbe²³ értem. Ott a méltóságos gróf egy leányt hozatott Haidenheim faluból a kastélyba, akit megvizsgáltam, mivel úgy gondolták, hogy a gonosz lélek különös módon megszállta, és mivel jövőbeni, elrejtett dolgokról beszélt és vadul viselkedett. Azt tanácsoltam, Ulmból küldjék el hozzá az orvost, és az adjon tanácsot, mert a leány nem megszállott, hanem gyengeelméjű.

A másik eseménynek magyar vonatkozás is van: a latin szövegben említett János úr nem más, mint Lászlai János (1448–1523) erdélyi főesperes és kanonok.²⁴

Venit enim exercitus multorum milium Mamaluccorum de Aegypto in regionem, ita quod tota civitas erat plena armatis et regio, et *tentoria fixerunt per circuitum Gazarae* et dicebatur numerus eorum esse octo millia [...]. *Vagabuntur autem per civitatem et multi ad nos sunt ingressi ad nos videndum, inter quos quidam Ungari venerunt, interrogantes, an aliquis peregrinus adesset de Hungaria. Et invento domino Johanne socio nostro laetati sunt valde et sub tentoris nobiscum*

Am driten tag [...] es kam ain zaig mit rayssigen mamelucken bei 8.000 von Egypto, das die stat und das land vol leit ward [...] des selben koment etlich zu uns in unsern hof, *die do waren von Ungern, und aus der Alp, und aus Catholoni, under dennen unser bylgerin etlich kantent und retent fraintlich mit uns, und fürtent unser edelleit vyr das tor in das feld zu dem zeig und zelten in das her und zaigent inna ir roß, harnas und beraitenschaft zom kryg [...].*²⁵

²² Ms. 323, 5r.

²³ A mai Illertissen.

²⁴ Szentföldi zarándoklatára és Fabrival való kapcsolatára lásd Lázár Imre (2000), Egy erdélyi zarándok Egyiptomban, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1–4, 105–124.

²⁵ Ms. 323, 134r.

sederunt et nobiscum comederunt et biberunt, etiam vinum, sed occulte. Aliqui etiam Siculi et Cataloni Mamalucci, i. e. abnegati Christiani, ad nos sunt ingressi quaerentes nobiscum habere solatium. Omnes illos accepimus et familiariter cum eis conversati sumus [...]. Porro facto prandio venerunt iterum Mamalucci colloquentes nobis [...] quod libenter vellemus videre exercitum eorum et equos, tentoria et apparatus bellicum, duxerunt nos in civitate ad stabula, in quibus stabant equi pulcherrimi, et eduxerunt nos extra civitatem, ubi erant fixa tentoria.

Jött tehát egy többezres mameluk sereg arra a vidékre Egyiptomból, úgy, hogy az egész város és a vidék tele volt fegyveresekkel, és sátrakat állítottak Gáza körül, és azt mondták, a számuk nyolcezer [...]. A városban kóboroltak tehát és sokan jöttek oda hozzánk, hogy lássanak minket, és voltak köztük bizonyos magyarok is, akik kérdezték, van-e zarándok Magyarországról. És miután megtalálták társunkat, János urat, igen örvendeztek, és leültek velünk a sátorban és velünk ettek és ittak, még bort is, de csak titokban. Bizonyos székely és katalán mamelukok, vagyis kitagadott keresztények jöttek hozzánk, hogy nálunk vigasztalást nyerjenek. Mindőjüket fogadtuk és barátságosan elbeszélgettünk velük [...]. Az étkezés után ismét mamelukok jöttek hozzánk azt mondván [...], örömet

A harmadik napon egy sereg érkezett 8000 lovas mamelukkal Egyiptomból, és a város és a vidék tele lett emberekkel [...] ezek közül némelyek eljöttek hozzánk az udvarba, voltak köztük Magyarországról, Erdélyből²⁶ és Katalóniából, közülük néhányat ismertek a mi zarándokaink és barátságosan beszélgettek velünk, és nemeseinket kivezették a kapu elé a mezőre a sereghez a sátraikhoz, és megmutatták nekik a lovukat, páncéljukat és hadi eszközeiket.

²⁶ A latin szöveg – bár más helyen és összefüggésben – székely és katalán mamelukokat említ, ezért talán indokolt a német Alp[e] „hegy, hegyi legelő” szót a székelyekre vonatkoztatni. Sajnos a dessauai kézirat sem nyújt segítséget, mert nem említi a mamelukok származását, csak azt, hogy bort ittak. Lásd Georg 238, 127.

megnézhetjük a seregüket és a lovaikat, a sátraikat és a hadi felszereléseiket. El is vittek minket a városban az istállóba, ahol gyönyörű lovak voltak, és a kivezettek a városból, ahol a felvert sátrak álltak.

A fenti összevetésből látható, hogy Fabri – az előszóban megfogalmazottakkal szemben – nem a latin szöveget fordította le a németre, hanem egy új szöveget hozott létre, amely néha több, néha kevesebb információt tartalmaz az *Evagatorium*hoz képest, és az egyező részek is csak igen nagy vonalakban követik az eredeti latin szöveget. Az viszont igaz, hogy a szerző, programját megtartva, mind latinul, mind németül szórakoztató és hasznos könyvet hozott létre: sok esetben ugyan a latin szöveg a szórakoztatóbb, és tartalmaz olyan anekdotaszerű elemeket, mint a mamelukok titokban történő borivása, néhol viszont a német szöveg kínál a korabeli olvasónak olyan fantasztikus és hátborzongató részleteket, mint például a látomásokkal küzdő leány esete.

P. KOCSIS RÉKA

„Az ki írta, egy Ave Máriát kér”
Kolofónok az ómagyar kódexekben

Bevezetés

Az ómagyar kódexek kolofónjait, záró scriptori megjegyzéseit a kódexek első leírásaitól kezdve használták a kutatók a kéziratok másolóinak, keletkezési idejének, körülményeinek a feltárásakor, hiszen általában ezek a megjegyzések a legközvetlenebb és legmegbízhatóbb forrásaink e kérdésekkel kapcsolatban. Maguknak a kolofónoknak, mint szövegtípusnak a jelenlétét és milyenségét azonban az ómagyar kódexekben nem vizsgálták, ezért a következőkben három kérdést járok körbe. Mi jellemzi ezt a szövegtípust? Formailag és nyelvészeti, pragmatikai szempontból milyen kategóriákat tudunk felállítani? Hogyan illeszkednek az ómagyar kolofónok a nemzetközi könyv- és másoláskultúrába?

Kérdésselvetések

A könyv történeti antropológiája olyan irányzat, amely a könyvek szerepét igyekszik feltárni az egyéni élettörténetekben, „rekonstruálni a könyv helyét a változó személyes, szociális és materiális környezetben, megmutatva, hogyan találták meg a könyvek a helyüket az egyéni identitások kialakításában, a kapcsolatok egyezkedésében, és a világ dolgaival való találkozásban”,¹ továbbá amelynek során tekintetbe vesszük, hogy „a könyv nemcsak valamilyen műfajban megírt és valamilyen poétikai minták követésével komponált elvont szöveg, hanem biografikus tárgy (*biographical object*), tulajdonosok és használatok nyomainak, s ezáltal identitások lenyomatainak megőrzője. Az egykori olvasók és olvasatok grafikus jeleinek (marginália, tollrajz, aláhúzás, korrektúra, kommentárok) vizsgálata első lépésben olyan mikroszintű rekonstrukciókat enged meg, amelyek a későbbiekben elvezethetnek a kontextusok megtalálásához”.²

¹ Scott-Warren, J. (2010), Reading Graffiti in the Early Modern Book, *Huntington Library Quarterly* 73, 363–381, 380. (Az angol szövegek fordításai saját fordítások.)

² Tóth Zs. (2015), Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015), 625–650, 649.

A nyomtatott könyvekkel szemben, amelyek a használat során válhatnak külső nyomok által egyedivé, a kéziratok már keletkezésük pillanatától fogva azok, hiszen nincsen két azonos másolat, mert még ha a főszöveg egyezik is, biztosan eltérnek a másolási hibák, a dekorációk, iniciálék, a scriptori marginálisok és kolofónok. Ezek a nyomok, változatok jelentik az első lépést azon az úton, amelynek során az egyes kéziratoknak, könyveknek a használat hatására önálló, kézzelfogható története lesz. A scriptorok ugyanis érdekes „köztes lények”: míg egyrészt hivatásukból fakadóan médiumok, szócsövek, akik – elvileg pontosan – igyekeznek egy másik szöveget reprodukálni, másrészt azonban ők a saját szövegük első olvasói is, akik adott esetben a későbbi olvasókhöz hasonlóan reagálnak is a másolt szövegekre. Ahogy Horváth János fogalmaz: „a leíró [...] írás közben a legkülönbélebb megjegyzésekkel kíséri, szakítja félbe a szöveget; úgy érzi, ő az, aki a szöveg által olvasójához szól, ennél fogva szól is hozzá valósággal, a maga személyében. [...] Ők az általuk leírt szövegnek egyszersmind első olvasói s reájuk gyakorolt hatását nemegyszer élénk visszhanggal kísérik”.³ Ennek a másolt szövegből kilépő, önálló szövegprodukciónak a lenyomatai a scriptori marginálisok és kolofónok, amelyekkel a másolók egyedítik a köteteket, információkat közölnek magukról és munkájukról, valamint létrehozzák e szövegtípus egyes darabjait is, amelyek vizsgálatán keresztül a középkori másolási kultúra egy szeletébe nyerhetünk betekintést. Ezek közül a jelen munkában az ómagyar másolók kolofónjait tárom fel és mutatom be.

Köztudott, hogy minél messzebb megyünk vissza az időben, annál kevesebb írott forrás áll a rendelkezésünkre. Mezey László számításai szerint a középkori magyar könyvállomány pusztulása 98-99%-os lehetett.⁴ Ez is megerősíti, hogy az ómagyar korból ránk maradt 45 kódex mindegyike különösen fontos: annyira töredékes képünk van csak, hogy ha egyes példányok, scriptorok munkái nem lennének, teljesen más elképzelésünk lenne az amúgy is csak mozaikokból összerakható középkori magyar másolói kultúráról. Éppen ezért lehet gyümölcsöző az a megoldás, ha – Martinkó András szókapcsolatával és gyakorlatával élve – „európai tükörben”, összehasonlításban vizsgálunk egy-egy jelenséget. Így esetleg fény derülhet arra, hogy egy-egy nagyon egyedinek tűnő megoldás, jelenség, gyakorlat nem biztos,

³ Horváth J. (1931/1988), *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 130.

⁴ Korompay K. (2006), Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt?, in Mártonfi A., Papp K., Slíz M. (szerk.), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest, Argumentum, 116–122, 117.

hogyan annyira egyedi volt, csak más példája esetleg nem maradt ránk.⁵ Ilyen „tükörben” vizsgálom a húsz ómagyar másolótól ránk maradt kb. hatvan kolofónt mint egy szövegtípus adott korpuszban fellelhető darabjait, továbbá ezek milyenségét, elhelyezve őket egy tágabb, nyugat-európai kontextusban. Jelen esetben, mivel az európai típusoknak a kiegészítésére nagyon jó példák idézhetők a közel-keleti kereszténység forrásaiból, a példákat ezekkel is kiegészítem.

Anyag és módszer

A kolofónok olyan záró scriptori megjegyzések, amelyeket a másolók a szövegek végéhez illesztenek. Jelenlétük egészen korán, már az antikvitásból dokumentálható, az elsők nem is könyveken, hanem asszír agyagoszlopokon maradtak fenn. A szó görög etimójának (κολοφόν) a jelentése ’hegycsúcs’, ’végső simítás’.⁶

Az egyes kolofónok nagyon egyedinek tűnnek, különösen azért, mert a kutatók többsége csak pár darabbal találkozik munkája során, egyesek szerint azonban több ezer kolofón elolvasása után a kutatónak az az érzése támad, hogy „túl kevés középkori másoló döntött amellett, hogy valami eredetit vagy találalót mondjon, hiszen kéziratról kézira ugyanazokkal a szövegezésekkel találkozunk, sőt néhányuk pontosan ugyanabban a sorrendben fűzi egymás után a formulák sorozatait”,⁷ és „többségük megjósolható, repetatív – és ha ki merjük mondani – egy kicsit lapos”.⁸ A nagyszámú, több ezer

⁵ Ilyen jellegű, szemléletű vizsgálatokra lásd Martinkó A. (1988), *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben*, Budapest, Akadémiai Kiadó; Madas E. (2002), A szóbeliség és írásbeliség határán. A halotti Beszéd és Könyörgés műfaj történeti helye, in uő, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Csokonai Könyvtár, 25.) 83–125; Haader L. (2001), A kódex tartalma, in Haader L., Papp Zs. (szerk.), *Gömöry-kódex. 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. (Régi Magyar Kódexek 26.) 24–37, 31–33; Lázs S. (2009), A nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége, in Madas E. (szerk.), *„Latiatuc feleym...”*. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 123–142; Lázs S. (2016), *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest, Balassi Kiadó.

⁶ Schiegg, M. (2016a), Scribes’ Voices: The Relevance and Types of Early Medieval Colophons. *Studia Neophilologica* 88 (2016) 129–147, 130. <http://dx.doi.org/10.1080/00393274.2015.1101354> (Letöltés időpontja: 2017. 04. 27.)

⁷ Cyrus, C. J. (2009), Scribe as Individual, in: uő, *The scribes for women’s convents in late medieval Germany*, Toronto, University of Toronto Press. 132–165, 133.

⁸ Gameson, R. (2002), *The scribe speaks? Colophons in Early English manuscripts*, Cambridge, Department of Anglo-Saxon, Norse and Celtic. (H. M. Chadwick Memorial Lectures, 12.) 3. nyomán idézi Schiegg 2016a:139.

kolofónra kiterjedő vizsgálatok⁹ kimutatták, hogy ezek valójában típusok, amelyek minták mentén szerveződnek, de azért a scriptorok – legtöbbször – nem gondolkodás nélkül másolták át őket, hanem a saját helyzetükre alkalmazva, aktualizálva.¹⁰ Ezeknek a formuláknak egy része tehát nem független idő- és térbeli, valamint társadalmi tényezőktől,¹¹ és így az egyes kolofónok elterjedési területei kirajzolhatnak szellemi központok közötti kapcsolatokat, irányokat.¹²

Az ómagyar anyag kolofónjait eddig leginkább a kódexek kiadásai során a kódexek történetéről szóló részekhez használták, hiszen – amennyiben vannak – vitathatatlanul ezek a legközvetlenebb információink a másoló személyére, a másolás helyére és idejére vonatkozóan. Tanulásaikat összefoglalóan – több más szempont mellett –, nem elsősorban a kézirat, hanem a scriptorok, sriptori egyéniségek felől felhasználva Haader Lea tanulmánya mutatja be.¹³ Egy nemrég megjelent írás a Nagyvárad, Brassó és Nagyszeben környékéről elszármazott, vagy ott másoló 19 sriptor (latin nyelvű) kolofónjait vizsgálta meg a XIX–XVI. századra vonatkozóan. A kolofónok tartalmi és formai elemzésén túl a szerző legfontosabb általános megállapítása, hogy a két nagy szász város tűnik a könyvelőállítás szempontjából a legaktívabbnak, amelyet a német területtel való kapcsolat és könyvcserék erősíthettek meg. A sriptorok által használt egyes kolofónok típusainak területi elterjedése nyomán (mikor és hol datálhatók először, milyen irányokba terjedtek) is a német nyelvterület felé mutatnak a szálak.¹⁴

Munkámban Markus Schiegg tanulmányának¹⁵ ötelete és kategorizációja alapján rendszerezem a magyar anyagot: előbb formai szempontok, majd Searle beszédaktus-elméletének kategóriái nyomán. Habár Searle szinkron anyagon dolgozta ki kategóriáit, a történeti szociopragmatikák több esetben bizonyították, hogy „a pragmatika esetében okkal feltételezzük, hogy a korábbi korok kommunikációja is leírható olyan pragmatikai jelenségek nyomán,

⁹ Bouveret, B. (1965–1982), *Colophons des manuscrits occidentaux des origines au XVI^e siècle* (Spicilegii Friburgensis subsidia). 5 vols. Fribourg, University Press; Reynhout, L. (2006), *Formules latines de colophons*. 2 vols. Brepolis, Turnhout. (Bibliologia, 25.)

¹⁰ Vö. például Treu, K. (1980), Griechische Schreibernotizen als Quelle für politische, soziale und kulturelle Verhältnisse ihrer Zeit, in Harlfinger, D. (ed.), *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*. Darmstadt, Wiss. Buchges, 310–336, 313.

¹¹ Reynhout 2006.

¹² Moreno Olalla, D. (2013), The scribal formula *heu male finivi quia scribere non bene scivi*, *Scriptorium* 67 (2013), 144–174, 159.

¹³ Haader L. (2009a), Arcképtörédek ómagyar sriptorokról, in Madas E. (szerk.), *„Latiatuc feleym...”*. Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 53–76.

¹⁴ Papahagi, A. (2016), ‘Qui scripsit scripta, manus eius sit benedicta’: Scribes and Colophons from the Medieval Dioceses of Oradea and Transylvania, *Transilvania* 4–5 (2016), 2–15.

¹⁵ Schiegg 2016a.

mint például a beszédaktusok, implikaturák, udvariasság vagy diskurzusjelölők”.¹⁶

A példaanyag háttere két feldolgozás: a nyugati írásbeliség kora középkori anyagából,¹⁷ és a sínai-hegyi Szent Katalin kolostor IX–XV. századi grúz nyelvű bibliai szövegeket tartalmazó kódexei – más keleti keresztény kultúrába tartozó nyelvek (arab, örmény, szír) anyagaival összevetve.¹⁸

Sok esetben nehéz annak az elhatárolása, hogy mit tekintünk scriptori marginálisnak, explicitnek, illetve kolofónnak. Jelen munkában én végül nem szigorúan az elhelyezkedés, hanem a típusok nyomán különítettem el az anyagot. Az elhatárolás egyébként valamilyen szinten utólagos absztrakció, amely a kutatás átláthatóságát szolgálja, ezen szövegtípusok határai valójában összemosódnak.¹⁹

Formai rendszerezés

Schiegg négy külső, nem tartalmi szempont mentén rendezi a kolofónokat: hosszúság, nyelv, metrika és külalak alapján.²⁰ Az általa megfigyelt európai jelenségek vázlatos bemutatását az ómagyar kolofónok jellemzői követik.

Hosszúság

A kolofónok az egyszavastól a többmondatos terjedelemig, mindenféle hosszúságban előfordulhatnak. A scriptor neve, vagy az egyszerű *Amen* a legrövidebb, az egyszavas kolofón, amelyet a két- és háromszavasok követnek, például *Deo gratias* – ’Istennek hála’, *Finit amen* – ’Vége, ámen’, *Deo gratias amen* – ’Istennek hála, ámen’. A magyar anyagban a legrövidebbek a kétszavas

¹⁶ Jacobs, A., Jucker, A. H. (1995), The historical perspective in pragmatics, in Jucker, A. H. (ed.), *Historical pragmatics. Pragmatic developments in the history of English*, Amsterdam, Benjamins. (Pragmatics&Beyond. New series, 35.) 3–33. A témáról bővebben és a beszédaktusokat történeti anyagon vizsgáló kutatásokra l. Schiegg, M. (2016b), How to do things with glosses. Illocutionary forces in the margins of medieval manuscripts, *Journal of Historical Pragmatics* 17 (2016), 55–78, 61.

¹⁷ Schiegg 2016a.

¹⁸ McCollum, A. C. (2016), *Notes and Colophons of Scribes and Readers in Georgian Biblical Manuscripts from Saint Catherine’s Monastery (Sinai)*. https://www.academia.edu/29701911/Notes_and_Colophons_of_Scribes_and_Readers_in_Georgian_Biblical_Manuscripts_from_Saint_Catherines_Monastery_Sinai_ (Letöltés időpontja: 2017. 04. 27.) Természetesen nem gondolom, hogy a magyar kolofónok esetében ebben az időben genetikai kapcsolatról beszélhetnénk a keleti kereszténység irányába, de az anyag segítségével szélesebb képet kapunk a jelenség egészéről.

¹⁹ A kérdéshez lásd még Cyrus 2002:132.

²⁰ Schiegg 2016a:136–138.

kolofónok, például *vége vagyon*,²¹ de sokkal jellemzőbbek a legalább egy-mondatosak, illetve a több mondat kombinálásával létrehozottak, például: *Deo gra[ti]a[s]. Istennek haalaa. Eth veeghe vagyon zent Janos ewangeliomanak, es mynd az neegy ewangelistaknak ewangeliomoknak. Adwenthnak else zerdayan Azon eztendőben mykoron Cristus zylesetől foghwan yrnanak Ezer ewth zaz tyzen hatod eztendőben.*²²

Nyelv

Eredetileg – ahogy maga az írás Európában – a kolofónok is latinul íródtak. Ha mégis valamely vernakuláris nyelven, annak jelentősége volt, például hogy mindenki, a latinul nem tudó hittestvérek is értsék. Egyébként általánosságban az figyelhető meg, hogy a kolofónok általában azon a nyelven íródnak, mint a kézirat. Ahogy a kódexek nyelve magyar, úgy a legtöbb kolofóné is, elvéve találkoznak csak latin nyelvűekkel, amelyek az „iskolázottabb” másolók munkái lehetnek. Ilyenekre példa: *Et sic est finis huius operis per me gregoriū de weljkee et cetera In lewka . 1 . 5 . 2 . 2 . [...]*,²³ *finis est Anno domini Milesimo quingentesimo Tredecimo.*²⁴ Semmilyen más nyelvnek – így az esetleg várható németnek – sincs nyoma.

Metrika

Leginkább a latin nyelvű kolofónok esetében találkozunk ritmikus példakkal, többek között hexameterekkel, és éppen az aktualizált – és ezáltal elrontott – versek mutatják esetenként, hogy a scriptorok nem automatikusan másoltak. A metrikai szempont az ómagyar kolofónok esetében nem rele-

²¹ Apor-kódex (AporK.), Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, A. 1330. 166, 198. Kiadása: *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: Haader L., Kocsis R., Korompay K. és Szentgyörgyi R. (2014), Budapest, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, OSZK, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. (Régi magyar kódexek, 33.) – Véleményem szerint ugyanis a legtöbb esetben a szövegek végén álló egyszavas *Amen*-ekről nem dönthető el, hogy ezek az adott imát, prédikációt, példát zárják vagy annak szerves részei, ezért azokat nem soroltam a kolofón kategóriába.

²² Jordánszky-kódex (JordK.), Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 1, 151v. Kiadása: *A Jordánszky-kódex bibliafordítása*, sajtó alá rendezte és kinyomatta: Toldy F. (1888), az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta: Volf Gy., Buda, 1888. (Régi magyar nyelvemlékek, 5.)

²³ Keszthelyi kódex (KeszthK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 74, 450. Kiadása: *Keszthelyi Kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: Haader L., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006. (Régi Magyar Kódexek, 30.)

²⁴ Nagyszombati kódex (NagyszK.), Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS III. 178, 158. Kiadása: *Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. Szabó Cs., Budapest, Argumentum. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000. (Régi Magyar Kódexek, 24.)

váns, nincs igazán ritmikus példánk, esetleg valamiféle ritmus nyomai fedezhetők fel a következő hálaadásban: *Legén att'anak diLqseg . es fvnak tiztesseg es zentleleknek vigasság Mikent vala kezdedben . es immar : es mindenkor . es oroknek orokig amen.*²⁵

Paleográfiai jellemzők

Általánosnak tűnő jelenség, hogy a kolofón betűszíne, írástípusa vagy a betűmérete eltér a főszövegtől, sőt tudunk rejtjelezett kolofónról is. Ennek oka a díszítés vagy a vizuális elkülönítés is lehet. A magyar anyagban főleg a rubrummal írás (pl. Apoc-kódex, Érsekújvári kódex, Keszthelyi-kódex, Müncheni kódex, Gömör-kódex stb.), és a vonalakkal való elválasztás jellemző (Érsekújvári kódex, Jordánszky-kódex), valamint egy-egy scriptor esetében előfordul kurzív vagy kisebb betű használata (Winkler-kódex), illetve sor kihagyással történő elkülönítés (Ráskay Lea kódexei).

Beszédaktusok szerinti rendszerezés

Markus Schiegg már többször említett tanulmányában az Austin és Searle-féle beszédaktus-elmélet kategóriái alapján egy nyitott, funkció szerinti osztályozást ad.²⁶ Más kutatások eredményeként már bebizonyosodott, hogy a beszédaktus-elmélet történeti anyagra való alkalmazása is lehetséges, Schiegg viszont felhívja a figyelmet arra, hogy munkája „egyfelől az Austin és Searle által kialakított kategóriákon alapul, másfelől a kolofónírás speciális történeti kontextusához igazítja őket”.²⁷ Így a kolofónok halmazát az emberi kommunikáció négy, szándék szerinti alapkategóriájába sorolja, úgy mint asszertívumok, expresszívumok, direktívumok és deklaratívumok. Searle ötödik kategóriája, a kommisszívumok, amelyek a megnyilatkozó további szándékolt cselekvéseiről számolnak be, nem relevánsak, mivel a kolofónok a kéziratokat (vagy azok egyes szakaszait) záró megjegyzések. A felosztás előnye, hogy nem kell számtalan kis tartalmi alegységet létrehozni, hanem a négy nagy ernyőkategória alá a kolofónok kényelmesen besorolhatók. Természetesen vannak olyan esetek, amikor nehéz eldönteni, hogy melyik szándék dominál inkább.

²⁵ Döbrentei-kódex (DöbrK.), Gyulafehérvár, Batthyaneum, R. III. 76, 230. Kiadása: *Döbrentei-kódex 1508*, közzéteszi, bevezetés, jegyzetek: Abaffy Cs. és T. Szabó Cs., Budapest, Argumentum. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 19.)

²⁶ Schiegg 2016a:139–143.

²⁷ Schiegg 2016a:140.

Asszertívumok

Az első és legnépesebb csoport az asszertívumok, amelyek a másolóról, a szövegről, másolás körülményeiről, történeti és politikai körülményekről tartalmazhatnak adatokat.

Információkat tudhatunk meg belőlük a másolókról, a szöveghagyományozódásról vagy művelődési központokról. Míg egyes rendek esetében úgy tűnik, hogy a másolás névtelen tevékenység volt, más rendeknél gyakori, hogy a sriptorok megörökítik a nevüket. Erre számos példa idézhető. Kevésbé jellemző viszont a pátriájuk, vagy funkciójuk megadása, például ...*ego enim auttrammus, indignus aduocatus laicus scripsi hunc librum in eclesia sancti estefani in uilla nomine templouia...*,²⁸ amelyből megtudjuk, hogy a másoló neve Auttramnus, aki egy 'méltatlan laikus ügyvéd' és a templeuvei Szent István eklézsiához tartozik. Sínai-hegyi példa a „Iovane a nyomorult pap és mély bűnös”.²⁹

Különféle módokon árulkodhatnak a kolofónok a kéziratok előállításának folyamatáról, készítési módjáról. Európa-szerte ismert kolofón például a *tres digiti scribunt, unde totum corpus laborat*,³⁰ vagyis 'három ujj ír, míg a teljes test dolgozik/szenved'. Ebből már a középkorban is szokásos írásmódra és aközbeni testtartásra lehet következtetni: a tollat három kinyújtott ujjal tartották, a másik kettőt behajtották, és a kéz teljes súlya a kisujjra, nem az alkarra nehezedett.³¹ Egy X. századi óangol kolofónban a glosszátor nem csak saját magát nevezi meg név szerint, hanem a másolót, a könyvkötőt, és egy társát, aki a kézirat aranyozását és drágakövekkel való díszítését végezte.³² Egyes kutatók görög kolofónok alapján az írás időtartamára és időpontjaira is tudtak következtetni: a másolók megfeszített, szüntelen munkát végeztek, sokszor fejezték be a kéziratokat éjjel, vasárnap vagy akár Karácsonykor is.³³ Bal kézzel való írásra is van adatunk a XV. századi Firenzéből: *Angiule Donati me scripsit cum manum (!) sinistra*' Angiule Donati írta nekem az ő bal kezével'.³⁴ A grúz anyagban gyakran írnak a pergamen milyenségéről, jó vagy rossz voltáról, kommentálják az exemplar minőségét, például: „És nem túl

²⁸ Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 4623. 59v; Mordek, H. (1995), *Bibliotheca capitularium regum Francorum manuscripta. Überlieferung und Traditionszusammenhang der fränkischen Herrschererlasse.*, München, Hahnsche Buchhandlung (Monumenta Germaniae Historica, 8; Hilfsmittel, 15.). alapján idézi Schiegg 2016:131.

²⁹ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 29. kézirat 77v-78r; idézi McCollum 2016:9. McCollum példának az eredeti – grúz, szír, arab, örmény – változatait nem közlöm, csak az angol fordítások magyar változatait.

³⁰ Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 4623. 59v, idézi Schiegg 2016a:132.

³¹ Schiegg 2016a:132.

³² London, British Library Cotton MS Nero D.IV, idézi Schiegg 2016a:132.

³³ Treu 1980:325 nyomán idézi Schiegg 2016a:131.

³⁴ Bouveret 1965:106 nyomán idézi Schiegg 2016a:132.

sok segítséggel írtam ezt több okból, többek között mert nem volt jó pergamen. Amit írtam, vakon firkáltam. A mintapéldány betűi nagyon aprók voltak”.³⁵ A grúz anyag datálásával kapcsolatban kulturális sajátosság, hogy a datálást két időszámítási rendszer alapján is megadják: „Amikor ez a könyv a nagyon bűnös Iovanne kezével leíratott, a krónika a grúz számítás szerint 199. volt [Kr. u. 979] és 87. a görög számítás szerint”.³⁶

Továbbá a szövegek történelmi, politikai és nyelvi kontextust fedhetnek fel. Görög kolofónokban³⁷ például gyakori a társadalmi-politikai környezet leírása: említik az uralkodót vagy a monostoruk priorját, és úgy tűnik, hogy az Itáliában másoló görögök élénk figyelemmel kísérték az otthoni politikai eseményeket, hírt adnak például az utolsó bizánci erőd, Taormina 902-es elestéről és a 982-es calabriai szaracén-frank összecsapásról.³⁸ A XV. századi héber kolofónokban előfordulnak háborúk és csaták, száműzetés és vérvádak, természeti katasztrófák, infláció és gazdasági válságok.³⁹ Az ír szerzetesek csaták rögzítése mellett az élet mindennapi dolgairól is megemlékeznek: elkóborolt macskáról, vagy egy gyönyörűségesen éneklő rigóról.⁴⁰ A kis részletekkel kapcsolatban egy örmény kolofón arról értesíti az olvasót, hogy egy egér levizelte a margót.⁴¹

A nyelvi kontextus több esetben is felfedhető valamilyen mértékben, például ha a másolók az anyanyelvükön írnak, vagy ha önállóan, de rossz latin-sággal.⁴²

Az ómagyar kolofónokból pár másolót ismerünk név szerint, ilyenek Ráskay Lea vagy Sövényházi Márta, akiknek a vezetékneve nemesi származásra

³⁵ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 38. kézirat 141r, idézi McCollum 2016:17.

³⁶ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 38. kézirat 139r, idézi McCollum 2016:17.

³⁷ Treu, K. (1972), Byzantinische Kaiser in den Schreibernotizen griechischer Handschriften. *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972), 9–34, és Treu 1980.

³⁸ Treu 1980: 317 nyomán Schiegg 2016a:133.

³⁹ Beit-Arié, M. (1995), Colophons in Hebrew manuscripts: Source of information on book-production and text transmission, in Condello, E., De Gregorio, G. (eds.), *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa*. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 495–504, 504 nyomán Schiegg 2016a:133.

⁴⁰ Plummer, C. (1926), On the colophons and marginalia of Irish scribes. *Proceedings of the British Academy* 12 (1926), 11–44, 13 nyomán Schiegg 2016a:133.

⁴¹ Sanjian, A. K. (1969), *Colophons of Armenian Manuscripts 1301–1480. A Source for Middle Eastern History*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. (Harvard Armenian Texts and Studies, 2.) 24. alapján idézi McCollum 2016:18.

⁴² A szerteágazó kérdéskör magyar vonatkozásai kapcsán lásd például Haader L. (2009b), Beszélt nyelvi jelenségek megismerésének lehetőségei régebbi nyelvtörténeti korokban, in Keszler B., Tátrai Sz. (szerk.), *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 88.) 160–167; Haader L. (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatiszterológiához, in Laczkó K., Tátrai Sz. (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 87–103.

utal: *raskay lea*;⁴³ *Ez ýrasnak wege wagon vr fjw zýletethnek wtanna ezer qth zaz Harmýncz eztendewben wýz kerez octawajian – sewenhazý soror marta keze mýath*.⁴⁴ A Münchener kódexet másoló Németi György az apja nevét említi meg kolofónjában: *E kqñq megúegèztètet / Nemeti gq²gn^c hènsl emrè fianac kèze miat / Moldouabā Tathros varosaban Vr zúleteten^c Ezer negzáz hatuā hatod èztèndèiebē*.⁴⁵ Mások titkolódzóbbak, például a Czech-kódexet másoló F. M., aki mindössze ennyit árul el magáról: *Ez az weege. vr ýstennek haalaa. Amen Ez kqñyweth ýrtha. F. M. Nadsaagos Benýgna azzonnak. Nýhaj kenesy paal tharsanak. q nadsaaga klastromaban waasomban*;⁴⁶ vagy a Tihanyi és Kazinczy-kódex scriptora, ff: *aki írtha aze mariat ker ff*.⁴⁷ Vannak, akik megadják a funkciójukat. Közéjük tartozik fráter Pál Garay, aki még azt is odairja, hogy „prédikátor szörzetbeli” vagyis domonkos, továbbá fráter Nyújtódi András és Bertalan pap: *Ezer qt zaaz harmýncz kettqd eztendqben ez kqñwechket vegeztem zent priska napýan frater pal Garay predicator zqzretbelý*,⁴⁸ (...) *mel’et en az te zegeni batt’ad, Nývjthodý frat, Andras, megh ýrtam az djaký botúrol, ez magár nelwre*,⁴⁹ *Bertalan pap beregvarmegei Halabori falvobol nemzett : ez zoltart írta*.⁵⁰ Ez utóbbi kolofón példa arra is, hogy vannak, akik megadják

⁴³ Cornides-kódex (CornK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 4, 184v. Kiadása: *Cornides-kódex 1514–1519. Hasonmás és kritikai szövegkiadás*, közléteszi, jegyzetek és sajtó alá rendezte: Bognár A., Levárdy F., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. (Codices Hungarici, 6.)

⁴⁴ Érsekújvári kódex (ÉrsK.): Budapest, MTA Kézirattára, K 45, 310. Kiadása: *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, közléteszi: Haader L., Budapest, Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport, 2013. (Régi Magyar Kódexek, 32.)

⁴⁵ Münchener kódex (MünchK.): München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hung. 1, 108rb. Kiadása: *A Münchener Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*, szerk., Nyíri A., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. (Codices Hungarici, 7.)

⁴⁶ Czech-kódex (CzechK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 42, 180. Kiadása: *Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Jegyzetekkel közléteszi és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Cs., a bevezetést írta: N. Abaffy Cs. és Csapodi Cs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. (Régi Magyar Kódexek, 4.)

⁴⁷ Tihanyi kódex (TihK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 75, 29. Kiadása: *Tihanyi Kódex 1530–1532*. Közléteszi: Kovács Zs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007. (Régi Magyar Kódexek, 31.)

⁴⁸ Kriza-kódex (KrizK.): Budapest, MTA Kézirattár, K 47, 68. Kiadása: *Kriza-kódex, 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*, közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Cs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1988. (Régi Magyar Kódexek, 5.)

⁴⁹ Székelyudvarhelyi kódex (SzékK.): Székelyudvarhely, Tamási Áron Gimnázium, az egykori római katolikus főgimnázium, jelzet: 103. Kiadása: *Székelyudvarhelyi Kódex 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Cs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993. (Régi Magyar Kódexek, 15.)

⁵⁰ DöbrK. 230.

a pátriájukat is, ilyenek még: *fratrem paulum de papa*⁵¹ és *gregoriū de welyjke*.⁵² A külföldi anyag esetében nem ritka, hogy a kolofónt nem maga a másoló, hanem a scriptorium egy másik tagja írja, erre egyetlen magyar példa van, amikor az egyébként sok saját magára vonatkozó kolofónt hátrahagyó Legény Kató a Gömör-kódexbe bejegyzi, hogy *Ez Irasokat Irta frater pal tetyemj vasonj vikarius Mýnd az magnificatual egyetembe*.⁵³

Legjellemzőbb információ, amit a kolofónok adnak, a datálás, azon belül is az évek megadása: vagy csak magában áll az évszám, vagy az „úr születete után” formulát követi. Az évek mellett gyakran rögzítenek a másolók napokat és napszakokat, amikor az egész kézirat vagy egy szakasz írását befejezik. Például: *zent borlobas estyn zombaton*,⁵⁴ *penteken zent dyenes estyn*,⁵⁵ *penteken zent peter martyr napyan*,⁵⁶ *zent lucia azzon estyn zerdan*,⁵⁷ *zerdan husvet napya utan*,⁵⁸ *hetfevn zent simon es zent iude estyn*,⁵⁹ *zenth dorottya azzon napyan*,⁶⁰ *zent priska napyan*,⁶¹ *Vzoges zent peter napyan*,⁶² *zenth vilhelmus napyan*,⁶³ *Az Mú bodog zent At'aneknek padvaj zent Antalnak estyn*.⁶⁴ A Gömör-kódex

⁵¹ Kulcsár-kódex (KulcsK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 16, 367. Kiadása: *Kulcsár-kódex, 1539. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata jegyzetekkel*, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader L. és Papp Zs., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1999. (Régi Magyar Kódexek, 23.)

⁵² KeszthK. 413.

⁵³ Gömör-kódex (GömK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 5, 53. Kiadása: *Gömör-kódex, 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közzéteszi és a bevezetést írta: Haader L. és Papp Zs., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2001. (Régi Magyar Kódexek, 26.)

⁵⁴ CornK. 129v.

⁵⁵ CornK. 167v.

⁵⁶ CornK. 169v.

⁵⁷ CornK. 204v.

⁵⁸ Domonkos-kódex (DomK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 6, 265. Kiadása: *Domonkos-kódex, 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, bevezetés és jegyzetek: Komlóssy Gy., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. (Régi magyar kódexek, 9.)

⁵⁹ Horváth-kódex (HorvK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 7, 240. Kiadása: *Horvát-kódex, 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Haader L. és Papp Zs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994. (Régi Magyar Kódexek, 17.)

⁶⁰ JordK. 84v.

⁶¹ KrizK. 68.

⁶² Vitkovics-kódex (VitkK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 10, 103. Kiadása: *Vitkovics-kódex és Miskolci töredék, 1525. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, az átíratot és a jegyzeteket készítette: Papp Zs. és Kovács Zs., Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1991. (Régi magyar kódexek, 12–13.)

⁶³ Winkler-kódex (WinklK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 2, 234. Kiadása: *Winkler-kódex 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva*, közzéteszi: Pusztai I., Budapest, Akadémiai Kiadó, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék, 1988. (Codices Hungarici, 9.)

⁶⁴ SzékK. 101–102.

scriptora az írás kezdetét is megadja: *Ez kys keónyvet. kezdetem irnóm. Vr fywó letetjnek vtana. ezer. wót zaz. tyzen hat eztendeóbe. zent clara azonj napjan. Atjank zent domonosnak. oktauaian. het. oran.*;⁶⁵ a Keszthelyi kódex másolója pedig – egyedülként a hazai kódexekben – a másolás időtartamát is rögzíti: *Inceptum fuit hoc psalterium in vigilia Iacobi Apostolj et est fmitu In festo omnium sanctorum dominj* – 'Megkezdtém ezt a zsoltárkönyvet Jakab apostol napjának estéjén, és befejeztem mindenszentek ünnepén'.⁶⁶

Néhány kéziratban a másolók megszólítják a megrendelőt vagy a feltételezett használókat. *En edes cristina[m]*⁶⁷ – aki valószínűleg egy apáca – a címzettje a Gömör-kódexnek, *Nadsaagos Benjigna azzonnak, Nyháj kenesj paal tharsanak* készül a Czech-kódex,⁶⁸ apáca húgának másol Nyújtódy András: *en zeretq hvgom Nvythody Ivdith*,⁶⁹ és *Enthjztelendq azzonyim* megszólítást találunk a Pozsonyi kódexben.⁷⁰ A másolási helyszínről három kolumnán értesít, ezek a moldvai Tatros a Münchener kódex, Nagyvázsöny a Czech-kódex és Léka a Keszthelyi kódex esetében (a példákat lásd fenn).

Eseményeket ómagyar másolók is rögzítettek, ebben élen járt Ráskay Lea, aki három ízben országos, kétszer pedig helyi történéseket jegyzett fel. Ezek: (...) *Ezer. evt zaz tyzen neegy eztendeubben. Ezen eztendeubben levn az kezertes had. magyar orzagnak evrevk emlekezety. kyben vezetnek sok nemes vrak az kegyetlen poor hadnagyoknak kegyetlensegek myat*,⁷¹ *Ezer evt zaz tyzen nyolc eztendeubben. Ezen eztendeubben gyevlekeztek az magery vrak esmynden nemesek baccha, valamy lezen benne*,⁷² *vr zyletety utan Ezerevt zaz tyzenkylenc eztendeubben. Ezen eztendeubben hala meg pereny jmreh. magyer orzagbely nadorispan*,⁷³ *Ezer evt zaz es tyzenheet eztendeubben vegeztetet ez kevnjv. zerdan hvsuet napya utan. Ezen eztendeubben halának meg az veen sororok. legendy kato azzon mynd az teubby*,⁷⁴ *Vr zyletety utan Ezerevt zaz tyzen evt eztendeubben. ezen eztendeubben zenteltek meg az kapolnat. zent katerina azzon napyan vasarnapon*,⁷⁵ *Ezt irtak vrnak eztendeubben. Ezer evtzaz tyz eztendeubben. Ezen eztendeubben kez-*

⁶⁵ GömK. 58.

⁶⁶ KeszthK. 450.

⁶⁷ GömK. 237.

⁶⁸ CzechK. 180.

⁶⁹ SzékK. 103.

⁷⁰ Pozsonyi kódex (PozsK.), Budapest, Magyar Ferences Könyvtár, Muz. 32, 46. Kiadása: *Pozsonyi Kódex 1520*, közléteszi: Abaffy Cs., Abaffy E., Madas E., Budapest, 2004. (Régi Magyar Kódexek, 29.)

⁷¹ CornK. 129v.

⁷² CornK. 167v.

⁷³ CornK. 169v.

⁷⁴ DomK. 265.

⁷⁵ CornK. 204v.

teek chýnalnÿ boltoznÿ az egyhazbelÿ sanctuariomot.⁷⁶ Rajta kívül csak a Winkler-kódex másolója emlékezik meg egy országos eseményről: *Mÿkron Lazlo kÿjralne Anna Azzon ez velagbol kÿ mwla Germok agyaba Zenth Maria magdolna azzon napÿja tajaba ezorotzaz hatod eztendqbe.*⁷⁷

A fordítás nehézségeiről tájékoztat a Jordánszky-kódex egy főszövegbeli bejegyzése. Mivel a kódex másolat, ezért a megjegyzés a mintapéldány scriptorától, vagy egy még régebbi fordító-másolótól származik: *Eetth keth kapitwloom hean vagyon, my modon es my zerrel montta wr ysten zerzeny az nagyab tabernaculomoth, awagay az ysten Sarorath es egyhazath mynden zezzama-wal hozya tartozowal es benne valokkal, kynek ertelme es magyarssaga semykep-pen en elmeenbe nem ffer, de eegyebtÿl sem ertóm.*⁷⁸

Expresszívumok

A beszédaktus megnyilvánulásai a másoló érzéseibe, kívánságaiba engednek betekintést. Gyakran számot adnak a másolással járó fáradtságról, amely azonban nem csak panaszkodás, hanem így hangsúlyozzák, hogy mennyei jutalmat érdemlő nehéz tevékenységet végeznek. Kifejezik a befejezés fölött érzett örömet, vagy hálát adnak miatta. Ennek példái a másolás nehézségéről szóló híradások, vagy a párszavas hálaadó formulák, mint például a *Deo gratias*. Olykor azonban a másolók nem elégedettek a munkájukkal, és különféle okokat hoznak fel, hogy mi hátráltatta őket, például sietség, rossz íróeszközök, vagy rossz étkezés. Ezen kívül találkozunk kegyesebb – ami általában az üdvösség –, vagy földibb óhajtásaikkal, mint például bor vagy lány.⁷⁹ Fájó kézre utal az óangol *God helpe minum handum* – ’Istenem, segítsd meg a kezeimet’,⁸⁰ a befejezés fölött sóhajt fel valaki latinul: *Heu male finivi quia scribere non bene scivi* – ’Végre, rosszul fejeztem be, mert nem tudtam, hogyan írok jól’⁸¹, óír szövegek az alapanyagokra hárítják a felelősséget: „a pergamen hibás és az írás is”, „új pergamen és rossz tinta, nincs mást mit mondani”, „a tinta vékony/halvány”,⁸² más scriptor az étkezésre: *Non bene prandetur cum panis abesse videtur* – ’Nincs jó reggeli, ha hiányzik a kenyér’.⁸³

⁷⁶ Példák könyve (PéldK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 3, 46. Kiadása: *Példák könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás*, jegyzetekkel ellátta, a bevezetést írta és sajtó alá rendezte: Bognár A., Levárdy F., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. (Codices Hungarici, 4.)

⁷⁷ WinklK. 117.

⁷⁸ JordK. 63–64.

⁷⁹ Schiegg 2016a:140–141.

⁸⁰ London, British Library, Cotton Tiberius B. v; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016:141.

⁸¹ St. Gallen, Stiftsbibliothek, MS 904; idézi Schiegg 2016:135.

⁸² Plummer 1926: 22 nyomán idézi Schiegg 2016:141.

⁸³ St. Gallen, Stiftsbibliothek Cod. 430; idézi Schiegg 2016a:141.

Vegyes óangol és latin kegyes kívánság: *Far pbr. þas boc þus gleosedu dimittet ei dominus omnia peccata sua si fieri potest apud deum* – 'Farmon pap glosszázta ez a könyvet. Az Úr távoztassa el a bűneit, hogy járulhasson az Úr színe elé',⁸⁴ és világibb kívánságok: *Explicitur totum, pro amore Dei da michi potum* (= Minden végetér, Isten szerelmére, adjatok egy italt),⁸⁵ *Detur pro pena scriptori pluchra puella. Non sit in uilla que sit formiosor illa* (= Fáradságaiért a másolónak egy gyönyörű lány járna. Semmi a faluban ne legyen nála gyönyörűbb).⁸⁶

A keleti hagyományban jellemző önmaguk és teljesítményük válogatott jelzőkkel és kifejezésekkel történő lekicsinylése: „Bocsánat a műveletlen/tudatlan firkálásért!”⁸⁷ „én firkáltam ezt a szent könyvet (...) öregségem gonosz napjaiban, míg nagyon beteg voltam és vak”,⁸⁸ „Az Úr tett engem, e legrosszabb szolgáját érdemessé ezen szent Zsoltárkönyv másolására”,⁸⁹ és egy szír kolofón, ahol a másoló így jellemzi magát: „név szerint szerzetes és vén, cselekedetek szerint az ördögnél gonoszabb”.⁹⁰

A kategória példái egyébként sok esetben összefonódnak vagy kombinálódnak a direktívumokkal – esetenként a köztük lévő határ megállapítása lehetetlen.

A magyar másolók körében is megfigyelhetjük a sietségre vagy a betegség-re hivatkozást, utóbbit különösen a Gömör-kódex feltehetően öreg apáca másolójának kolofónjaiban: *Igen fajj feyem*,⁹¹ *Igen betek valek*,⁹² és *bjzon Igen betek ualek*,⁹³ az Érsekújvári-kódexet másoló Sövényházi Márta pedig megjegyzi, hogy *bjzonj igen sjettem wele*.⁹⁴ Ezen kívül többen kívánnak bort: *jaaj hogh faradek Bor ythlan*,⁹⁵ illetve *Ennek io aldomasa volna io helen*.⁹⁶ A beteges

⁸⁴ Oxford, Bodleian Library, Auct. D. 2. 19; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:141.

⁸⁵ Berlin, Staatsbibliothek PK, MS theol. lat., fol. 224; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:141.

⁸⁶ Paris, Bibliothèque Nationale lat. 6490; Dondaine, A. (1978), Post-scriptum. *Scriptorium* 32, 54–55. alapján idézi Schiegg 2016a:141.

⁸⁷ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 19. kézirat 53v, idézi McCollum 2016:14.

⁸⁸ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 38. kézirat 115r, idézi McCollum 2016:14.

⁸⁹ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 29. kézirat 77v, idézi McCollum 2016:14.

⁹⁰ Mardin, Church of the Forty Martyrs, 73. kézirat 541, idézi McCollum 2016:14–15.

⁹¹ GömK. 73.

⁹² GömK. 173.

⁹³ GömK. 289.

⁹⁴ ÉrsK. 544.

⁹⁵ PozsK. 42.

⁹⁶ Bod-kódex (BodK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 7, 18v. Kiadása: *Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, bevezetés és jegyzetek: Pusztai I., Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987. (Régi magyar kódexek, 2.)

apáca pedig – egy közvetett beszédaktussal – finoman figyelmezteti a megrendelőt: *En edes cristinā nam igen zep az kevnuyj mjre nem fjzecz.*⁹⁷

A hosszabb vagy rövidebb hálaadás is gyakori, példák: *Legén att'anak diLqseg . es fvnak tiztesseg es zentleleknek vigasság Mikent vala kezdedben . es immar : es mindenkor . es qrokneg qrokgig amen;*⁹⁸ *Ez az weege. vr jstennek haalaa;*⁹⁹ *djczertessek az vr istennek az ew aldot zenth nezve a[men];*¹⁰⁰ *laudetur deus. in seculum seculi;*¹⁰¹ *Eth vagyon veeghe moyses harmad kenywenek, ky leuiticusnak mondatyk. Vrnak hala.*¹⁰² *Deo gra[ti]a[s]. Istennek haalaa;*¹⁰³ *DiLertessec az vr isten és q zent ania maria mindqnben . es qrokkqn qrocke Amen.*¹⁰⁴

Találkozunk az írás lekicsinylésével is, amely mintha szerénykedésnek is tűnne: *Ne gondolj weele Ha nem Zeepen jrtam;*¹⁰⁵ *Ne nezed kedég zeretq hvgom ez jrsanak az q paraszt voltat*¹⁰⁶. Ez utóbbi ugyanaz a momentum, mint a Szent Katalin kolostor 19. kéziratának példája.

Direktívumok

A direktívumok az olvasót szólítják fel valamilyen cselekvésre. A megelőző expresszívumok és a direktívumok között a határ sokszor elmosódott: egy fizetésre való felszólítás egyszerre lehet kívánság és utasítás is. A leggyakoribb az imák kérése. Ez lehet általánosan imára való felszólítás, vagy konkrét imák megadása, például *Ora pro Wigbaldo* (= Imádkozzatok Wigbaldért),¹⁰⁷ *Qui legis ora pro scriptore si deum haeas [sic] redemptorem* (= Aki olvasod, imádkozz a másolóért, ha Istent akarod megmentődnek),¹⁰⁸ amely egyébként a vizuális elkülönítés miatt rejtjelezett formában szerepel a kéziratban. A keleti másolók nemcsak magukért, hanem családtagjaikért, szerzetestársaikért is kérnek imát, sőt olykor azokért is, akik részt vettek a kézirat megalkotásában: „A szent evangélium, a szent evangélista, Márk könyve befejezve. Ennek a másolója, Iovane, egy nagy bűnös, a szüleim és testvérbátyjaim

⁹⁷ GömK. 237.

⁹⁸ DöbrK. 230.

⁹⁹ CzechK. 180.

¹⁰⁰ ÉrsK. 310.

¹⁰¹ GömK. 58.

¹⁰² JordK. 43r.

¹⁰³ JordK. 151v.

¹⁰⁴ Nádor-kódex (NádK.): Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Hung. 1, 658. Kiadása: *Nádor kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata*, közléteszi és a jegyzeteket írta: Pusztai I., bevezetés: Madas E., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994. (Régi Magyar Kódexek, 16.)

¹⁰⁵ ÉrsK. 73, 161, 526.

¹⁰⁶ SzékK. 103.

¹⁰⁷ Róma, Biblioteca Vaticana, Barb. lat. 570. 153r; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:137.

¹⁰⁸ St. Gallen, Stiftsarchiv (Abtei Pfäfers), Cod. Fab. XXX. 76v; idézi Schiegg 2016a:137.

a ti imáitokra vannak bízva. Bocsássátok meg minden hiányosságomat!”¹⁰⁹ „Krisztus, könyörülj ennek a szent könyvenk a másolóin és segítőiken, vásárlóin és hallgatóin.”¹¹⁰ A nyugati hagyományban vannak olyan scriptorok, akik utasításokat adnak arra nézve, hogy javítsák vagy ne javítsák a hibáikat, és hogyan kezeljék a kódexeket a későbbi olvasók: *pennam et pumicem noli furare amplius ne deterius tibi aliquid contigat* (= Ne túlozd el a toll és habkő használatát, hogy valami rosszabb ne történjék veled);¹¹¹ *Lectorem prudentem obsecro humiliter / Ut hoc corrigere dignetur benigniter / Uix hoc sic scriptor poterat scribere / Quia rectum exemplum non ualuit ad / quirere* (= Alázatosan kérem a bölcs olvasót, hogy méltóztassék kedvesen kijavítani ezt. Mivel alig tudta a másoló leírni, mert nem tudta a kezét egy jó exemplarra rátenni).¹¹² A könyvek helyes használatában igazít el az alábbi két kolofón: *O beatissime lector, lava manus tuas et sic librum adprehende, leniter folia turna, longe a littera digito pone. [...]* (= Ó, legkegyesebb olvasó, mosd meg a kezed, és csak így érintsd a könyvet: finoman fordítsd a lapokat, és tartsd távol ujjaidat a szövegtől);¹¹³ *Mala pestis torqueat ipsum / Qui te dimiserit apertum* (= Gonosz pestis gyötörje azt, aki nyitva hagyja ezt).¹¹⁴

Az ómagyar anyagban leginkább imakéréseket találunk: *Imadgy erethem <...> cristýnam en es te erted;*¹¹⁵ *Akký ez irast irta ég ave mariath / keer 1. 7. 26;*¹¹⁶ *aki írtha aue mariat ker ff;*¹¹⁷ *Enthýztelendq azzoným kerlek hogh een / ýrettemýs az megh fezqlt ihus xpústh / ees az zeep zýz Mariath ýmagýathok p[a]t[er] nosterth ees aue mariath mondwan;*¹¹⁸ *Zenth Rufus napýjan ezqr qtzaaz, hatod eztendqbe // Imagh erqtem ees legeek rezes ymadsagodba ky ez kqnbte olwasndaz.*¹¹⁹

Gyakori még a hibák elnézésének kérése, ami sokszor összekapcsolódik az írást lekicsinylő expresszívumokkal, *Ethh vagyon veeghe moyses qth kenyweenek, istennek legen halaa. Ha kedegh my fogyathkozaas eset kqzte keerem ew yrgalmat, boczassa megh. Ha kedegh my lelky haznot benne leel, ky olwasny*

¹⁰⁹ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 15. kézirat 138v, idézi McCollum 2016:8.

¹¹⁰ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 38. kézirat 143r, idézi McCollum 2016:10.

¹¹¹ St. Gallen Stiftsbibliothek, Cod. 261; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:141.

¹¹² Cambridge, Corpus Christi College, MS 444; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:142.

¹¹³ Berlin, Staatsbibliothek PK MS lat. 270; idézi Schiegg 2016a:142.

¹¹⁴ Róma, Biblioteca Vaticana Ross. VIII. 144; Gameson 2002 alapján idézi Schiegg 2016a:142.

¹¹⁵ GömK. 318.

¹¹⁶ Kazinczy-kódex (KazK.): Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, MNy 11, 136. Kiadása: *Kazinczy-kódex 1526–1541*, közléteszi: Kovács Zs., Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003. (Régi Magyar Kódexek, 28.)

¹¹⁷ TihK. 29.

¹¹⁸ PozsK. 46.

¹¹⁹ WinklK. 31.

akarny : keerem ymaggyon erettem, mert nagy mwunkanaal kyl veeghe nem zaka-dot,¹²⁰ Ne gondolj wele ha nem zepē <ýram> ýrtam de nezýed ýdwessegas haznalattýat ha kj olwassa es rola gondolkodýk,¹²¹ Ne nezed kedég zeretq hvgom ez ýrsnak az q paraszt voltat, hanem az q ýgaz ertelmét Kýben hamýssat nem lelhetcz,¹²² és az expresszívumoknál már idézett fizetésre való felszólítás.

Deklaratívumok

A deklaratívumok az olvasóval kívánnak tenni valamit a megjegyzésen keresztül, a kimondott szóval megváltoztatni a világot. Tipikus példái a könyv-átkok, amelyek válogatott büntetésekkel igyekeznek elrettenteni azokat, akik el akarnák lopni a kéziratokat; gyakori az azzal való fenyegetőzés, hogy az illető nem fog üdvözülni. *Istic perdurans liber hic consistat in aevum / Praemia patranti sint ut in acre poli* (= Hadd pihenjen itt ez a könyv az idők végezetéig. Ha valaki eltulajdonítja, soha ne legyen helye a mennyben).¹²³ A sínai anyag nem túl gazdag ilyen szempontból, de találkozunk egy igen kidolgozott példával: „Nos, senkinek nincs joga elmozdítani ezt a szent könyvet erről a szent Sínai-hegyről, és ha valaki merészelné elkezdni elvinni ezt a könyvet erről a szent helyről, a szent Mózes próféta fog a lelke ellen tanúskodni az ítélet napján, és olyan átkozott lesz az az ember, mint Arius és Nestorius, mint az összes eretnek, és mint Káin, a testvérgyilkos. És ha valaki békét teremt [a könyvvel kapcsolatban], örökké békét fog találni Krisztus előtt. Amen”.¹²⁴

Annak ellenére, hogy egyébként mind Európában, mind keleten gyakori kategória, a magyar anyagban mégsem található rá példa. (A műfaj későbbi rokonai, a figyelmeztetések viszont már megtalálhatók a későbbi használóktól ránk maradt anyagban, illetve különféle rigmosos versikék napjainkig hagyományozódtak.¹²⁵)

¹²⁰ JordK. 73v.

¹²¹ ÉrsK. 73.

¹²² SzékK. 103.

¹²³ St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 23. 236; Duft, J. (1964), *Mittelalterliche Schreiber. Bilder, Anekdoten und Sprüche aus der Stiftsbibliothek St. Gallen*. St. Gallen, Tschudy. alapján idézi Schiegg 2016: 142.

¹²⁴ Sínai-hegy, Szt. Katalin-kolostor 60. kézirat 11v, idézi McCollum 2016:25.

¹²⁵ A középkori fenyegetésekre lásd Drogin, M. (1983), *Anathema! Medieval Scribes and the History of Book Curses*, Totowa: Allanheld & Schram. Az ómagyar kódexek későbbi használóinak marginálisaihoz vö. P. Kocsis R. (2017a), Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben, *Magyar Nyelv* 113 (2017), 42–58, a figyelmeztetésekről: 54.

Következtetések és további kérdések

A beszédaktusok szerinti csoportosítás, ahogy Schiegg is utalt rá,¹²⁶ lehetőséget ad a kutatónak arra, hogy ne számos kis zárt tartalmi csoportot létrehozva, az új források bevonásakor újra és újra bővítve, hanem egy nyitott rendszerben, az emberi kognitív folyamatok állandóságát feltételezve dolgozhasson. Láttuk, hogy más nyelvek anyaga mellett az ómagyar másolók kolofónjai is beleillenek ebbe a rendszerbe.

Az európai tükörben vizsgálva a XV–XVI. százai magyar nyelvű kolofónokat úgy tűnik, hogy egy komplex rendszer darabjai tükröződnek vissza, messze nem a maga teljességében, de elég határozott körvonalakkal.¹²⁷ Két kérdés is felmerül azonban ezzel kapcsolatban.

Az egyik a kolofónok látszólagos egyediségét érinti. Csak a magyar anyagot figyelembe véve úgy tűnik, hogy a sriptorok saját maguk által fogalmazott megjegyzéseket tesznek, kitekintve azonban látjuk, hogy az európai típusokhoz is igazodik a tevékenységük. Túl azon a szemponton, hogy a könyvekbe írás, lapszéli és egyéb megjegyzések általánosan emberi gyakorlat lenne, esetleg feltételezhetjük, hogy a különféle állapotaiknak, körülményeiknek és érzelmeiknek a lapszéleken és lapok alján való kifejezése nemcsak a saját ötletük lehet, hanem adott esetben láthattak már erre valamiféle mintát. Fontos azonban tekintettel lennünk arra is, hogy minden valószínűség szerint más írás- és könyvhasználati kultúrát, és ebből következően más potenciális mintaanyagot rekonstruálhatnánk egy tanult, Európát megjárt szerzetes másoló, és egy ilyen képzésben bizonyosan nem részesült apáca másoló köré. Mindez nem teszi érvénytelenné azokat a megközelítéseket, amelyek az egyes sriptorok jellemzőit próbálják többek között a kolofónokon keresztül is megragadni,¹²⁸ viszont egy újabb változót, a kolofónok ismeretét, használatát, milyenségét a szempontok közé emelhetné.¹²⁹

A másik kérdés a magyarországi könyvkultúra korszakunkra vonatkozó állapotát, az elérhető kéziratok, könyvek mennyiségét érinti. Magyar kolofónmintákat csak abban az esetben feltételezhetünk, ha elfogadjuk azt a véleményt, amely a középkori könyveknek nagyon nagy mennyiségű pusztulását feltételezi, amellyel szemben áll újabban Lázs Sándor meglátása, aki szerint a margitszigeti domonkos apácák reform alatt készített kódexei elfértek

¹²⁶ Schiegg 2016a: 139.

¹²⁷ Hasonlót tapasztalunk egyébként a sriptori marginálisok esetén is, vö. P. Kocsis R. (2017b), *Lapszéli üzenetek – ómagyar sriptorok marginálisai*. Előadás 2017. március 31-én az 1. KözösHang konferencián a Doktoranduszok Országos Szövetsége Nyelvtudományi Osztályának szervezésében.

¹²⁸ Lásd például a Régi Magyar Kódexek sorozat előszavai és Haader 2009a.

¹²⁹ Amelyhez azonban az anyag és az egyes sriptorokról való tudásunk általában sajnos nem elegendő.

volna egy nagyobb szekrényben, még akkor is, ha a megmaradt kódexállomány két-háromszorosával számolunk.¹³⁰ Utóbbi esetében azonban nem nagyon feltételezhetjük, hogy az európai mintáknak az iskolázottabb olvasók könyvein keresztül lett volna lehetősége kialakítani egy olyan magyar nyelvű gyakorlatot, amelyet aztán a kevésbé képzett másolók is átvehettek.

Végül hangsúlyozni kell, ahogyan a bevezetőben is utaltam rá, hogy minden kézirat egyedi jelenség mint tárgy, amely az egyes aktuális használatok lenyomatait őrzi. Ennek egy feltűnő példája a Kazinczy-kódex egy lapja (29v), ahol a XVI. századi scriptor egyedi imakérésére: *ég aue mariat ker akj írtha* a XVII–XVIII. században egy valószínűleg apáca olvasó sajnálkozva a következő megjegyzést fűzi: *segeni* – ’szegény’, és alatta a XIX. századi műgyűjtő, Jankowich Miklós bélyegzőjét látjuk. (A XVII. századi bejegyzés egyébként azt feltételezi, hogy az adott olvasó nem sok hasonló imakéréssel találkozott, de legalábbis nem érzékelte ennek a típus voltát.) Ilyen és hasonló módokon lesz bármely könyv egyedi és megismételhetetlen jelenség, „tulajdonosok és használatok nyomainak, s ezáltal identitások lenyomatainak megőrzője”,¹³¹ amelyek a későbbi kutatóknak megadják a lehetőséget, hogy ezeken a nyomokon, mint kis ablakokon át „bekukucsálva” többet tudjunk meg a korabeli írás- és olvasáskultúráról, az olvasók mentális világáról.

¹³⁰ Lázs 2016:27.

¹³¹ Tóth 2015:649.

DÉNESI TAMÁS

Rotulák

A Pannonhalmi Főapátság XVII–XVIII. századi kapcsolatrendszere gyászjelentések tükrében

Szervezetüket tekintve a Szent Benedek által létrehozott szerzetesközösségek egymástól függetlenek voltak, csak a középkor kései századaiban szerveződtek kongregációkba. Ez nem volt akadálya annak, hogy már a kezdeti időktől sokrétű kapcsolatrendszer alakuljon ki közöttük. A kapcsolati háló egyik formája a *confraternitasok* létesítése volt. A Karoling Birodalom monostorai a IX. század elejétől angolszász mintára fogadtak testvérüké más apátságokat. Imádkoztak egymás élő és elhunyt tagjaiért, befogadták a testvérmonostor utazó, zarándok vagy menekülő szerzeteseit, felvették az *Élet könyvébe* a testvérközösségeket, azok élő és meghalt tagjait. Az imaszövetségek létesítése a XII. században vált a leggyakoribbá. A szövetségek eleven kapcsolatot jelentettek az egymástól néha nagyon is távol fekvő konventek között. Reichenau testvérmonostorainak száma meghaladta a százat, Clunyé a háromszázat.¹

Egy-egy szerzetes elhunytát gyászjelentésben (*rotulus, rotula, breve*) adták a testvérmonostorok tudtára, hogy azok imádkozhassanak a meghaltért. A gyászjelentést tartalmazó rotulus a küldemény alakjáról kapta nevét: a híreket kis fadarabra tekert pergamencsíkra, tekercsre írták és ugyanerre jegyezték fel az egyes állomáshelyeken, hogy a hírvívő szerzetes, a *rotulifer* vagy *breviger* náluk járt. A hírvívőt mindenütt szeretettel fogadták, továbbutazásakor útravalóval látták el. Mivel esetenként több tucat, sőt akár száznál több állomást érintett, a rotulifer útja hosszú ideig, akár hónapokig is eltarthatott. A stájerországi St. Lambrecht bencés apátságából 1501. július 7-én induló követ 238 kolostort keresett fel, majd hosszú útja végeztével a következő év április 2-án tért vissza monostorába.² A közelebbi apátságoknak le-

¹ A. Ebner (1890), *Die klösterlichen Gebets-Verbrüderungen bis zum Ausgange des karolingischen Zeitalters*, Regensburg–New York–Cincinnati. passim. Csóka J. L. (1969), *Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra*, Budapest, Ecclesia. 115–116, 228–229. K. Schmid (2003), *Gebetsverbrüderungen, Lexikon des Mittelalters*, München. IV, 1161.

² O. Schmid (1886–1889), *Die St. Lambrecht Todtenrotel von 1501–1502, Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiner- und dem Cistercienser-Orden* 7/I, 176–183, 424–434; 7/II, 164–171, 405–414; 8, 398–406, 593–602; 9, 130–138, 272–276, 650–656; 10, 106–118.



1. kép. XV–XVI. századi rotulák (Stiftsarchiv St. Lambrecht)

hetőleg azonnal megküldték a jelentéseket, a távolabb fekvők legtöbbször csak évente kapták meg az összesített jelentést.

A gyakorlat nem szakadt meg a középkor végével, a XVII–XVIII. században is megmaradt, de a XVI. század közepétől némileg átalakult. Az egyszerű, rövid közleményeket hosszú, akár több oldalas gyászjelentések váltották fel, amelyekbe az elhunyt terjedelmes, idealizált életrajzát foglalták. A nekrológot általában a halálról szóló elmélkedés vezette be. A rotulákat a kora újkorban már nem pergamenre, hanem papírra írták, a kéziratos jelentéseket pedig egy idő után nyomtatott vagy részben nyomtatott rotulák váltották fel.³ A nyomtatványok természetesen már több példányban készültek, így nem kellett hosszú utat megtenni velük, mindegyik szövetséges apátságnak küldhettek belőlük. A követek által szállított jelentéseket egyre gyakrabban váltotta fel a postán küldött híradás. A postát leginkább a távolabb fekvő szerzetesi házak értesítésére vették igénybe.⁴ A monostorok többségében

³ A halálról és a mulandóságról fogalmazott elmélkedéseket, valamint a kibocsátó közösség és vezetője adatait tartalmazó sorokat előre nyomtatták, az üresen hagyott részre az elhunyt szerzetes életpályáját írták. Így ugyanazt a nyomtatványt több szerzetes gyászjelentéséhez is felhasználták. A szöveget és a formát időről időre megváltoztatták, megújították.

⁴ G. Hirtner (2014), *Netzwerk der Tugendhaften. Neuzeitliche Totenroteln als historische Quelle*, St. Ottilien. (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner

megőrizték, legtöbb esetben be is kötötték a testvérközösségektől érkezett rotulákat. A gyakorlat fénykorát a XVIII. század jelenti: a retorikailag és művészileg is legszebb rotulák ebből az évszázadból származnak.⁵

Minderre a magyar rendtörténeti irodalom nem figyelt fel, a pannonhalmi rendtörténet mindössze egy oldalban foglalta össze a gyakorlatot.⁶ Schermann Egyed 1930 nyarán az alsó-ausztriai Seitenstetten apátságának levéltárában találkozott XVII–XVIII. századi magyarországi rotulákkal, erről rövid híradás jelent meg a *Pannonhalmi Szemlében*.⁷ Osztrák apátságok levéltárait járva, magyar bencés vonatkozású forrásokat keresve figyeltem fel a forrástípusra, hiszen mindjárt első utamon, Göttweigben hét kötetnyi gyászjelentés került elém és ezekben a kötetekben tizenkilenc Pannonhalmáról érkezett rotulát találtam az 1657–1728 közötti évekből.⁸ A következő helyszínen, a bécsi Schottenstift levéltárában már tudatosan keresve huszonhetet fényképeztem az 1735–1756 közötti időszakból.⁹ Érthető, hogy hazánkban a forrástípus nem keltette fel a kutatók figyelmét, hiszen a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban mindössze tizennégy rotula maradt fenn, mindegyik magyar bencés szerzetesé.¹⁰ Külföldről érkező jelentések Pannonhalmán nem maradtak fenn, bár osztrák és bajor apátságok – mint látni fogjuk – a XVII–XVIII. században rendszeresen tájékoztatták magyar testvéreiket szerzeteseik elhunytáról.

Zweige. 48. Ergänzungsband.) 204–206. Az Ujvári Móric halálát hírül adó rotulát 1750. február 1-jén 2 forintért és 33 dénárért adták postára a pannonhalmi szerzetesek. Pannonhalmi Főapátsági Levéltár (a továbbiakban: PFL), Gazdasági iratok a XVIII. századból, Pannonhalm, 2. sorozat 5. (*Perceptionum et erogationum Archi-Abbatialium Connotationes de Anno 1750–1753*), 20. A tihanyi apátság 1783. március 7-én három forintot fizetett a postásnak, aki a meghalt Bán Oszvald atya rotuláját vitte Pannonhalmára, Dömölkre és Bakonybélbe. PFL, Gazdasági iratok a XVIII. századból, Tihany II. 3. (*Liber perceptionum et erogationum ab Anno 1783 usque 1786 inclusive*), 73.

⁵ M. Knedlik (2005), Die Totenrotelsammlung der Benediktinerabtei Enseldorf in der Staatlichen Bibliothek Amberg, in M. Knedlik–G. Schrott (Hg.), *Sitz der Weisheit. 200 Jahre Provinzialbibliothek Amberg*, Kallmünz, 135–145. Itt: 135–136.; G. Hirtner (2011), Mortuis beatus ferias! Totenroteln und klösterliche Zeitkonzeptionen, in G. Barth–Scalmani–J. Bürgschwentner–M. König–Ch. Steppan (Hg.), *Forschungswerkstatt: Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, Bochum. (Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Bd. 26.) 157–170. itt: 159., 163.

⁶ Németh A. (1907), *A Pannonhalmi Főapátság története. Ötödik korszak (1709–1802)*, Budapest. 638–639, 664.

⁷ Rendi hírek, *Pannonhalmi Szemle* 1930. 397.

⁸ Stiftsarchiv Göttweig, Rotulae I–VII, J/I/44, J/III/1–6.

⁹ Stiftsarchiv Schotten. A jelzettel nem rendelkező, egykötetnyi rotula gerincén: *Rotularum M. N.*

¹⁰ A Pannonhalmán fennmaradt rotulák időhatára: 1692–1774, jelzete: PFL Acta Antiquiora 58. 181. és PFL Tihanyi Apátság Levéltára, Acta Antiquiora 28. 7/1. Előbbiből Tallián József gyászjelentése jelent meg: Németh 1907:637–638, utóbbiból Grassó Willebaldé: Sörös P. (1911), *A Tihanyi Apátság története. Második korszak (1701-től napjainkig)*, Budapest. 812–813.

omnem exilimabat; aut Supplicium, aut militiam
 delicatum vero otium vici Dominis Sepulturam.
 Quam obrem opposuit se, dum vixit pro domo DEI
 stetit in Ecclesia, propugnabilibus, contra impietates
 Hæresum, stetit non mollis, aut coronatus, sed pulveru-
 = lentus & coloratus, et quidem eo animo, ut aut vince-
 = ret gloriosi operis clarum tenentem tempestas obrue-
 = ret. Pugnavit, vicit spolia in Cœlum præmiabit, ut
 dum ipse inter cœlestium palmarum fructus, natum
 sibi in festivitibus IESUUM animabus extolleret,
 innocens in festo Innocentium mortuus inveniret.
 Vos nihilominus Reverendissimi ^{Abbatem} ~~Abbatem~~ ^{Abbatem} D.D. Con-
 fœderati, sollicitat, vestra consveta supplicia implorat,
 & si quid valet apud vos pietas, quæ laxentibus obser-
 vantia, quæ majoribus, iustitia quæ Confœderatis debetur
 miseremini, miseremini saltem vos amici DEI, & ne
 molesto fors compede protixitas vincitum teneat.
 preces efundite. Requiem concinite, reciprocum
 aliquando exoptaturi cbaritatis officium.
 Dabamus in Archi-ænobio nostro Sancti Flur-
 timi, Saceri Montis Lannomel Ordinis Sancti
 Benedicti. Anno Vti 1694. 27 Februarii
 13
 Reverendissimi de Amplissimam
 nre non Abbatem Reverendaram
 D.D. Vfracum
 Devotissimi Confœderati

3. kép. Czencz Román OSB rotulája, 1694, verzó
 (Pannonhalmi Főapátság Levéltár)

1774.

NON EST RESPECTUS MORTI. P. 72. v. 4.



Inconcussum veritatis dogma Colendissimi DD. Confe-
derati: *Non est respectus mortis.* Ipsa siquidem exo-
riens vitæ aurora, jam cuius hominum, est verum
mortis crepusculum. Ita vix illuxit Patri hominum vi-
tæ principium, jam audit mercedem suam esse mortis
stipendium. Mox enim labefcente in Paradiso ipsius
creata iustitia, jam a Creatore in lapsum hominem feralis fuit sententia
dictata: *Reus est mortis.* Et dum unum iustitia Divina condemnavit, om-
nem etiam feram ejus posteritatem eidem legi addixit. Ut cum primum
dies natiuitatis nobis illuxerit, jam mortem quasi clandestinis passibus insi-
diantem opperiamur, dum vitæ subiverimus incunabula, simul fereto
pedem alterum inferre cogamur. Adeo lex hæc communis est: ut licet
Gratia Divina, ceteroquin Privilegiorum supra naturam agentium sæpe
effusissima; hoc uno tamen in puncto sit ita arctata, ut neminem omnino
a tiro mortis onere velit esse exemptum, sed in omnes homines mors per-
transiit. Nec aliquid in omni naturæ cursu strictiori necitur vinculo,
quam quod continuo moriamur, quamprimum nascamur. Vincit etiam
invincibilem Hercules clavam, penetrat impenetrabilem Palladis ægidem,
& jam inde a primo homine prostrato, univæse carni dominari, & vincere
æfæta, non parci summis vel imis, non teneris vel adultis, non honoratis
aut neglectis, nova quotidie ducit agmina mortuorum, nec pudet hanc
præpotentem Dominam villa hujusmodi spectacula, exangvia corpora,
quasi triumphanti similem, & tristi coronatam cupresso præcedere, imo
tanto audentior, quanto abjectior, ludit, & illudit, premit, & deprimit,
terit, & conterit mox unum jam alium. Sed nec mirum videatur; ecur
omni fere momento in aliam & aliam metamorphosim degeneret homo?
quippe ejus corporis nexus, & compositio omnis lutea duntaxat, fluxa, &
labilis invenitur, atque in hanc vilem corpoream structuram ipsa etiam sui
fati prima principia, elementa, immitti plane feritare, & jurato feruntur
odio, totiesque Duce morte triumphos canunt, toties exultant, sicut
victores capta præda, quando dividunt spolia, quoties corpoream alicujus
molem confecisse, evertisse comperiantur. Non sunt peregrina, imo
familiaria, & domestica sunt hujusmodi exempla. Felix igitur, quisquis
libitinam sibi mox a florentiore ætate virtutum juxta ac meritorum cumu-
lis adornaverit. Cujus recentissimum fecit experimentum A. R. D. P.

Gabriel Grizl cui natus est 28. 29. Aprilis Regia Civitas Saurinum dedit. Vix a
anno passibus aliquot recedere novit, luculenta satia indicia Saurinii, quam Sigantæos
olim in via virtutum passus facturus esset, Maturus factus Musio, humaniorum
literarum Magister instruendus in solo natali traditur, sub quibus ad eum pro-
fessus apicem eluctatus est, ut id solim de eo dici posse videretur: *Non est disci-
pulus supra Magistrum.* Sic humanioribus exercitiis literis humanis veri Duce,
fecit. Emenso laudabili conatu Philosophia curricula Academia Saurinensis gradum
nis ad severiora Philosophia placita in Episcopali Academia Saurinensis gradum
nis, mundi scilicet illecebris vel leviter allambentibus, ne a voracibus Sodomæ flam-
mæ usque se in monte salvum faceret, fores nostras pulsavit, nec die pulsare debuit,
cui virtutum fama planum jam pridem stravit iter. Anno igitur 1757. Mense Novem-
bris ad sacrum probationis habitum sacra prolesus milita admittitur, quem cætemit
sub vexillo Patriarchæ nostri decernitur. Ea fortitudine prælabatur prælio Domini
Constantiæ ut Anno 1758. altera Adventus Dominica sacra Athleta inauguraretur
licet. In fortitudine panis hujus eodem adhuc die velut alter Elias ad montem
alterum Ijhan scilicet, cepit iter, ut eam in insula velut alter Joannes in Pathmos
cana cælestia servitaretur. Nec defecti servitans servitino; ea enim videri, eadidit
que postea ad Annum usque 1758. Annum pleno pectore ad populum effudit. Fatio
jam sufficienter Dei populo ad pascendos fratres Cellario et Culina simul præesse
jussus, quasi et Moysen sicut Israelis expletem, et Joseph Egyptios pascentem com-
pleteretur. Adventis superiorum oculos sedula Fabricio nostri charitas, ideoque
muneri Provisoratus 1754. admoveatur, in quo eum de se exhibuit, ut merito
apis argumentosa dici potuerit, que favos ad usum fratrum cælesti collegit.

4. kép. Grizl Gábor OSB rotulája, 1774, rektó
(Pannonhalmi Főapátsági Levéltár)

Sed præplacbat in sua Sathmos, Tjhan scilicet insula, degustata quoddam celestium dulcedo; unde dimisso Prævisoratûs munere et 7. 62. eandem repetiit, dumque ibi calcotium contemplationi innataret, ad Sub Prætoratûs officium cohibitus et 7. 63. tandemque loci illius Conventûs Prætor et 7. 68. applaudentibus fratribus officium. Postea somniis supra candelabrum lucerna, ut verbo et exemplo luceat. luxit verbo dum Verbi Divini panem subditis frangeret; luxit exemplo dum doctrinam suam factis demonstraret; luxit denique scriptis, dum accuratas Monachiorum nostrorum ephemerides coninnavit. Hac virtutum ejus præstantia Captus Conventus Balton beliensis talis eum votis Prætorum suorum cepit, Anno 7. 71. obtinuit: At diu eo fieri non potuit; Nam per annum fere integrum febricitans pro Cura Jausinum transiit, inde ad Aternitatem migraturus; Suffragari eum nobis Jera Mos voluit, dum Anno et 7. 74. 2da Aprilis Ado Quadrante ad ipsam mane ex hydropre suffocavit, sed vigilantiam nostrorum non elusit, nam sacramentalem absolutionem prævertete non potuit.

Hæc est vitæ brevis encyclopedia, hæc exterioris hominis status epitome, sufficiens utique laudis materies. Verum quia mors non totum rapit hominem, sed ea tantum, que de terra facta sunt, in terram convertentur. Spiritus autem dirigitur ad Dominum, qui fecit illum, rigidior tamen omni lapide lydico, Spirituum ponderator est DEUS. Caro vero multis obnoxia langvoribus, sæpe in Spiritum redundantibus, quos in ephemerides, & nimis rigorosas rationum tabulas referunt cæli, diluendos subinde purgantibus flammis, pro quibus forte Dominus misit eum in carcerem donec redderet debitum. Si porro usque modo tributarius maneret defunctus noster, & Divinæ justitiæ vestigial pœnale solvere cogere-
Eccl. 3. v. 20. retur, ne queratur: extraneus factus sum fratribus meis, & peregrinus
Prov. 16. v. 9. me. Audierunt quia ingenioso ego, & non est, qui consolatur
Math. 18. v. 20. me. Nos vices ejus sustinentes, vestram obsecramus pietatem Cole-dif-
Ps. 68. v. 9. fimi DD. Confederati, summate propitiatorum Sacrificium laudis, & red-
Thren. 1. v. 11. Gen. 27. v. 14. dite altissimo vota pro defuncto nostro. Frumento & vino stabilite eum, de
Gen. 27. v. 14. altaribus vestris, & educite de conclusione vincitum, de domo carceris fidem-
Gen. 27. v. 14. tem in tenebris. Paria certe de fœdere obstricti in casu vestro spondemus promptitudinis nostræ obsequia.

Dabamus in Regio ac Exempto Archi-Cænobio nostro S. MARTINI de Sa-
 cro Monte Pannoniæ, Die *tertia Aprilis* Anno 1774

REVERENDISSIMÆ, PERILLUSTRI, AC AM-
 PLISSIMÆ DOMINATIONI VESTRÆ

Admodum RR. Religiosissimis, Eximiis, ac Doctissi-
 mis DD. PP. & FF. Confederatis nostris Colendis-
 simis

Additissimè.

A nagyobb számban fennmaradt rotuláknak is köszönhetően német nyelvterületen jóval gazdagabb irodalma van a forrástípusnak, amelynek kutatása, illetve digitalizálása az utóbbi időkben gyorsult fel.¹¹ A salzburgi Szent Péter főapátság levéltárosa, Gerald Hirtner nemrég védte meg ilyen tárgyú doktori disszertációját, amely nyomtatásban is megjelent.¹² Témaválasztása nem meglepő, hiszen levéltárunkban található az egyik legnagyobb rotulagyűjtemény. A több mint 60 kötetnyi gyászjelentés időrendben tartalmazza a halotti jelentéseket – az 1570-es évektől 1941-ig.¹³ Csak a XVIII. századból 9051 rotula található a salzburgi bencés levéltárban.¹⁴ Az 1665–1785 közötti évekből 128 Pannonhalmáról származó rotulát őriznek ugyanitt,¹⁵ de ezek ennél valamivel több szerzetes halotti jelentését tartalmazzák, hiszen néhány rotula több személy haláláról tudósít.¹⁶ Mivel a XVII–XVIII. századból mintegy 320 magyarországi bencésről van tudomásunk, a magyar rendtagok több mint 40%-áról gyűjthetők adatok Salzburgban.

Miként alakult ki az a szokás, hogy magyar, illetve osztrák és bajor apátságok hírt adtak egymásnak meghalt szerzeteseikről? Nem tudni, a középkori magyarországi gyakorlat hogyan festett, például létezett-e hasonló szokás a hazai bencés közösségek között. Szent Márton monostorában azonban fennmaradt néhány oklevél külföldi apátságokkal kötött imaszövetségekről. 1212 januárjában – Uros apát montecassinói látogatásakor – létesült szövetség Szent Benedek apátsága és az első magyarországi bencés ház között.¹⁷ A pálforduló napján a testvérközösségért végzett imádság szokása mind a mai napig megmaradt a két apátságban.¹⁸ A két monostor imaközösségében talán azért nem kapott helyet a meghalt szerzetesekért végzett imádság,

¹¹ Csak néhány példát említek: Knedlik 2005; J. Dufour (2010), Totenroteln im deutschen Sprachraum (8.–18. Jahrhundert), in P. Erhart–J. Kuratli Hüebli (Hg.), *Bücher des Lebens – Lebendige Bücher*, St. Gallen. 200–211. H. Neueder (2010), Die Gebetsverbrüderungen und Totenroteln des Klosters Oberaltaich, *Jahresbericht des Historischen Vereins für Straubing und Umgebung*, Straubing. 143–151. G. Hirtner 2011. További irodalom: <https://www.bayerische-landesbibliothek-online.de/totenrotelnsdorf-literatur#ensdorf> (Letöltés ideje: 2017. április 10.)

¹² Hirtner 2014.

¹³ A gyűjtés 1941 után is folytatódik. A 784-től kezdődő *Verbrüderungsbuch* és a rotuláskötetek alapján, az ezekben található nevekből 1200 évre visszatekintő adatbázist állítottak össze.

¹⁴ Hirtner 2011:160–162. A XVIII. századi rotulák közel fele bencés apátságokból való, mintegy harmada ágostonrendi, 7%-a ciszterci eredetű.

¹⁵ Hirtner 2014:66, 206.

¹⁶ Az 1710-es pestisben meghalt öt szerzetes (Paulinovic Placid, Rittich Benedek, Kálóczy Gellért, Szóday Emilián, Fejes Lőrinc) elhunytáról 1712-ben közös rotulát szerkesztettek. Stiftsarchiv Göttweig, *Rotulae II. J/III/2. 176.*

¹⁷ Dénesi T. (2015), Adenulfus montecassinói apát oklevele (imaszövetség Montecassino és Pannonhalma között), in Kusler Á. (szerk.), *Szent Benedek és a bencés spiritualitás*, Pannonhalma. 151.

¹⁸ Dénesi T. (2013), Adalékok Montecassino és a magyarországi bencések kora újkori kapcsolatahoz, *Collectanea Sancti Martini I. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője 1.* Pannonhalma. 49–79.

mert a nagy távolság miatt nehezen tudtak volna rendszeresen hírt adni a halálesetekről. Pannonhalma késő középkorban létesült szeretetszövetségei a bécsi skót apátsággal (1509), a nieder- és oberaltaichi, valamint a nürnbergi monostorokkal (mindegyik 1512) már tartalmazta ezt a kötelezettséget, sőt az elhunyt testvérek neveit bevezették a halottak könyvébe (*mortuorum nostrorum kalendaris, in matricam seu kalendarium*).¹⁹ A középkori előzményekről mást nem tudunk.

A török hódoltság miatti néhány évtizedes kényszerszünet után, 1639-ben újra konvent alakult Szent Márton hegyén. A fennmaradt források azt mutatják, hogy már az újjáalakulás utáni években több osztrák és bajor apátsággal fennállt az imaszövetség. A főapátság valószínűleg nem kötött mindegyik monostorral külön szerződést. Az újrakezdés után nem sokkal kialakult szövetségi rendszer a pannonhalmi főapátság újjászervezésével állhat kapcsolatban. A két évtizeddel korábban megszerveződő osztrák bencés kongregáció²⁰ és annak elnöke, Anton Wolfradt ugyanis a magyarországi bencés szerzetesi élet újjászervezésétől az osztrák bencés monostor-szövetség erősítését remélte. Az osztrák monostorok aktív figyelmével és az egyébként bécsi püspök Wolfradt hathatós támogatásával újjáalakított magyar főapátság ugyanis új szereplője lett a Német-Római Birodalomban nem sokkal korábban kirobbant monostor-vitának, amely az egykori monasztikus rendek birtokai körül alakult ki. Az új jezsuita kollégiumok anyagi alapját a Jézus Társaság elképzelései szerint ugyanis a hajdani bencés, ciszterci és premontrai javak képezték volna. A királyi döntésnek köszönhetően azonban Szent Márton hegyének birtokai nem a jezsuita oktatási intézmények céljait szolgálták, hanem újra bencés szerzetesközösség vehette birtokba hazánk első monostorát. Főapátnak a heiligenkreutzi ciszterci apátság magyar perjelét, Pálffy Mátyást nevezték ki, aki Bécsben 1638 végén Anton Wolfradt előtt tette le szerzetesi fogadalmát. Ígéretet tett, hogy a magyar bencés életet Szent Benedek Regulája mellett az osztrák kongregáció statútumai szerint fogja megszervezni. Az osztrák és bajor apátságokkal fennálló szorosabb kapcsolat, benne az elhunyt szerzetesekért végzett imádság szokása ide, az osztrák kongregációval fennálló kötelezésekre vezethető vissza.²¹ Az osztrák

¹⁹ Sörös P.–Rezner T. (2005), *A Pannonhalmi Főapátság története. Harmadik korszak (1405–1535)*, Budapest. 403–404, 624–625, 640–641, 643; Csóka 1969:689.

²⁰ C. Lashofer (1999), Die österreichische Kongregation (ab 1625), in *Die Reformverbände und Kongregationen der benediktiner im deutschen Sprachraum*. Bearb. von U. Faust OSB–Franz Quarthal. St. Ottilien. (Germania Benedictina I.) 545–566.

²¹ A bencés élet újjászervezéséről: Molnár Sz. (2006), *A Pannonhalmi Főapátság története. Negyedik korszak (1535–1708)*, Budapest. 34–41. Legújabban Kádár Zsófia több kérdést felvető és az eseményeket nemzetközi összefüggésbe állító, megjelenés előtt álló tanulmánya: A pannonhalmi bencés szerzetesség újraindulása és a győri jezsuiták (1636–1639). *Collectanea Sancti Martini V. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője* 5. Pannonhalma, 2017.

statútumok ugyanis részletesen előírták a szerzetestestvérek halála utáni liturgikus és egyéb tevékenységeket. Ezek része volt, hogy az apát a halálesetről értesítette a kongregáció monostorait, ahol minden szerzetespap egy misét, a növendékek a halotti imádságot, a laikusok tizenöt tizedes rózsafüzért mondtak érte.²²

A Szent Márton-apátság az osztrák kongregáció gyakorlatát már rögtön újjászervezése után átvette. Seitenstettenben 1653-as,²³ Göttweigben 1657-es, Salzburgban 1665-ös a legrégebbi Pannonhalmáról küldött rotula.²⁴ A gyászjelentések megérkezése után a meghalt szerzetes nevét és halálának évszámát minden közösségben bevezették az általában *necrologium*nak vagy *mortirologium*nak nevezett vaskos kötet megfelelő napjához, hogy ezen a napon évtizedek, évszázadok múltán is megemlékezzenek az egyre sokasodó halottakról. Az 1647-ben indított göttweigi *necrologium* elején felsorolt szövetséges apátságok után a *novissime*, azaz legújabban csatlakozott monostorok között elsőként a magyarországi Szent Márton-apátság szerepel,²⁵ tehát az 1640-es évek végén Göttweigben már ilyen téren is számon tartották magyar rendtársaikat. Annak ellenére, hogy Pannonhalmán eddig más apátságból származó rotulát nem találtam, a Szent Márton-monostorba biztosan érkeztek jelentések. A Főapátsági Levéltárban található *Mortyrologium*ban²⁶ ugyanis szintén megtaláljuk a szövetséges apátságok elhunyt szerzeteseinek neveit. Címe szerint Sajnovics Placid alperjel a nevet 1728-ban írta össze és kezdte vezetni a vaskos kötetben, de 1647-től szerepelnek benne adatok. Külföldi apátságok szerzeteseinek neveit csak 1683-tól tartalmazza. Ez valószínűleg a török hadak 1683-as pusztításával, a pannonhalmi szerzetesek menekülésével állhat összefüggésben. Bár a levéltárt sikerült megmenteni, a rotulák (és a korábbi *mortirologium*) áldozatul eshettek a viszontagságos időknek.

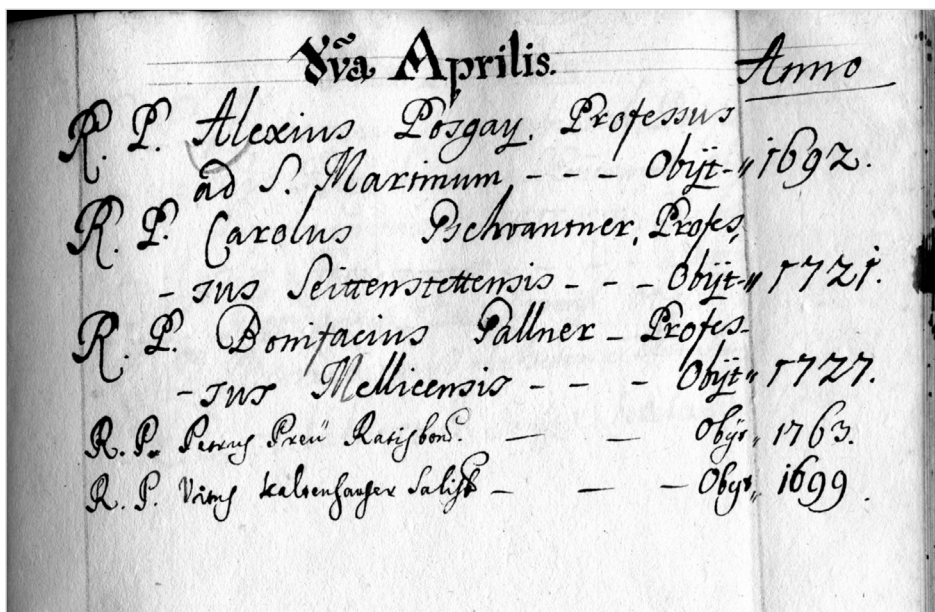
²² Molnár 1906:22.

²³ Rendi hírek, *Pannonhalmi Szemle* 1930. 397.

²⁴ További osztrák apátsági levéltárak kutatása talán korábbi magyar rotulák felbukkanását is eredményezheti.

²⁵ *Novissime foedere nobis se junxit Mons Sancti Martini in Hungaria, Scheyrn, Metten ... Foedus cum mortuis pactum inter vivos piis benefactorum oblationibus, et rotulae mortualis tessera confirmatum 1647–1917*, Stiftsarchiv Göttweig, Cod. Ser.n. 485. 4.

²⁶ PFL Acta Antiquiora 58. 101. Teljes címe: *Mortyrologium venerabilis conventus Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae Ordinis Sancti Benedicti, in quo nomina confratrum et confoederatorum monasteriorum defunctorum conscripta reperiuntur, ab anno 1647. opera et studio Patris Placidi pro tempore subprioris anno 1728.*



6. kép. Szerzetesek nevei a Mortyrologiumban. Április 8-án értük imádkoztak Szent Márton monostorában (Pannonhalmi Főapátsági Levéltár)

Egy rotula összeállításához szükség volt az elhunyt szerzetes életrajzi adataira: mikor és hol született, mikor tett fogadalmat, ha pap volt, mikor szentelték, milyen hivatalokat töltött be életében, mikor és milyen körülmények között halt meg? Ezeket az adatokat Pannonhalmán is egy külön kéziratos kötetben vezették, az *Antiquarium Monasticum*ban, amelyet korábbi ilyen jellegű kéziratok alapján Keller Bálint bencés állított össze.²⁷ Magát a kötetet 1745-ben kezdte írni, de 1640-től tartalmaz adatokat. Első részében rövid életrajzi összefoglalókat, a meghaltak fogadalomtételének időpontját, halálának körülményeit jegyezte fel, második részében a papi rendek felvételét vezette. Az ilyen jellegű kéziratos kötetek minden apátságban megvoltak. A XVII–XVIII. században felébredt az érdeklődés az egyes házak története iránt, ezzel párhuzamosan a szerzetesi életutakat szintén dokumentálták. A pannonhalmi *Antiquarium* összeállítása biztosan szoros összefüggésben állt a rotulák készítésével és az apátságok közötti szövetséggel is. A kötet ugyanis mindjárt a szövetséges apátságok felsorolásával kezdődik, miután dicséretes és régi szokásnak mondja a monostorok szövetségét. A következő oldalakon pedig a testvérpapok címei, apátjaik, perjeleik nevei szerepelnek,

²⁷ *Antiquarium monasticum professionis, obitus et ordinationis Religiosorum Ordinis Sancti Benedicti...* PFL Acta Antiquiora 58. 165.

amelyeket a rotulák címzéséhez és a levelekben fogalmazott megszólításokhoz használtak fel. A folytonos javításokból látható, hogy naprakész információkra törekedtek: a meghalt apátok nevét áthúzták, helyükre a megválasztott új előjárók nevei kerültek, így a borítékon az aktuális apát neve szerepelhetett.²⁸ A Pannonhalmával szövetségben álló tizenöt apátság között szerepel az osztrák kongregációt alapító tizenegy monostor,²⁹ Bécs (Schottenstift), Göttweig, Melk, Altenburg, Mariazell, Seitenstetten, Garsten, Gleink, Kremsmünster, Lambach, Mondsee, továbbá a salzburgi főapátság, a regensburgi St. Emmeram-monostor, valamint az ober- és nideraltaichi apátság, amelyekkel már a késő középkortól szövetséges kapcsolatot ápolt Szent Márton apátsága.³⁰

Szintén az Antiquariumból értesülünk arról, hogy 1738-ban kérdést intéztek e tizenöt monostorhoz, hogy pontosan milyen liturgikus cselekményeket végeznek egy meghalt pannonhalmi szerzetesért.³¹ E tudakozásnak valószínűleg a bizonytalanság volt az oka, hiszen már száz év telt el az egymás halottjaiért végzett liturgikus cselekmények kezdetétől. Másik oka az egységesítési szándék lehetett: a viszonzás megfeleljen a másutt folytatott gyakorlatnak. Ezt a kérdést nem külön levélben tették fel, hanem természetesen egy rotula végére illesztették, hiszen a rotulát minden érdekelt monostorba elküldték: az 1738-ban elhunyt Pfund Zoerard gyászjelentésének végére illesztették és a legközelebb érkező rotulában várták a válaszokat.³² A kérdés mellett azonban röviden vázolták a pannonhalmi gyakorlatot: a halottakért a szerzetespapok egy énekes gyászmisén túl egy misét mondtak, a növendékek egy halotti zsoltosmát, a laikus testvérek egy olvasót imádkoztak. A válaszok meg is érkeztek, a szokások pedig hasonlítottak a magyar

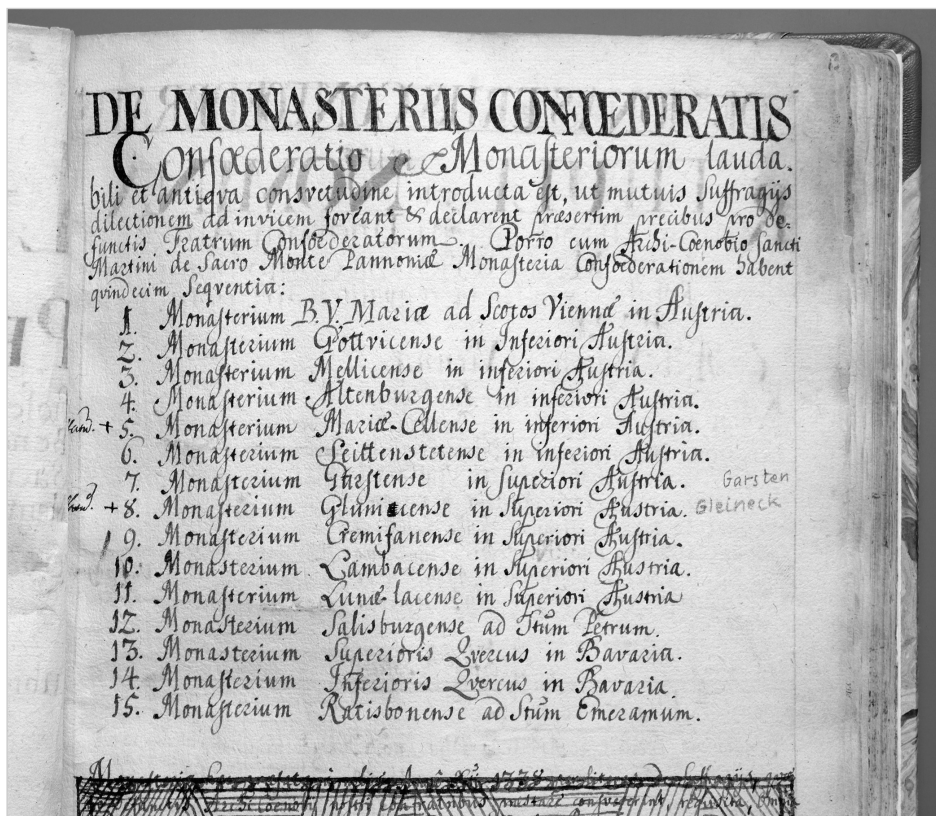
²⁸ Az Antiquarium mellett két vékony – majdnem teljesen megegyező című – füzetben szintén vezették az apátságok címeit és előjáróit. Mindkét kézirat ugyanazon jelzet alatt található: PFL Acta Antiquiora 58. 65. *Tituli et nomina reverendissimorum dominorum abbatum et priorum, confoederatorumque monasteriorum in Germania existentium, recenter ex rotulis combinata. Anno 1733, Tituli et nomina reverendissimorum dominorum abbatum et priorum confoederatorumque monasteriorum in Germania existentium descripta Anno 1742.* Utóbbi szintén Keller Bálint tollából származik.

²⁹ Lashofer 1999:545.

³⁰ Annak ellenére nem találjuk az itt felsorolt szövetséges apátságok között St. Lambrechtet, hogy 1662. január 29-én Magger Placid főapát, Győri László perjel és a Szent Márton apátság konventje szeretetlevelet küldött a stájerországi monostorba. Ebben megfogadták, hogy a testvérpapátság élő és meghalt tagjait részesíteni fogják imádságaikban, a St. Lambrechtből érkező szerzeteseket szeretettel és mint saját házukhoz tartozó testvéreket fogadják, továbbá megígérték, hogy ha hírül veszik egy ottani szerzetes halálát, a szokásoknak megfelelően imádkoznak és miséznek érte. Stiftsarchiv St. Lambrecht, Urkundenreihe III. 500. A szeretetlevél és a St. Lambrechttel fennálló testvériség korábban nem volt ismert a rendtörténeti irodalomban.

³¹ PFL Acta Antiquiora 58. 165. 11. Idézi Németh 1907:639.

³² Stiftsarchiv Schotten. A jelzet nélküli rotuláskötetben Pfund Zoerard április 22-én írt gyászjelentésének *postscriptum*ában.



7. kép. A szövetséges apátságok felsorolása az Antiquarium Monasticumban (Pannonhalmi Főapátsági Levéltár)

gyakorlathoz: a halottakért egy énekes *requiemet*, ezen felül minden szerzetespap egy csendes misét mutatott be. A növendékek közösen egy *nocturnumot* imádkoztak a halotti officiumból, a laikusok egy olvasót mondtak. Kivétel is akadt: Göttweigben és Altenburgban csak egy énekes gyászmisét mondtak, Gleinkben énekes *requiemet* és két csendes misét, a Szent Emmemban csak két, Salzburgban három csendes misét.³³

A rotulaküldés szokásának legfőbb célja az volt, hogy minden meghalt rendtársért évről évre imádkozzanak halálának napján, ezzel gondoskodjanak lelki üdvösségéről. A mortirologium folyamatos vezetése mellett az 1731–1736 közötti időszakból fennmaradt perjelnapló számos bejegyzése igazolja, hogy az elhunytakért valóban elvégezték a liturgikus cselekményeket és imádságokat. Az 1735. március 27-én meghalt kiváló melki történetíró és könyv-

³³ PFL Acta Antiquiora 58. 165. 11. Németh 1907:639.

táros, Bernhard Pez rotulája mintegy három hét alatt érhetett Szent Márton hegyére, ugyanis csak április 20-án mondta el érte az énekes gyászmisét Maracskó Anzelm, a konvent szerzetespapjai pedig mindannyian elvégezték a csendes misét melki rendtársuk lelki üdvéért.³⁴

A gyászjelentések mélyebb elemzésére itt nem vállalkozhatom. Egyrészt eddig mindössze félszáz rotula vált ismertté előttem, másrészt az előkerült dokumentumok teljes feldolgozása még nem történt meg. Néhány összefoglaló megállapítás azonban már megfogalmazható. A kezdeti évtizedek Pannonhalmán papírra vetett kéziratos rotuláit az 1690-es években kezdték felváltani a nyomtatott halotti jelentések.³⁵ Ekkor és az 1700-as évek elején váltakoznak a kéziratos és a nyomtatott rotulák. Az 1710-es évekből eddig csak kéziratos gyászjelentést találtam, Sajghó Benedek főapátságának idején ellenben – a jelek szerint – a nyomtatványok kiszorították a kézzel másolt nekrológokat.³⁶ A rotulák forrásértékének vizsgálata a jövő feladata, az mindenestre biztosnak látszik, hogy a forráscsoport teljességre törekvő felgyűjtése nagyban hozzájárulhat egy kora újkori bencés névtár összeállításához. Az életrajzi adatok mellett azonban számos olyan érdekes adalékot őriztek meg, amelyek nem férnek bele egy száraz névtárba, ugyanakkor gazdagítják tudásunkat a kora újkori bencés mindennapok megismerésében. Itt csupán egyetlen rotulát említek, nevezetesen az 1692. március 1-jére datált gyászjelentést.³⁷ Ebben Simoncsics Gellért főapát, Kiss Henrik, Krisán László, Schepfel Rupert, Szentköröszi Mór, Pozsgay Elek és Dulics Konsztantin halálhírét tudatták más konventekkel. A hét szerzetes 1687. november 16. és 1691. október 7. között hunyt el, tehát az előző évek haláleseteit összegyűjtve fogalmazták meg rotulánkat.³⁸ Henrik, László, Rupert és Mór

³⁴ PFL Acta Antiquiora 58. 161. 235. (Halála március 28-ra van bejegyezve a Mortyrologiumban.) Néhány további adat meghalt *confoederatusok*ért végzett misékről, halotti zsolozsmákról: 5. (1731. december 31.), 16. (1732. február 1.), 22. (1732. február 18.), 34. (április 5.), 131. (1734. március 16., név szerint említve a göttweigi Damianus atyát), 270. (1735. szeptember 13., név szerint említve a kremsmünsteri Franciscus szerzetest), 307. (1736. február 21.)

³⁵ A német és osztrák apátságokban hamarabb váltak általánossá a nyomtatott jelentések. Hirtner 2014:109, 164.

³⁶ Apátságának időszakából (1722–1768) eddig mindössze két kéziratos rotulát találtam, Horváth Antalét 1724-ből és Márkus Mariánét 1740-ből. Előbbi: Stiftsarchiv Göttweig, *Rotulae VI.*, J/III/5. 4.; utóbbi Bécsben: Stiftsarchiv Schotten. *Rotularum M. N.*

³⁷ PFL Acta Antiquiora 58. 181.

³⁸ A rotulában egyik szerzetessel kapcsolatban sem tüntetik fel a halál pontos napját, de kéziratos szerzetesi névtárainkból, illetve a rendtörténet negyedik kötetéből – Molnár 1906 – ismerjük elhalálozásuk pontos időpontját. Valószínűleg a magyarul nem jól tudó nyomdász vagy a német anyanyelvű, stájer származású rotulaösszeállító, Grabmann Edmund hibázott a magyar nevek írásánál: Korisa László, Sentköröszi Mór és Solgai Elek szerepel a jelentésben. Edmund atya a St. Lambrechtből a főapáti székbe hívott magyar szerzetessel, Rumer Mártonnal érkeztetett Szent Márton hegyére: Molnár 1906:681.

atyák a pasztorációban dolgoztak, 17 faluból Varsányba összeterelt híveiket szemük láttára koncolták fel a törökök. Pozsgay Elek lelkipásztori és jószág-kormányzói feladatokban tevékenykedett. Éppen beteglátogatóból tért haza, amikor martalócok törtek rá. Bár voltak fegyveres kísérői (mert – a rotula megfogalmazása szerint – az atyák abban az időben a falakon kívül nem érezték magukat biztonságban), közülük hárman kereket oldottak, a negyediket elfogták. Elek atya leesett lováról, majd a sötétben egy tölgyfa alatt keresett menedéket, de rátaláltak és kirabolták. Kísérőjét szeme láttára vágták le. Az áldoztatáshoz használt edényeket meggyalázták: az elvesztett paténán a betyárok egyike falatozni kezdett. Az esettől megháborodott szerzetes visszatért a monostorba, s magába zárkózottan élt, többé már nem misézett. Dulics Konstantin laikus testvéréről korábban csak azt tudtuk, hogy szakácsként szolgálta konventjét.³⁹ A hatalmas termetű és rengeteget dolgozó szerzetes ezen kívül nagyszerű kertész volt, aki a kora tavaszi munkáktól az öntözésen át a betakarításig kísérte a gyümölcsök fejlődését. Nem nagy, ám igen változatos vacsorákat varázsolt a refektóriumba, többféle dinnyét, zöldséget, szőlőt és a kert más finomságait tette az asztalra. Mint pék szintén kiváló volt, ízletes kenyeret süített, amely a gyenge gyomrokat sem feküdte meg. Amikor csak lehetett, testvéreit játékos tréfákkal vidította fel. A háború hírére eltávozott monostorából, majd mikor elfogták, Thököly oldalára állt. Később visszatért Szent Márton hegyére, ahol a közösség nagy örömmel fogadta. A pékségben újult erővel folytatta a munkát, mígnem virágvasárnap a turifer szolgáltatát végezve a főoltár előtt összeesett, majd a következő napon meghalt.

A rotulák szinte minden esetben közlik, nemritkán viszonylag hosszan, milyen betegségben távozott el a gyászolt testvér. Ezen információk összegyűjtése szintén értékes következtetésekre vezethet. A rotulák tehát fontos orvostörténeti forrásoknak tekinthetők. A betegségekről szerzett információkon túl megtudhatjuk, a szerzetesek miként vélekedtek a halálról, miként viszonyultak a túlvilághoz, a haldokló hogyan készült fel a végső órára, és hogyan segítették szenvedését és búcsúját szerzetestársai. Mindezt a rotulákban található, elmúlásról szóló elmélkedések és a halálesetek leírásai teszik lehetővé. A haldoklók és a még életben maradók a halál pillanatát az élet részének, az élet kitüntetett pillanatának tekintették, hiszen ez az üdvözülés pillanata volt. A rotulákat az elhunyt szerzetes életben maradt társai fogalmazták meg. Azonban fennmaradt egy olyan gyászjelentésünk is, amelyet egy bencés, Lancsics Bonifác saját halálára fogalmazott – „ha az előljárók tetszését elnyeri.”⁴⁰ Később vagy nem tetszett előljáróinak, vagy nem

³⁹ Molnár 1906:681.

⁴⁰ Lancsics Bonifác, *Miscellaneae I.* Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kézirattára (PFKK) BK.+ 13/1. 171–173. Címe: *Rotula patris Bonifacii pro se in vita adhuc facta si superioribus placebit.*

tudták, hogy megírta saját rotuláját, ugyanis egy másik szöveget küldtek a szövetséges apátságokba.⁴¹ A szerzetes bátran szembe néz halálával, mint írja, örömmel hal meg az Úrban. Visszatekintve életére megállapítja, hogy életalakítása nem volt tökéletes, ezért megismétli szerzetesi fogadalmát. Hisz Isten irgalmában, ezért hiszi, hogy meglátja az Istent. Inti élve maradt rendtársait, hogy életmódjuk legyen szerzeteshez méltó. Lancsics Bonifác a rotulák alapvető mondanivalóját fogalmazta meg. A gyászjelentések imádságok voltak, egyúttal az élve maradt rendtársaknak szóló figyelmeztetések: úgy éljenek, hogy a halált minden nap szemük előtt tartsák.

A XIX. század elején újjászerveződő magyarországi bencés rend már nem imádkozott az elhunyt külföldi szerzetesek lelki üdvéért. Ezt az 1814-ben kezdett és 1890-ig vezetett *Mortirologium* mutatja,⁴² amelybe már nem kerültek bele a német nyelvterület apátságainak meghalt szerzetesei.⁴³ Ugyanígy a mai gyakorlatban csak a Magyar Bencés Kongregáció meghaltjaiért imádkoznak a mindennapi vacsora előtt.⁴⁴ Ez azonban nem jelenti a történelmi kapcsolatok megszakadást, illetve a gyászjelentések elmaradását, a határokon átívelő rendszeres kommunikáció részeként továbbra is küldték és küldik egymásnak jelentéseiket a szerzetesközösségek.⁴⁵

⁴¹ Stiftsarchiv Schotten. Rotularum M. N. 1737. május 4. (a halálest: április 25.).

⁴² *Necrologium – Mortirologium Confratrum Achi Coenobii Sancti Martini de Sacro Monte Pannoniae Ordinis S. Patris Benedicti Abbatis ab anno Christi 1646. Conscriptum diebus mensis augusti 1814 in. S. Martino*, PFKK BK 2034/6.

⁴³ Ellenben a XVII. század derekáig visszamenőleg bemásolták a magyar halottak neveit.

⁴⁴ *Necrologium Congregationis Hungaricae OSB*. 2002 Karácsonyán. (A pannonhalmi főmönostor refektóriumának olvasópultján.) A 2002-ben nyomtatott kéziratba golyóstollal írják az újabb haláleseteket.

⁴⁵ Szép példa erre az az „epistula rotularis”, amely a háborús idők viszontagságai miatt csak 1947-ben tájékoztatta a bencés közösségeket az 1941–1947 között meghalt kremsmünsteri szerzetesekről. PFL, Főapáti Hivatal iktatott iratai 935/1947.

Keresztény és zsidó vitája Turfánból

A Turfán-oázis a Takla-Makán sivatagban, a hazánknál háromszor nagyobb kiterjedésű, északkeletről a Tien-San, délkeletről a Pamír, délről a Kunlun hegység által határolt Tarim-medencének az északi részén, az régi selyemút mentén terül el. Az al-Khwárizmí térképén *Simistān* néven (a szogd Čināngkāth fordítása) említett Kočo (kínaiul Kao-csang) mellett, a mai Urumcsi városától 180 km-re délkeletre fekvő Idiqut-sahri helyén terül el az a rommező, ahol egy bűnügy földérítése során európaiak véletlenül régi írásokat találtak.

Ezt követően a német császár patronálásával 1902 és 1914 között négy expedíció járt a területen, A. Grünwedel és A. Le Coq vezetésével, akik számos művészeti emléken kívül 20 különböző nyelven írt, 40 000 kéziratot és kéziratföredéket hoztak Berlinbe. Van olyan nyelv (a tokhár), amely ma már ismeretlen lenne, ha emlékei nem kerültek volna elő a Turfán-oázisból. A különböző nyelveken írott dokumentumok elsősorban, de nem kizárólag, manicheus közösségektől származnak, így nemcsak nyelvi, hanem vallástörténeti szempontból is jelentősek, mégpedig annak ellenére, hogy egyetlen ép kézirat sem került elő, hanem csupa töredék. A Turfán-oázis és az ásátás helyének leírását magyarul Stein Aurél könyvében olvashatjuk.¹

A turfáni német ásátások következtében szír nyelvű töredékek is eljutottak Berlinbe, ahol ma a Turfán Gyűjteményben őrzik őket.² A kéziratok egykoron a Turfán-oázisban élő keresztény szír közösség tagjainak a tulajdonában voltak, így néhány világi érdeklődésre számot tartó szövegen kívül alapjában véve szertartáskönyvek, imakönyvek és zsoltártöredékek kerültek elő a sivatagi homok alól.

A következőkben az eredetileg No. 1682 (T II B 50), ma SyrHT 94 jelű, egy nagyobb könyvből megmaradt egyetlen lapra írt, négyoldalnyi szöveget fogom ismertetni. Az írástükör 7,7×16,3 cm, a sortávolság 0,4–0,5 cm,

¹ Stein Aurél (1936), *Ősi ösvényeken Ázsiában*, Budapest, Franklin Társulat. 183–187.

² Depositum der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Orientabteilung SyrHT. 19 és 94.

a sortávolságtól függően oldalanként 24–25 sor található. A papír hagyományos keleti papír, a másoló keleti fekete tintát használt, de „a keresztény mondta”, illetve „a zsidó mondta” bekezdéseket piros tintával írta. A kézirat természetesen nem található se könyvcím, se dátum, mivel mind a mű kezdete, mind pedig a vége hiányzik, de az írás duktusa alapján a keletkezés idejét a VII–VIII. század tájára tehetjük.

A szöveg szíriül a következő:

1. ארמלל נטויה אכלל אטוטר רכאל יחז יעל אר
2. אל נגל אל נגל יכו נטוטר *אטוטר יעל נגל
3. אנטוטר נטוטר: יכו אטוטר * אטוטר ארמלל אכלל
4. נטוטר * אטוטר אכלל יכו נגל יעל אכלל אל
5. יעל אל אטוטר יכו אל נגל אטוטר: יכו
6. אכלל ארמלל אכלל אכלל יחז יעל אכלל
7. [] אכלל אטוטר * אכלל אכלל אכלל
8. [] אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל
9. אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל
10. אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל
11. אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל
12. [] אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל
13. [] אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל
14. אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל

15. אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל
16. אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל
17. אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל

18. אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל
19. אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל אכלל

Fordítás:³

1. vagy öröktől fogva léteznek. Ez ugyanis Isten igéjeként és
2. lelkeként jelent meg. *A zsidó mondta:* Nemde egy,
3. és nem három Isten létezik? *A keresztény mondta:* Így van,
4. nincs három Isten, sokkal inkább egy létezik. *A zsidó*
5. *monda:* Hogyan van – mutasd meg, ne hagyd abba
6. semmiképp sem eddigi magyarázataid után –, hogy Isten,
7. s egyszersmind testi létező, mint mi vagyunk? *A keresztény mondta:*
8. Még akkor is, ha Istenben örökké van Ige (*logos*) és lélek [...],
9. amint azt korábban mondtam, azt tanúsítottam korábban, hogy Ő
10. egyetlen Isten, Ő tehát Ige és Lélek
11. és egyetlen Isten. Így beláthatod, hogy az Istenednek
12. örökké élőnek és értelmesnek (*logikos*) kell lennie. Szükségszerűen van benne []
13. értelem (*logos, verbum*) és lélek. Minden élőnek [van] ugyanis lelke,
14. és minden értelmes lény birtokában van a szónak és az értelemnek (*vagyis van logos-a*). Ahogyan
15. sok tanítómester közületek és közülünk világosan hitte és vallotta
16. mindenki előtt, hogy Isten nem élő és nem bölcs (*logikos*);
17. nem bölcs, mint az emberek, akikben nincs értelem (*logos*), és attól meg vannak fosztva;
18. és nem élő, mint az, akinek nincs lelke és attól meg van fosztva. *A zsidó*
19. *monda:* Nehéz mindkettőt vallani és elfogadni,

³ A fordításban [...] zárójelbe tettem a szövegben előforduló hiányokat, illetve azok föltételezhető kiegészítéseit. A (...) zárójelben lévő részekben a szír terminusok görög és latin megfelelőit közlöm. Bár igyekeztem a magyar kifejezést használni, a *hypostasis*-t jelentő szír szó esetében – jobb híján – meghagytam a görög fogalmat, míg a görög *usia*-nak megfelelő esetén a latin *substantia* szót használok.

3. oldal

1. מן הנהגות המצוינות במשנה.
2. מן הנהגות המצוינות במשנה: לחלוק את המעשר לכהנים וללויים.
3. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
4. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
5. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
6. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
7. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
8. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
9. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
10. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
11. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
12. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
13. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
14. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
15. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
16. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
17. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
18. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
19. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
20. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
21. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
22. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
23. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.
24. מן הנהגות המצוינות במשנה: לא לזנות.

3. oldal

1. Ő örökké egy Igéjével (*logosával*) és lelkével. Erről tanúskodik
2. Dávid, aki ezt mondta: Uram, örökkön örökké
3. áll a Te igéd.⁴ Erről tanúskodik Izajás, amikor magasztalt:
4. elszárad a fű, elhervad a virág, de Istenünk szava
5. megmarad örökre,⁵ mégpedig úgy, mint ami saját hypostasisában létezik,
6. és nem csak parancsolataiban. Dávid mondta: ahová
7. elküldte Igéjét, meggyógyította őket, és megszabadította őket
8. bilincseiktől.⁶ Akinek nincs önálló léte és hypostasisa,
9. azt hogyan lehet bárhová is elküldeni? Isten Igéjét
10. dicsérem, mint a többi próféta. Elkeseredést és haragot
11. tulajdonítottak az Ő szent lelkének. Hogyan lehetne dicsérni azt, akinek
12. nincs hypostasisa, hogyan keseredik el vagy
13. bosszankodik, aki nem létezik? Dániel mondta:
14. a Szent Lélek erejéből ünnepelt a köztetek
15. lakó lélek. Milyen ereje,
16. milyen maradandósága lesz annak, akinek nincs léte,
17. akinek nincs szubsztanciája? Urunknak tehát nincs kezdete,
18. és nincs vége, miként az Igéjének sincs, együtt az Isten Lelkével.
19. Ha Isten nem létező és nem örökkévaló,⁷
20. akkor ugyanilyen lesz az Igéje. Ha Isten lelkének
21. nincs önálló léte, és ha nem örökkévaló,
22. figyelj a Szentírásra és a helyes gondolkodásra [.....]
23. Egyik hypostasisa három [.....]
24. *A zsidó mondta:* [.....]

⁴ Ps 118, 89.

⁵ Iz 40, 8.

⁶ Ps 107 (106), 20.

⁷ Ezen a részen a szöveg romlottnak tűnik.

4. oldal

1. $\int_0^1 x^2 dx = \frac{1}{3}$ igaz-e?
2. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
3. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
4. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
5. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
6. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
7. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
8. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
9. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
10. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
11. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
12. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
13. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
14. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
15. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
16. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
17. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
18. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
19. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
20. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
21. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
22. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
23. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
24. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?
25. $\int_0^1 x dx = \frac{1}{2}$ igaz-e?

4. oldal

1. aki egyetlen Istent tanít, három személlyel. *A keresztény mondta:*
2. Hallottam Mózes és Dávid prófétáknak néhány szavát,
3. amelyekkel Istenről, az Igéjéről és a Lelkéről azt tanították, amit
4. korábban mondtunk. Hallgass ide, és tarts nyitva a füledet
5. a következőkre: mit tanít ez: csináljunk embert
6. képünkre és hasonlóságunkra,⁸ ahogyan Isten mondta. Nem Istentől
7. lenne, nem az örökkévaló létezőhöz tartozna a képünk
8. és a hasonlóságunk, mégpedig az Igéjéhez és a Lelkéhez? Mi lenne
9. Isten nem külső képe és hasonlatossága,
10. ha nem a belső és teremtetlen Igéje és Lelke?
11. Az angyalok rajta kívül vannak és teremtettek. Isten külső képe
12. és hasonlatossága nem lehetnek, mert nem azonos a substantiájuk,
13. és nem is hasonló Istenéhez a substantiájuk. Így tehát Igéjéhez és Lelkéhez
14. lehet kötni Isten képét és hasonlatosságát.
15. Ha nem Igéjéről és Lelkéről, egyszersmind a természetéről és
16. a hypostasisáról mondta volna – többes számban – a következőket:
17. „alkossunk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra”, akkor egyes számban
18. mondta volna: „embert alkotok az *én* képemre és hasonlatosságomra.”
19. Ugyanígy azon a napon, amikor Isten megteremtette Ádámot
20. Isten képére, azt a másikat, az ehhez hasonlót is megteremtette volna
21. azaz Isten Igéjét is megteremtette Isten, mint
22. [.....] az Ige ennek a képére, és
23. [.....] ... teremtmény. És hívja Isten előtt
24. [.....] Úrnak, Istennek nevezik. A fiút

⁸ Ter 1,26.

A kézirat tartalmát tekintve tehát vitairat. Hasonló, vallások közötti párbeszédet imitáló vitairatok eleinte görögül és latinul, később, mint ez a kézirat is bizonyítja, szírül, majd végül arabul is íródtak. Jehuda Hallévi híres könyvét, a *Kuzárit* is ehhez a műfajhoz sorolhatjuk.⁹

Ez a műfaj időben nagyjából ezer évig, földrajzilag Bagdadtól Andalusiaig, Rómától és Athéntól Észak-Afrikaig virágzott, azaz különböző helyeken és időkben, különböző nyelveken művelték. Ebből következőleg külső megjelenésükben ugyan hasonlítanak egymásra, de tartalmukban, mivel mindig saját koruk aktuális kérdéseire reflektálnak, sokban különböznek. Egy évezred alatt ugyanis a vallás néhány vitás kérdése elvesztette relevanciáját, viszont más kérdések aktuálissá váltak.

A hitvitákat tartalmazó művek egyik legkorábbi példája Tertullianus (†220 után) *Adversus Iudaeos* című műve, amelyet a szerző a második század vége felé írt, és amely egy keresztény és egy zsidó párbeszédét tartalmazza.¹⁰ A felek beszélnek a törvényekről: elképzelhető-e, hogy Isten, a mi közös atyánk, csak egy népnek adjon törvényeket?¹¹ Eztán áttérnek a részletkérdésekre, mint például a *circumcisio*, az áldozat, a pihenőnap, stb. Eztán megvitatják, lehetséges-e, hogy Jézus szenvedett és meghalt. A keresztény elsősorban ószövetségi helyekkel igyekszik bizonyítani igazát, valamint azt, hogy a Mesiás már megszületett.

Könyvével Tertullianus nem a zsidókhoz, hanem saját keresztény közösségéhez fordul, mivel nekik akarja bebizonyítani, hogy a mózesi törvények Krisztus eljövetelével érvényüket veszítették. Mindez azonban nem zárja ki, hanem inkább valószínűsíti, hogy a könyvben tárgyalt problémák a keresztény és zsidó hívek közt valóban folyó viták mindennapi témái lehettek.

Johannes Chrysostomos (†407) két századdal később két művet is szentelt a keresztény–zsidó teológiai vitának. Az első egy rövidebb írás Jézus isteni voltáról,¹² a második ezzel szemben inkább egy összeállítás azonos témájú prédikációk egy sorozatából.

Tulajdonképpen az első írás is egy sorozatba illeszthető, nevezetesen a különféle vallási közösségek ellen írt vitairatokéba, és amelyekkel Johannes

⁹ Jehuda Hallévi (2004), *Kuzári, Érvék és bizonyítékok könyve a megvetett vallás védelmében*, ford. és utószó Maróth Miklós, Piliscsaba (Avicenna KKKI).

¹⁰ Tertullianus (1954), *Adversus Iudaeos*, in *Quinti Septimi Florentis Tertulliani Opera*, Pars II, Opera Monastica, Corpus Christianorum, series Latina, ed. Aem. Kroymann, Turnholt, Brepols. 1339–1396.

¹¹ A. a. O. p. 1341, *Igitur gradum conferamus, et summam questionis ipsius certis lineis terminemus. Cur enim Deus, universitatis conditor, mundi totius gubernator, hominis plasmator, universarum gentium sator, legem per Moysen uni populo dedisse credatur et non omnibus gentibus attribuisse dicatur?*

¹² Johannes Chrysostomos (1991) *Adversus Iudaeos et gentiles demonstratio, quod Christus sit Deus, ex iis, quae multis in locis de illo dicta sunt apud prophetas*, in S. P. N. Joannis Chrysostomi, *Opera omnia quae exstant*, Patrologia Graeca, tom. 48, ed. J.-P. Migne, Turnholt, Brepols. 813–838.

azt akarta kimutatni, hogy Jézus Krisztus az igazi Isten. A második írás azon keresztények ellen irányul, akik a zsidó szokásokat utánozták, részt vettek a zsidó böjtben, és így tovább. Mindezzel a zsidó és keresztény vallás közti kapcsolatoknak túlzott jelentőséget tulajdonító hívőket akarta szokásaiktól eltéríteni.

A most említett tisztán elméleti példától eltér A Trypho nevű zsidó és Justinus mártír (†167) közt valóban lefolytatott vita nyomán keletkezett későbbi írásmű.¹³ További különbség az is, hogy az eddigiekben említett példák mind teológiai érdekű fejtegetéseket tartalmaznak, ezzel szemben ez utóbbi vita filozófiai irányultságú, még akkor is, ha éppen nem filozófiai, hanem teológiai fejtegetésekről van szó, mivel ezekben is filozófiai eszközökre támaszkodnak a bizonyítások. A beszélgető partnerek megvitatják a világ örökkévaló voltának kérdését, beszélnek a lélekről mint a mozgás forrásáról, az élet okáról, és így tovább. (Ezek a kérdések az aristotelési hagyományban is fontos szerepet játszottak.) Náluk is előkerül a Justinus szerint törvénynek nem, csak jelnek tekinthető *circumcisio* kérdése, és annak lehetetlensége a nők esetében. Márpedig a törvénynek mindig általános érvényűnek kell lenniük, azaz mindenegyes esetben követni kell azokat. Ha ez lehetetlen, akkor nem beszélhetünk törvényről. Mindezek során gyakran használja a *sémeion* szót, amely *jel*, illetve *jel-szillogizmust* jelentett mind a görög filozófiában, mind a rétorikus bizonyításokban.

Egy másik vitairatban a keresztény és zsidó beszélgető partnerek olyan teológiai kérdésekről vitatkoznak, mint a képek tisztelete. Ilyen tartalmú viták különösen a negyedik századi krisztológiai viták idején voltak gyakoriak, eleinte leginkább Alexandriában, ahonnan aztán távolabbi vidékekre is eljutottak. Hasonló vitatéma volt Krisztus megtestesülésének ideje, a sertéshús fogyasztásának tilalma stb.¹⁴ A teológiai tartalmú szöveg egy monofizitizmus elleni dialógusban jelenik meg, azaz jól beleillik a korszak leglényegesebb vitatémájába. Ez a mű is, mint az összes előző, inkább a keresztény közönségnek szólt, azt akarta helyes hitében megerősíteni.

Ha a később, arabul írt hasonló műveket vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy ismét módosult a viták témaköre, mégpedig úgy, hogy akár a zsidókkal, akár a muzulmánokkal folytatott vitákban ugyanazok a keresztény teológiával kapcsolatos kérdések merültek föl, amelyek abban az időben a keresztény felekezetek közti legfontosabb vitatémáknak számítottak. Már korábban bebizonyították ugyanis, hogy ezek a viták a valóságban nem

¹³ Edlmann, J., (introd.) (1945), *Marcus Aurelius and his Time*, USA, Walter J. Black. 248–258: Dialogue of Justin, the philosopher and martyr, with Trypho, a Jew.

¹⁴ N. Bonwetsch (1909), Ein antimonophysitischer Dialog, in *Nachrichten der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil.-hist. Klasse. 151–154.

a másik felekezet tételeinek cáfolását, hanem a saját felekezet tanainak igazolását tűzték ki célul, és éppen ezért mindegyik alapjában véve a saját közösség hitének az erősítésére készült. Ebből következőleg ezek a művek fikatív beszélgetéseket tartalmaznak, a bennük található érvek és ellenérvek sora nem tekinthető valamely valóságban lefolyt vita utólagos írásbeli rekonstrukciójának, hanem sokkal inkább a saját teológiai rendszer kifejtésének és igazolásának.¹⁵

Ilyen, a keresztény felekezetek között (is) sokat vitatott témák voltak a következők: Isten léte, az igaz vallás, a Szentháromság természete, Krisztus megtestesülése, a kereszt és Krisztus kereszthalála, stb. A Szentháromsággal kapcsolatban gyakran tárgyalt téma a három személy kapcsolata, különös tekintettel az Ige és a Lélek szerepére, ahogyan ezt ebben a szír nyelvű töredékben is láthatjuk. A három *hypostasis* természetének vizsgálata a vallások közötti viták formáját választó teológiai művek központi témája lett a nesztoriánus és monofizita egyházak kiválása után (431 és 451) egyrészt a keresztény felekezetek, másrészt a keresztények és a szigorú egyistenhitet hirdető muzulmánok között.

Ha mindezek után közelebb akarunk kerülni a szír töredék meghatározásához, akkor föl kell figyelnünk az első oldal 10–14. soraiban mondottakra.¹⁶ Ezek a gondolatok hasonló megfogalmazásban szerepelnek az arabul író nesztoriánus teológus, ‘Ammār al-Bašrī (†840) művében is. A szerző kifejti, hogy az Isten élő a Szentlélek, és bölcs az Ige (*logos*) által. Utóbb hozzáteszi: ha nem lenne a Szentlélek, akkor Isten nem lenne élő, ha pedig nem élő, akkor halott. Ez pedig lehetetlen. Föltétlenül el kell tehát fogadnunk a Szentháromságban a Szentlélek létét, és hasonló megfontolásból az Ige létét is. Márpedig az Ige maga Krisztus.¹⁷ A most említett egyezésen kívül föltűnő az is, hogy e nézet támogatására mind az arab, mind pedig a most idézett szír szöveg ugyanazokra a Zsoltárok Könyvéből, illetve Izajás könyvéből idézett helyekre hivatkozik bizonyítékként.

Ha figyelembe vesszük, hogy a szír kézirat az írás duktusa alapján nagyjából a VII–VIII. század idejére keltezhető, akkor azt kell mondanunk, hogy a most vizsgált szír és az arab szöveg keletkezésének ideje közel esik egymáshoz. A Turfán-oázis és ‘Ammār al-Bašrī tevékenységi területe ugyan távol

¹⁵ Ez manapság közhely az ún. „bagdadi disputa” irodalmában.

¹⁶ „Ő tehát Ige és Lélek és egyetlen Isten. Így beláthatod, hogy az Istenednek örökké élőknek és értelmesnek (*logikos*) kell lennie. Szükségszerűen van benne [] értelem (*logos, verbum*) és lélek. Minden élőnek [van] ugyanis lelke, és minden értelmes lény birtokában van a szónak és az értelemnek (*vagyis van logos-a*).”

¹⁷ ‘Ammār al-Bašrī (1977), *Apoligie et Controverses*, Beyrouth (Dar el-Mshreq). 46–56, különösképpen 46–62; ‘Ammār al-Bašrī (2015), *Das Buch des Beweises*, Übersetzung und Abhandlung von M. Maróth, Piliscsaba (Avicenna KKKI). 37–56.

fekszik egymástól, de a turfáni kéziratállomány ismeretében föl kell tennünk, hogy a mű nem Turfánban, hanem még odahaza keletkezett, és a kivándorlók a mai Irak területéről hozhatták magukkal. Ha figyelembe vesszük, hogy a töredék a nesztorianus teológusok tanítását tükrözi, és a nesztorianus szír teológiai irodalomnak a terméke, akkor láthatjuk, hogy ugyanabból a forrásból táplálkozik, amelyből ‘Ammār al-Bašrī is merített.

A szír irodalom történetéből ismerünk néhány művet, amely hasonló vitát ír le dialógus formájában. A monofizita irodalomban legismertebb darabja ennek a műfajnak a tellai Johannes bar Kûrsôs (†538),¹⁸ nesztorianus oldalon pedig a merwi Theodoros (†550) művei.¹⁹ Sajnos, kiadások hiányában jelen pillanatban eldönthetetlen, hogy a fönti töredék ez utóbbi könyvéből származik-e, avagy máshonnan. Annyi bizonyosnak látszik, hogy ‘Ammār al-Bašrī híres és jelentős műve egy régebbi, szírül írt teológiai irodalomra nyúlik vissza, amelynek egy eddig ismeretlen darabja most itt fekszik előttünk. Ennek az irodalomnak a jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy annak idején Kyrillos, Alexandria püspöke, nemcsak Nestoriosnak a zsinatra való megérkezése előtt elítéltette Nestorios tanait, hanem az ítélet nyomán megsemmisítette összes műveit, így Nestorios tanait eleddig csak Kyrillos ellenséges érzelmektől hajtottan készül írásaiból ismerhette a világ. A szír és az arab szövegek lehetővé teszik a régi vitakérdés tisztázását, sőt Nestorios rehabilitálását is.²⁰

¹⁸ A. Baumstark (1922), *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn. 174.

¹⁹ A. Baumstark 1922:122.; F. Altheim (1975), *Geschichte der Hunnen*, vol. III., Berlin – New York (W. de Gruyter). 103.

²⁰ M. Maróth (2016), La philosophie comme moyen d’interprétation de l’Écriture (Nestorios était-il nestorien?), in *Esprit critique et textes sacrés*, ed. M-Th. Urvoy, Versailles (Éditions de Paris). (Studia arabica XXVI.) 55–78.

BABUS ANTAL

Nyugati kéziratok hagyatékai
a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár
és Információs Központ
Kézirattár és Régi Könyvek gyűjteményében

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára¹ több mint százötven éves Kézirattára működésének egyik alapelve, hogy igyekszik távol tartani magát politikai táboroktól, korszavendélyektől. A Kézirattár feladata a kéziratok megőrzése, s nem minősítése, értékelése, ne adj isten, változó politikai, ideológiai szempontok szerinti megrostálása. A Kézirattárban békésen megfér egymás mellett – szó szerint az egymás melletti polcokon – a jobboldali radikális Szabó Dezsőnek, *Az elsodort falu* írójának, és Balázs Bélának, egykori moszkovita íróknak, költőknak, filmesztétának a hagyatéka. Ezt az alapelvet, hála a Kézirattár hajdani osztályvezetői erőfeszítésének, 1945 után, a totális politikai rendszerben is igyekeztünk érvényesíteni. Természetesen, arra nem volt lehetőség, hogy a legsötétebb 1950-es években nyugati hagyatékot fogadjunk be és dolgozzunk fel, de az 1956-os kéziratok vagy kéziratnak minősülő nyomtatványokat és egyéb szamizdat kiadványokat – konspirációs fogásokat sem mellőzve – gyűjtötte és megőrizte a Kézirattár, s amint a történelmi körülmények lehetővé tették, ezt a gyűjteményt is a nyilvánosság, az olvasók elé tárta. Azt nem lehetett kivédeni, hogy a Kézirattár kiadványainak sorozatában ne a Balázs Béla-kötet legyen az első, Zalka Mátée pedig a második, de a harmadik kötetet már Csokonai Vitéz Mihály, Vörösmarty Mihály és Ady Endre kapta. Amint enyhült az ideológiai szorítás és ellenőrzés, a Kézirattár azonnal nyitott Nyugat felé is, és számos Nyugatra szakadt hazánkfia hagyatékát fogadta be és dolgozta fel. Dolgozatomban ezekről fogok vázlatos képet festeni.

The Poetry of Hungary

Szomorú tény, hogy a szomszéd országokkal ellentétben, mi magyarok sohasem tudtuk megmutatni értékeinket, a mai napig tévhitük, hazugságok, rágalomok keringenek rólunk szerte a nagyvilágban. Ma ezt úgy szokás megfogalmazni, hogy a kommunikációs csatát rendre elveszítettük, sőt elveszítjük.

¹ A könyvtár hivatalos elnevezése Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. Tanulmányomban az MTA KIK rövidítéssel hivatkozom rá.

Világraszóló kulturális teljesítményeinknek csak töredékét ismerik külföldön, s rossz propagandánkon kívül ennek főként nyelvi elszigeteltségünk az oka. Értelemszerűen azok az alkotók, akik egyetemesen hozzáférhető nyelven, a zene vagy a képzőművészet nyelvén alkotnak, kedvezőbb helyzetben vannak, de itt is sok még a teendőnk. Bartókot és Kodályt világszerte ismerik, de Csontváry Kosztka Tivadar és Makovecz Imre – jöllehet a festészet és az építészet nyelve is nemzetközi – nincsenek az őket megillető helyen.

Az irodalom területén nem ilyen rózsás a helyzet. Nemcsak „elfogult” hazai, hanem nyelvünket, kultúránkat kiválóan ismerő külföldi szakemberek körében is általánosan elfogadott vélemény, hogy rendkívül magas színvonalú irodalmunk legértékesebb része költészetünk. Balassi, Petőfi, Arany, Ady, Weöres Sándor – a sor folytatható – bármely nagy nép költőivel kiállja az összehasonlítást. Legtöbb esélyük költőinknek lenne hát, hogy meghódítsák a világirodalom csúcsait, ez az esély azonban csak elméleti lehetőség, mert természetéből következően a lírai mű „fordíthatatlan”. Robert Frost, a neves amerikai költő találó megfogalmazása szerint „A költészet az, ami fordítás közben elvész a versből.” (Poetry is what gets lost in translation). A kezünket azonban mégsem tehetjük fel, nem adhatjuk meg magunkat, versfordításokra szükség van, a magyar költők műveit le kell fordítani a nagy világnyelvekre. Az erre tett kísérletek közül meg kell említeni az 1952-es orosz nyelvű *Антология венгерской поэзии*-t, s az 1962-ben a Franciaországban, Gara László szerkesztésében megjelent *Anthologie de la poésie hongroise de XII. siècle a nos jours*-t.

A II. világháború után a legfontosabb kultúraközvetítő nyelv az angol lett, ezért égetően szükségessé vált, hogy a magyar költészetet kiváló költők tolmácsolásában minél teljesebben tárjuk az angol nyelvű világ elé. Nem véletlen, hogy a hatalmas szervezőmunkát és anyagi áldozatot kívánó vállalkozáshoz nem a szocialista anyaországban fogtak hozzá, hanem Nyugaton. Kabdebó Tamás² (Thomas Kabdebo), Írországból élő író, költő, műfordító, irodalomtörténész, könyvtáros, Szathmáry Lajos (1919–1996) író, újságíró, a chicagói híres étterem, a *Bakary* tulajdonosa és szakácsa, és az 1937-től Angliában élt író, Tábori Pál (Paul Tabori) (1908–1974) voltak a tagjai annak a triumvirátusnak, amelyik ezt a vállalkozást az 1960-as évek elejétől szervezte és összefogta. A munka hosszú évekig elhúzódott, lassan haladt, a három szervező között nézeteltérés támadt, és Szathmáry Lajos kivált a szerkesztők közül. Helyére Makkai Ádám (1935–), az USA-ban élő költő, nyelvész, műfordító lépett. Makkai új lendületet adott az antológiának, sok amerikai költőt is bevont a fordítómunkába. Az idővel több mint 1000 lapnyira hízott antológia kiadása tekintélyes összegbe került volna, amit a szerkesztőknek nem sikerült előteremteniük. A reménytelenség és a megőrzés

² Kabdebó Tamás (1934–2018) időközben elhunyt.

szándéka Kabdebó Tamást arra készítette, hogy az elkészült fordításokat, az antológia kiadására vonatkozó teljes levelezést és dokumentációt – terjedelmes mennyiséget – 1980-ban az MTA KIK Kézirattárának ajándékozza,³ amit 1993-ban kisebb hagyatékrészekkel még kiegészített.⁴ Aki a *The Poetry of Hungary* kiadástörténetét tanulmányozni szeretné, nem kerülheti meg az MTA KIK Kézirattár anyagát

Az i-re végül Makkai Ádám tette fel a pontot a rendszerváltozás után. 1996-ban 1210 oldalon az ő szerkesztésében látott napvilágot a nyolcszáz év magyar költészetét az *Ómagyar Mária-siralomtól a kortársakig bemutató In Quest of the Miracle Stag: The Poetry of Hungary* című antológia. 98 neves fordító 1210 oldalon 600 magyar verset szólaltat meg angolul. A verseket többek között olyan kiváló költők ültették át angolra, mint W. H. Auden, Watson Kirkconnel, Ted Hughes, Dermot Spence.

Menczer Béla, a Rend konzervatív ideológusa

Menczer Béla (1902–1983) társadalom- és történetfilozófus, nemzetközi újságíró, publicista nevét még ma is alig ismerik Magyarországon. Pedig amikor 1983-ban, az angliai Midhurstben meghalt, jól csengett a neve a nyugati katolikus, konzervatív értelmiségi körökben, s a legszínvonalasabb angol, francia, német, olasz, spanyol nyelvű konzervatív folyóiratoknak volt megbecsült munkatársa. A felsorolt nyelvek, amelyeken Menczer kiválóan beszélt és írt, nemcsak széleskörű műveltségéről tanúskodnak, hanem fordulatokban gazdag életétéről is. Menczer pályája tipikusan úgy indult, mint a XX. század eleji budapesti radikális, szabadelvű értelmiségi körökben szokásos volt: a Galilei-körhöz, a *Huszadik Század* folyóirathoz, Jászi Oszkár szellemi holdudvarához tartozott. (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Jászihoz rokoni szálak is fűzték.) 1919 után röplapok terjesztéséért 10 hónapig börtönben ült. Szabadulása után külföldre menekült, és rövid bécsi tartózkodást követően Párizsban telepedett le, s a Sorbonne-on fejezte be tanulmányait. 1929-ben „fölforgató” tevékenysége miatt kiutasították Párizsból, 1930–1933 között Berlinben élt. Hitler hatalomra jutása után újra Párizs következett, majd 1934-ben Londonba költözött. Itt érte a II. világháború kitörése, itt csatlakozott a de Gaulle által angol földről szervezett Szabad Franciaország mozgalomhoz, 1940-től pedig a *Général* hadseregében harcolt Észak-Afrikában. Maláriában megbetegedett, ezért a francia felszabadító mozgalom londoni sajtófőnökségére helyezték, ahol a német és a kelet-európai

³ Növedéknapló száma: 25/1980; 12/1980.

⁴ Növedéknapló száma: 41/1993.

részleget vezette. 1946-ban végleg Angliában telepedett le. Élete hátralevő részében az említett idegen nyelveken kiterjedt publicisztikai tevékenységet folytatott, de rendszeres szerzője volt az *Angliai Új Magyarának*, az angliai magyar emigráció lapjának is. Számos rangos spanyol- és franciaországi egyetem hívta meg előadónak.

Ha nem ismernénk a részleteit, ezt az életutat – 1919-es szerepvállalás, majd emigráció – akár szokványosnak is tekinthetnénk. Menczer azonban nagyon is eltér a sablontól: hátat fordított a szabadelvű-liberális elveknek, eltávolodott Jászi Oszkártól, s 1941-ben, a református környezetben felcseperedett Menczer katolizált. Úgy vélte, hogy a katolicizmus egyszerre biztosítja az individuális szabadságot – amelyért fiatalon oly vehemensen harcolt – és az egyetemességet (ha tetszik: internacionalizmust), amit a kommunista ideológia járatott le.

Tüzetesen tanulmányozta a baloldali-liberális korunkban reakciónak tartott, elavultnak kikiáltott szerzőket, és vált tisztelőjükké. Néhány nevet említek: Juan Donoso Cortés, Louis-Gabriel-Ambroise Bonald gróf, és – egy magyar embernek hajmeresztő módon – Metternich. A kancellárt azért becsülte, mert tőle tanulta meg, hogy egy politikai rendszer értékmérője nem a hangzatos szabadság, nem is a demokrácia foka, hanem a Rend, a biztonság.

Az MTA KIK Kézirattárát 1986-ban kereste meg Marjorie Menczer, Menczer Béla özvegye, s ajándékozta férje hagyatékát két részletben a gyűjteményünknek.⁵ A terjedelmét tekintve közepes méretű hagyaték gazdagon illusztrálja Menczer életútját, s gazdag levelezésében igaza ritkaságok is vannak, egyebek között Charles de Gaulle kézzel írott levele. Menczert hosszú évtizedeken át baráti szálak fűzték a szintén Budapestről indult, nyugati és kanadai konzervatív-katolikus körökben szép egyetemi, előadói karriert befutott Kolnai Aurélhoz, akit 2005-ben magyarul is kiadott *Politikai emlékiratok* című önéletírásával már „felfedeztek” itthon. Menczer Béláról ez még nem mondható el, pedig kétségtelen, hogy széteső, támpontjait veszítő világunkban aktuálisabbak a gondolatai, tanulmányai, mint papírra vetésük idején.

Szélpál Árpád hagyatéka

Szélpál Árpád (1897–1987) költő szintén a XX. századi budapesti lázadó baloldali liberális, radikális értelmiség tipikus pályáját járta végig: a Galilei-kör tagja, majd Kassák avantgarde művészete ejti foglyul, Kassák lapjában, a *Mában* jelennek meg első versei. A Tanácsköztársaság idején játszott szerepéért tíz hónapi börtönbüntetésre ítélik. A két világháború között baloldali lapok, a *Népszava*, a *Periszkóp*, a *Munkáskórus*, *Népszava Naptár* munkatársa,

⁵ Növedéknapló száma: 25/1986; 46/1991.

szerkesztője, Kassák Munka-körének tagja. 1938-tól kezdődően Párizsból tudósította a *Népszavát*, a II. világháború kitörése is Franciaországban érte, a háborút a dél-franciaországi szabad zónában vészelte át. A *Népszava* párizsi tudósítójaként a háború befejezése után is gall földön maradt, később a francia rádió magyar osztálya munkatársaként keresete kenyerét. 1945 után számos verseskönyvet jelentetett meg, emlékeit két kötetben tette közzé: 1984-ben *Forró hamu, visszaemlékezések*, 1985-ben *Öt év isten háta mögött, visszaemlékezések* címen.

Szélpál Árpádné férje elhalálzásának évében, 1987-ben ajándékozta a hagyatékot az MTA KIK-nek. A hagyaték mennyiségre nézve nem nagy, mindössze három kézirattárnyi doboz, s csak a költő 1945 utáni életpályájának tanulmányozásához nyújt adalékokat: versei, műfordításai, Jeanne d'Arc-ról írott drámája, az *Öt év Isten háta mögött* című 1977–1985 között vezetett naplói, újságcikkei és rádióelőadásai kerültek hozzánk. Szélpál Árpád szenvedélyesen, művészi szinten fényképezett, hagyatékával több mint négyszáz fényképe is gyűjteményünkbe került.

Egy elfeledett jogfilozófus, Horváth Barna

Ha megkérdezték Bibó Istvánt, a XX. magyar politikai gondolkodás klasszikusát, hogy kik voltak a mesterei, kik alakították gondolkodását, nem mulasztotta el megemlíteni Horváth Barnát (1896–1973). Bibó és Horváth Barna Szegeden, a Ferenc József Tudományegyetem jogi karán találkozott, ahol az 1930-as években Bibó joghallgató, Horváth Barna pedig a jogbölcseletet professzora volt. A magyar jogi gondolkodás hagyományosan a német nyelvterületről kapta a legtöbb inspirációt, s az első jelentős hatás Horváth Barnát is Bécsben érte, ahol Hans Kelsennek, a tisztajog képviselőjének előadásait hallgatta. Horváth Barna érdeklődése azonban korát megelőzve már az 1920-as évek végén az angolszász joggyakorlat és jogtudomány felé fordult, óriási hatással volt rá angliai tanulmányútja. Idevágó gondolatait 1943-ban *Angol jogelmélet* című könyvében foglalta össze. Munkásságának jellemzője, hogy a Kelsen-féle neokantiánus felfogást sikeresen ötvözte az amerikai Roscoe Pound (1870–1964) nevével fémjelzett pragmatikus-empirikus szemlélettel.

Híres tanítványához, Bibóhoz hasonlóan, Horváth Barna is élénken érdeklődött a politika iránt, aktívan politizált, 1945-ben ő fogalmazta meg a Polgári Demokrata Párt programját. A Polgári Demokrata Pártban a nemzeti liberális értelmiségiek tömörültek, Supka Géza, a *Világ*-nak, a párt lapjának a főszerkesztője egyben a szabadkőműves Magyarországi Symbolikus Nagypáholy nagymesteri tisztét is viselte. Horváth Barna naplójából tudjuk, hogy ő is páholytag volt.

Amikor 1949-ben az MTA levelező tagjából tanácskozó taggá minősítettek vissza, Horváth Barna megértette, hogy Magyarországon neki nem terem többé babér, s még ugyanebben az évben az USA-ba emigrált. Bár új hazájában több egyetemnek volt vendégprofesszora, sőt Német- és Franciaországban is tanított, s noha számos könyve nemcsak angolul, hanem németül is megjelent, így sem tudta családjá megélhetését biztosítani, ezért nyugdíjazásáig az Amerika Hangja rádióadó magyar osztályán is dolgozott.

Élénken részt vett az amerikai magyar emigráció szellemi életében. A Magyar Nemzeti Bizottmány Vallás és Közoktatásügyi Bizottsága által szerkesztett *Kis Magyar Könyvtár* könyvsorozat hat megjelent kötetéből kettőt, *A magyar közjog kis tükrét* (1953), és *A magyar jogtörténet kis tükrét* (1953) ő jegyezte.

Horváth Barnát, mint a legtöbb „disszident”, feledésre kárhoztatta a magyarországi szocialista rendszer, idehaza őt is a rendszerváltás után „fedezték fel”. Ebben a felfedező, újra felfedező folyamatban, az Attraktor Kiadó jár élen, amely sorra jelenti meg Horváth Barna műveit (*Angol jogelmélet*, 2001; *A géniusz pere: Szókratész – Johanna*, 2003; *A jogelmélet vázolata*, 2004; *Az erkölcsi norma természete*, 2005.)

Hagyatékát fia, a kutatóorvos Horváth Béni, és leánya, a washingtoni Folger Shakespeare Library hajdani könyvtárosa, Nati Horváth Krivátsy ajándékozta az MTA KIK-nek 1990-ben. A hagyatékából Horváth Barna egész pályája kirajzolódik: művei, levelezése, személyi iratai mind a Kéziratárba kerültek. Rendszeresen, nagy alapossággal és őszinteséggel – olykor talán túlzottan kitarulkozva – vezetett naplója különösen értékes kordokumentum.

Őt kontinens utazó filozófusa, Molnár Tamás

A szocialista rendszer cenzorai gondosan igyekeztek megszünni, hogy melyik Nyugatra szakadt egykori hazánkfiáról szivároghatnak át hírek a vasfüggönyön, s melyikről nem. Az ideológiai szempontból semleges természet-tudományok képviselői voltak kedvezőbb helyzetben. Például Bay Zoltán a személyét ért támadások miatt 1948-ban emigrációba kényszerült, egyebek között megfosztották akadémikusi címétől is, de világgraszoló tudományos eredményei áthatoltak a vasfüggönyön, s a Kádár-rendszer ideológusai kénytelenek voltak belátni, hogy Bay kevesebb „kárt” okoz, ha engedik hazalátogatni, és a Magyar Tudományos Akadémia már 1981-ben tiszteleti tagjává választotta. Hasonló volt a helyzet Szent-Györgyi Alberttel: őt nemcsak hazajárni engedték, a könyveit is kiadták magyarul. Sokkal kényesebb helyzetben voltak az ideológiai szempontból veszélyes területek művelői: költők, írók, filozófusok, újságírók. Az még csak-csak „érthető”, hogy a szocialista rendszer kérlelhetetlen ellenfeleit, az '56-os emigránsokat – Tollas Tibort,

Faludy Györgyöt, Határ Győzöt stb. – elhallgatták, de arra nehéz észszerű érveket találni, hogy például az országot 1948-ban elhagyó Zilahy Lajos nevét miért törölték ki az 1970-es évek végéig a magyar irodalomból. Zilahy volt a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság első elnöke, az emigrációban pedig nem tartott kapcsolatot jobboldali emigráns szervezetekkel, került a konfliktust Kádárékkal. A legszigorúbban talán a nyugati, nem marxista filozófusokkal bánt a szocialista rendszer, hiszen ők az ideológiai alapokat vonták kétségbe. Közéjük tartozott Molnár Tamás katolikus filozófus, esz-széista, publicista.

Molnár Tamás (1921–2010) 1945-ben hagyta el Magyarországot, és a Brüsszeli Egyetemen tanult francia irodalmat és filozófiát. A háború utáni Európában azonban nehéz volt a megélhetés egy hontalan, szegény egyetemistának, s Molnár merész lépésre szánta el magát. Levelet írt Dwight D. Eisenhower amerikai tábornoknak, aki 1948-as leszerelése után a Columbia University elnöki tisztét töltötte be. Eisenhower segítségével jutott az Egyesült Államokba, s New Yorkban, a Columbia University-n folytatta tanulmányait, itt honosított a brüsszeli diplomáját, s szerzett filozófia doktorátust 1952-ben. Molnár Tamás számára az USA valóban a korlátlan lehetőségek hazájának bizonyult, ragyogó karriert futott be, rangos egyetemeken tanított: Rutgers, Sacred Heart College (San Francisco), Brooklyn College, Long Island University, Hillsdale College (Michigan), Yale University. Szakmai tekintélye gyorsan nőtt, s hamarosan az USA határain kívül is keresett egyetemi előadó, politikai tanácsadó lett. Körbeutazta a világot – saját bevallása szerint mintegy kilencven országban járt –, az öt kontinens sok egyetemén tanított, számtalan kongresszuson tartott előadást. 1969-ben a dél-afrikai Potchefstroomi Egyetem hívta meg a politikai filozófia vendég-professzorának, az argentinai Mendozai Egyetem pedig díszdoktori címet adományozott neki. Könyvei egymás után jelentek meg angol, francia, spanyol, német nyelven – ezeken a nyelveken előadóképes volt –, cikkeiért öt kontinensen versengtek a rangos konzervatív, katolikus folyóiratok, de szülőhazája nem vett tudomást létezéséről. A jég az ő esetében is a rendszerváltozáskor tört meg. Elsőként, 1992-ben az *Utópia: örök eretnokség* című műve jelent meg magyarul a Szent István Társulatnál. A szocialista rabulisztikától megcsömörlött művelt olvasóközönség körében óriási revelációként hatott ez a könyv, amely éppen a szocialista utópia lényegére világított rá, s mindezt olvasható, értekező nyelven. Ezek után alig múlt el év, hogy valamilyen Molnár-mű ne került volna a magyar olvasók asztalára: *A hatalom két arca: politikum és szentség*, *Liberális hegemonia*, *Az értelmiség alkonya*, *Én*, *Symmachus*, *Teisták és ateisták*, *Pogány kísértés* – mind a huszonhárom nem sorolom föl. (A *Liberális hegemonia* több kiadást ért meg.) Ezek a művek azonban nem friss munkái voltak Molnár Tamásnak, hiszen némelyiket több évtizeddel korábban írta, csak szülőhazájába érkeztek meg nagy késéssel. Molnár

Tamás azonban együtt élt korával, szenvedélyesen követte a napi politikai eseményeket, s ezekről sok-sok újságcikkben mondhatta és mondta el véleményét napilapokban – főként a *Magyar Nemzet*ben, az *Új Magyarország*-ban –, folyóiratokban immár a magyar olvasóknak is. Cikkein mindenkor érződött, hogy világlátott ember írta, aki nemcsak könyvekből szerezte hatalmas műveltségét, hanem testközelből ismeri vizsgálódása tárgyát, s mind ezt mélyen szántóan, mégis olvasmányos stílusban tudta elmondani. Hetvenes éveiben járt, amikor a magyar egyetemek kapui is megnyíltak előtte: az ELTE-n – ingyen, fizetés nélkül – vallásfilozófiát adott elő, a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetemen pedig filozófia professzori státusba került. 1995-től volt a Magyar Művészeti Akadémia tagja.

Molnár Tamás halála után, 2011-ben egyik magyar fordítója, jelentőségének egyik első hazai felismerője, Mezei Balázs utazott ki az USA-ba, a Virginia állambeli Richmondba, hogy megszervezze a kéziratos hagyaték és a könyvtár hazaszállítását, amely ugyanezen évben meg is érkezett az MTA KIK Kézirattárába.⁶ A hagyatékban a vártnál kevesebb az eredeti kézirat, legnagyobb értéke, hogy olyan ritka folyóiratok, cikksorozatok kerültek gyűjteményünkbe, amelyekből egészen biztosan nincs több példány Magyarországon.

A szűkre szabott keretek miatt nem törekedhettem, és nem is törekedtem teljességre, mindössze az érdeklődést akartam felkelteni az MTA KIK Kézirattára iránt, valamint arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a politikai rendszerek változnak, de a Kézirattár 1861 óta változatlan szakmai lelkiismeretességgel szolgálja a magyar kultúrát.

⁶ Növedéknapló száma: 22/2011.

Illyés András jegyzetgyűjteménye¹

Egy életmű tanulságai

Illyés András (1637–1712), a XVII. század egyik legjelentősebb katolikus prédikációgyűjtemény-sorozat szerzője volt. Munkássága két szempontból is egyedülálló: elsősorban az általa közreadott anyag teljessége, másodsorban fordítói-kompilatori tevékenysége miatt. Illyés András prédikációgyűjteményei ugyanis lefedik az egyházi év egészét mind a vasárnapi, mind pedig az ünnepi szentbeszédek tekintetében.² Ez különösen annak tükrében értékelendő, hogy a korszak nagy prédikációszerzői közül Pázmány Péter – néhány kivételtől eltekintve – nem adta közre szentekről szóló beszédeit,³ Káldi György prédikációi⁴ pedig csak az egyházi év első felét „fedik le” – mind a vasárnapi, mind pedig a szentekről szóló prédikációk esetében. Ezek ellenére semmiképpen nem célszerű Illyést termékenyebb szerzőnek tekintenünk a két nagy jezsuita elődnél, mert számos szentbeszédét az ő műveikből kompilálta – ráadásul az ő beszédei jóval rövidebbek a két korábbi hitszónokénál. Ezt a legszemléletesebben azok a szövegrészek bizonyítják, amelyeket egyikük vagy másikuk prédikációjának „felszabdalásával” hozta létre Illyés.

A kompiláció eljárása ismert és elismert, mondhatni kanonikus eljárás volt a korszakban.⁵ Időnként maga Illyés is utalt erre prédikációsköteteinek előszavában: „Mind ezekről külön-külön hármas és igen hasznos, és mindeneknek

¹ Az előadás és a tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Illyés A. (1691), *Megrövidített Ige*, I, Nagyszombat; Illyés A. (1692), *Megrövidített Ige*, II–III, Bécs; Illyés A. (1696), *Megrövidített Ige*, I–II, Bécs [vasárnapi sorozat]. Illyés pályaképéről újabban: Mihalik B. V. (2018), A Szentszék és az erdélyi katolikus restauráció ügye. Illyés András erdélyi püspök kinevezése (1696), in Diósi Dávid, Marton József (ed.), *Catholic reformare: A katolikus egyház a fejedelemség korában*, Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat – Verbum Keresztény Kulturális Egyesület. 285–287.

³ Pázmány P. (1636), *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliumokról prédikációk*, Pozsony.

⁴ Káldi Gy. (1631), *Az Innepekre-valo Predikatioknak Első Resze*, Pozsony; Káldi (1631), *Az Vasárnapokra-Valo Predikatioknak Első Resze*, Pozsony.

⁵ Hargittay E. (2001), Pázmány és a kompiláció, in Hargittay Emil (ed.) *Pázmány Péter és kora*, Piliscsaba, PPKE BTK. (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2.) 251–260. Maczák I. (2010), *Elorzott szavak*, Szigetmonostor, WZ Könyvek.

tudni igen szükséges prédikációkat írtam, deákul, és magyarul, a szentírásból és szent atyák, doctorok bölcs mondásaiból: sok tudos, és nevezetes olasz doctorok írásból: és ama nagy Pázmány Péter Kárdinál: és ő hozzá hasonló Káldi Geörgy pap jesuita, a magyar anyaszentegyház fő doctori írásból, sok szép üdvösséges tanuságokat kiszedegetvén.”⁶ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Illyés ennél pontosabban sehol sem jelölte meg forrásait. Némelyik kötetéből pedig az ilyen vonatkozású jegyzéseket is elhagyta – még az utolsó, vasárnapi prédikációgyűjteményéből is, ami egységesen és kivétel nélkül Pietro Rota gyűjteményéből táplálkozik Illyés szó szerinti fordítása révén.⁷

Illyés nyomtatásban megjelent, magyar nyelvű gyűjteményei összesen 362 beszédet tartalmaznak. Az elmúlt hónapokban ezek közül 350-ről – vagyis több mint 96 százalékukról – bizonyítottam be, hogy jelentős mértékben szó szerinti átvétele, illetve rövidített fordítása egy-egy korábbi szerző munkájának.⁸ A magyar szerzők közül Kálditól és Pázmánytól vett át nagyobb mennyiségű szövegrészt, külföldi forrásai pedig elsősorban olasz nyelvű prédikációgyűjteményeken alapulnak. Itt is elsősorban két szerző munkásságára támaszkodott Illyés: Giuseppe Mansi illetve Pietro Rota beszédeinek magyar változatai jelennek meg leggyakrabban köteteiben. Ilyenformán tehát Illyés Andrásnak számos olasz műfordítást köszönhetünk, illetve a nevezett szerzők gondolatainak magyar nyelvű tolmácsolását. (Természetesen a magyar hallgatóságnak nem volt tudomása az olasz szerzőségekről.)

Bizonyosak lehetünk benne, hogy Illyés olasz eredetiből dolgozott, nem használta az általa használt olasz művek akkoriban már megjelent latin fordítását sem: amikor ünnepi beszédeinek gyűjteményeit 1692 és 1695 között latin nyelven kiadta,⁹ vélhetően maga fordította latinra a szövegeket, amelyek tükörfordításai a magyar nyelvű Illyés beszédeknek, de nem egyeznek meg a már korábban meglévő latin változatokkal. Ebből következően bizonyos Rota- és Mansi-szövegrészeknek többféle latin változatuk is van, ráadásul ilyenformán Pázmány és Káldi-beszédeknek is van latin kiadásuk – igaz, nem az ő nevük alatt.

⁶ Illyés A. (1691), *Megrövidített Ige*, I, Nagyszombat, 2^v.

⁷ Illyés A. (1696), *Megrövidített Ige*, II, Bécs. [Vasárnapi sorozat.]

⁸ Ezáltal a magyar kompilációkutatásban először sikerült ilyen nagymértékű szövegátvételt igazolni egy szerző életművében. Ennek azért van jelentősége, mert a magyarországi prédikációk kutatásában – a szó szerinti szövegátvételek alkalomszerű regisztrálásán túlmenő – strukturált vizsgálatokat tesz lehetővé.

⁹ Illyés A. (1692–1695), *Verbum abbreviatum*, I–V: Viennae Austriae.

Illyés András olasz nyelvű kéziratok gyűjteménye

Izgalmas kérdés annak vizsgálata, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Quart. Ital. 68-as jelzetű Illyés András-kézirat milyen szerepet tölt be az életmű további alakulásában, és milyen jelentősége van a kompiláció-kutatásban.¹⁰ (Az anyaghoz kapcsolódó kutatásaim jelenleg is folyamatban vannak. Néhány részeredmény azonban már a jelen pillanatban is módosítja Illyés Andrással kapcsolatos eddigi ismereteinket.)

A nevezett kézirat – amelyet a későbbi hitszónok 1667-ben kezdett meg és 1668. január 21-én fejezett be római tanulmányai során – számos érdekességet rejt magában: mivel a szerző több esetben is feljegyezte az egyes szövegek bemásolásának idejét, viszonylag pontos képünk lehet arról, hogy az egyes szövegek mikor keletkeztek. Annál is inkább, mivel a szerző gyűjteményes kötetei több évtizeddel később jelentek meg. A bejegyzések között van egy különösen érdekes szövegrész is, amelyben Illyés lelkesülten közli, hogy 1668 januárjában – többekkel együtt – fogadta őt IX. Kelemen pápa.¹¹ Ezek a személyes jellegű jegyzések arra engednek következtetni, hogy feljegyzésük idején még nem feltétlenül foglalkoztatta Illyést a későbbi kiadás lehetősége – ugyanakkor az sem ismeretes, hogy pontosan milyen céllal gyűjtötte össze Illyés ezt az anyagot (későbbi „felhasználásra” szánta-e, vagy tanulmányait segítette). Ugyanakkor figyelemre méltó a kézirat tartalomjegyzéke, amelyet nyilván Illyés állított össze (hiszen jegyzéseinek tanúsága szerint különböző forrásokból dolgozott) és számozott meg. Ennek érdekessége, hogy a kora újkorban szélesebb körben is elterjedt gyakorlatnak megfelelő,¹² azaz nem az egyházi év rendjét követi, hanem tematikus jellegű: Illyés külön egységben szerepeltette például a vértanúkhöz, illetve a confessorokhoz tartozó anyagokat. A kézirat tehát azt igazolja, hogy a kötet szerkesztés és annak gyakorlati kérdései már pályája kezdetén foglalkoztatta Illyést. A szerző későbbiekben ugyanis szintén érzékelhető ilyen irányú érdeklődés: harmadik ünnepi beszédgyűjteményének egy része ugyanis egy korábbi kötetében szereplő beszédek tematizált változata. Ez az eljárás mindenképpen egyfajta szerkesztői tudatosságra utal.

A kéziratban szereplő beszédek és szentéletrajzok szerzőségét is több ízben jelölte meg Illyés András. Legtöbbször Giovanni Maffeiit jelöli meg szerzőként, de megemlítette Pico Ranuccio, illetve Antonio di Fiorenza nevét is. Ez a három név azért is érdekes, mert Szent István, Szent László, illetve Szent Erzsébet kéziratban szereplő életrajzához kapcsolódóan ezek a nevek

¹⁰ Az anyagra Szelestei N. László hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.

¹¹ OSZK, Kézirattár, Quart. Ital. 68.

¹² Szilágyi A. R. (2015), *Kora újkori hagiográfia: Retorika és szenttörténetek: Officia oratoris Illyés András legendáriumának mártírtörténeteiben és a kora újkori szentek legendáiban*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely. Bolyai Társaság. 39.

szerepelnek forrásként. Ugyanakkor ezek a jegyzések nem minden esetben mérvadóak – így például a Szent Katalinról szóló szöveg elején a nyomtatásban „Metafrástes Simeon és további Authorok” – a szöveg azonban Alfonso de Villegas Flos sanctorum című gyűjteményéből származik – a Metaphrastes-hivatkozásokkal együtt.¹³

A szakirodalom megegyezik abban,¹⁴ hogy a jegyzetkészítés, excerpálás eleve fontos része volt a korszakban az olvasásnak és alapját jelentette bármifajta írói tevékenységnek is. Egy kevésbé ismert írásában Kovács Sámuel így írt erről: „Hogy az Ember jól olvasson, megkívántatik rá; hogy gondosan szorgalmasan jegyezgesse, e’ nélkül a’ teljes eruditióra el jutni alig lehet. A’ ki semmit se jegyez, majd minden olvasása el vész. Az ember memoriája rest, hűségtelen, vagy legalább az élet idővel gyengül, nem lehet hát, hogy mind azokat megtartsa, a’ miket több esztendőök alatt szorgalmasan olvasott; hanem ha segítünk rajta. [...] Azt kell Lipsiussal közönségesen mondanunk; hogy az olvasás, még a’ repetált olvasás sem elég még a’ szerencsés memoria mellett is; hanem jegyezni excerpálni kell, és a’ jövendő hasznok fejében Adversariákba tenni.”¹⁵

A jegyzetkészítésnek az ókortól kezdve külön „szakirodalma” volt. Kovács Sámuel megfogalmazása szerint „hogy excerpálni kell a’ legtudósabb emberek tanítják. C. Plinius Secundus excerpálás által ment a csudálatos eruditióra. Az ifjabb Plinius akkor is excerpált, midőn a’ Föld-indulás Campaniában mindeneket a’ legnagyobb veszedelemmel fenyegetett. Aulus Gellius azt írja magáról; hogy ő mindég excerpált. E’szülte az híres Noctes Atticaejét. Lipsius hajdani híres Löveni Professor, melly sok könyveket írt tudva vagyon; de ő nem csak olvasott; hanem excerpált is, még pedig judiciummal, a’ honnan azt szokta mondani: Non colligo sed seligo. Pontánus Jakab a’ nagyobbik Pliniusról emlékeztén, ’s az exerpálásban való nagy szorgalmatosságát dicsérvén azt mondja: hogy az által jutott a’ fő eruditióra, ’s e’ szülte; hogy több Könyveit el halgassam, az ő Naturalis Historiáját, melly egyedül kerülte el az idő fogait, mellyre mint egy 2000 könyveket olvasott meg. Murétus pedig azt mondja róla; hogy egy egész nagy B. theca gyanant lehet tartani. Így értett Pontanus és Muretus Pliniusról, így értsünk mi is e’ kettőről, hogy sok Excerpták nélkül olly sokat és sokfélét nem írhattak volna.”¹⁶

¹³ Szilágyi 2015:39.

¹⁴ Illyés kéziratot másolata és a fordítás kérdése az eddigieknél alaposabb vizsgálatot igényel. A kéziratról: [Koltay-]Kastner Jenő (1927), XVII. és XVIII. századi olaszból fordított vallásos műveink, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1927, 24–31.; Szilágyi Anna Rózsika (2015), Kora újkori hagiográfia: Retorika és szenttörténetek: Officia oratoris Illyés András legendáriumának mártírtörténeteiben és a kora újkori szentek legendáiban, Kolozsvár, Egyetemi Műhely K. Bolyai Társaság. 39.

¹⁵ Kovács S. (1823), A’ Könyvekről és azok olvasásáról, *Tudományos Gyűjtemény*, 7, 1823, 66–67.

¹⁶ Kovács S. 1823:67–68.

1614-ben jelentette meg Francesco Sacchini *De ratione libros cum profectu legendi*¹⁷ című közismert művét az excerpálásról. Ebben a kivonatolás művészetének első lépcsőfokaként a „helyes” olvasás elsajátítását, azaz a megfelelő könyvek kiválasztását, majd kijegyzetelésének módjáról írt. Az ars excerpendi technikájának egyik legismertebb összegzése (amelyre Kovács Sámuel is hivatkozott cikkében) a lelkeségi íróként is népszerű Jeremias Drexel által írt, 1638-ban megjelent *Aurifodina*¹⁸ című könyv. A kiadvány – műfaját tekintve traktátus – a helyes olvasással, s ennek meghatározó elemeként a kivonatolás szükségességével, módjával és használatával (*Excerptorum Methodus, seu, Quomodo Excerptandum sit*) foglalkozott, Justus Lipsiusra, Martin Delrióra, és Jacobus Pontanusra hivatkozva.

Az idézett szerzők műveikben egyértelműen az olvasáshoz és nem a szövegalkotáshoz kapcsolták az excerpálást, ám könnyen elképzelhető, hogy az egyes jegyzetek beépültek az excerpáló egy-egy munkájába – különböző kompilációs eljárások révén. Különösen igaz ez az egyházi szövegalkotásra – ezek során ugyanis alapvető fontosságúnak bizonyult a tanítás tisztaságának megőrzése, amelyet legegyszerűbben szó szerinti szövegátvételek excerpálása, kompilálása révén érhetett el egy-egy szerző. Ennek értelmében könnyen elképzelhető, hogy a egy-egy ilyen munka első szakasza más szerzők műveinek olvasása, s ezekből különféle terjedelmű szó szerinti jegyzetek készítése, vagyis az excerpálás volt.¹⁹ Ezek a jegyzetek később akár szó szerint is beépülhettek egy-egy újonnan létrejött kötet anyagába, s váltak ily módon a szellemi produktumok segédeszközeivé.²⁰

A jelzett segédkönyvek közül a Drexel-mű önállóan,²¹ vagy a szerző összegyűjtött műveivel egyetemben²² számos magyarországi könyvtár megbecsült

¹⁷ Sacchini, F. (1614), *De ratione libros cum profectu legendi*, Ingolstadtii. [Neumann, F. (2001), Jeremias Drexels Aurifodina und die Ars excerpandi bei den Jesuiten, in Zedelmaier, H., Mulsow, M., *Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Tübingen, Niemeyer, 56.]

¹⁸ Részletes ismertetése: Pörnbacher, K. (1965), *Jeremias Drexel: Leben und Werk eines Barockpredigers*, München, Seitz. (Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte, 24/2.) 104–106.

¹⁹ A kifejezés eredetéről bővebben: Ueding, G. (1996), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, III, Tübingen, Niemeyer. 183–185. h. Pragmatikai elemzésével Konrad Ehlich foglalkozott részletesen. (Konrad Ehlich, K. (1981) Zur Analyse der Textart „Exzerpt”, in Frier, W. (1981), *Pragmatik, Theorie und Praxis*. (Amsterdamer Beiträge zur Neueren Germanistik, 13.) 379–402.)

²⁰ Ueding, G. (1996), *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, III, Tübingen, Niemeyer. 183. h.

²¹ A teljesség igénye nélkül: Pázmány Miklós (jegyzék: 1667. július 9.), (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 52); Keppel Henrik (1703), (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 162.); Johann Nikolaus Hain (1711. május 11.) (*Magyarországi magánkönyvtárak* (1992), II, s. a. r. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Szeged, Scriptorum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.) 321.

²² A teljesség igénye nélkül: Nádasdy Ferenc (jegyzék: 1672) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 74); Vépy Benedek (1676. november 9.) (*Magyarországi magánkönyvtárak* (1992), II, s. a. r. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Szeged, Scriptorum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.) 98.

darabja volt – nagyon is elképzelhető tehát közvetlen hatása prédikációirodalomunkra. Kovács Sámuel írása pedig azt igazolja, hogy – igaz, nem könyv formájában, de – a XIX. században is született szakirodalom az excerpálásról.

Az Illyés-kéziratra vonatkozóan leszögezhető, hogy az ebben fellelhető szövegek nagyobb része a későbbiekben nyomtatásban is megjelent, a szövegek elsősorban a szerző (kompilátor) legendagyűjteményét, az 1682 és 1683 között három kötetben megjelentetett *A keresztényi életnek példáját gazdagították a későbbiekben*. Ismeretes olyan szövegrész is, amely későbbiekben Illyés prédikáció-szövegeibe is bekerült.

Néhány szövegalkotási mód az Illyés-kötetekben

Az Illyés-jegyzetben szereplő szövegek útját érdemes részletesen nyomon követni már csak azért is, mert igen összetett szövegalkotási eljárást figyelhetünk meg bennük. A Szent Erzsébetről szóló prédikáció anyagának eredetije az OSZK-kéziratban szerepel, majd ennek magyar fordítása bekerült az Illyés-féle legendagyűjteménybe. Ennek egy részét Illyés belekompilálta a Szent Erzsébet ünnepére szánt prédikációjába, majd ezt a beszédet más *Az özvegyek tüköre* címen utolsó, tematikus beszédgyűjteményébe „integrálta”. Mindkét prédikációgyűjteményének ismeretes latin változata, természetesen ezekben is szerepel az említett szöveg. Tehát a kéziratban szereplő szöveg bizonyos részei négy ízben is napvilágot láttak. Mivel a kéziratban szereplő szövegrészt Illyés forráshivatozással látta el, joggal gondolhatnánk, hogy a beszéd egyedüli forrása Antonio di Fiorenza. Holott jelentős részben Káldi-szövegeket is tartalmaz: a karácsony utáni vasárnapra vonatkozó – a keresztény özvegyasszonyokról szóló szövegrészt.

Még érdekesebb azonban a Szent László-anyag esete: a vonatkozó életrajzi adatok valóban a kéziratban jelezett Ranuccio-kötetből származnak, a nyomtatott beszédgyűjteményekben azonban két ízben magyarul és ugyanennyiszor latinul is megjelent szövegek viszont más kompilációs technikával készültek. Az Illyés-beszédek szövegének kialakítását ugyanis minden bizonnyal két lépésben oldotta meg a kompilátor: a Pázmány-prédikációt három részre osztotta és a szükséges szöveghelyeken Szent László nevével, illetve az egykori uralkodó életére vonatkozó adatokkal pótolta az eredetileg Szent Mártonra alkalmazott megfogalmazást. Így lett egy Márton-beszédből – három László-prédikáció.

Ugyanakkor az Illyés-kötetektől nem hiányoznak a Szent Mártonra vonatkozó szövegek sem. Erről a következőképpen írt Szelestei N. László: „a Keresztényi életnek példája című Illyés András-mű többszöri megjelenése 1682-től magyarul is könnyen elérhetővé tette Szent Márton élettörténetét. Illyés András római tanulmányai idején (1663–1668) Szent Márton

életrajzát Giovanni Pietro Maffei jezsuita szerzetes (†1603) életrajzgyűjteményéből másolta le 1666-ban. Maffei az életrajz előtt megjegyezte, hogy „Sulpitius Severus és mások” voltak forrásai. Illyés a magyar változatban nem követte mindenütt szószerint Maffeit, változtatott, az életrajz elején azonban ezt a művet jelölte meg forrásaként („Mafféus Péter jezsuita által sommába foglalvatott”).²³

A legendagyűjteménnyel szemben prédikációs kötetében Illyés nem használta fel saját korábbi anyagát, hanem... beszédét fordította magyarra. Ezt igazolja a következő szövegrész is:

Giuseppe Mansi

„Vel Dio, che veste d’erbe, e di fiori la terra, ticama il Cielo di stelle e collassù nell’ Empireo, benché coperto di questa nostra spoglia, est amictus lumine sicut vestimento: lo miriamo nodimeno oggi cinto d’ogn’intorno da quelle schiere della corte celestiale colla meta in dosso d’vna veste, ò mantello farne pomposa mostra, ed ostentazione gloriosa in cospetto di tutto il Paradiso; Martinus adhuc catechumenus hac me veste contextit.”²⁴

Illyés András

„Az Isten, ki a’ földet füvekkel, és virágokkal ruházza: az Eget ragyogó csillagokkal ékesíti, noha emberi testbe öltözött: *Amictus lumine sicut vestimento*. Megkönyézetett világossággal mint öltözettel. Mindazáltal a’ Mennyei seregektől környülvételén, a’ Márton 580 mentéjének féldarabját magára vötte, és dicsekedvén mondotta: *Martinus adhuc catechumenus hac me veste contextit*. Márton még katekumenus lévén ezzel a’ ruhával befedezett engem. Villanovai Sz. Tamás ama titulussal tiszteli Sz. Mártont: *Pelagus maximum virtutum omnium*. Minden jóságos cselekedeteknek igen nagy tengere. Még is az Istennek örök Bölcsessége, ez cselekedetiért legkiváltképpen tisztelteti Sz. Mártont az egész világon.”²⁵

²³ *Barokk kori prédikációk és népénekek Szent Márton püspökről* (2016), válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Szelestei N. László, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti források, 5.) 9.

²⁴ Mansi G. (1659), *Prontuario Sacro*, IV, Roma. 252.

²⁵ Illyés A. (1692), *Megrövidített Ige*, II, Bécs.

A kéziratban szereplő Szent István király-életrajz viszont egyaránt bekerült az Illyés-féle legenda-és prédikációgyűjteményekbe is. Az OSZK-ban őrzött kézirat Maffei munkáján alapul – és ennek magyar fordítása ismerhető Keresztyéni életnek példájában is, amint ezt az alábbi szövegrész is igazolja:

Illyés András kézírata

„Tra le piu barbare genti, che per giusto giudizio divino alla distruzione della romana grandezza in diversi tempi concorse, furono (come è cosa nota) gli Unni, i quali dalle intime parti della Scitia, o vogliam dire Tataria, piu di una volta partiti, entrano finalmente nella Pannonia, e cacciatone il Longobardo, Ungheri (non si sa certo per qual cagione) con vocabolo nuovo si nominarono.”²⁶

Keresztyéni életnek példája

„A’ Pogány nemzetek közül, kik Istennek igaz itélete-szerént, a’ Római Birodalomnak megrontására, bizonyos időkben feltámadtak, vóltak a’ Hunnusok; kik Scithiának belső részeiből, két vagy három uttal-is kijöven, végtére bé-jövének Pannoniába, és onnét a’ Longobárdusokat ki-verbén, magokat Magyaroknak, Pannoniát pedig Magyar-Országnak nevezték.”²⁷

Az idézett szövegrész ugyan nem szerepel Illyés Szent Istvánról szóló prédikációjában, de a szöveg más része – kisebb változtatásokkal – fellelhető benne:²⁸

Keresztyéni életnek példája

„Első Kronika Könyvnek 22. részében meg vagyon irva I. Par. 22. v. 8. et. 20. hogy Dávid házat akarván építeni az Úr Istennek, lön az Úr beszéde ö-hozzá, mondván: Sok vért ontottál-ki, és sok hadakat viseltél: nem épithetsz házat az én nevemnek annyi vért ontván én-elöttem: a’ fiu ki néked születik, igen csendes férfiul lesz. Ö épitt házat az

Megrövidítettett ige

„Irva vagyon Első Kronika Könyvnek huszonkettödik Részében, hogy Dávid Házat akarván építeni az Úr Istennek, lön az Úr beszéde ö hozzá, mondván: Sok vért ontottál ki, és sok hadakat viseltél: nem épithetcz Házat az én nevemnek, annyi vért ontván én elöttem: a’ fiu, ki néked születik, igen csendes férfiul eszen. Eö épít Házat az

²⁶ OSZK Kézirattár, Quart. Ital. 68, 113v. (Illyés András lapszámozása: 124.)

²⁷ Illyés A. (1682), *Keresztyéni életnek példája*, Nagyszombat. 764.

²⁸ Az egyező szövegrészeket dőlt betűtípussal jelöltem.

én nevemnek, és ő nékem fiam léssen és én néki Attya lésszek: és meg-erősítem az ő Országának királyi székét. Illyen módon lön válaszsza az Istentől Géyza Herczegnek-is, ki házat akarván építeni az Úr Istennek, az az: egész Magyar Országot meg akarván téríteni az igaz hitre, az Isten Angyala megjelenék néki álmában, mondván: Isten áldgyon-meg téged Kristusnak választotta: A' miket elmédben forgatsz, véghez nem veheted; mert a' kezeid bévannak az emberek vérével mocskolva: de léssen néked egy fiad, ki Isten akarattya által, mind azokat véghez viszi, mellyeket te most véghez vinni igyekeztél. Az pedig Király léssen, és azok közül való, kiket az Isten elsöbben e' világi koronával, annak-utánna örök életnek koronájával meg-koronáztat."²⁹

én nevemnek, és ő nékem fiam léssen, és én néki Attya lésszek: és megerősítem az ő Országának Királyiszekét. Azonképpen Geysa Herczeg Házat akarván építeni az Úr Istennek, az az, egész Magyarországot meg akarván téríteni az igaz Hitre, az Isten Angyala megjelenék néki álmában, mondván: Isten áldgyon-meg téged Kristusnak választotta: A' miket elmédben forgatcz, végbe nem viheted; mert sok embernek vérént ontottad. De léssen néked egy fiad, a' ki Isten segítségével mind azokat végbeviszi, mellyeket te véghezvinni igyekeztél. Az pedig Király léssen; és azok közülvaló, kiket Isten elsöbben e' világi koronával, azután örök életnek dicsőséges koronájával megkoronáztat."³⁰

A fenti példák azt igazolják, hogy noha a szó mai értelmében Illyés kevésbé számít önálló szerzőnek, hiszen különböző műveinek szövegét jelentős részben fordította és/vagy kompilálta. Ugyanakkor számos műve – így a vizsgált OSZK-kézirat is – határozott és invenciózus szerkesztői elgondolást tükröz. E munka nyomon követésének alapvető dokumentuma az OSZK Kézirattárában őrzött Quart Ital 68. kézirat. Összességében elmondható Illyés András kéziratotól, hogy számos ponton kiegészíti a hitszónokhoz kapcsolódó eddigi ismereteinket és számos újabb kutatási készíti elő. Ennek során pedig több új kutatási problémára is felhívja a figyelmet – amelyek megoldása vélhetően a régi magyarországi szövegek újabb szempontú megközelítéséhez, a régi irodalom létmódjának jobb megértéséhez adhat segítséget.

²⁹ Illyés A. (1682), *Keresztyéni életnek példája*, Nagyszombat. 765.

³⁰ Illyés A. (1692), *Megrövidített Ige*, II, Bécs. 416.

LAUF JUDIT

Pseudo Ptolemaeus Centiloquiuma Vácott

Néhány jelentős kódextörredék
a Váci Egyházmegyei Könyvtárban¹

Mezey László 1974-ben alapította a magyarországi kódextörredékek feldolgozására a Fragmenta Codicum kutatócsoportot. A magyarországi kódexállománynak becsülhetőleg mindössze 3%-a maradt fenn.² Mezey László reményei szerint az egyházi könyvtárakban található, beírt pergamenbe kötött ósnyomtatványok és antikvák kötését lefejtve, és azokat restaurálva a magyarországi középkori könyvállomány az egyes kódexek nyomairól tanúskodó törredékekkel nagyobb mértékben válik rekonstruálhatóvá. A kutatómunka szisztematikusan megindult, és ma is tart. Figyelembe véve kora újkori könyvtáraink történetét, először a Budapesti Egyetemi Könyvtár, majd a Központi Papnevelő Intézet, vagyis az úgynevezett Pálos Könyvtár átvizsgálására került sor.³ Mivel az Egyetemi Könyvtár állományának alapja a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetem könyvtára, s e két könyvtárba került a II. József által feloszlatott szerzetesrendek könyvtári anyagának nagy része is, ezért leginkább ezekben a gyűjteményekben volt várható, hogy a kötések nagyobb mennyiségben őriznek egykori Magyarországon használt kódexeket. Ezeknek a könyvtáraknak feltárása után – Vizkelety András veze-

¹ A Sarbak Gáborral közös tanulmányunkban kodikológiai leírt fragmentumok kiemelkedő darabjainak részletesebb ismertetése. Lásd Lauf J. – Sarbak G. (2018), Kódextörredékek Vácott, in Boros István (szerk.), *Hármas törekvés. A váci katolikus papság és értelmiség identitáskeresése a 18–19. században*. Budapest, Szent István Társulat. 31–53. Ez a tanulmány az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

² Mezey L. (1978), *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 65–90. A magyarországi törredékkutatás történetéről, eredményeiről Sarbak G. (1997), *A magyarországi kódextörredékek kutatása. Iskolakultúra* 7/5, 10–16; Madas E. (2008), *Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae* (Egy középkori forrásterület rendszeres feltárásáról). *Aetas* 23/1 (2008), 101–115. Ezért jelen tanulmányban csak olyan kutatási eredményeket ismertetek, amelyek a váci törredékek helyének kijelöléséhez szükségesek a magyarországi fragmentum kutatásban.

³ Mezey L. (1983), *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Rec. L. Mezey cum sociis in opere, Budapest, Akadémiai Kiadó. (Fragmenta Codicum in Bibliothecis Hungariae, I/1.); Mezey L. (1988), *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii Hungariae Centralis*. Rec. L. Mezey cum sociis in opere, Budapest, Akadémiai Kiadó. (Fragmenta Codicum in Bibliothecis Hungariae, I/2.)

tésével – az esztergomi és a győri könyvtárak átvizsgálására került sor.⁴ Majd Madas Edit irányítása alatt Sopron gyűjteményeié,⁵ közöttük a különösen nagy reményekkel kecsegtető soproni városi levéltaré. A Trianon utáni Magyarországnak ez az egyetlen, a középkortól kezdve folyamatosan fennálló levéltára, és a levéltári anyagokat gyakran kötötték az általunk már nagyra becsült, de a XVI–XVII. században legolcsóbb kötőanyagának számító, addigra már nem használatos kódexek erős tartású pergamenleveleibe. Ezek között is a helyben feleslegessé vált kódexek voltak a legolcsóbbak. Ilyen, levéltárakban lefejtett pergamenlevelekből rekonstruáltak például Svédországban és Finnországban is számos kódexet.⁶

Hazai vonatkozású példákat is említhetünk. Először Eva Veselovska, szlovák kutató felfedezését emelem ki. Ő a Pozsonyban és részben az OSZK-ban őrzött úgynevezett Budai antifonálnak⁷, amelynek eddig csak első kötetét, a temporálját ismertük – a második kötetét, a szanktorálét a Bécsi Nemzeti Könyvtár lefejtett töredékei között azonosította.⁸ Ennek magyarázata, hogy a nyugati határszélen, különösen az egymás szomszédságában lévő városok között rendkívül élénk volt a kereskedelem, és ez természetesen a gazdasági és kulturális életben is tükröződött. A könyvkötők is gyakran vándoroltak egyik városból a másikba, és szerszámaikat, valamint a kötőanyagokat is vitték magukkal (különösen fontos a Bécs–Pozsony–Sopron–Győr tengely). Egy másik példa erre a soproni töredékek tanúsága, amely ugyanezt

⁴ Vizkelety A. (1993), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*. Hrsg. von A. Vizkelety, unter Mitwirkung von P. Erdő, K. Fülep, J. Lauf, E. Madas, G. Sarbak, J. Szendrei, L. Veszprémy und T. Wehli. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, II.); Vizkelety A. (1998), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*. Hrsg. von A. Vizkelety, unter Mitwirkung von P. Erdő, K. Fülep, J. Lauf, E. Madas, G. Sarbak, J. Szendrei, L. Veszprémy. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, III.)

⁵ Madas E. (2006), *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron*. Hrsg. von E. Madas in Verbindung mit J. Lauf-Nobilis, G. Sarbak und A. Vizkelety, unter Mitwirkung von K. Fülep, V. Szalai, J. Szendrei und T. Wehli. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, V.)

⁶ Brunius, J. (2005), *Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm 13–16 November 2003*. Stockholm (Kungl. Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien Konferenser, No. 58.); T. Haapanen (1922), *Vérzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors. I. Missalia*. Helsingfors; I. Taitto (2001), *Catalogue of Medieval Manuscript Fragments in the Helsinki University Library. Fragmenta membranae IV:1-2, Antiphonaria*. In 2 vols.: Text, Plates. Helsinki. (Publications of the Helsinki University Library, 67, 68.)

⁷ A csonka anyakódexet Pozsonyban (jelzete: Archiv Mesta Bratislavy, EC. Lad. 6.) és 17 töredékes levelét az Országos Széchényi Könyvtárban (jelzete: OSZK Kézirattár A 23/3) őrzik. A töredékek Knauz Nándor hagyatékából kerültek az OSZK Kézirattárába 1899-ben.

⁸ E. Veselovská (2016), Po stopách Budínskeho / Bratislavského Antifonára III. *Musicologica Slovaca* 7 (33) (2016), è. 2, 222–248.

az erős kapcsolatrendszeret bizonyítja: a királyi Magyarországhoz köthető töredékek mellett egy igen jelentős csoport (misszálék és antifonálék csoportja) bizonyíthatóan Bécsből (részben a Schottenstiftből) került Sopronba, valószínűleg az osztrák könyvkötők tevékenységének köszönhetően. Ezek a töredékek részben a melki reformhoz, részben a bécsi liturgia történetéhez nyújtanak nélkülözhetetlen forrásanyagot.⁹

Már az eddigiekből is látható, hogy a töredékkutatás nem csak a hazai könyvtörténethez szolgáltat adalékokat. Egyházi könyvtáraink könyvvállományának nagy része külföldről származik. Vannak köztük ugyan olyan darabok, amelyeket krudában vásároltak meg a könyvkereskedők, és itthon kötötték be őket a könyvkötők, ezért ezek a beírt pergamenkötések hazai eredetű, illetve használatú kódexekről tanúskodhatnak. De a könyvek igen jelentős, nagyobbik részét a hazatérő szerzetesek és a külföldön tanuló diákok már bekötve vásárolták meg és hozták haza. Ezt a gyakorlatot tükrözi a Váci Egyházmegyei Könyvtár is, amely könyvvállományának nagy része hagyatékokból származik. A váci egyházmegye újjászervezésére 1685 után került sor. Ma Vácott egyetlen kódexet őriznek, egy 1415-ben másolt Újszövetséget. Létrejötté és későközépkori használata nem köthető sem az egyházmegyéhez, sem pedig a püspöki székvároshoz.¹⁰ Ezért a Vácott található kódextöredékek feldolgozásához sem fűztünk különösebben nagy reményt. Ha a magyarországi kódextöredékek kutatásának elsődleges célját, vagyis a magyar középkor művelődéstörténetének minél pontosabb feltárását vesszük figyelembe, nem tévedtünk. Ám soha nem lehet tudni, mely országban, mikor bukkan fel egy-egy kultúrtörténetileg nemzetközi szempontból is értékes fragmentum, illetve mikor járulhatunk hozzá akár egy másik nemzet könyvkultúrájának jobb megismeréséhez.

A Vácott található kódextöredékek ennek az utóbbi eshetőségnek nagyon szép példái. Vegyük szemügyre őket. Az itt található könyvek restaurálása során ez idáig összesen 26 kódextöredéket fejtettek le. 23 latin nyelvű és három

⁹ Lauf J. (2009), Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextöredékek alapján. Kísérlet a 15. századi Bécs környéki misszálé néhány specifikus vonásának meghatározására. *Magyar Könyvszemle* (2009), 273–304.; Lauf J. (2010), Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg. *Codices Manuscripti* 73/74 (2010), 15–30.; Lauf J. (2013), A Sopronban őrzött liturgikus kódextöredékek és a Schottenstift. *Ars Hungarica* 39/1 (2013), 124–135; Lauf J. (2014), Beiträge zur liturgischen Praxis in der Diözese Wien und im Wiener Schottenstift auf Grund Ödenburger Handschriftenfragmente, in Sára B. (hrsg.), *Beiträge der paläographischen Tagung Quelle und Deutung I am 27. November 2013*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. (Quelle und Deutung, I.) 89–104.

¹⁰ Varga L. (1999), A Váci Egyházmegyei Könyvtár és Kézirattára, in Tóth B. (Szerk.), *A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 7–10. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 11.); Lauf-Sarbak 2018:32.

héber töredéket.¹¹ Első ízben 1994-ben került sor kutatócsoportunkban Varga Lajos segédpüspök úr kérésére – aki abban az időben a könyvtár főkönyvtárosa volt – a latin nyelvű töredékek feldolgozására. Hét töredéket határoztunk meg, de a róluk készített leírások akkor nem jelentek meg nyomtatásban. 2015-ben Boros István kérésére vetődött fel újra erre az igény. Ezért vettem kézbe a Sarbak Gáborral közösen jegyzett tanulmányunk kiadásához húsz évvel ezelőtt készített töredékleírásaimat.¹² Korrektnek találtam, de az internet adta lehetőségeket kihasználva, igyekeztem a fragmentumokon olvasható középkori szövegeket még pontosabban azonosítani. Az alábbiakban e kutatás eredményét mutatom be.

A feldolgozásra került hét váci fragmentum a következő: két bibliatöredék és egy zsolozsmázáshoz használt lecionárium a XII. századból; egy XIV. századi misszáletöredék; két teológiai mű (Szent Jeromos kommentárja a IX. századból, illetve Aquinói Szent Tamás Summa Theologicája a XIII–XIV. század fordulójáról) és egy természettudományi munka, Ps.-Ptolemaeus Centiloquiuma a XIII. századból. Ezekon kívül néhány nyomtatványtöredék is előkerült a kötéstáblákból.¹³

Részletes feldolgozásuk végső eredménye egészen váratlan volt. A felsorolt hét töredék közül kettő, és a makulatúrák közül egy nemzetközi érdeklődésre is számot tart. Ezeket ismertetem részletesebben.

1. Elsőként egy olyan fragmentumról lesz szó (jelzete: 700.028/Fragm), amelynek főként keletkezési ideje figyelemre méltó: Szent Jeromos Jeremiás próféta könyvének 13. fejezetéhez írt kommentárja az íráskép alapján IX. századi. (Lásd Képmelléklet 7. kép.) Mindössze nyolc ilyen korai töredéssel büszkélkedhetünk az eddig megjelent öt kötetünk 1280 töredék tételéből és ezek közül is csak kettő tartozik a patrisztikus irodalom körébe.¹⁴ Az egyik az Egyetemi Könyvtárban található, Nagy Szent Leó szerzője,¹⁵ a másik pedig a Központi Papnevelő Intézet Könyvtárában a 400 körül élt

¹¹ A héber töredékek közül kettő leírása: Scheiber S. (1969), *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselője. 191 (64. tétel) és 222 (114. tétel). Ezekon kívül van még egy latin nyelvű lefejtett, korábban kódexlapnak vélt nyomtatott pergamenfolió, amelynek beazonosítását és leírását Boros István végezte el: Gutenberg pergamenre nyomtatott 42 soros Bibliának egyik foliója.

¹² Lauf – Sarbak 2018.

¹³ A töredékek kodikológiai leírását lásd Lauf–Sarbak 2018:36–51.

¹⁴ Vö. Madas 2008:109.

¹⁵ Mezey 1983:31 (U. Fr. l. m. 3.)

Tyconius Apocalypsis kommentárja.¹⁶ A hozzájuk tartozó őrzőkönyvekben nincsen arra utaló jel, hogy Magyarországon használták volna fel azokat könyvkötésre. A Vácott őrzött Jeromos-töredék egy 1540-ben, Kölnben nyomtatott könyv egykorú bőrkötése alatt bújt meg, amíg a restaurálás során napfényre nem került.¹⁷ A nyomtatvány gerincének megerősítésére használták fel, ezért kettévágták, és a közepéről három függőleges csíkot kivágtak. A restaurálás során a két csíkot visszarágasztották (méretük: 105×140 mm). A töredék egy nagy alakú kódexből való, amelynek eredetileg kéthasábos volt az írástükre. A fennmaradt 6 sor egy pergamenlevél külső kolumnájának alsó negyede. A levél eredeti nagyságán – a kódexek írásánál használatos arany metszés szabálya alapján – az írástükör körülbelül 285×94+20+94 mm lehet, és 33 soros volt.

A Jeremiás kommentár karoling minuszcula írással készült, az arra jellemző ligatúrákkal, e-caudatával és interpunkciós jelekkel. Herrad Spilling, a korszak írástörténetének egyik legjelentősebb kutatója kérésünkre megvizsgálta a kéziratot, véleménye szerint a Rajnától Nyugatra eső vidéken másolhatták a IX. század második negyedében (825–850 közötti időszakban). E korai időszakból rendkívül kevés forrás maradt fenn.¹⁸ Mivel az őrzőkönyvnek, amelyből a töredék kikerült, korabeli kötése a rajta lévő vaknyomásos görgetők alapján Rozsondai Marianne szíves közlése szerint – Isny-Memmingen körzetéből (Németország) származik, nem lehet kétségünk

¹⁶ A Központi Papnevelő Intézet Könyvtárának kódextöredékeit leíró kötet a kommentárt Beatus a Liebananak tulajdonítja, ld. Mezey 1988: 19 (S. Fr. I. m. 1.). A korábbi szakirodalom és Madas Editnek a kötet megjelenését követő tanulmánya Tyconius tartja szerzőnek, vö. Mezey L. (1976), Egy korai karoling kódextöredék. (Tyconius in Apocalypsin?), *Magyar Könyvszemle* (1976) 15–24.; Mezey L. (1979), Un fragment de codex de la première époque carolingienne (Tyconius in Apocalypsin?), in P. Cockshaw, M.-C. Garand et P. Jodogne (ed.), *Miscellanea codicologica F Masai dicata MCMLXXIX.*, Bruxelles, Gand. (Les Publications de Scriptorium, VIII.) 41–50.; Madas 2008:107.

¹⁷ Őrzőkönyve (jelzete: 708.028): Ioannes Godscalcus: Latini sermonis observationes per ordinem alphabeticum digestae. Coloniae 1540.

¹⁸ Bernard Lambert dolgozta fel Szent Jeromos műveinek szöveggyományszódását. Eszerint a Jeremiás próféta könyvéhez írt, eddig ismert legkorábbi források a következők az időrend, lelőhelyük és jelzetük sorrendjében: VI. század: Orléans 192 (169); VI–VII. század fordulója: Paris, B. Nat. Nouv.acq.lat. 602; VII. század: Lyon, Bibliothèque de la Ville, 468 (397); VIII. század eleje: Paris, B. Nat. Lat. 1820; VIII–IX. század fordulója: München, Staatsbibl. Clm. 14425; Paris, B. Nat. Lat. 17371. Vol. I; Salzburg, St. Peter, a.X.23. A IX. századból, vagyis a váci töredéssel közel egykorú források: Karlsruhe, Aug. Perg. CCXXX; Lyon, Bibliothèque de la Ville 448 (377; 398); München, Staatsbibl. Clm 6223; Paris, B. Nat. 152; Paris, B. Nat. 9527; Paris, B. Nat. 15679; Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 116; Tours 279; Vercelli CLIV; Wien, Lat. 1003; Valenciennes, Bibliothèque municipale, 59 (52). Vö. B. Lambert (1972), *Bibliotheca Hieronimiana manuscripta. La tradition manuscrite des oeuvres de Saint Jérôme*, Steenbrugge–Haag, Abbatia S. Petri Martinus Nijhoff (Instrumenta Patristica, IV.) Tom. II, 101–110. (211. sz.)

afelől, hogy Jeromos Biblia-kommentárjának ez a korai kódexe soha nem volt magyarországi használatban.

Kitérőleg jegyzem meg, hogy más országokhoz hasonlóan Szent Jeromosnak Magyarországon is erős volt a hatása, nemcsak a latin nyelvű irodalom örökítette át szellemiségét, hanem amint a legutóbbi időben Korondi Ágnes kimutatta, XVI. századi magyar nyelvű kódexeinkben olvasható prédikációkban Jeromosnak a legmagasabb a hivatkozási indexe a másik három latin egyházatya és szent Bernát mellett. A Virginia-kódex pedig a Regula monachorumot egyenesen neki tulajdonítja. Az egyházatya példamutató életéről az Érsekújvári és az Érdy-kódexben olvashatunk magyarul.¹⁹

A latin nyelvű Jeromos szöveghagyományban forrásunk a legkorábbiak közé tartozik, és épp abból az időszakból származik, amikor a négy nagy latin egyházatya, Szent Gergely, Ambrus, Ágoston és Jeromos teológiai tanítása a kora középkori egyháztanítók sorából kiemelkedett. A töredéket Herrad Spilling tanácsára megküldtük Birgit Eberspergernek, aki Bernhard Bischoff IX. századi kéziratokról megjelent katalógusának kiegészítő kötetén dolgozik.²⁰ Majd a további kutatás feladata lesz, hogy a váci Jeromos kommentárt elhelyezzék a korai szöveghagyományban, és a paleográfiai jegyek alapján a másolás helyét akár egy meghatározott szkriptóriumhoz is kössék.

2. A második töredéket tartalma és egyedülállósága miatt mutatom be, szövege ugyanis részben unikum (jelzete: 708.012/Fragm.2): Ps.-Ptolemaeus művének, amelyet a szakirodalom Centiloquium néven emleget, s valószínűleg arab nyelvből fordított latin nyelvű szövege. (Lásd Képmelléklet 8. kép.) Őrzőkönyve egy olyan 1568-ban Velencében megjelent nyomtatvány,²¹ amelynek külső borítóját egy másik kódextöredékből készítették el; erre a célra Aquinói Szent Tamás Summa Theologicájának (jelzete: 708.012/Fragm. 1) egy, a XIII–XIV. század fordulóján másolt levélpárját használták fel. A Centiloquium szövegét tartalmazó két pergamencsíkot pedig ennek a nagyobb méretű pergamenkötésnek a megerősítésére használták, és csak a restaurálás során vált láthatóvá. Összeilleszteni a két csíkot nem lehetett, mert a könyvkötő nem egy levelet vagdosott szét, hanem összefogta a kódex

¹⁹ Korondi Á. (megjelenés alatt), A Vita et transitus Sancti Hieronymi kelet-közép-európai és magyarországi elterjedéséről. Elhangzott *A könyv és olvasója: A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban* c. konferencián, MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatói szervezésében, Budapest, 2017. június 15–16-án.

²⁰ Birgit Ebersperger adta ki Bernhard Bischoff katalógusát, amelyhez kiegészítő kötet is készül. Lásd B. Bischoff (1998–2004), *Katalog der festländischen Handschriften des 9. Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)*, I–II, ed. B. Ebersperger, Wiesbaden, Harrasowitz.

²¹ Őrzőkönyve (jelzete: 708.012): Petrus Ancharanus: Consilia sive iuris responsa. Venetiis, 1568.

két különálló levelét, és felső negyedüket levágta. Ezáltal a darabok azonos méretűek lettek: 65×165 mm. Az írás néhol annyira megkopott, hogy már az olvashatatlanság határát súrolja. A vörös tinta időt állóbb maradt, így a fennmaradt rubrikából tájékozódhattunk a mű szerzőjéről és címéről: *Incipit liber ptolemei de centum verbis*, és beazonosíthattuk a fennmaradt aforizmákat, amelyeket vörös arab számmal jelölt a másoló: 2, 4, 26, 29, 31. Ezt az asztronómiához és asztrológiához kapcsolódó 100 mondást a szakirodalom úgy tartja, hogy csak a IX. századi arab kéziratokban kapcsolták Ptolemaeus görög csillagász nevéhez és akkor írtak hozzá kommentárt. Nem lehet megállapítani, hogy szír, arab vagy görög szerző állította-e össze a művet. A XII. századtól kezdve több latin változata is ismert, a középkorban közülük Plato Tiburtinus fordítása vált a legelterjedtebbé, ő az aforizmákat a kommentárral együtt arabból fordította. Több kódexben Johannes Hispalensisnek tulajdonítják ezt a változatot, a legfrissebb kutatások Plato Tiburtinus nevéhez kötik.²²

A váci töredéken látható forrás kezdő sorai nagyon nehezen olvashatóak, a kibetűzhető részek ugyan ehhez a Plato Tiburtinus-féle fordításhoz rendkívül közel álltak, de a szöveg folytatása már nem volt megnyugtató, mindenképpen szövegvariánsra kellett gondolni.²³ Az interneten a kéziratos adatbázisokban párhuzamos kódexeket kerestem, de így sem jártam eredménnyel. Végül rátaláltam a Bajor Akadémia keretén belül működő úgynevezett Ptolemaeus-projekt honlapjára, amely a teljes Ptolemaeus életművet és a neki tulajdonított munkák szöveggyűjteményét dolgozza fel, frissítve a legújabb kutatási eredményekkel.²⁴ Mivel itt sem leltem rá a keresett szövegre, felvettem a kapcsolatot David Juste-tel, a munkacsoport tagjával. Megállapítása szerint a töredékünkön kívül ennek a Ps.-Ptolemaeus műnek ez a latin nyelvű fordítása csak egyetlen, XIII. századi észak-itáliai kódexből ismert (jelzete: Vatican, BAV, Vat. lat. 5714).²⁵ Mivel ebben a vatikáni kódexben is töredékes a Centiloquium, és csak a 6-88. verbumokat tartalmazza

²² Carmody is még Johannes Hispalensisnek tulajdonította Plato Tiburtinus fordítását. Vö. F. Carmody (1956), *Arabic astronomical and astrological sciences in latin translation*. Berkeley and Los Angeles, University of California.

²³ A Plato Tiburtinus-féle fordítás kezdete: *Incipit liber centum verborum Ptholomei. Dixit Ptolomeus: Iam scripsi tibi iesure libros ... Verbum primum. Scientia stellarum ex te et ex illis est ... Expositio. Quod dixit Ptolomeus ex te et illis ...* A fragmentumon kiolvasható szöveg kezdete: (f. 1r): *Incipit liber Ptolomei de centum verbis ...* (vörössel). [...] *Ptolomeus (?) iesure tibi libros [...] sapientia [...]. Verbum primum. [...]a stellarum ex te et illis est. Expositio* (vörössel) [...] *de te et de illis [...] duplex [...].*

²⁴ Ptolemaeus Arabus et Latinus, Bayerische Akademie der Wissenschaften, München: <https://ptolemaeus.badw.de/start> (Letöltés: 2017. október 11.) A honlap megtalálásában nagy segítségemre volt Zsoldos Endre, amelyet ez úton köszönök.

²⁵ <https://ptolemaeus.badw.de/ms/294> (Letöltés: 2017. október 11.)

(elejéről és a végéről egy-egy levél hiányzik), a mű pontos címe és az első 4 verbum szövegrészletei csak a mi váci töredékünkön maradtak fenn. David Juste arról is tudósított, hogy a vatikáni kódexben csak nemrég fedezték fel ezt az eddig ismeretlen fordítást, szerzőhöz kötni egyelőre nem tudják, a kódex feldolgozása jelenleg folyik. A vatikáni és váci másolatnak egymáshoz való viszonya is tartogathat még meglepetéseket. Ugyanis térben és időben nagyon közel állnak egymáshoz. Mind a két kódex XIII. századi, de nem egy kéz másolta őket. A vatikáni kódex, amint említettem, észak-itáliai. A váci töredék őrzőkönyve és possesszor-bejegyzése is Észak-Itáliához köthető: egy 1568-ban készített velencei nyomtatvány, a háttáblája kiragasztott előzéken egy korabeli tulajdonosbejegyzéssel: *Laurentii Poggioli aere proprio*. Lorenzo Poggioli di Bologna személyéről pedig tudható, hogy 1584-ben Città di Castello gubernátora volt.²⁶ Egyelőre nem lehet tudni, hogy a két kódex hogyan viszonyul egymáshoz, melyik íródhatott korábban; az alapos paleográfiai elemzés és összevetés még hátra van.²⁷

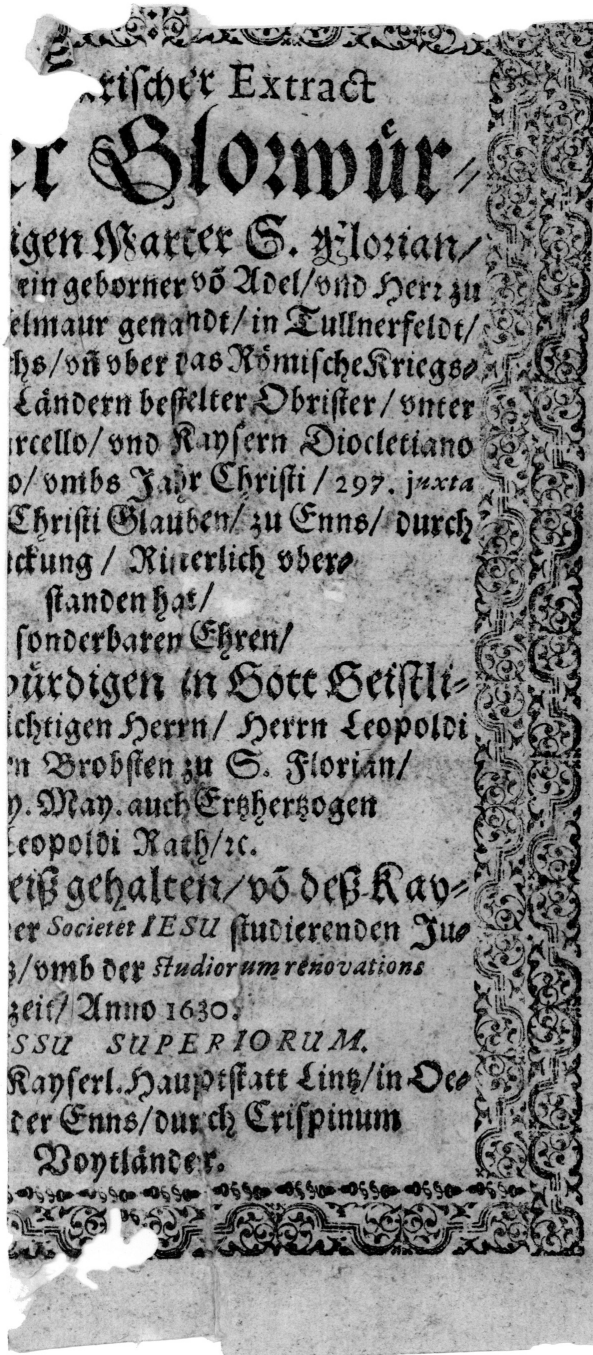
3. Harmadikként egy makulatúrára szeretném fölhívni a figyelmet. Kutatásaink során már eddig is sok értékes kézirat- és nyomtatványtöredékekkel ajándékoztuk meg a társszakmák kutatóit.²⁸ A fentebb már felsorolt, feldolgozott váci töredékek között található egy XII. századi Biblia (jelzete: 705.250a/Fragm), amelyet egy 1582-ben Bolognában megjelent nyomtatvány kötéseként használtak fel.²⁹ Mivel a pergamennek nincsen tartása, a könyvkötők gyakran a fatáblát helyettesítve nyomdai hulladékot, makulatúrát vagy elrontott nyomdai íveket ragasztottak össze. Ily módon került elő ennek a nyomtatványnak a kötéstáblájából is két kiadvány, közülük ismertetem az egyiket. Négy levélről van szó, közülük az egyik maga a címlap, amelyen töredékesen olvasható a mű címe, és láthatók az impresszumatatok. A linzi jezsuita gimnáziumban tanuló diákok Szent Flóriánról szóló iskoladrámáját tartalmazza, amelyet a címlap tanúsága szerint 1630-ban Linzben Crispinus Voytlander nyomtatott. A kiadványt nem találtam a VD 17-ben, sem Voytlandernek a szakirodalom által ismert nyomtatványai között.

²⁶ G. Muzi (1844), *Memorie civili di Città di Castello*. Città di Castello, F. Donati. 1844. II, 224.

²⁷ E tanulmány megjelenésével közel egy időben a váci töredék is felkerült a *Ptolemaeus Arabus et Latinus. Manuscripts* honlapjára: „MS Vác, Egyházmegyei Könyvtár, 708.012/Fragm. 2” (<http://ptolemaeus.badw.de/ms/591>, letöltés: 2017. október 11.).

²⁸ A legutóbbit emlitem csak: a Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjteményben őrzött Monoszlói mű kötéséből kerültek elő egy 1578–83 között nyomtatott magyar nyelvű verses csiziónak eddig ismeretlen hónapversei, lásd Bánfi Sz. (2016), A nagyszombati ábécéskönyv CISIO JANUS részének korábban nem ismert magyar nyelvű hónapversei, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. szám (2016), 72–79.

²⁹ Őrzőkönyve (jelzete: 705.250/a): *Carolus Sigonius: De republica Hebraeorum libri VII. Bonnae 1582*.



705.205a/Mac. 3.

Szent Flóriánról szóló jezsuita iskoladráma (címlap)

Jean-Marie Valentin, aki feldolgozta a német iskoladrámákat, összesen három Szent Flóriánról szóló drámáról tud (Linz 1630, illetve 1736; Porrentruy 1763), de az 1630-ashoz ő sem ad szövegkiadást.³⁰ Ezeknek az adatoknak ismeretében levélben megkerestem Helmut Lang urat, aki 1969-ben a linzi periodikákkal foglalkozó tanulmányában írt arról, hogy Voytlander 1630-ban – vagyis éppen a dráma megjelenésének évében – megindított egy heti rendszerességgel megjelenő linzi újságot, amelynek pontos címét nem ismerjük, és példány sem maradt fenn belőle.³¹ Helmut Lang véleménye szerint a Vácott előkerült Szent Flórián iskoladrámának tipográfiája nem utal arra, hogy ebben az 1630-ban indított linzi újságban jelent volna meg, de megerősítette a feltételezésemet, hogy a Voytlander által kinyomtatott Szent Flórián iskoladráma unikális példány. Szent Flórián Ausztria név szerint első ismert szentje, akit 304-ben vetettek az Enns folyóba. Kultuszának központja épp a Linz szomszédságában lévő, sírja fölé emelt Szent Flórián ágostonos kanonok kolostor. Így az előkerült Szent Flórián iskoladráma, amely nagy valószínűséggel a Valentin által említett, Linzben 1630-ban megrendezett előadás eddig ismeretlen példánya – még ha töredékesen is –, mindenképp az osztrák kultúrtörténet hiánypótló darabja.³²

Befejezésül megemlítem, hogy a három bemutatott töredék közül egyik sem volt külső borítója a könyveknek, és csak a restaurálás során kerültek napvilágra. Ezért – amint a példák is mutatják – kutatásaink során rendkívül fontos szerep jut a restaurátoroknak és az őrzőkönyvek pontos dokumentálásának, amelyek, amint láthattuk, segítséget nyújthatnak a töredék meghatározásához (az őrzőkönyv possesszor bejegyzései, a kötéstáblák makulatúrái). Ezekre korábban nem fordítottak elegendő figyelmet. Másik tanulság, hogy az internet segítség azoknak a forrásoknak felleléséhez, amelyek ismertek, és segítség ahhoz, hogy gyanakodhassunk, ismeretlen szövegekkel állunk szemben. Az ilyen irányú gyanakvás megerősítésére gyakran nemzetközi együttműködésre is szükség van.

³⁰ Valentin J.-M. (1983), *Le Théâtre des Jésuites dans les Pays de Langue Allemande. Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)*. Stuttgart, Hiersemann, Première partie. 127 (Nr. 1062).

³¹ H. W. Lang (1969), *Die Anfänge der periodischen Presse in Linz, Biblos* (1969), 224–238.

³² Szent Flórián középeurópai szent maradt. Egyetlen középkori magyar nyelvű legendája az Érsekújvári kódexben olvasható, vö. Madas E. (2017), *Az Érsekújvári kódex Szent Flórián-legendájának forrása*, in Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bogár Judit, Déri Eszter, Kónya Franciska, Maczák Ibolya, Szádóczki Vera (szerk.), *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17.) 310–315; Medgyesy S. Norbert szíves szóbeli közlése szerint Szent Flóriánról szóló magyarországi iskolai színjátékról nem tudunk. Lásd még Staud G. (1984–1988), *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561–1773, I–III*. Budapest, MTA. (Fontes ludorum sceniorum in scholis S. J. Hungariae).

VARGA LAJOS

Váci Egyházmegyei Könyvtár és Váci Püspöki és Káptalani Levéltár

Ezt a konferenciát több intézmény, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Klasszika Filológiai Tanszéke főszervezőként, az Ókortudományi Társaság és a Váci Püspökség szervezte. A hely kiválasztása mondhatnám emblematis. Scriptorium váci működéséről tényleges adatunk nincsen, ugyanakkor a püspökség és a káptalan helyi ténykedése alapján feltételelesen mindenképpen szólhatunk róla. A feltételezések mellett komoly adatok is tanúskodnak a könyvkultúra reneszánsz kori virágzásáról Báthory Miklós püspök idejéből, akinek híres könyvtáráról sajnos csak szórványos adatok maradtak fenn. Vác városa később is jeleskedett mind az írásbeliség, mind pedig a filológia terén: váci születésű filológus és egyben 1882–1886 között az egyházmegye papnövendéke is volt Katona Lajos, akiről a Vác Városi Könyvtár is elnevezését veszi, és akinek életére vonatkozóan a Püspöki és Káptalani Levéltárban is található források. 1902–1904 között az *Egyetemes Philológiai Közlönyt* is szerkesztette. Könyvtárunk első kiadásban őrzi *A Gesta Romanorum Sztárai-codexe* (1898); *A Gesta Romanorum történetei codexeinkben* (1899); *Magyar Mythologia irodalma* (1897); *Mythológiai irányok és módszerek* (1896); valamint a *Völund kovács és rokonai az árja népvilágban* (1884) című munkáit.

Filológia és teológia

Mivel filológiai módszereket más tudományok is alkalmaznak a Biblia szövegkritikai vagy történetkritikai módszerrel történő tanulmányozásának irodalma is ide sorolandó.¹ Itt kell megemlítenünk, hogy a keresztény exegézis is újat hozott a filológiában, amelynek számos dokumentuma fellelhető a könyvtárban. Könyvtárunkban a keresztény humanizmus hatására létrejött

¹ Schlieben, Reinhard (1974), *Christliche Theologie und Philologie in der Spätantike: Die Schulwissenschaftlichen Methoden der Psalmenexegese Cassiodors*. Berlin–New York, Walter De Gruyter.; Smalley, Beryl (2008), *Lo studio della Bibbia nel Medioevo*. 3. edizione. Bologna, Edizioni Dehoniane.

hatnyelvű, úgynevezett *Biblia polyglotta*² is megtalálható; továbbá a mondatokon kívül a biblikus tudományokhoz hozzátartozik a filológiai analízis is.³ Az egyháztörténeti kutatás metodológiájának első fontos része a heurisztika, amely után következik a kritika és az értelmezés, az interpretáció. Így tehát érthető módon ezzel a tudománnyal a teológusok, főként a biblikusok, a patológiával, egyháztörténelemmel, egyházjoggal, valamint a liturgikával foglalkozók is élénk kapcsolatban vannak.⁴ Az egyháztörténelem egyik segédtudománya, a hagiológia a szövegváltozatok megállapításának tekintetében él a filológiai módszerrel.⁵ Ez a módszer az újabban létrejött lelkiség-történeti tanulmányokban sem mellőzhető, különösen abban az esetben, ha ókori szerzők gondolataihoz nyúlnak vissza.⁶ Nem közömbös ez a tudomány azok számára sem, akik a protestantizmus hatására a XVI. században létrejött polemikus teológia írásbeliségét kutatják. A klasszikafileológia az Egyház életében sem hanyagolható el, mivel a hivatalos dokumentumok, amelyek a közösség egészére érvényesek, ma is a hivatalosnak tekintett latin nyelven jelennek meg, mint hitelesnek tekintett kiadások (editio typica). Itt minden szónak és kifejezésnek évezredes jelentéstartalma van, ezért is jelenik meg latinul, amelyet aztán a részegyházak feladata a lehető legpontosabb nemzeti nyelvi kifejezéssel visszaadni: ez pedig klasszikafileológia nélkül nem lehetséges. A XX. századi teológiai megújulás, mely francia nyelvterületen a jezsuiták és a domonkosok által bontakozott ki, szintén visszament a forrásokhoz. Ennek eredménye a II. Vatikáni Zsinaton bontakozott ki, amelyet a zsinati dokumentumoknak a gazdag biblikus és patrisztikai forrásokra való utalása bizonyít.⁷

² *Biblia Sacra polyglotta*, Edidit Brianus Waltonus, S. T. D. Tom I-VI. Londini Imprimebat Thomas Roycroft, 1657. 6 db., ill., 33 cm. Juhbőr kötésben, latin, szamaritánus-arám, héber, kaldeus, arab, etióp, perzsa, szír, görög nyelven.

³ Zerwick, Max (1953), *Analysis philologica Novi Testamenti graeci*. Romae, Pontificium Institutum Biblicum.

⁴ Marksches, Christoph (1995), *Arbeitsbuch Kirchengeschichte*. Tübingen, Mohr Siebeck.; Heim, Manfred (2008), *Einführung in die Kirchengeschichte*. 2. Auflage. München, Verlag C. H. Beck.; Droysen, Johann Gustav (2002), *Précis de Théorie del'histoire. Traduction, présentation et notes par Alexandre Escudier*. Paris, Cerf. A történeti jellegű tudományokkal kapcsolatban lásd Kristó Gyula – Makk Ferenc (2006), *Filológia*, in *A történelem segédtudományai*. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, Osiris. 187-200.; Neuhauser, Hannes Peter (2013), *Das Liturgische Buch. Zur Theologie und Kulturgeschichte liturgischer Handschriften und Drucke*. Regensburg, Schnell-Steiner.

⁵ Grégoire, Réginald (1987), *Manuale di agiologia. Introduzione alla letteratura agiografica*. Fabriano, Monastero San Silvestro Abate.

⁶ Plattig, Michael (2010), *Kanon der spirituellen Literatur*. Münsterschwarzach, Vier Türme Verlag.

⁷ Fisichella, Rino (ed.) (1996), *Storia della teologia*. 3. Bologna, Edizioni Dehoniane. 443–471.

Ezek következtében könyvtárunk is sok olyan dokumentumot őriz, amelyek a klasszika filológia, általában a filológia, vagy az ókortudomány szakemberei számára is érdekesek, hasznosak lehetnek.

A Váci Egyházmegye gyűjteményei: könyvtár

Bár a filológia területére nemcsak a kézírásos dokumentumok tartoznak, hanem a nyomtatottak is, ennek ellenére a kézírásos emlékeinkre szeretném felhívni a jelenlévők figyelmét.

A Váci Egyházmegyének három központi gyűjteménye van: az Egyházmegyei Könyvtár, a Püspöki és Káptalani Levéltár és a Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény. Ezen három intézmény közül az írásbeli dokumentumokat főként kettő: a könyvtár és a levéltár őriz. A könyvtár kézíratos anyagában a legbecselesebb dokumentumok közé tartoznak a középkori fragmentumok.⁸ Amivel mi dicsekedhetünk, az nem csekély dolog, mert a töredékek legrégebb darabja egy karoling írás, amely a IX. századból származik. Ebben a tekintetben szinte csak a könyvtár muzeális állományában lévő könyvekben található fragmentumok feltárása történt meg, ám meg kell jegyeznünk, hogy ennél jóval több könyvünk kötésében sejtjük, illetve tudjuk töredékek létezését. Mivel két nevezetes fragmentumról külön előadás szól,⁹ az írásbeliség eme formájánál nem is időzök tovább. Teljes középkori kódexet csak egyet őriz könyvtárunk, egy Újszövetségi Szentírást, amely a késői középkorból, 1415-ből származik. Újkori kézíratos anyagunk egyik becses darabja az úgynevezett Ecsegi kódex,¹⁰ amelyről e konferencián szintén hallani fogunk.¹¹ Nem hangzanak el előadások a héber fragmentumokról, valamint a Káldi-féle bibliafordítás nálunk lévő töredékeiről sem.¹² Ez utóbbi töredékek másik része Esztergomban található.

Könyvtárunknak kézírattára is van. Tematika szerint ez prédikációkat, bibliamagyarásokat, erkölcsstani fejtegetéseket, jogi és dogmatikai, egyház- és köztörténeti jellegű dokumentumokat, imakönyveket, lelkeségi és szépírodalmat, katekézissel pedagógiával foglalkozó, valamint filozófiai és termé-

⁸ Staub, Alessandra (2015), „Das Ganze im Fragment”. *Handschriftenfragmente aus kirchlichen Bibliotheken, Archiven und Museen*. Petersberg, Michael Imhof Verlag. A bevezetőben található a fragmentum kifejezés történetének egyházi vonatkozása.

⁹ Lásd Lauf Judit tanulmányát a jelen kötet 187–196. oldalán.

¹⁰ Holl Béla (1952), Egy régi magyar betlehemes játék. *Vigilia* 617–619. Ez közlés a kéziratban található különböző dokumentumokból.; Varga Lajos (1987), Az ecsegi Szent Kereszt Céh iratai, in *Katolikus Egyháztörténeti Konferencia (Keszthely)* Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 40–50.

¹¹ Lásd Szelestei N. László tanulmányát a jelen kötet 43–55. oldalán.

¹² Káldi György Biblia-fordításának kézírattöredékei (Mózes harmadik könyvéből) és négy lapnyi kefelevonat-töredéke. XVII. sz. első harmada.

szettudományos irodalmat tartalmaz. Vannak a mindennapi életre vonatkozó dokumentumaink is, ilyen például a szakácskönyv vagy az orvoslással foglalkozó kéziratok. Kézirataink egy része tartalma alapján igazában véve levéltári anyag, de valamilyen okból kifolyólag a könyvtár kéziratárában rekedtek. A biblikum igen gazdagon képviselt izagógiával, héber nyelvtannal, hermeneutikával. exegézissel, kommentárokkal. Ugyancsak igen gazdag a jogi terület úgy az egyházi, mind a világi jog tekintetében. Az erkölcssteológia szintén több területen érintett.

A kéziratár katalógusa 1850-ig csaknem teljesen feltárt, de az utána következő időszak feldolgozása még folyamatban van.¹³ Itt főként azon dokumentumok feltárására fordítjuk meglévő erőinket, amelyek a történetírás számára fontosak lehetnek, ezért előnyben részesülnek a püspökök hagyatécai.

A kéziratár becses darabjait képezik azok a teológiai jegyzetek, amelyeket a papnevelésben is – esetleg csak a tanárok – használtak. Ezek között a legrégebb egy 1592 és 1595 között keletkezett teológiai jegyzet: *Tractatus de actibus humanis et de praeceptis* (jelzet: 219.106). Erről jelenleg annyit tudunk, hogy gyakran hivatkozik az 1592-ben, Bassaeus kiadásában megjelent bibliográfiára, amely a protestáns teológia szempontjából ortodoxnak tekintett műveket sorolja fel. Érdekességként megjegyzem, hogy ebbe a bibliográfiába kizárólag 1564 után kinyomtatott műveket vettek fel, még a Szentírások tekintetében is. Az időpont (1564) egyértelműen mutatja, hogy a Trienti Zsinat utáni teológiai elhatárolódás időszakának műveiről van szó. A kézirat kötésén látható 1595-ös évszám elkészültének utolsó határát jelzi, mert a lapokra csak bekötetlen állapotban lehetett írni úgy, ahogy írtak. A Bassaeus műre való hivatkozásokból pedig egyértelmű, hogy protestáns szerző művével állunk szemben. A kötésen személyre szóló német nyelvű ajánlás olvasható, így tudjuk, hogy egy pozsonyi Pusch nevezetű királyi hivatalnok számára készült. Ilyen nevű személy élt Pozsonyban a XVII. század első éveiben: Busch György főbíró volt az, aki mint Tettelbach Ádám evangélikus lelkész apósa került látókörünkbe. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Tettelbach még fiatalabb korában leendő apósában patrónust keresett külföldi tanulmányaihoz, de ezt igazolni egy további kutatás feladata lesz, amelyet segíthet a kötéstáblán látható címer is.

Hasonló érdeklődésre tarthat számot a Horánszky Mihály egyházmegyes pap tulajdonából a kéziratárba került *Philosophiae peripatethicae pars secunda, seu dispositiones in octo libros physicorum Aristotelis* című munkájának egy másolata. A peripatetikus filozófia jellegzetes része a filozófiai és teológiai képzésnek. Az arisztotelészi filozófia észérveken nyugvó tanulmányozását jelenti, beleértve azt, hogy bizonyos tételeket elfogadunk, másokat viszont

¹³ Tóth Béla (1999), *A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.

visszautasítunk. II. Frigyes császár alapította az első állami egyetemet, ahol Aquinói Szent Tamás is tanított és szakított a korabeli platonikus irányzattal. Ezt azért tehette, mert az egyházi tilalmak itt nem vonatkoztak rá.¹⁴ Aquinói Szent Tamás ezzel egyesekben megrökönyödést váltott ki, a szabad művészetek tanítóiban ellenben felkeltette az érdeklődést.¹⁵ Érdekes lenne kideríteni, hogy miről készült a másolat, jelenleg arra gondolunk, hogy a kézirat lehetséges forrása Georgio Raguseo *Peripateticae disputationes* című műve, amely Velencében, 1613-ban jelent meg. A kézirat eredetileg az apáé, Horánszky Pál Péteré volt, aki tulajdonjogát 1732-ben jegyezte be a kéziratba. Horánszky Mihály 1760-tól birtokolta a kéziratot, valószínűleg az apjától kapta azt. A kézirat végén érdekes bejegyzés: 1771. 30. *Martii primo barba resecta mihi*. Ezek után pedig egy levél következik, amely Besztercebányával kapcsolatos, majd újabb levelet, ezt követően pedig 1768-ból származó Mária-dicséreteket találunk a kéziratban. A kézirat egyéb irodalmi műveket is tartalmaz, amelyek egyike Horánszky egyik ismerősével, Thold Jánossal [?] lehet kapcsolatban, talán az ő dicséretére írt költeményről van szó. A Horánszky-kolligátumot egy egyházi naptár lapjaiba kötötték, amelyet legkésőbb 1732-ben nyomtattak.

Becsés darab még többek között a Gualterus Bruele, *De morbis diversis et eorum remediis* című antiqua, amely Forgách Pál váci püspök (1757–1759) hagyatékából való. A bejegyzés még nagyváradi püspöksége (1747–1757) idejéből származik. Ez egy 1579-ben nyomtatott antwerpeni kiadvány, amelyhez hasonló tartalmú kéziratot kötöttek.

Kézirattárunk alkalmas a filológia különböző területeinek tanulmányozására, így a klasszika filológia, germanisztika és szlavisztika – ezen belül is a szlovák és horvát nyelv – heuréziséhez is. A nálunk lévő anyag fontos továbbá az oktatástörténet hazai kutatása, a magyar történelem és sok esetben az országhatárokon túlnyúló történeti ismeretek megszerzéséhez vagy azok gyarapításához. A XX. századi kézirattárban fontos Pétery József, Kovács Vince és Bánk József püspökök hagyatéka. Félegyházy József és Borovi József is tetemes kéziratanyaggal gazdagította gyűjteményünket. Holik Sámuel egri jogakadémiai tanártól, valamint Uhl Antaltól is vannak kézirataink.¹⁶

Az említetteken kívül, mint ahogy ez más régi könyvtárakban is így van, a könyvekben sokszor értékes bejegyzések találhatóak. Ezek feltárása nagyon kevésbé történt meg. Sajnos, a muzeális állományról sem készült el a példányok teljes leírása, pedig ezek némelyike a török kor történetének is jeles

¹⁴ Kecskés Pál (1981), *A bölcsélet története*. Budapest, Szent István Társulat. 199.

¹⁵ Lafont, Chislain (1998), *A katolikus egyház teológiatörténete*. Budapest, Atlantisz. 187.

¹⁶ Boros István (2010), *A Váci Egyházmegyei Könyvtár ősnymtatványai. Catalogus Incunabulorum quae in Bibliotheca Dioecesis Váciensis asservantur*, Vác, Váci Egyházmegye.

emléke. Speciális kézírásnak minősül a könyvek gerincére készített felirat, amely még azon időknek a jele, amikor a könyveket nem állítva, hanem fektetve raktározták. Az ilyen természetű könyveink jó részben talán még a középkori Szent Mihály-templomban voltak.

A Váci Egyházmegye gyűjteményei: levéltár

Az írott emlékek másik nagy tárháza a Püspöki és Káptalani Levéltár. Ez az intézmény pusztán néhány középkori oklevéllel rendelkezik. Mivel káptalanunk hiteleshelyként működött, ezért sok dokumentuma maradt fenn. A káptalan által kiadott, és általunk ismert oklevelek számra meghaladja a másfél ezret. Ezek forráskiadványban történő összegyűjtése most van folyamatban. Talán az elkövetkező évben érkezünk el oda, hogy az Árpád-korig bezárólag megjelenhet a káptalani oklevelek kritikai apparátussal ellátott kiadása. Ezzel eljutnánk odáig, hogy az egyházmegye egyik legfontosabb középkori intézményének írásos anyaga a maga egészében tanulmányozható lenne. Ez azért is fontos számunkra, mert egyházmegyénk ezeréves történetét ezzel is szeretnénk megünnepelni.

A török hódoltságot mindössze egy kapszányi levéltári anyag élte túl, amely évkörében Mosóczi Zakariás püspökségétől kezdődik, legnagyobb része pedig Dallos Miklós feljegyzéseit tartalmazza. Ez is kódextöredékbe volt kötve, amely kibontást nyert.

A Káptalani és a Püspöki Levéltárban darabszintű feltárás is történik. A Váci Püspökség jogtörténeti szempontból is érdekes intézménye volt a Consistorium,¹⁷ amelyet Althann Mihály Frigyes váci püspök, későbbi bíboros és nápolyi alkirály hozott létre. Ez egy olyan egyházkormányzati szerv volt, amely a püspök távollétében is hatékonyan tudta irányítani az egyházmegyét, és többek között kánonjogilag megoldotta azt az esetet is, hogy ha a püspök huzamosabb ideig székhelyétől távol él, és ha az őt helyettesítő általános helynök meghalna, az egyházmegye akkor sem maradna tényleges kormányzat nélkül. Hasonló darabszintű regeszták készülnek a káptalani magánlevéltár XVIII. századi anyagához is.

A levéltárban a plébániai historia domus-ok digitalizált formában megtalálhatóak. Ezek vezetését 1774-ben rendelte el Migazzi Kristóf bíboros, viszont lehetőség szerint az adott település történetére vonatkozó korábbi adatokat is rögzíteni kellett bennük. Ennek köszönhetően, ha a lakosságnak volt kontinuitással rendelkező része, és a plébános kiemelt történeti érdeklő-

¹⁷ Vö. ehhez Nagy Géza Balázs tanulmányát a jelen kötet 265–272. oldalán.

déssel rendelkezett, a szöveg visszatekinthet akár több évszázaddal korábbi, helyileg nagy jelentőséggel bíró eseményre is.

A filológusok számára igen érdekes anyag a *pensa ferialia*, amely a Váci Püspöki Szemináriumi Levéltár részeként fordításokat tartalmaz. A reformkorban, illetve 1848 körül magyar egyháziroldalmi iskolák létesültek, amelyek feladata a magyar nyelvű teológiai irodalom létrehozása volt. A váci szeminárium esetében az ilyen jellegű irodalmi iskola működése 1845-ben kezdődött el. A kispapok nyári feladatként fordítandó szövegeket is kaptak.¹⁸ Azokban az egyházmegyékben, ahol nagyobb létszámban voltak nem magyar ajkú kispapok is, ott ők is alakítottak ilyen egyháziroldalmi iskolát, mint például Esztergomban a szlovákok.

Egyebek

Festményeken is előfordulnak írások. Erre példaként a püspöki székházban található *Proceres Regni Hungariae* sorozat képeit hozhatjuk fel. Ugyancsak említhetjük Elias Moegel 1773-ból származó alkotását, amely Szent Fülöpöt ábrázolja.¹⁹

Végül hadd hivatkozzak egy személyes emlékre is. A Rómában lévő szaléziak által vezetett egyetem Keresztény és Humán Bölcsészettudományi Kara Biagio Amata gondozásában kiadta Arnobius Siccensis, egy IV. századi észak-afrikai szerző *Adversus Nationes Libri VII* című hitvédő írását. Számmomra is váratlan módon, azon a címen, hogy a szerző, Arnobius városának Sicca Veneriának püspöki címét jelenleg én viselem, engem kértek fel, hogy írjak bevezető sorokat a kritikai kiadás elé.²⁰

¹⁸ VPKL, E (Szemináriumi Levéltár), Latin nyelvű prédikációk; *Pensa ferialia*; Teológiai jegyzetek; Diákanyagok.

¹⁹ *Pest megye műemlékei*. 2. köt. Budapest., Akadémiai Kiadó, 1958. 357.

²⁰ Arnobius, Siccensis (2008), *Adversus nationes libri VII. Editio retialis emendata curante Blasio Amata*. Roma, Facoltà di Lettere Cristiane e Classiche.

*A Váci Egyházmegyei Könyvtárban kiállított
nyomtatványok és kéziratok jegyzéke*

Kéziratok

219.042²¹

Commentarii in Prophetam Sachariam, Cap. 7–13. XVIII. század vége.

Egykorú kézirat. 18. pp. 250 × 205 mm. Kötés nélkül, ívekben.

219.043²²

Commentarii in Pentateuchum, Cap. 24., in Psalmos nr. 2, 17, 18. et in Coran.
XIX. század első fele.

Egykorú kézirat. 32 pp. 250 × 205 mm. Kötés nélkül, ívekben.

219.078²³

Exegesis Evangelii Matthaei, cap. XVII–XXIV., XIX. század eleje.

Egykorú kézirat. 24 ff. 255 × 205 mm. Kötés nélkül, ívekben.

219.106²⁴

Tractatus de actibus Humanis et de praeceptis. 1592–1595.

Egykorú kézirat. 248 ff. (Az elején és végén néhány levél hiányzik.)

200 × 155 mm. Préselt, datált (1595[!]) bőrkötésben.

Possessor: Pusch, ..., Pozsony, 1595., Seminarium Vaciense (XVIII. század).

219.223²⁵

Horanszky Paulus Petrus: *Philosophiae Peripateticae Pars II. (Dictatum.)*
XVIII. század eleje.

Egykorú kézirat. 442 pp. 165 × 210 mm. Félbőr kötésben.

Possessor: Horánszky, Paulus Petrus, 1732. ; Horánszky Michael Emericus, 1760.
pp. 437–442. Latin nyelvű köszöntőversek. 1767–1769.

703.097²⁶

De morbis diversis et eorum remediis. XVII. század.

Bruele, Gualterus: *Praxis medicinae (Antverpiae, 1579.)* című műve utáni bejegyzés. 52 pp. 310 × 210 mm. Pergamen kötésben.

Possessor: Paulus Forgach episcopus Vaciensis, 1755.

²¹ Tóth Béla (1999), *A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 42.

²² Tóth 1999:43.

²³ Tóth 1999:78.

²⁴ Tóth 1999:106.

²⁵ Tóth 1999:223.

²⁶ Tóth 1999:599.

703.103²⁷

Biblia. Novum Testamentum. 1415.

Egykorú kézirat. 120 pp. 320 × 230 mm. Újkori bőrkötésben.

219.525²⁸

Bednár József: *Adatok a vácsi egyházmegye általános történelméhez – Adatok a vácsi egyházmegye püspökeinek történelméhez. 1869–1874.*

Autogr. 1206 pp. 350 × 210 mm. Vászonnkötésben. A korszakonként új címlapokkal és lapszámozással ellátott mű kötések az egyes részek sorrendjét összekeverték.

219.035²⁹

Grammatica Hebraica. XIX. század eleje.

Egykorú kézirat. 50 pp. 260 × 205mm. Kötés nélkül, ívekben.

705.240³⁰

Liber Congregationis Sanctae Crucis Juvenum Ecsekiensium Altari Sanctae Crucis in Templo Ecsekiensi in latere Meridionali existenti addictissimorum, continens nomina Sodalium vivorum et mortuorum, leges, regulas et bona ad idem Altare pertinentia. XVII–XVIII. század.

Eredeti kézirat, a prédikációk és a betlehemes játék Liptay István kézírása. (1684–1694) 520 pp. 195 × 145 mm. Bőrkötésben.

A kötet elé kötve Ecseki János Contractus levele 1771-ből. 4 pp.

pp. 18–207., 325–454., 459–479. 35 magyar nyelvű prédikációk pp. 318–324. Rithmi pro Epiphania Domini in Processione. (Betlehemes játék.) M.

707.004³¹

Káldi György Bibliafordításának kéziratföredékei (Mózes harmadik könyvéből) és négy lapnyi kefelevonat-föredéke. XVII. század első harmada.

Autogr. Változó méretű föredékek sorrendbe helyezve, restaurálva. 40 pp. 355 × 250 mm. Bőrkötésben. Corderius, Balthasar: *Catena patrum Graecorum in Sanctum Joannem, Antverpiae, 1630.* című könyvének táblájából.

²⁷ Tóth 1999:600.

²⁸ Tóth 1999:525.

²⁹ Tóth 1999:35.

³⁰ Tóth 1999:603; Holl Béla (1952); Varga Lajos (1987), *Az ecsegi Szent Kereszt Céh iratai*, in *Katolikus Egyháztörténeti Konferencia (Keszthely)* Budapest, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. 40–50.

³¹ Tóth 1999:604.

Ösnyomtatványok

701.006³²

Biblia – Interpretationes Hebraicorum nominum.

Venetiis, Nicolas Jenson, 1476.

CIH 618. GW 4222.

Possessor: Stephanus Losonci Pleb. Nkat. Anno 1607.; Biblia quae sunt Parochiae Nagykátensis An. 1739.; Botobarius (áthúzva, 17. sz.); Wolfgangus Mayer (17. sz.); Ego Johannes Nagy Katensis sum possessor 1714 (áthúzva).

701.007³³

Thomas de Aquino: *Catena aurea super quator evangelistas.*

Venetiis, Hermann Liechtenstein et Johann Hamann, 4. Sept. 1482.

CIH 3232. GW M46101.

Possessor: In usum Sancti Dominici fratres in Botzen [Bozen/Bolzano] 1589.; Sig. Váci Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875.

704.007³⁴

Schedel, Hartmann: *Liber chronicarum.* 1. ed.

Nurembergae, Anton Koberger, 12. Jul. 1493.

Utólagosan hozzákötött XVI. századi aprónyomtatványok, városképek (fametszetek) és különböző kéziratok.

CIH 3039. GW M40784.

Possessor: Hic liber pertinet ad reverendissimum Dominum Paulum Matonibus; (XVIII. sz.); Capituli Vaciensis Canonicum et Custodem. (XVIII. sz.); Effectus est Ven. Seminarii Vaciensis ad S. Carolum quoad usum Cleri 1801 die 25 Januarii. 1837 ...; Sig.: Váci Püspök-Egyházmegye Könyvtára 1875.

700.001³⁵

Petrarca, Francesco: *Epistolae familiares.* Ed. Sebastianus Manilius.

Venetiis, Johannes et Gregorius de Gregoriis, Id. Sept. [13. Sept.] 1492.

CIH 2690. GW M31546.

Possessor: Sig. Váci Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875.

³² Boros: 2010:7.

³³ Boros 2010:19.

³⁴ Boros 2010:18.

³⁵ Boros 2010: Pótlás, 21.

700.002³⁶

Boethius, Anicius Manlius Severinus: *De consolatione philosophiae. Cum commentario [Pseudo-] Thomae de Aquino – Compendiosa Consolationis resumptio.*

Hagenau, [Heinrich Gran], IX. Kal. Mart. [21. Febr.] 1491.

CiH 711; GW 4549.

Piros incipit és verzális jelölések. A kezdőbetűből induló piros aláhúzásokkal.

Possessor: Arnold Ballenstedt (XVIII. sz.); Johannes Eiss[...?]; Sig. Váczi Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875. – Nádasdy Ferenc püspök adományozta a püspöki könyvtárnak 1845-ben, miután kalocsai érsekké nevezték ki.³⁷

Középkori kézirat-töredékek

704.074³⁸

Misné Tóra, Háftára.

Héber kódexek töredékek. 400 × 320 mm.

700.028/Fragm.³⁹

Fragm. Hieronymus 9. első fele – 1 levél

Két darabból összeragasztott, az őrzőkönyv gerincéről lefejtett, megsárgult pergamenfólió alsó negyede: 105 × 140 mm. Közepéről függőlegesen három darab 65 × 15 mm csík hiányzik. – A kéthasábos írástűkőr: *44 × 94 mm, eredetileg kb. 285 × 94 + 20 + 94 mm, 6 sor (eredetileg kb. 33), vakvonalazás. – Írása Karoling minuszkula a IX–X. század fordulójáról, ligatúrák, e-caudata, interpunkciós jelek.

– Őrzőkönyv: Vác, Egyházmegyei Könyvtár 700.028: *Ioannes Godscalcus: Latini sermonis observationes per ordinem alphabeticum digestae. Coloniae 1540.* – Kötése a nyomtatvánnyal egykorú, natúrszínű, vaknyomásos görgetővel díszített bőrkötés, Isny-Memmingen körzetéből (Németország).

– Posszessor a címlapon: 1. *In usum Dominici Schneblin 1673*; 2. *Váci Püspök-Egyházmegyei Könyvtár 1875* (ovális pecsét). Régebbi jelzetek: 1. *Lingua gen. 419* (a gerincről); 2. 46579 (újkori kéz ceruzával a kiragasztott előzéken és az előzéklapon).

³⁶ Boros 2010:10.

³⁷ *Catalogus Librorum post egressum possessorio ... Episcopatus Vaciensis ... de Nádasd benigne nominati ArchiEp[isco]pi Colocensis in Bibliotheca Ep[isco]pali vaciensi repertorium 1^o libri per Episcopum ... Franciscum de Nádasd Bibliothecae Episcopali donati.* Vác, 1845. Ms (VEK 219.547), 572. tétel.

³⁸ Tóth 1999:601; Scheiber Sándor (1969), *Héber kódexmaradványok magyarországi kötet-táblákban. A középkori magyar zsidóság könyvkultúrája.* Budapest. 64. és 114.

³⁹ Lásd Lauf Judit–Sarbak Gábor (2018), *Kódeztöredékek Vácott*, in Boros István (szerk.) (2018), *Hármas törekvés. A váci katolikus papság és értelmiség identitáskeresése.* Budapest, Szent István Társulat. 36–37.

– Eredet – használat: A kódextöredék keletkezési helye nem határozható meg. Az őrzőkönyv kötésének helye alapján feltételezhető, hogy Hieronymus kommentárjának kódexét Dél-Németországban forgatták.

– Hieronymus: *Commentarii in Ieremiam prophetam*, 13,[1]–9–10[11]. A szöveg hiányos.

f. 1r inc.: *sic computrescere faciam superbiam ...*

des.: ... *post deos alienos*

f. 1va inc.: [quod lumbare] *si aquam tetigerit ...*

des.: [ta]men *prist[inam] pulchri[tudinem habere non potest ...]*.

Kiadás: CC SL 73,160–163.

708.012/Fragm. 2⁴⁰

Ps.-Ptolomaeus cum commentariis

XIV. század első fele – 2 levél

Két megsárgult, külső oldalukon erősen lekopott, alig olvasható pergamentöredék levelének felső negyede: 65 × 165 mm. – Kéthasábos írástükör: *45 × 50 + 7 + 50 mm, 14 sor. – Írása: 14. századi könyvirás. – Vörös megerősítő vonalak. Rubrikák, a mű megmaradt fejezetei vörös arab számmal jelölve: 2, 4, 26, 29, 31.

– Őrzőkönyv: ld. 708.012/Fragm. 1.

– Eredet – használat: A Centiloquiumot tartalmazó kódex (amelyből a töredék fennmaradt) keletkezési helye és használata nagy valószínűséggel Itáliához köthető, mert az őrzőkönyvet Velencében nyomtatták és Lorenzo Poggioli is Itáliában tevékenykedett.

Ps.-Ptolomaeus: Centiloquium, (vörös arab számmal a fejezetszámok:) 1, 2, 4, 26, 29, 31

f. 1r inc.: *Incipit liber Ptolomei de centum verbis ...* (vörössel). [Dixit Ptolomeus] *iesure tibi libros [...] sapientia [...]. Verbum primum. Expositio* (vörössel). [Sciencia] *stellarum ex te et illis est. [...] de te et de illis [...] duplex [...]*

f. 2r–v Szöveg minta: *Verbum 26. Sicut Ptolemaios [...].* Kommentár: *Maxima pars eorum que male hoc exposuerunt capitulum ut detur [...]*.

Ps.-Ptolomaeus Centiloquium című művének a töredéken olvasható incipitje megegyezik Johannes Hispalensis latin fordításával (vö. Ptolomaeus, Claudius: Centiloquium. Venetiis 1493 [GW M 36394]), de a töredék szövegének folytatása eltér attól, feltehetően a Centiloquium latin változatának másik kommentárját tartalmazza (lásd Carmody 1956, 16–17), amellyel egyező szövegű kódexet nem ismerünk.

⁴⁰ Lauf–Sarbak 2018:50–51.; Lauf Judit *Pseudo Ptolemaeus Centiloquiuma Vácott. Néhány jelentős kódextöredék a Váci Egyházmegyei Könyvtárban*. Lásd a jelen kötet 187–196. oldalán.

Az egri székesegyház építésére vonatkozó kéziratok
a Modenai Állami levéltárban¹

Az egri székesegyház és vár 2017 elején a közérdeklődés középpontjába került, mivel a *National Geographic* magazin magyar kiadása beszámolt arról az évek óta folyó kutatásról, amely a vár hiteles elméleti és majdani építészeti rekonstrukcióját alapozza meg. A magyar levéltárak forráshiányos volta miatt elsősorban régészeti eredményeket mutat be a cikk, amelyet látványos, három dimenzióban rekonstruált nézetek illusztrálnak.²

Az egri püspökséget 1497-ben az esztergomi érsekségért csere útján szerezte meg Estei Hippolit (Ippolito d'Este) bíboros (1479–1520), aki azonban a püspökséget ezután – rövid magyarországi tartózkodását leszámítva – vikáriusai és jószágkormányzói útján igazgatta egészen haláláig. Az ő püspökségének 22 esztendejére vonatkozó iratanyag ma Modenában található, ahova az Este család a XVI. század végén Ferrarából kényszerűen áthelyezte a székhelyét. Ezek között természetesen elsőrendű helyet foglalnak el a híres számadáskönyvek,³ ám nagyon sok adatot tartalmaznak Egerről azok az 1497–1520 közötti levelek is, amelyek ma már digitalizálva hozzáférhetők a Vestigia Kutatócsoport honlapján.⁴

E levelek írói közül Ercole Pio kormányzóiból fogunk most kiemelni idézeteket, azt bizonyítandó, hogy a számadáskönyvek tényadatait miképpen egészíthetik ki információkkal a levelek.⁵ Ercole Pio két évet töltött Magyar-

¹ Az előadás és a tanulmány a PPKE BTK Vestigia Kutatócsoportjának tevékenysége keretében, az OTKA 128696. sz. projekt támogatásával készült.

² Gáspár I. (2017), *Feltámad Eger vára*, <http://www.ng.hu/Civilizacio/2017/01/31/Feltamad-Eger-vara> (letöltve 2017. augusztus 4-én), amely utal a *National Geographic* 2017. februári 1-i számára.

³ E. Kovács Péter (1992), *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei (1500–1508)*, Eger, Heves Megyei Levéltár Nyomdája. A számadáskönyvekről teljes képet ad, kiegészítve az Egerré vonatkozó ismereteket is, Kuffart H. (2015), *Bevezetés Estei Hippolit számadáskönyveihez*, in Domokos Gy.–Mátyus N.–Nuzzo, A. (szerk.), *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 47–82.

⁴ <http://www.vestigia.hu> (letöltés: 2018. május 5).

⁵ Ercole Pio (1456k.–1510?) a Carpi városát uraló Pio di Savoia család sarja. Másodszülöttként (vagy talán törvénytelen gyerekként) nem várhatott örökségre, egy nagyobb úr szolgálatába

országban Estei Hippolit szolgálatában, 1508 telétől 1510 őszéig. Magyar levéltárak is őriznek a kezétől származó dokumentumokat, ám ezek többnyire nyugták, bérleti szerződések, míg a Modenában fellelhető 25 darab, köztük számos terjedelmes levélben Ercole Pio olykor irodalmi babérokra törő stílusban adja elő magyarországi kalandjait. 50 éves körüli, amikor a tiroli Hall, Bécs, Nagyszombat, majd Esztergom és Buda érintésével Egerbe érkezik. Taddeo Lardi egri jószágkormányzó hivatalát érkezik átvenni, aki Hippolitot már Egerben is szolgálta, s már igen beteges ebben az időszakban. Ercole rengeteg ajándékot hoz magával, hogy a maga pártjára állítsa a magyarokat: II. Ulászló királyunkkal történt első találkozásakor vadászólymokat, kopókat, sőt egy vadászegypárdot is hoz a királynak, de növények, gyümölcsök, üveg- és porcelánedények és kenőcsök sem hiányoznak az adományok közül.⁶ Modenában őrzött beszámolóit sok más fontos kultúrtörténeti tényről tanúskodik a magyar kocsi elterjedéséről, a Fugger-ház tevékenységéről, a pénzgazdálkodás és -váltás sajátosságairól, de úgy tűnik, Estei Hippolit bíboros ismeretlen irodalmi tevékenységére is történik utalás.⁷ Jelen tanulmány célja az egri székesegyház építésére vonatkozó részek kiemelése, amivel már a búcsúkiváltságok szorgalmazásának kapcsán is volt alkalmam foglalkozni.⁸

Ercole Pio, mint az egri egyházmegye kormányzója egy óriási terület egyházi, adminisztratív, katonai és gazdasági vezetője volt. Jól látszik az általa küldött levelekből, hogy két éves magyarországi tartózkodása során keveset tudott lendíteni Estei Hippolit egri bevételein. A közelgő török veszély miatt az egri püspöknek is kötelessége felszerelni a hadsereg rá kiosztott bandé-

kellett állnia. Bizonyosan már a magyarországi megbízatása előtt is Hippolit bíboros mellett volt, bár korábbi tevékenységéről csak elvétve vannak adatok. Tanítómestere (csakúgy mint testvére) Giovanni della Porta volt, egyházi pályára szánták. Az egri kormányzóság előtti évekből két szonettet is marad Ercole Pio után: a kor ünnepeit improvizatív zenész-költője, Serafino Ciminelli (Serafino Aquilano) halála után, az ő emlékére összeállított és 1504-ben nyomtatott Collettanee tartalmazza ezeket. Személyéről további adatok és bibliográfia, illetve leveleiből további szemelvények találhatóak a következő cikkekben: Domokos Gy. (2015), *A pestis és a gepárd. Ercole Pio, Estei Hippolit egy ügynökének beszámolóit Magyarországról, 1508–1510*, in Domokos–Mátyus–Nuzzo 2015:185–196.; Domokos Gy.–Erős K. R. SSND, Ercole Pio e le indulgenze di Eger, *VERBUM Analecta Neolatina* 16 (2015), 43–56.

⁶ Domokos 2015:190–192.

⁷ Domokos Gy. (2016), Dal Zammartino al Monteverdi. Alcune fonti modenese sui rapporti musicali e teatrali nel Rinascimento ungherese, in Ludmann Á. (szerk.): *Italia nostra. Studi filologici italo-ungheresi*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. 22–39, az idézett Pio-levél: 36–37.

⁸ Domokos–Erős 2015, illetve magyar nyelven: Domokos György–Erős Katalin Renáta, Ercole Pio és az egri székesegyház építésének ügye, in Horváth István (szerk.), *Fejezetek az ezeréves Egri Főegyházmegye történetéből*. Eger, 2018. 31–46.

riumát, ami nem kevés költséggel jár. 1508-ban Ercole nyilvánvalóan azzal a megbízatással érkezik Egerbe, hogy szedje rendben a gazdaságot és növelje Hippolit bevételeit, ezért első dolga a várórséget csökkenteni, az étel- és italdagokat korlátozni. Ezután nekilát a gazdaság fejlesztésének is, igyekszik a szokásjog alapján visszatartott adókhöz is hozzájutni, kijárja Bakóc Tamásnál a bandérium országgyűlés által meghatározott létszámának csökkentését. Egyházi tekintetben Ercole Pio inkább irányító, semmint lelkipásztor, bár megjelenik a feltétlenül szükséges alkalmakkor és igyekszik a káptalan tagjait is a maga oldalára állítani káprázatos lakomákkal.

A nehéz probléma azonban, amelynek megoldása meghaladja képességeit, a székesegyház építésének folytatása, amit Hippolit elődei kezdtek el, és az 1506-as tüzeset óta félbehagyva áll és pusztul ezekben az években. A leleményes kormányzó azonban ezt a körülményt is a maga javára fordítja.

1509 tavaszán szembesül a helyzettel. Az első utalás a székesegyház építésére azt mutatja, hogy a kormányzó feladata fenntartani a látszatot anélkül, hogy sok pénzt költene az építkezésre. 1509 márciusában érkezik Egerbe Székely János a király nevében, hogy a gyermek II. Lajos prágai megkoronázása előtt a kincstár támogatására szólítsa fel a püspököt képviselőt Ercole Piót, „kölcson” formájában. Természetesen mindkét fél jól tudja, hogy itt voltaképpen adóról van szó,⁹ és a kért hozzájárulás nem is kevés: 4000 dukátot kér a gazdagnak tartott egyházmegyétől a király. Ercole Pio érvei között, amivel elhárítani, illetve csökkenteni igyekszik a „kölcson” (miután felpanaszolta a vár védelmi költségeit, az ellátandó katonaság magas számát – mindkettő hamisan cseng a tények ismeretében), azt is állítja, hogy Hippolit a várban lévő székesegyház építésének költségeihez is éppen a királyhoz járult volna segítségért.¹⁰

...megesküdtem neki, hogy nem gondoltam volna soha, hogy ebben az országban a király kér pénzt, ám ismervén őt jól tudom, hogy Ófelsége igen vallásos, katolikus, nagylelkű és nagyvonalú, s kérni terveztem tőle némi támogatást e szentély számára, amit az egész királyság díszére kell megépítsünk (...) emlékeztettem őt rá, hogy ha a szentély építése abbamaradna vagy ha a fegyveresekre

⁹ A király és számos úr Hippolittól kapott kölcsöneit ennek halála (1520) után nemigen sikerült visszaszerezni, amint ezt bizonyítják Giuliano Caprile levelei a ferrarai udvar számára: ASMo, Cancelleria ducale. Carteggio ambasciatori, Ungheria, busta 4/28 illetve a neki szóló követutasítások: ASMo, Cancelleria ducale. Carteggio ambasciatori, Ungheria, busta 4/27, 29 és 30.

¹⁰ Az egri székesegyház építéstörténetének alapvető bibliográfiájához: Détsy Mihály (1964), Az egri várszékesegyház építéstörténetének okleveles adatai. *Művészettörténeti értesítő* XIII (1964) 1–19.; Buzás Gergely (2006), Az egri székesegyház XIII–XIV. századi gótikus épülete. *Az Egri Vár Híradója* 38 (2006) Eger, 21–65.

*szükség mutatkozna, nem lenne az én hibám, ha a királyi határozatot megtartani nem tudom.*¹¹

Ercole persze azt nem tagadhatja, hogy rendelkezik pénzzel: bemutat tehát egy előkészített pénzesládát, amelyben 2000 dukát van, ám hozzáteszi, hogy ez „Szent János kincse”, vagyis a „sanctuario”, a székesegyház építésére szolgál. A székesegyház titulusa Keresztelő Szent János, s a szentet ilyen módon azonosítva a félkész épülettel, szinte szentségtörésként tünteti fel, ha ebből az összegből kölcsönt adna. Ilyen módon sikerül 500 dukát kifizetésével megszabadulni a királyi követeléstől. Ugyanebből a levélből azt is látjuk, hogy megtörtént az építkezés bejárása is.

*Nos, hogy szóljak a székesegyházról, aminek nem kicsi a jelentősége, hiszen Uraságod azt parancsolta, hogy látványosan cselekedjek, de csak mérsékelt költséggel, (...) elmentem a helyszínre és szorgosan felmértem mindent.*¹²

Ezekből a sorokból nyilvánvalóan látszik, hogy Ercole Pio azzal a megbízással érkezett, hogy a székesegyház építési költségein is igyekezzen pénzt megtakarítani ura számára, akinek nem olyan fontos az épület befejezése. A helyszíni szemle azonban kétségeket ébreszt Ercolében. Az építésre vonatkozó egyéb források (főként az egrí számadáskönyvek) alapján úgy tűnik, a székesegyház tetőfedése nem készült még el ekkorra, de a falak, boltozatok egy része és nagyrészt a fedélszék faszerkezete is már állhatott, hiszen Bakóc Tamás 1508 Mindenszentek napján misézett már a székesegyházban, tehát legalább részben be lehetett ekkorra fedve.

¹¹ A leveleket saját leiratomban és fordításomban közlöm. Az olasz szövegben az egybe- és különírást, a kis- és nagybetűk, valamint a hangsúlyok használatát a modern nyelvhasználat-hoz igazítottam. A fordítás során a kétséges és különleges kifejezéseket jeleztem a főszövegben. „(...) *giuravo che non solo havea mai creduto che in questo stato dovessero essere | richiesti denari dal Signor Re prefato ma ch'io havea terminato cognoscendo | Sua Maestà Religiosissima né meno catholica che ampla e grandiosissima supplicar | gli per qualche subsidio a questo sanctuario havendo a cedere a dovere | di tutto questo suo regno (...) gli racordavo che è il sanctuario se intermet | terebbe, e se ancho accadesse bisogno delle genti armate che non sarei da essere imputato | s'io non potessi eseguire el precepto regio*”. Archivio di Stato di Modena, Cancelleria ducale, Carteggio ambasciatori, Ungheria (továbbiakban: ASMo Ambasciatori), busta 4/6,5), (Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, Eger, 1509. III. 27.), ff 2r-2v.

¹² „*Hora per ragionare del sanctuario che non importa pocho a quanto me commanda Vostra Signoria che faccia | dimostrazione grandi del santuario e effecti moderati (...) sono ito sul loco e voluto diligentissimamente investigare di tutti.*” ASMo Ambasciatori, b.4/6.5 (Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1509. III. 27.), f4v.

Úgy találom, hogy nem lehet félúton megállni vagy megtakarítani ezen az építkezésen, mert úgy áll, hogy vagy befejezzük, vagy odahagyjuk.¹³ Az egész épület ugyanis valami nagyon rossz és puha tufából van, amit a víz és a hó teljesen kikezd, és odavész a fedélszék faanyaga is, aminek több, mint 600 forint az értéke az elvégzett munkával együtt. Uraságod nem látott még ekkora fölösleges költsékezést, de ha be nem fedjük, a falak mind leomlanak és a faanyag megrotthad, ha tehát így hagyom, akkor nagy felháborodás és átkozódás lesz, azután pedig dupla kár is, mert ha újra nekilátunk, újra meg kell rakni a falakat, amik akkorra leomlanak és megrogynak majd, ki kell javítani a fedélszéket – s azután meg kell csinálni még azt is, ami most hátravan. Ez pedig végül 4000 dukátot is felemészt majd. Ezért Uram, azt sem tudom, hol áll a fejem, szeretném elátkozni azt, aki ennek oka volt, és sokszor össze is zördültem már ezen Taddeo mesterrel, mivel mondtam neki, hogy talán lassabban kellett volna haladnia, mérsékletességgel, és nem lett volna szabad félbehagynia az építkezést, és nem kellett volna ennyire sietnie.¹⁴ Ő erre azt mondja, mindent úgy végzett, ahogy a legjobbnak tartott, és ha nem tette volna meg, most is így tenné. Úgy állunk tehát, Uram, mint a bolond, aki bedobta a követ a kútba. Nem akarok olyan vakmerő lenni, hogy áskálódjak Taddeo mester ellen, akiről úgy gondolom, hűséges szolgálja volt és ezt is a legjobb szándékkal tette, mint minden más is – csak azért írom ezeket, mert úgy látom, nehéz helyzetbe kerültem és nem látom módját, hogy kikeveredjek belőle, s ettől igen-igen szenvedek. Nem akarom megkárosítani Uraságodat, aki arra született, hogy dicsőséggel elkölthesse azt, ami sajátja, és azt sem tudom, miképpen kezdjek hozzá, hiszen az évi bevétel siralmas volt, és nem is tudunk nekilátni ekkora munkának.¹⁵

¹³ Az *armaglie*, *armatura* kifejezést Buzás Gergely véleménye szerint a már beépített és az építőelemek beemelésére is szolgáló fedélszékre kell értenünk, nem pedig a zsaluzatra vagy az állványzatra.

¹⁴ A mondat látszólagos ellentmondása úgy oldható fel, hogy lassabban kellett volna haladnia az építkezéssel: tehát a boltozatot nem kellett volna megkezdenie, és nem kellett volna félbehagynia a tetőfedést, hanem csak annak elkészülte után kellett volna hozzálátnia a boltozat építéséhez (Buzás Gergely szíves közlése alapján).

¹⁵ „Trovo | in effecto che non è possibile stare sul mezo, né sul moderato in questa fabrica, perché gli è a ter | mine che conviene o finirla o lassarla stare >fine< e questo è che tuto lo edificio è fa | cto di tuffo tanto tristo e tenero che l'acqua e nevi e freddi tutto lo macerano, gli | legni che vi sono posti drento per armaglie sono di prezio di più di 600 fiorini cum la ma | nufactura che Vostra Signoria non vide mai tanta poltronia dispa consumata, e chi non la co | pre tutta insieme gli muri tutti se ruinano e li legni se marciscono, di modo che chi lo | lassa cossì ultra il rumore grandissimo che ne sorgerà e il biasmo, sarà poi ancho di dop | pio danno perché volendo lavorargli sarà forza rifare quello muro che sarà ruinato | e guasto, e rinovare tutte le armature che sarà altra tanta spesa e poi bisognerà ogni | modo fare anche ^quello^ che gli è hora da fare, il che a volere finire importa 4000 ducati de | spesa. Siché, Signore mio, non scio io stesso ove dare del capo, ma viemi voglia di maledire | che ne è stato causa, perché molte volt e me ne sono cum destrezza querelato cum Messer Thadeo | dicendogli che havria potuto e forse dovuto fare meno e passare più temperamente | questa fabrica cum non lassarla mai destituta, ma ne ancho si accelerata. Rispon | demi havere facto ogni cosa per quanto ha extimato fare il

Ercole elődje, Taddeo Lardi kezdte meg a székesegyház helyreállítását annak 1506-os leégése után, ám a munka a jelek szerint félbemaradt. Jelen állapotában az építkezés teljes csődöt jelent a püspökségre nézve. Ha nem fedik be legalább, az egész addigi befektetés kárba megy: a falak, a fedélszék és a már elvégzett munka is. A levelében bűnbaknak megtett Taddeo Lardi elleni vádak enyhítésére annyit hoz csak fel, hogy minden bizonnyal jóhiszeműen cselekedett – ugyanakkor el is hárít magától minden felelősséget a döntéssel kapcsolatban. Az országban Mátyás király halála után megcsapant az olaszok ázsiója, és Hippolit után Beatrix királyné is eltávozott már az országból. Ezért leginkább a botránytól fél Ercole, vagyis attól, hogy a tönkrement templom miatt rossz híre keletkezik a püspökségnek. Érdekes a hasonlat, amit az építkezéssel kapcsolatban felhoz a levél: mint a bolond, aki a követ a kútba vetette: ezzel jelzi a dolog visszafordíthatatlan voltát, és hirtelen befejezését is egyszerre. A helyzetet érzékelve Ercole mindent elkövet, hogy helyben szerezzen pénzt az építkezésre.

Első kísérlete a várkatonák adakozásra való felszólítása. Ugyanebben az 1509. márciusában kelt levélben arról is beszámol ugyanis, hogy megjelentek előtte a várkatonák, és követelték a nekik évente járó ruhapénzt. Ercole Pio igen meggyőzőnek szánt beszédében arra próbálja rábírni szerencsétleneket, hogy elégedjenek meg a nekik járó 4 forintnál kisebb összeggel, és a fennmaradó részt adják a székesegyház építésére. Látván azonban, hogy a katonák nem engednek, Ercole kénytelen lemondani arról, hogy a templom építését ürügyként használja ellenük.

Ide jöttek ma ezek a katonák, mert el akartam tőlük vonni a ruhára járó négy forintot, úgymond a templom építésére, ám nem egyszer s mindenkorra, sokat beszéltem, hogy meggyőzzem őket, hogy még most is száraz a torkom. Mindent megtettem és elmondtam, hogy ne kelljen többet adnom nekik, de igen nyakasak voltak, mert javukra van ez a szóbeszéd, ami az országot járja – így aztán nem tudtam megtenni, amit szerettem volna, de mindent úgy végeztem, hogy semmi szemrehányást nem tehetnek érte.¹⁶

miglio, e se non l'havesse fac | to che lo farebbe, siché, Signore mio, siamo a termini >que< come si è quando un pazo | ha gitata la pietra nel pozzo, benché non sia sì audace che questo dica per bias | mo di esso Messer Thadeo, quale in vero existimo sia stato fidelissimo servitore e havere | facto sì in in questo come in ogni altra cosa il tutto per il meglio, ma dicolo perché | quando mivegio stretto, in questo pegalo, né vegiogli modo da uscirne, ne patisco cruciato | mirabile, sì per non potere suppeditare alle voglie di Vostra Signoria nata a spendere gloriosamente il | suo, come ancho perché non gli vegio quando beneio volessi il modo, essendo lo anno tristo come è, potere fare tanto.” ASMo Ambasciatori, b.4/6.5 (Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1509. III. 27.), f4v.

¹⁶ „Hoggi sono venuti forse 12 homini d'arme per denari col capitano insieme che mi è parso vedere 12 diavoli | vegiando che ognuno gode la roba di Vostra Signoria se non Lei. Pure mi sforzo vincermi e fargli | bona ciera per non gittare a un tratto via la roma e lo amico, ma Dio scia bene come.” ASMo Ambasciatori, b.4/6.5 (Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1509. III. 27.), f6r.

Az elakadt építkezésről a következő hírt majd' fél év elteltével, 1509. augusztus 24-én olvassuk Ercole Pio beszámolójában, amelyet Hippolit bíboros titkárához, Tommaso Fuscóhoz intéz Ferrarába. Arról tudósítja, hogy az építkezés folytatása érdekében körlevelet intéz a káptalan tagjaihoz. Így nem kell közvetlenül szembesülnie a magyarok ellenkezésével, mint egy esetleges egyházmegyei szinódus során, amely mindig veszedelmes alkalom, hiszen ott a helybeliek szembeszállhatnak a külföldiekkel.

Uraságod látni fogja az Urunkhoz megküldött másolatát azoknak a leveleknek, amelyeket szétküldtem az egész egri egyházmegyében, hogy így szedjek be egy kis pénzt szinódus helyett, lázongás nélkül, Méltóságos urunk javára, az itteni székesegyház építése, amely magától teljesen összeomlik, és ha nem kezdünk vele valamit, még nagyobb lesz benne a kár. Úgy tűnik, ezek a magyarok minden alól ki akarnak csak bújni. Méltóságod látni fogja, hogy az építkezés kapcsán milyen szorgalommal és hozzáértéssel léptem föl, hogy senki ne lázadozhasson, amiképpen azzal fenyegettek már, mint ezt korábbi leveleimben megírtam már az Úrnak a szinódus kapcsán. Ő azt válaszolta, hogy beleegyeznek a szinódus megtartásába a botrányok elkerülése végett, ám ezeknek a leveleknek a segítségével meg sem kellett tartani a szinódust, és ki-ki lázadozás nélkül szívesen vagy tettetett szívességgel fizetett, mivel nem tudtak mibe kapaszkodni. Bizom benne, hogy ilyen módon összegyűjtünk 500 forintot lázongás nélkül, ami sokkal jobb, mint ha 1000 jönne be, de lázadoznának. Ennek a templomnak az építését ugyanis semmiképpen nem lehet abbahagyni, ha valaki nem akar teljes csődöt – és ez olyan igaz, mint az Evangélium. Ezért hát megküldöm ezt az Úrnak, hogy megtudja: talán senki más nem tudta volna ezt így elintézni, mint én.¹⁷

¹⁷ „Vedrà ancho Vòstra Signoria la co | pia delle lettere ch'io mando al Signore scripte per tutta la diocese agriense per vedere | di exigere qualche soldo <in comutatione del synodo> senza strepito, in aiuto di Sua Signoria Illustrissima >d< per la fabrica | di questa chiesa, quale tutta cede a danno suo, e non gli fabricando magior | danno sariagli, perché non pare che questi Ungari guardino ad altro che a potersi | dare libello, ma precipuamente circa la fabrica prefata Vòstra Signoria Le vederà e cre | do che cognoscerà cum quanta arte e industria io gli sia processo, acciò al | cuno non possa insurgere contro noi come minatiavano volere fare, secundo che | per le mie prime lettere io scrissi al Signore circa questa parte del sinodo, et essa me rispose piacergli che'l synodo si facesse per evitare scandali, non di meno col mezo | di queste lettere ho >op< operato che'l sinodo non si è celebrato e ciascuno senza un | strepito al mondo ha pagato voluntieri o fincto pagare voluntieri, perché non hanno | sapiuto ove attaccharsi, e spero si accoglierano forse 500 ducati senza ru | more che meglio è assai che mille cum rumore, né la fabrica di quella | chiesa per pacto alcuno si pò intromettere, chi non volesse ruinare e questo è ve | ro come lo Evangelio. MandoLe acciò il Signore cognosca che forse ^ogni^ altro non ha | vria sapiuto provedere a questo come ho facto io”. ASMo Ambasciatori b.4/6.7 (Ercole Pio levele Tommaso Fuscóhoz, 1509. augusztus 24.), f1v.

Maga az építkezés tehát semmit sem haladt előre a nyári időszakban. Az érv ugyanaz: ha most félbemarad az építés, egészen bizonyosan tönkremegy mindaz, ami már elkészült.

Talán a közeledő tél hatására jut egy hónappal később, vagyis 1509 szeptemberében Ercole Pio eszébe a nagy ötlet: a budai barátok mintájára meg kellene szerezni a teljes búcsú adományozásának privilégiumát az egri egyházmegye számára.¹⁸ Ekkor már a hangsúly nem is annyira a félbehagyott építkezésen van, hiszen az egy hónappal korábbi állapotot írja le ismét: ha be nem fedik az épületet, teljesen tönkremegy, és az eddig a munkára szánt pénz is odatesz. Hippolit jól járhatna ennek a privilégiumnak az elnyerésével, természetesen a befolyó pénz felét fel kell ajánlani a Szent Péter-bazilika építésére.

Ami a székesegyház építését illeti, Kegyelmességed láthatta, hogy miként cselekedtem, hogy találjak ellenállás nélkül pénzt erre a célra. Ha azonban négy évre kellene elosztanom a költségeket, ahogy Kegyelmességed írja, a falak lefedése tekintetében, azt kell mondanom, hogy ez a megoldás nem jó, mert tufából vannak a falak, és ott van a sok faanyag is, amit már behelyeztek ideérkezésem előtt. Ha valaki összeszámolná a faanyag értékét azon felül, amik Kegyelmességed erdeiből származnak, és mindennek az ideszállítását, amibe ezek a szegény jobbágyok majd belepusztultak, az legalább 3.000 dukátra becsülné azt, aztán ott vannak az építőmesterek, akikkel Taddeo mester állapodott még meg 600 forintban.¹⁹ Ebből az összegből már korábban és az én időmben több, mint 500-at már meg is kaptak. Azután ott van a rengeteg felhasznált bor, gabona, marha, só, bárány, ami mind csak növeli a már kifizetett költségeket. Az összes felállított állványzat tönkremenne ezen a télen, mivel az előző télen nem voltak befedve, s így Kegyelmességed összes kára elérné a 6000 dukátot is, ha mindent összeszámolunk. S ehhez még a szóbeszéd, az elégedetlenség járná be az egész országot, Uraságod szégyenére és kárára, ami még rosszabb volna, mint akár 10 000 dukát elvesztése. Azonban, ha befedjük az egészet, és akkor úgy hagyjuk egy időre, nem kell rá költenünk, akkor mindez elkerülhető. Gondoskodom róla, hogy megtegyem, amit lehet, azt, amit kénytelenek vagyunk, de semmi többet. Nincsen arra szükség, amit Uraságod ír, hogy adakozásra szólítsak ez

¹⁸ A búcsút Magyarországon X. Leó pápa hirdette meg 1509. szeptember 26-án kelt bullájával, vagyis egészen új lehetőségről van szó. A bulla a magyarországi ferences vikáriushoz szól, és azt írta elő, hogy a befolyt összeg egyharmada a Szent Péter-bazilika építését, kétharmada pedig a törökök ellen viselt háborút szolgálja. A ferences szerzetesek búcsúáruló tevékenységét négy dokumentum is bizonyítja az 1508–1509-es években, ezek közül kettő Budán kelt, egy Küllődön, egy pedig Prágában: DL 21 859, DL 82 293, DL 93 743, DL 37 855.

¹⁹ „Item predictus magister Farkas reversus est de Buda ad Agriam et concordatus est cum provisoro pro tectura nova facienda Sancti Ioannis...” E. Kovács Péter 1992:335. A bejegyzés az 1508-as évre vonatkozik.

*ügyben, mert ez itt nem lehetséges, higgye el nekem. Azon a módon, amit kifundáltam, a színódusi levelekkel, amiknek másolatát megküldtem Uraságodnak, úgy vélem, minden harmadik évben én vagy utódaim megismételhetik a gyűjtést (ahogy én is összeszedtem vele vagy 500 dukátot), s akkor ennek nem lesz olyan nagyon rossz visszhangja és nem vált ki ellenkezést. Viszont el lehetne érni, hogy pápa urunk az egyházmegyének adjon olyan jogot, mint amelyet a budai ferencesek élveznek, hogy teljes és széleskörű feloldozást adjunk a Szent Péter temploma építéséhez. Úgy kellene eljárni, hogy Óboldogságának megígérjük a befolyó összeg felét a Szent Péter templom építésére, s ő engedje át a másik felét ennek a templomnak az építésére.*²⁰

A levelet olvasva az az ember érzése, hogy a kormányzó igyekszik felnagyítani a tető elkészítésének elhalasztása esetén várható kárt. Mindenesetre meglepő a tény, hogy egy ilyen személyiség az elvesztegetett haszonba beleszámítja a jobbágyok fáradozását is.²¹ Ebből a levélből derül ki, mi lehetett Hippolit bíboros javaslata a költségek fedezésére: elhúzni négy évre a munkálatokat, és ezáltal csökkenteni az azonnali pénzszükségletet. Ez azonban

²⁰ „Circa la fabrica del santuario, Vostra Signoria Illustrissima havrà visto quello io habia operato | per ritrovare denari a tale effecto senza strepito ma che se habia a dividere | la spesa in quatro anni, come Ella scrive, facendo coprire le mura, dico Gli | che'l caso non sta nelle mura di tuffo, quanto che nella structura di | legnami che vi hanno posto drento e inanti la mia venuta e poi, quale è di sorte | che chi volesse computare la compra di legnami ultra quelli si sono habiuti nelli | boschi di Vostra Signoria qui, e le conducte di essi, che questi poveri suoi jubagioni ne re | stano disfacti, daria spesa di più di 3000 ducati, ultra che gli architecto | ri >sono< erano convenuti a pretio per Messer Thadeo in 600 fiorini, de quali già ne | hanno habiuto e al tempo suo e al mio più di 500 e chi non finisce hora | almeno di coprirla, loro se reputariano assoluti, dicendo che per loro non man | chasse, e già si perderebano quelli 500 ducati e altri vini e frumenti e bovi e sali e agneli habiuti per tale computo, poi tutti quelli legnami posti in opera si strugire | bono questo verno <essendo ancho stati il passato verno scoperti> che saria danno di più di 6000 ducati a Vostra Signoria, computata | gli ogni cosa, ultra che saria un clamore, un strepito per tutto il regno | in vergogna e danno di Vostra Signoria che saria pegio che perdere 10000 ducati e da | no sino nella anima, ma poträsse vedere coprirla e poi lassarlo cossi | qualche tempo senza spendergli, e fia ogni modo quel medesimo, ben vedrò il tutto fare che sia possibile, facendo quello che la forza ci sforza solo e più non. Né | bisogna ancho che Vostra Signoria pensi come La scrive di concedermi ch'io poria subsidio carita | tivo, perché qui non si pò quello che si vuole e credalo a me, basta che cum questo modo ch'io ho io trovato del scrivere quelle lettere synodale come a Lei ne ho mandato copia, | spero che ogni terzo anni lo anno del synodo gli successori miei potranno fare | qualche acquisto et utile a Vostra Signoria <come ho facto io hora forsi di 500 ducati> e fia senza rumore e strepito e più spesso, et a bene potria vedere e ciò fare cum ogni in dustria che Nostro Signore nella Diocese | concedesse quella auctoritate che hanno in questo regno gli frati minori in Buda | di absolute plenaria et amplissima per la fabrica di San Pietro, e cum questo | modo procedere cum Sua Beatidivine promettergli di dargli la mitate del acquisto per dicto San Pietro, il resto fosse concesso a Vostra Signoria per questa chiesa ...”. ASMo Ambasciatori Ungheria b.4/6.9 (Ercole Pio levele Estei Hippolitnak, 1509. szeptember 17.), ff 3v–4r.

²¹ Érdekesség, hogy az olvasz szövegben a jobbágy szó megfelelője a *jubagione*, ami csak egy tiszavirág életű magyar jövevényszóként értelmezhető.

Ercole szerint lehetetlen: a „rossz tufa” és a faanyag mind tönkremegy. Fontos adalék, hogy felbukkan a levélben az *architectori*, vagyis az építőmesterek által kialakított összeg: 600 dukát, aminek nagy részét már fel is vették.²² Az is világossá válik, hogy az építők a fizetség mellett természetben kapták meg ellátásukat: bort, gabonát, marhát, sőt és bárányt. Mindent összevéve Ercole Pio kimutatja tehát a 6000 dukátos vélhető kárt a munkálatok elmaradása esetén, amihez még hozzájárulna a jó hír teljes elvesztése. Az alternatív pénzforrásokat is számba veszi: a *subsidio caritativo* adakozásként értelmezhető, ám ebből, igaz rendszeresen, nem sok folyhat be. Az új ötlet tehát a teljes búcsúk árulásának privilégiumát kérni a pápától. A javaslatban, mintha ismerné X. Leó bulláját, szinte „ráigér” a ferencesek lehetőségére, mivel nem a bevétel egyharmadát, hanem felét ajánlaná fel a Szent Péter-bazilika építésére.

E hosszú levél végén Ercole még egy ízben rátér a témára. Megtudjuk, hogy utasításában Estei Hippolit 1.500 dukát felhasználását engedélyezhette a befejezetlen székesegyház állagának megóvására – ami részint nem elégséges a munkálatokra, részint nem is áll rendelkezésre a kormányzónál, az ismert okok miatt. Ezért Ercole Pio ismételten arról győzködi Hippolitot: járja ki „pápa urunknál” a privilégiumot.

*Ami azt illeti, hogy ne költsek többet 1500 dukátnál erre a templomra, tudja meg Uraságod, hogy a veszély, ami jelenleg fenyegeti, olyan mérvű, hogy elhárításához 3 vagy 4 ezer dukát sem volna elegendő a hatalmas költségekre.*²³

Ez a rövid részlet egy újabb elemmel gazdagítja ismereteinket. Ercole Pio úgy véli, hogy a befejezetlen épület veszélyforrássá válik, ha nem fejezik be a munkát. Természetesen az aggodalom nem a város lakóinak lelki javaira vonatkozik a szent épület befejeztének elhúzódása miatt, hanem újabb ürügy csak, amellyel pénzt lehet gyűjteni, s ezt fenyegeti az épület esetleges össze-

²² Az egrí számadáskönyvekből 1508-ig ismerjük a Taddeo Lardi kormányzó által kötött egyes megállapodások részleteit, egyes tételeit és egyes magyar mesterek nevét: Farkas budai ácsmester, egy Márton nevű harangöntő, egy Bodonyi Márton nevű üveges, egy bizonyos Albert kovács, egy bizonyos István és egy Tárkányi János nevű ember, akik fát szállítanak. Valószínűleg az 1506-os tűzvész utáni helyreállítási munkákról van szó (a megolvadt harang pótlásáról, a tornyok befedéséről), de állványzat készítése is felbukkan a tételek között: „*pro laboribus cruces turrium*”; „*ad reformandum turres in superiori parte*”; „*pro ponte ligneo faciendo in novo sanctuario*”. E. Kovács Péter 1992:331–335.

²³ „*Ch'io non habia a tenere più di 1500 ducati per bisogni di questa chiesa, | sapia Vostra Signoria Illustrissima che gli pericoli che ponno sorgere di hora in hora <a questi tempi> sono | tali che ancho 3000 né 4000 potriano speditare per le enormissime [sic!] | spese...*”. ASMo Ambasciatori Ungheria b.4/6.9 (Ercole Pio levele Estei Hippolitnak, 1509. szeptember 17.), f6v.

omlása. Egyébiránt az egyházmegye bevételét igen nehéz megbecsülni. Az Estei Hippolit nevéhez köthető, Modenában őrzött híres számadáskönyvek között²⁴ nem található 1509-re és 1510-re vonatkozó forrás. Ezt a furcsa tényt esetleg azzal hozhatjuk összefüggésbe, hogy Ercole Pio, amikor 1510-ben Hippolit bíboros hazarendeli, út közben, Tirolban leli halálát, és talán éppen ő vihette a számadáskönyveket Ferrarába.

Mindenesetre 1509 októberében, majd 1510 februárjában is visszatér az egri kormányzó a búcsúk témájára.²⁵ Valószínűtlen, hogy bármilyen eredményt elért volna javaslatával, bár a gazdasági adatok meglehetősen hiányosak ezekből az évekből. Taddeo Lardi, az őt megelőző egri kormányzó szorgalmasan feljegyzi 1508-ban az utóbbi évek kiadásait, ácsmestereknek, harangöntőknek, üvegeseknek, szállítóknak adott kifizetéseket,²⁶ ám Ercole Pio, mint első idézett leveléből kiolvashatjuk, azzal az utasítással érkezik, hogy csak a látszatra ügyeljen, ne költsön sokat a templom építésére.²⁷ Az 1508–1510 közötti időszak számadáskönyvei hiányában nem tudjuk, hogy ténylegesen milyen kármentést végeztetett el a kormányzó, de hozzáállása alapján nem valószínű, hogy az egri székesegyház nagy építői közé számíthatjuk nevét.

²⁴ E. Kovács 1992; Kuffart 2015.

²⁵ ASMo Ambasciatori Ungheria b.4/6.10 (Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1509. október 26.), ff 2v-3r és uo. b.4/6.12 (1510. február 4.), f6r.

²⁶ E. Kovács 1992:331–336.

²⁷ ASMo Ambasciatori, b.4/6.5 (Ercole Pio levele Estei Hippolithoz, 1509. III. 27.), f4v.

Filippo Alberici *Tabula Cebetis*-interpretációja

A *Tabula Cebetis* a filozófiatörténet méltánytalanul mellőzött darabja. Főleg annak fényében furcsa ez a mellőzöttség, hogy a *Tabula* a XVI. században, főleg a század első felében óriási népszerűségnek örvendett: megjelentek az első szövegkiadások, fordítások latinra és különböző nemzeti nyelvekre, valamint az első kommentárok is.¹ Ebbe a folyamatba illeszkedik Philippus Albericus verses interpretációja, amelynek a *Tabula Cebetis*-kutatásban betöltött szerepét mutatom be előadásomban.

A mű mellőzöttsége és az ebből fakadó ismeretlensége miatt szükségesnek látom, hogy néhány mondatban összefoglaljam a *Tabula Cebetis* mondanivalóját. A *Tabula Cebetis* egy első századi, görög nyelvű ekphrasis, amely egy valós vagy fiktív festmény leírását tartalmazza. A festmény értelmét egy dialógus formájában egy idős ember magyarázza el az ifjú vándoroknak. A festmény az életet ábrázolja allegorikus formában: egy magas hegyként, ahol az élet különböző szakaszait falak választják el egymástól. Az élet célja a boldogság elérése, aki a hegy tetején trónol, hozzá kell eljutnia az embernek. A *Tabula Cebetis* szerint a boldogságunk nem mástól függ, csakis önmagunktól, a saját magunkba vetett hitünktől, hogy képesek vagyunk arra, hogy a dolgokról eldöntsük jók-e, rosszak-e, vagy se nem jók, se nem rosszak. Ez utóbbi tény a mű sztoikus voltát erősíti, azonban több filozófiai iskola gondolata is felfedezhető a műben, mint a pythagoreus,² platonikus,³ cinikus (és a kereszténységgel rokon) gondolatiság is felfedezhető a *Tabulában*.

A *Tabula Cebetis* könnyen megfeleltethető a keresztény tanoknak, tanítása számos ponton mutat hasonlóságot a kereszténységgel. Véleményem szerint ez a legfontosabb oka, hogy oly nagy népszerűségnek örvendett a XV. század

¹ A különböző kiadásokhoz lásd S. F. W. Hoffmann (1832), *Lexicon bibliographicum sive index editionum et interpretationum scriptorum Graecorum tum sacrorum tum profanorum. Tomus primus. A-C*, Lipcse. 475–486. Az első latin fordításokat, kommentárokat és kiadásokat Cora E. Lutz szedte össze: Cora E. Lutz (1986), Ps. Cebes, in *Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, Washington.

² R. Joly (1963), *Le tableau de Cebes et la philosophie religieuse*, Bruxelles.

³ Th. Sinko (1951), De lineamentis platonis in Cebetis Tabula. *Eos* 45 (1951) 3–31.

végétől kezdve az egész XVI. században. Első kommentátorai (Huldrichus Fabri,⁴ Joannes Camers,⁵ Justus Velsius⁶) mind keresztény szempontból értelmezték a művet. Ebbe a sorba illeszkedik Filippus Albericus verses interpretációja is.

Nézzük, hogy mit tudunk erről a műről! Philippus Albericus műve 1507-ben keletkezett, jelen tudásunk szerint saját kézírásával készítette. Ma a British Library-ban őrzött Arundel-kéziratok között a 317-es szám alatt találjuk. 24 fólióból áll a mű, amelyben 6 egész oldalas illusztráció is található, amelyeket egy francia mester készített, Albericus párizsi tartózkodása idején. Látni fogjuk, hogy a költemény nem más, mint ezeknek a képeknek a versbe foglalása. A korábbi kutatások sokkal inkább a képekről és a szimbólumokról szóltak, ami egy allegorikus mű esetében valóban fontos, de érdemes a szöveget is jobban megvizsgálni, hogy lássuk, a szerző mit tartott fontosnak a *Tabula Cebetis*ből.

A kéziratos költemény ajándék volt VII. Henrik angol király számára, ahogy azt a dedikációban olvassuk: „*Ad excelsum potentissimumque Henricum septimum Angliae regem: fratris Philippi Alberici carmen in Tabulam Cebetis carminibus ac picturis intextam.*”⁷ Albericus 1506–1507 között tartózkodott Angliában, mint II. Gyula pápa követe.⁸ Többek között ezzel a költeménnyel akart kedveskedni az angol uralkodónak. A költemény egyértelműen VII. Henriknek szól, az ő jóindulatát kívánja megnyerni, ehhez elmaradhatatlan a dicséret, amelyet a dedikációban és a költemény lezárásában fogalmaz meg Albericus. A mű azt sugallja, hogy a reneszánsz uralkodónak nem csak bátornak, de bölcsnek is kell lennie, s egyszersmind erényesnek is, aminek Henrik kiváló példája. A mű véleményem szerint mintegy királytükörként is olvasható, azonban előadásomnak nem célja ennek az aspektusnak a bemutatása.

⁴ *Cebetis Thebani Philosophi Excellentissimi Tabula, in qua breviter totius vitae humanae ratio, hoc est ingressus, medium et exitus, nec non alia quaedam haud minus iucunda, luculenter, ut pictura indicat, describunt. Cum scholiis per Huldrichum Fabri non inepte marginibus adiectis.* Bécs, 1519.

⁵ *Commentaria in C. Iulii Solini Polyhistora, et Lucii Flori De Romanorum rebus gestis, libros, ac Tabulam Cebetis, omnibus et res ecclesiasticas et civiles administrantibus, sive lucem, sive rerum varietatem doctrinamque spectes, utilissima, Ioanne Camerte autore viro in omni literarum genere praestanti.* Bazel, 1558.

⁶ *Iusti Velsii Hagani, in Ceбетis Thebani Tabulam Commentariorum libri sex, totius Moralis philosophiae Thesaurus. In quibus nonnulla per occasionem tum de studiorum, artium et scientiarum abusu et corruptela: tum contra ea, quae nostra hac aetate in religione exorta sunt falsa et absurda dogmata, ad catholicae et orthodoxae veritatis propugnationem et defensionem, passim disseruntur.* Lyon, 1551.

⁷ Filippo Alberici, *Tabula Cebetis* f. 1r.

⁸ S. Sider (1990), „Interwoven with poems and picture” A protoemblematic Latin translations of the *Tabula Cebetis*, in Bernard Scholz, Michael Bath, David Weston (ed.), *The European emblem. Selected papers from the Glasgow conference 11–14 August, 1987.* Leiden–New York–Köbenhavn–Köln, Brill. 5.

Hogyha alaposabban megvizsgáljuk a mű felépítését, akkor a következőket láthatjuk: a hat képet megelőzi egy pár soros *argumentum*, amely prózában mondja el, miről szól a kép, majd az illusztrációt követően olvashatjuk magát a hexameteres költeményt.

Hat különböző szakaszra oszthatjuk fel tehát a művet. Ahogy haladunk előre egyre inkább elrugaszkodik a költemény a *Tabula Cebetis* szövegétől, sokkal inkább a képek leírása válik hangsúlyossá. Az első három szakasról elmondható, hogy többé-kevésbé követi a *Tabulában* leírtakat, nem tér el nagyban tőle. Ez a három szakasz nagyjából a mű első 11 caputját foglalja magába. A negyedik szakasztól kezdve a szöveg és vele együtt az illusztrációk is kevésbé emlékeztetnek a *Tabula Cebetis*re. A negyedik szakasz foglalja magába az eredeti mű azon részét, ahol a Hamis Nevelésről (*Pseudopaidéia*) és követőiről esik szó. A görög eredetiben a szabad művészetek és néhány filozófus szekta képviselői tartoznak a Hamis Nevelés követői közé, Albericus költeményében csak a hamis költő (*falsus poeta*), a hazug asztronómus (*mendax astronomus*) és a szofista (*sophista nugator*) jelenik meg. Ezt követően különül el végképp a *Tabula Cebetis* és Albericus költeménye. Míg az eredeti műben innen a Boldogsághoz visz az út a hegy tetejére, mindenféle nehézségek közepette, itt viszont az Erényhez jut el az ember, természetesen sok nehézséget legyőzve. Az ötödik szakaszban sorolja fel a költő mindazokat, akik segítik az embert az Erényhez való eljutásban: *Promissio*, *Spes*, *Constantia*, *Solertia*, *Voluptas* és legvégül a meztelen Igazság (*Veritas*). A *Tabula Cebetis*-ben, mielőtt még a Boldogsághoz érne az ember, eljut az Igazi Neveléshez, aki megtisztítja a bűnöktől, amelyek még maradtak benne, majd továbbküldi az erényekhez és végül azok édesanyjához a Boldogsághoz. Látható, hogy ez a mozzanat teljes mértékben hiányzik Albericus költeményéből, pedig az értelmezés szempontjából nagyon fontos része a műnek. A hatodik szakasz pedig már egy teljesen másfajta – a *Tabula Cebetis*től nagyban eltérő – befejezést ad a költeménynek. Az ember eljut az Erényhez, akinek négy kísérője van: *Studium*, *Mars*, *Aeternitas* és *Gloria*. Ezek pontosan azok az erények és tulajdonságok, amelyekre egy jó királynak szüksége van. És pontosan ezek azok a dolgok, amelyekre nincs szüksége az embernek, ha el akarja érni a boldogságot a *Tabula Cebetis* szerint. Mindez azt bizonyítja, hogy a *Tabula Cebetis* csak egy kiindulási alap volt Albericus számára, hogy bemutassa, mi tesz naggyá egy uralkodót. Az utolsó sorokban kéri Henriket, hogy fogadja meg a leírtakat, és akkor, erényektől övezve, méltó uralkodója lesz népének. Philippus Albericus műve a *Tabula Cebetis* első 24 caputját használta fel, mellőzve a hátralévő 17-et, amely szintén nagyon fontos az eredeti mű allegóriáinak megértéséhez, például, hogy mit parancsol a *Daimón* az embereknek, mielőtt belépnek az Életbe, vagy azt, hogy mi a *Fortuna* szerepe. Mi az, amit a Hamis Nevelésből hasznosíthat az ember. Semmi utalást nem tesz

a mű végi szókratikus⁹ dialógusra, amelyben bizonyítják, hogy a dolgok, mint az élet, halál, betegség, egészség, gazdagság, se nem jók, se nem rosszak, utalva ezzel a dolgok semleges voltának sztoikus elgondolására.

Mindezek fényében felvetődött bennem a költemény tanulmányozása közben, hogy Albericus talán nem is ismerte az eredeti művet, hanem a rendelkezésére álló illusztrációkat foglalta versbe. Kérdéses az is, hogy ha ismerte, akkor vajon a görög eredetiből dolgozott, esetleg valamely fordításból? Valószínűnek látszik, hogy Albericus ismerte a *Tabula Cebetis*, a mű elejét bizonyosan. Ezt a következő szövegpárhuzam világítja meg:

„*O quoties docto pendens narrantis ab ore / Mirabar, Samiique ille senis mandata ferebat, / Scriptaque Parmenidis pallenti tradita turbae.*”¹⁰

„ἀλλὰ ξένος τις πάλαι ποτεᾶφίκετο δεῦρο, ἀνὴρ ἔμφρων καὶ δεινὸς περὶ σοφίαν, λόγῳ τε καὶ ἔργῳ Πυθαγόρειόν τινα καὶ Παρμενίδειον ἔζηλωκὸς βίον, ὃς τό τε ἱερὸν τοῦτο καὶ τὴν γραφὴν ἀνέθηκε τῷ Κρόνῳ.”¹¹

A *Tabula Cebetis* szerint a festmény adományozója Pythagoras és Parmenidész életmódját követte. Ennek a továbbiakban nincsen semmilyen szerepe, ezért is érdekes, hogy a költeményben is olvashatjuk ezt a két nevet, ami bizonyítja, hogy ezen a ponton Albericus használta a *Tabula Cebetis*.

A *Tabula Cebetis*ben a festményt magyarázó idős ember a festmény mondanivalóját a szfinx rejtvényéhez hasonlítja: ha nem érti meg az ember, akkor a szfinx elpusztítja, ha viszont megérti, akkor a szfinx pusztul el. Végző következtetésként kimondja, hogy a szfinx maga a tudatlanság.¹² Albericus is megemlíti költeményében a szfinxet, néhány sorban kifejtve az ismert mítoszt. Ám a hozzá kapcsolódó magyarázat elmarad. Mindez arra bizonyíték, hogy olvasta a művet, de csak a szimbólumok szintjén használta fel.

A második szakaszhoz írt *argumentum* is tartalmaz olyan elemeket, amelyekből szintén arra következtethetünk, hogy Albericus ismerte a művet. Megemlíti benne a Daimónt (*Genius*), aki instruálja az életbe lépőket, hogy mit kell tenniük. A Csalás (*Apaté*) allegóriájának leírása, a *Tabula Cebetis* szövegéhez nagyon hasonló:

⁹ *Tab. Ceb.* 36–41.

¹⁰ Filippo Alberici, *Tabula Cebetis* f. 4v.

¹¹ *Tab. Ceb.* 2,2.

¹² *Tab. Ceb.* 3,2.

„*Verum Deceptio erroris poculum unicuique porrigit // assumendum. Alii plus, minus alii degustant.*”¹³

„Πότερον ὄν πάντες πίνουσι τὸν πλάνον ἢ οὐ; Πάντες πίνουσιν, ἔφη, **ἀλλ’ οἱ μὲν πλεῖον, οἱ δὲ ἥττον.**”¹⁴

A Csalás belecsepegteti az életbe lépőkbe saját erejét, amely tévelygés és tudatlanság. Fontos pont, hogy mindenkibe csepegtet, valakibe többet, másokba kevesebbet. Ezt a tényt fontosnak tartja megemlíteni Albericus, ami szintén az eredeti szöveg ismeretét jelzi. A mű későbbi szakaszaiban már alig lelhető fel hasonlóság az eredeti mű és Albericus költeménye között, hiszen a két történet lényegesen eltér egymástól. Összességében kijelenthető, hogy eme interpretáció megalkotásához Albericus olvasta és felhasználta a *Tabula Cebetis*, de csakis, mint jól csengő alapot, hogy egyfajta *via virtutis* mutasson be.

Felvetődik a kérdés, hogy vajon a görög eredetiből dolgozott, vagy valamelyik korai latin fordítást ismerte. Véleményem szerint nagyobb az esély arra, hogy latin fordításból dolgozott, amelyet a költeményben is felsorolt allegóriák megnevezésével lehet bizonyítani. Ebből az is kiderül, hogy melyik fordítás szolgálhatott mintaképpen. Két fordítás volt ismert a mű elkészülése idején: Ludovicus Odaxiusé (ez volt az első és a jelentősebb, későbbi kommentárok alapja) és Aldus Manutiusé, aki a görög szöveg egyik első kiadója volt. Az allegóriák vizsgálata során kiderült, hogy a kevéssé ismert Aldus Manutius-féle fordításból dolgozhatott Albericus. Ez látható onnan is, hogy a Csalás allegóriáját Deceptio-nak írja, szemben Odaxius Suadela fordításával. Természetesen ennyiből nem lehet biztosan megállapítani, hogy ezt a verziót használta, ám nincs több olyan allegória a költeményben, amely összehasonlítása alapot nyújthatna. (A *Fortuna* vagy *Genius* nevek minden fordításban ugyanazok, így ott nem határozható meg az eredet). Ez is azt bizonyítja, hogy nincs szoros kapcsolat a két alkotás között.

Maradjunk továbbra is az allegóriáknál! Nézzük meg, hogy *Tabula Cebetis* fontos allegóriáit miként ábrázolja Albericus! Első körben nézzük a *Daimón* ábrázolásának hasonlóságait és különbségeit:

„ὁ δὲ γέρων ὁ ἄνω ἐστηκὼς ἔχων χάρτην τινὰ ἐν τῇ χειρὶ καὶ τῇ ἐτέρᾳ ὡς τερᾶ δεικνύων τι, οὗτος Δαίμων καλεῖται· προστάττει δὲ τοῖς εἰσπορευομένοις, τί δεῖ αὐτοὺς ποιεῖν, ὡς ἂν εἰσέλθωσιν εἰς τὸν

¹³ Filippo Alberici, *Tabula Cebetis* f. 6r.

¹⁴ *Tab. Ceb.* 5,3–6,1.

βίον· δεικνύει δὲ ποίαν ὁδὸν αὐτοῦς δεῖ βαδίζειν, εἰ μέλλουσι
σώζεσθαι ἐν τῷ Βίῳ.”¹⁵

„*Faucibus hic primis residens, cui candida vultum // Barba polit, Deus est,
Genium quem nomine dicunt. // Remigium hic populi celeres venientis ad
annos // Dirigit et tutos possint qua ducere gressus // Quaque ruant salebris
defessi et cespite monstrat.*”¹⁶

Ha összevetjük a két idézetet, láthatjuk, hogy a Daimónt mindkét szöveg időse embernek mondja. A görög eredeti szerint egyik kezében lapot tart, a másikkal pedig valamit mutat. Ez hiányzik Albericus leírásából. Tovább nézve az eredetit azt olvassuk, hogy a Daimón megparancsolja az életbe lépőknek, hogy merre és milyen úton haladjanak, ha boldogulni akarnak az életben. Ezt a részt viszont jól adja vissza Albericus, szintén az irányításra és a biztos léptekre helyezi a hangsúlyt.

Fontos figura mind a *Tabula Cebetisben*, mind Albericus költeményében a *Fortuna*. A két ábrázolás nagyon hasonló: gömb alakú kövön álló, vak, süket és őrzőgő nőként van ábrázolva. A költemény jól követi a *Tabula* azon megfogalmazását, hogy a Fortuna egyeseknek adományoz valamit, majd ugyanúgy el is veszi azt és másoknak továbbadja. A *Tabulában* azt olvassuk, hogy nagy tömeg veszi körül, akik közül egyesek örvendenek, míg mások lehajtott fejjel búsulnak.¹⁷ Ugyanezt olvashatjuk Albericus költeményében is: „*Turba (vides) passi circumstat plurima. Cunctus // Non eadem facies. Gemit is, laetatur et ille.*”¹⁸ A Fortuna-ábrázolás lezárásában pedig a *Tabula* azon gondolatát fedezhetjük fel, hogy ne bízzunk a Fortunában, és ne higgyük, hogy a tőle kapott ajándékok szilárdak és tartósak, hiszen bármikor elveheti tőlünk. Ezt Albericus így fogalmazza meg: „*Vos igitur servate animo mea dicta, neque ultra // Credite Fortunae spondenti fata cachino.*”¹⁹ Látható tehát, hogy a Fortuna ábrázolásában egészen közel áll az eredeti mű és interpretációja.

A keresztény szempontú értelmezés egyik kulcsfigurája Bűnbánat (*Metanoia*) allegóriája, akinek Albericus értelmezésében is fontos szerep jut, vagyis ez az allegória a költeményben is betölti a *Tabula Cebetisben* felvázolt szerepét. A *Metanoia*²⁰ az élet fordulópontján áll: ha az ember elfogadja az általa

¹⁵ *Tab. Ceb.* 4,3

¹⁶ Filippo Alberici, *Tabula Cebetis* f. 7r.

¹⁷ *Tab. Ceb.* 8,1–2.

¹⁸ Filippo Alberici, *Tabula Cebetis* f. 9v.

¹⁹ Filippo Alberici, *Tabula Cebetis* f. 10r.

²⁰ *Tab. Ceb.* 10,4.: „εἴτα ἐνταῦθα πάλιν εἰς τὸν ἕτερον οἶκον ῥίπτεται, εἰς τὴν Κακοδαιμονίαν, καὶ ὧδε τὸν λοιπὸν βίον καταστρέφει ἐν πάσῃ κακοδαιμονίᾳ, ἂν μὴ ἡ Μετάνοια αὐτῷ ἐπιτύχη ἐκ προαιρέσεως συφαντήσασα.”

kínált segítséget, akkor megmenekül a bűnöktől, elindul a megtisztulás folyamata és végül eléri a Boldogságot. Ugyanígy a bűnbánat előzi meg a keresztséget is, amely szintén egy jobb élet kezdete.²¹

Albericus így jellemzi a Bűnbánatot:

„*Est dea fraxinea quam prospicis hostia virga // Propulsare domus, crebroque instant tumultu, // Illa est quae caelo miseris ab inanibus auris // Erriguit, et veros cogit sub pectore sensus. // Nam prius epoto primi sub limine septi // Errone, in vasto sese disiuncta [per]errat // Mens scelerum nemore, et caelestibus exulat oris. // **Haec medicam largitur opem, divinaque spargit // Lumina** percaecis procul expellentia noctes. // Criminis admissi et quondam mens conscia turpis // Continuo sese agnoscit, pertesaque mores // Praeteritos superest quod temporis ordinat astris.*”²²

Fontos hangsúlyozni a *Paenitentia* gyógyító-tisztító erejét, amellyel kiveti az emberből mindazt a tévelygést, amit a Csalásnál kapott. Hangsúlyozza a fordulópont voltát is: a *mens* eddig a gonosztettek és bűnök tudatában élt, ám ráismer önmagára és rátér a helyes útra. A keresztény szempontú értelmezést nem csak ez segíti, hanem maga a képi ábrázolása is: A Bűnbánatot szimbolizáló asszony egy templom kapuján kopogtat a botjával.

Mivel a képek fontosak a mű értelmezése folytán, hiszen lényegében az illusztrációk versbe szedett leírását olvashatjuk, szükséges néhány szót szólni róluk. Hat illusztráció található a műben, amely hat szakaszra osztja azt. Az illusztrációkat a kék, az arany és a piros szín dominálja. A megszemélyesített allegóriákat a képek készítője felcímkézte, ezek a címkék a szöveg mellett is feltűnnek, hogy tudjuk, épp melyik allegóriát magyarázza Albericus. Egészen egyedi és szerteágazó az illusztrációk szimbolikája, amelyeket Sandra Sider szedett össze 1990-es tanulmányában.²³ Külön kiemeli a keresztény szimbólumokat, amelyek tovább erősítik a *Tabula Cebetis* keresztény szempontú interpretációját. Ilyen például az első kép bal alsó sarkában található fáklya és mögötte a bárány és az ökör, mint Krisztus szimbólumai, vagy a már említett templom a bűnbánat ábrázolása mellett. Az utolsó képen látjuk a *hortus conclusus*, ahol maga az Erény is trónol, mellette *Aeternitas* és *Gloria* található. A trónon ülő Erény felett pálma és babérág látható, mindkettő a győzelem szimbóluma, hiszen az Erényhez eljutás komoly küzdelem. A *Tabula Cebetis*ben is megjelenik a győzelem egy másik szimbóluma, a koszorú, hiszen ott is a Boldogsághoz való eljutás a nagy küzdelem, nagy ne-

²¹ Mk. 1,4.: „ἐγένετο Ἰωάννης [ὁ] βαπτίζων ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ κηρύσσειν βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.”

²² Filippo Alberici, *Tabula Cebetis* f. 12v.

²³ Sider 1990:5–7.

hézsegeket kell legyőznie az embernek. Ebből is látható, hogy hiába más az eredeti mű és interpretációjának mondanivalója, szimbolikája azonban közel áll egymáshoz.

Összességében elmondható, hogy Philippus Albericus, *Tabula Cebetis* című illusztrált kézírata érdekesítő és további kutatásokat igénylő alkotás, amely a *Tabula* szöveghagyományának vizsgálatakor sajnos nem vehető figyelembe. Nagyszerű bizonyossága azonban a *Tabula Cebetis* korabeli népszerűségének és bizonyítéka a széleskörű felhasználhatóságának, hogy az éppen aktuális cél érdekében interpretálták. Albericus művének vizsgálata adja a kiindulópontot a további kutatásaimhoz, amelyben a *Tabula Cebetis* XV–XVI. századi kézíratos hagyományát kívánom vizsgálni.

Egy ismeretlen szentszéki formuláskönyv
a XV. század első harmadából

A magyarországi középkor egyházi bíraskodása köztudottan igen forrászegény. Egyik sajátossága a fennmaradt szövegeknek, hogy levéltárak dokumentumai között szétszórta található meg, másrészt hogy kevés összefüggő forrás áll rendelkezésre egy intézmény, hivatal vagy személy folyamatos működéséhez. Hála Bónis György kutatásainak, amelyeket Erdő Péter, legújabban pedig C. Tóth Norbert kutatásai és forrásfeltárása egészített ki, egyre több és szerteágazóbb ismeretünk van a középkori magyar egyházi bíróságok működéséről.¹ Több mint négy és félezer szövegméretű Bónis György adatgyűjtésében kivonatban kiadásra került, így mára a teljes középkori okleveles anyag a világhálón keresztül elérhető mindenki számára, tehát teljes szövegében is tanulmányozhatóvá teszi ezeket, sőt könnyen bővíthetjük is ezek számát. Az új kiadások révén több összefüggő irategyüttest megismerhettünk, például a sasadi tizedper egy meghatározó XV. századi részét.

Az összefüggő források döntő többségét mégsem egyes oklevelek vagy nálunk szerencsésebb területeken fennmaradt szentszéki protocollumok adják, hanem formuláskönyvek, az általuk megőrzött dokumentumok egyházi bíraskodást érintő szövegei. Ezek közé tartozik az általunk vizsgált kódex is.

Mindazonáltal nem egyedülálló dokumentum kódexünk magyar viszonylatban sem, hiszen az *Archivio Segreto Vaticano* megnyitása után a Vatikáni

¹ Bónis György (1963, 1997), *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. Zeitschrift der Savigny-Stiftung der Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 49 (1963) 174–235. Magyarul: *Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*, in Bónis 1997:621–658.; Bónis György (1972), *Középkori jogunk elemei. Római jog – Kánonjog – Szokásjog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 43.; Erdő Péter (1994, 2001), *A középkori officinális bíraskodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon. Magyar Könyvszemle* 110 (1994) 117–129. Újra kiadása: *Uő* (2001), *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, Osiris. 89–125. – a formuláskönyvről: 93–94. C.; Tóth Norbert–Lakatos Bálint–Mikó Gábor (2014), *A pozsonyi prépost és a káptalan vitája (1421–1425). A szentszéki bíraskodás Magyarországon – A pozsonyi prépost és a káptalan szervezete és működése a XV. század elején*. Budapest (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 3.), utóbbiban különösen *Az esztergomi szentszéki bíróság működése Vicedomini Máté vikáriussága alatt* című tanulmány, i. m. 23–39.

Magyar Okirattár sorozatában az elsők között dolgozta fel Pór Antal és Fejérpataky László Gentile da Montefiore, ismertebb nevén Gentilis bíboros 1307 és 1311 közötti öt évet átfogó követi tevékenységét, amelyben a bírások dokumentumaihoz fölhasználták a vatikáni gyűjtemények több kéziratát, így egy formulariumot is.² E forrásfeltáró történelmi igyekezet a XIX. század utolsó harmadában sokakat külföldi Hungarica-kutatásra sarkallt. Elég, ha Csontos János vagy Fejérpataky László könyvbúvárlatainak a *Magyar Könyvszemle* hasábjain megjelent kéziratjegyzékeit idézzük. A Nemzeti Múzeum könyvtárának fiatal történésze, Gárdonyi Albert is közéjük tartozott. Ő nem elégedett meg a Csontos János által a krakkói Jagelló Egyetem könyvtárából kigyűjtött és a *Magyar Könyvszemle* folyóiratban 1882-ben közzétett magyar vonatkozású kéziratok jegyzékével.³ Az 1890-es évek végén búvárkodása során Krakkóban rábukkant egy XV. századi kódexre, amelynek egyik része a Római Szentszék által küldött követek hivatali tevékenységére, ezen belül a Magyarországra küldött nuncius öt évre kiterjedő bíraskodására vonatkozó iratmintákat tartalmaz. Sajnos, Gárdonyi Albert nagyszerű felfedezése után a kódex magyarországi sorsa különös módon alakult. Tudós felfedezője a kötet magyar vonatkozású részeiről másolatokat kezdett készíteni, de kezdetben csak bizonyos részeket volt módja átírni. Meglevő másolatait Fraknói Vilmos rendelkezésére bocsátotta, fenntartva a jogot a kézirat ismertetésére, Fraknói pedig a számára elérhető átiratokat és külföldi forráskiadványokat idézve adott kerek képet Fernando de Palacios lugói püspök 1419 és 1424 közötti magyarországi tevékenységéről a hazánk és az apostoli szentszék kapcsolatát tárgyaló monográfiája második kötetében.⁴ Minthogy más adat nem állt rendelkezésre, megállapításait azóta is átvette minden a korszak pápai-magyar kapcsolatait tárgyaló áttekintés és jogtörténeti összefoglalás. Fraknói munkája mellett Gárdonyi Albert a veszprémi egyházmegyét érintő általa lemásolt dokumentumokat Lukcsics Józsefnek is rendelkezésére bocsátotta, aki azokat forrásukra vonatkozó rövid jegyzettel közölte a Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára harmadik kötetében.⁵ Gárdonyi Albert egyiküknek, sőt másnak sem közölte sem a kódex pontos lelőhelyét sem annak jelzetét, de még másolatán sem tüntette föl azt, sőt hagyatékában

² Pór Antal–Fejérpataky László (szerk.) (1885), *Acta legationis cardinalis Gentilis. – Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai. 1307–1311*. Budapest. (Monumenta Vaticana Hungariae. Series I. Volumen 2.)

³ Csontos János (1882), A krakkói könyvtár magyar vonatkozású kéziratjai. *Magyar Könyvszemle* 7 (1882) 373–398.

⁴ Fraknói Vilmos (1902), *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkel. II. A konstancai zsinattól a mohácsi vészig*. Budapest, Szent István Társulat. 3–7., passim.

⁵ MREV (1902), *Monumenta Romana Episcopatus Vespriemiensis*. Munificentia Caroli L. B. Hornig Episcopi Vespriemiensis edita a Collegio historicorum Hungarorum Romano. III. 1416–1492. Budapest, Franklin Társulat. CXX, 31–43., passim.

nem található semmiféle leírás, akár rövid följegyzés a kódexről, pedig annak feldolgozásához nyilvánvalóan szüksége volt efféle jegyzetekre. Mind Fraknói, mind Lukcsics József – akikkel folytatott levélváltása egyes darabjai ránk maradtak – jelezte, hogy a kéziratot Gárdonyi (akkor még Grün) Albert a Magyar Könyvszemle következő számában *fogja tüzetesen ismertetni*. Különös okból sem e folyóiratban, sem másutt sem ő, sem más nem közölt ismertetést az azóta is csak 'Krakói formuláskönyv' névvel illetett kézitról. Gárdonyi Albert utóbb a Budapest Főváros levéltárának tudós munkatársa lett, számos tanulmánya, valamint az általa összeállított Budapest történetének Árpád-kori oklevélkorpusza máig nélkülözhetetlenek a középkor kutatói és a várostörténészek számára.

Hagyatéka viszonylag épen fennmaradt és szerencsés módon a fővárosi levéltárba került, benne a formuláskönyv részleges másolatával.⁶ A 132 kis A/5-ös méretű cédulán a kézirat 62 magyar vonatkozású dokumentuma teljes szövegű másolatban olvasható, magyar és latin nyelvű fejregesztákkal, valamint több helyütt lábjegyzetekkel, amelyben számos hely- és személy-név feloldása megtalálható, főként *Pray Specimen Hierarchiae* című munkája, Kollányi *Esztergomi kanonokok*, valamint Ortvy *Magyarország egyházi földleírása* köteteinek felhasználásával.⁷ Emellett föltüntette a Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára harmadik kötetében kiadott dokumentumok oldalszámait is. A különböző jellegű cédulák, íróeszközök használata, valamint két jegyzetlap, amelyen egyedül szerepel jelzés – nevezetesen egy halottvizsgálati jegyzőkönyv piszkozat lapjait használta 1928. január 17-i keltezéssel és bélyegzővel –, arra utalnak, hogy később is visszatért kiegészíteni másolatait és valamiféle kiadásukban gondolkodott. Torzóban maradt munkája a formuláskönyv első kétharmad részéből merít, csak az utolsó dokumentumot másolta le a kódex végéről. Ez utóbbi az egész anyaghoz képest egyedülként XIII. század elején kelt pápai oklevél, III. Ince pápa privilégiumának másolata.

⁶ Gárdonyi Albert (é. n.), *Másolatok*. Budapest Főváros Levéltára (= BFL). XXXIV. 1. c. Budapest Székesfőváros Levéltárának iratai. Budapest város ostrom előtti iratai. Gárdonyi Albert főlevéltárnok irathagyatéka. 5. doboz. „A krakói formuláskönyv oklevél másolatai.” 1–132. cédula. Kézirat. É. n.

⁷ Pray György (1776–1779), *Specimen Hierarchiae Hungaricae, Complectens Seriem Chronologicam Archiepiscoporum et Episcoporum Hungariae cum rudi Dioecesium delineatione adiectis, si quae sunt peculiare, praerogativis, ut plurimum ex diplomatibus congestum per ... Georgium Pray ... I. De Archiepiscopatu Strigoniensi et eius suffraganeis. II. De Archiepiscopatu Colocensi et eius suffraganeis*. Pozsony–Kassa; Ortvy Tivadar (1891), *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. A Vatikáni Okirattár–Bizottság rendeleteére szerkesztette Ortvy Tivadar. Budapest, I–II., Kollányi Ferencz (1900), *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Írta Kollányi Ferencz. A magy. kath. egyház kilencszázados évfordulója alkalmából kiadja az Esztergomi Főszékesegyházi Káptalan. Esztergom, Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája.

Gárdonyi Albert hagyatékát és közgyűjteményekben föllehető levelezését átnézve sehol másutt nem található bármiféle utalás kódexünkre, annak őrzőhelyére, jelzetére. Mikor közel egy évtizede keresni kezdtem a másolat eredetijét Krakóban Palacios neve nem segített, mert személyéhez egyetlen kéziratot sem köt a lengyel középkorkutatás. A Jagelló Könyvtár több mint 33 000 kéziratot őriz, mintegy hatezer középkori kódexet, amelyek közül Wislocky 1877 és 1881 között megjelent kéziratkatalógusa csak az első 4176 kötet rövid leírását adta meg, benne az általunk vizsgált kötetét is.⁸ A középkori kódexek 1980 óta megjelenő tudományos katalógusa 10 kötetével még csak az első mintegy másfél ezer kötetről ad információt.⁹ A kéziratár munkatársai a jelzetek sorrendjében dolgozzák fel a középkori köteteket, így még sokára várható kódexünk tudományos katalogizálása. Az újrafelfedezésben végül a Gárdonyi Albert hagyatékában szereplő incipit segített.

A krakkói *Biblioteka Jagiellonska* 2529. számú kódexe papír kézirat a XV. századból. Mérete 145×215 mm, 288 újabban ceruzával számozott folio terjedelmű, amelyek összesen 24 ívfüzetben helyezkednek el. Oldalain enyhén vízfoltos, a papír sokhelyütt szúette, de a teljes kézirat írásképe tiszta. Felépítését, tartalmát tekintve két önálló kéziratot kötöttek egybe. Az első rész a 3r–144r oldalakon egy alfabetikus jogi szótár, *Vocabularius juris*, teljes szöveg, tisztázat rubrumokkal, láthatóan egy kéz írása, lapszámozás nélkül. E műnek a XV. század utolsó harmadától több nyomtatott kiadása is volt. A 144 lap verso oldalán található a kódex legkésőbbre keltezhető dokumentuma, amely egyben már a második rész, a formuláskönyv kiegészítése is, 'forma juramenti episcoporum' fejléc alatt. Írása az azt követő formularium fő szövegével azonosnak látszik, de kisebb betűkkel írt, az eskü szövege Ágoston győri püspök V. Miklós pápa előtt tett esküjének szövege. Salánki Ágoston győri püspök pápai kinevezése 1446 november 11-én kelt. Valamely okból a dokumentum elkerülte Gárdonyi Albert figyelmét, másolatát a formularium ez után kezdődő részeivel kezdte.

A minket érintő formuláskönyv, a kódex 145–288. lapjain került lejegyzésre és egykorú önálló arab számokkal írt lapszámozással is ellátták. Összesen 145 folio terjedelmű, a gyűjtemény számozatlan tartalomjegyzéke pedig jelenleg a kézirat elejére kötve található, noha annak tartalma a *Vocabularius*-ra nem, csak a *formularium*-ra vonatkozik. Ez az index csonkán maradt ránk,

⁸ Wislocki, Władysław (1877–1881), *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Jagellonicae Cracoviensis. Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków, Akademia Umiejętności, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, I–II.

⁹ CCMMAe (1980–2012), = *Catalogus Codicum Manuscriptorum Medii Aevi Latinorum Qui in Bibliotheca Jagellonica Cracoviae Asservantur*. Composuerunt Sophia Włoddek, Georgius Zathay, Marianus Zwiercan. Vol I–X. Wrocław, Polska Akademia Nauk. A tíz kötettel az első 1500. jelzetű középkori kéziratot dolgozták fel.

csak a 144 lapból álló szövegtörzset első 62 lapjáról maradt fenn, a további lapok láthatóan kiszakadtak, elvesztek.

Sajnos, a kézirat egykorú kötése nem őrződött meg, a Jagelló könyvtárban a kéziratok egy meghatározott csoportjával együtt modern XIX. századi papírkötést kapott. Mivel a kötés a gerinc egyik oldalán leszakadt, látható a gerinc belsejében egy XIX. századi német nyomtatvány részlete.

A kézirat jelenlegi őrzési helyére kerülésének problémájára további kutatások adhatnak választ. A kódex elsőként azonosíthatóan 1770 táján bukkan fel a könyvtár egyik korabeli könyvjegyzékében, sajnálatos módon bármely korábbi tulajdonos, őrzőhely feltüntetése nélkül. Magában a kötetben – noha mind a *Vocabularius*-részben, mind a formulariumban számos marginális megjegyzést őriztek meg – sem *possessor* bejegyzés, sem régi jelzet vagy bárhol olyan bejegyzés nem található, mely korábbi tulajdonosaira, őrzési helyére, használatára, esetleg későbbi sorsára utalhatna. Keletkezése idejéről papírlapjai vízjeleit azonosítva nyerünk némi támpontot, összefoglalóan annyit állapíthatunk meg, hogy a kódex mindkét része a XV. század közepe előtt gyártott papírra íródott, azaz a formula rész Fernando de Palacios tevékenysége során készülhetett.¹⁰ Bár elképzelhető, hogy a kódex elejére illesztett formularium-tartalomjegyzék lapjai a XIX. századi átkötésekor tévesen kerültek a *Vocabularius juris* elé, a püspöki eskü bejegyzése alapján mégis az látszik valószínűbbnek, hogy a formuláskönyvet régóta együtt használták a *Vocabularius jurisszal*.

Rátérve a minket érintő szöveg tartalmi ismertetésére, a kézirat jelen formájában összesen mintegy 300 önálló dokumentumot, nagyjából kétharmadát közjegyzői záradékával együtt lejegyzett hosszabb dokumentumot, valamint rövidebb, tematikusan egybeszerkesztett *arengát* tartalmaz, néhány kivétellel keltezés nélkül. Az első két okirat datált, 1414-ből, Zsófia cseh királyné huszita eretneksége vizsgálata kapcsán keletkezett okirat. Gárdonyi Albert lemásolta ezek szövegét is. Több cseh vonatkozású dokumentumot nem is találunk a kódexben. 1930-ban pedig Agustin Alois Neumann ki is adta őket a morvaországi huszitizmus történetéhez készített forrásmunkájában.¹¹ A veszprémi *Monumenta* után ez volt az első – és máig utolsó – forrásközlés a kéziratból, mert a huszitizmus és a konstanzi zsinat nemzetközi tudományos kutatásának forráskiadványai nem használták, ismertették. Láthatóan Gárdonyi Albert után ezidáig nem tanulmányozta senki behatóan a kódexet és a szakirodalom nem regisztrálta annak magyar vonatkozású részeit. A két közölt cseh vonatkozású irat, valamint a benne szereplő tekintélyes számú

¹⁰ Köszönöm a könyvtár kéziratára munkatársainak, hogy kódexünk lapjai vízjeleiről készült kutatási anyagát felhasználhattam!

¹¹ Neumann, Agustin Alois (1930), *Nové prameny k dějinám husitství na Moravě*. Olomouc, Matice Cyrilometodějská. (Studie a texty k náboženským dějinám českým; sv. 6.)

német egyházmegyékre vonatkozó szentszéki dokumentum miatt mindössze két tételből álló modern szakirodalma német eredetű és cseh huszita vonatkozású formuláskönyvnek tartja kéziratunkat.¹²

Átolvasva a teljes formulariumot, összeállításáról azt mondhatjuk, szemben a Gárdonyi Albert által ihletett ismertetésekkel, hogy az egész kötet nem köthető egyetlen személyhez, hanem egy a Szentszék által küldött követ sajátos bíraskodási tevékenységéhez készült formularium. A nunciusok a számukra megjelölt egyházmegyékben végzett szentszéki bíraskodásának, szerzetesrendi igazgatást és vizitációt érintő tevékenységének iratmintáit szerkesztette egybe egy közel egykorú összeállító, amennyiben figyelembe vesszük a kezünkbe vett kötet keletkezésének korát a benne szereplő kúriai tisztviselők működési idejéhez képest. A legtöbb személyhez köthető dokumentum egy bizonyos *Robertus de Stracconis*, pápai káplán, mindkét jog doktor, auditor, a kölni és (a ma Belgiumban található) liège-i egyházmegyékbe küldött nuncius bíraskodásának dokumentuma.

Rátérve a magyar vonatkozású részekre, látható, hogy azok a kézirat tematikusan elrendezett dokumentumai között szétszórtan kerültek elhelyezésre. Területi eloszlását nézve a legtöbb irat az esztergomi egyházmegyét és egyházi bíraskodását érinti, de a közölt veszprémiek és a fent idézett győri mellett egri, csanádi, erdélyi, váradi, pécsi, zágrábi és egy váci egyházmegyét érintő dokumentum is fölbukkan, nem beszélve több a ferences és ciszterci rendet érintő dokumentumról. Sajátos módon nem jelennek meg a vatikáni forrásokban reprezentatívan szereplő dalmát-horvát egyházmegyék nem beszélve a peremvidékről, missziós területekről.

Kétségtelen, hogy a formulariumban mintegy félszáz irat Fernando de Palacios lugói püspök, 1419 és 1424 között Magyar- és Csehország területére akkreditált szentszéki követ személyéhez köthető. Palaciosról ez idáig nem készült részletes életrajz, így csak néhány adatot közölhetünk róla. A spanyol kutatás nem tudta feltárni születése helyét és idejét, még lugói püspöksége kezdetét is tévesen tartották számon sokáig. Egyetemi tanulmányokat végzett – egy későbbi, püspökként tett látogatása eseményeiből következtetve – Bolognában, ahol mindkét jogból doktorátust szerzett. Részt vett a konstanzi zsinaton, majd a Római Kúria szolgálatába lépve V. Márton pápa 1417. december 3-án a *Signatura apostolica* referendariusává nevezi ki.¹³

¹² Markowski, Mieczysław (1987), Krakowskie pismiennictwo retoryczne w swietle pietnastowiecznych zródel, in *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 37 (1987). 1–2; 5–71; 29–30; Polak, Emil J. (1993), *Medieval and renaissance letter treatises and form-letters. A Census of manuscripts found in Eastern Europe and in the former U. S. S. R.* Leiden–New York–Köln, Brill. (Davis Medieval Texts and Studies, 8.) 204.

¹³ Katterbach, Bruno (1931), *Referendarii utriusque signaturae a Martino V ad Clementem IX et praelati signaturae supplicationum a Martino V ad Leonem XIII.* Citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana. (Studi e Testi, 55.) 10. Nr. 43.

Hazájában is javadalommal és egyházi címmel rendelkezett ekkorra, segoviai dékán volt, ezen egyházi tisztségéről emelte a lugói püspöki székbe a pápa 1418. november 28-án, melyet haláláig, 1435-ig töltötte be.¹⁴ A spanyol kutatás eddig nem regisztrálta, hogy megválasztása után több évre elhagyta volna egyházmegyéjét, hiszen dokumentumok maradtak fenn arra, hogy kormányozta püspökségét, okiratokat adott ki, tehát lehetséges, hogy amellet, hogy vikáriusa útján irányította püspökségét, bizonyos időszakokra hazatérhetett Magyarországból és követsége más helyszíneiről a Santiago de Compostellához közeli székhelyére, Lugóba. Ismert, hogy püspöksége alatt később is ellátott a Szentszék által rábízott feladatokat, főleg diplomáciaiakat. 1433-ban nyert IV. Jenő pápától szabad végrendelezési jogot, 1434-ben halála előtt néhány hónappal készítette el ránk maradt végrendeletét, amelyben tekintélyes vagyonából számtalan adományt tett egyházi intézmények, kolostorok, ispotályok javára.¹⁵

Palacios magyarországi és nemzetközi diplomáciai tevékenységéhez Fraknói Vilmos áttekintése óta – hála a Zsigmondkori oklevéltár vonatkozó kötetek megjelenésének – még több adattal rendelkezünk.¹⁶ Például egy oklevélből tudjuk azt, hogy Zsigmond királlyal nemcsak kibékült kezdeti konfliktusuk után, (az uralkodó visszahívását kérte a pápától, mert úgy érezte, a német lovagrend felé elfogult), de 1424 nyarán egy skandináv északi sziget hovatartozása kapcsán kirobbant nemzetközi jogi konfliktusban döntőbíróként felkért császár a spanyol püspök nunciust – más magyarországi egyháziakkal és tudós doktorokkal együtt – bírótársul fogadta. A formularium számos adalékkal szolgál Palacios magyarországi tevékenysége részleteire. Például, hogy személyes útjai mellett sokat tartózkodott budai rezidenciáján, ide távoli vidékekről is megidézett feleket. Néhány nem magyarországi vonatkozású dokumentumot is Budán keltezett, illetve kelteztek. Például Budán kibocsátott 'monitoria'-jával János tarantói érsek elrendelte, hogy Testor Jakab klerikus, az apostoli kamara tisztviselője hagyatékát Sebestyén pápai ügyhallgató kezéhez adják ki. Emellet egy iratmintából megtudjuk, hogy Palaciosnak Pozsonyban is volt időről-időre igénybe vett rezidenciája.

Fernando de Palacios mellett a magyar vonatkozású dokumentumok kibocsátói között többször szerepel Kanizsai János és Pálóczi György esztergomi érsek, a dokumentumokban pedig megneveznek több püspököt, apát, prépostot, még több plébánost és néhány világi személyt is.

¹⁴ Eubel, Conrad (1913), *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ... e documentis tabularii praesertim vaticani collecta, digesta, edita per Eubel, Conradum*. Vol. I. Ab 1198 usque ad an 1431. Münster. 314.

¹⁵ García Conde, Antonio (1990), Don Fernando de Palacios. *Episcopologio Lucense X* (1990) 306–315.; 307–308.

¹⁶ *Zsigmondkori oklevéltár*. Mályusz elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván –C. Tóth Norbert et Al. VII (1419–1420) – XII (1425). Budapest, MNL–OL, 2001–2013.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy formuláskönyvünkkel a magyarországi szentszéki bíráskodás egy olyan forrással gazdagodhat, amely ugyan nem köthető kizárólag egy személy működéséhez, de mint egy hivatal több képviselőjének egy adott korra vonatkozó formuláskönyve lehetőséget ad arra, hogy a sajátos magyarországi egyházi bíráskodás jogeseteit összevethessük a kötetben megjelenő nyugat- és közép-európai területekéivel. Feldolgozása magyar vonatkozásban fontos kiegészítése a Zsigmond kor feldolgozott forrásanyagának és viszonylag könnyen elvégezhető. Összetettebb feladat a Fernando de Palacios személyére vonatkozó külföldi források felkutatása, különösen a lugói egyházmegye gyűjteményeiben valamint Madridban a Nemzeti Történelmi Levéltárban, ahová a püspökség levéltárának bizonyos részeit átvitték. A kötet teljes feldolgozása, publikálása azonban mindenképp további nemzetközi kutatásokat igényel, nevezetesen a vonatkozó német területek egyházi bíráskodása fennmaradt emlékekkel való összevetést, valamint más hasonló szentszéki formulariumok felkutatását tekintve. Ez a feladat inkább külföldi kutató, esetleg nemzetközi kutatócsoport számára megvalósítható, mindazonáltal a spanyolországi gyűjteményekben föllelhető Palaciosra vonatkozó dokumentumok feltárását megkezdtük.¹⁷

¹⁷ A Madridi Történelmi Levéltár (Archivo Histórico Nacional, Madrid) és a Lugói Püspökség Archivumai (Archivo Diocesano, Archivo Caterralicio de Lugo) vonatkozó dokumentumai és szakirodalma feltárásához hálásan köszönöm Marti Tibor tudományos munkatárs (MTA–BTK Történelmi Intézet) barátom segítségét!

Antik retorikai művek a Corvina könyvtárban

A fennmaradt, hiteles korvinák mintegy ötöde antik szerzők szónoki beszédeit, szónoklattani szakmunkáit tartalmazza. Jelen írásban azt kívánjuk vizsgálni, hogy az antik retorikai irodalom hogyan és milyen arányban volt jelen a Corvina könyvtárban. A *Bibliotheca Corviniana* kódexei közül – előzetesen, a rendelkezésre álló szakirodalom alapján – számba vettük azokat, amelyek a görög, római szónokok beszédeit és retorikai munkáit tartalmazzák, beleértve a patrisztikus irodalom műveit, például a prédikációkat, homíliákat is. Az előzetes felmérés szerint 25 szerzőtől számos, változatos műfajú (szónoki beszéd, kommentár, retorikaelméleti mű, homília stb.) írás képezi a vizsgálat tárgyát, mintegy 40 korvinában.¹

Vizsgálatunk kiindulási pontját csak a fennmaradt korvinák jelenthetik, mert csak a valóban tanulmányozható kéziratokról tudjuk pontosan megállapítani, hogy teljeseke-e, és hogy milyen műveket tartalmaznak. (Már nem létező, csak korabeli vagy későbbi forrásokból, leírásokból, tudósításokból ismert kéziratok esetében nem ismerjük a kódex teljes tartalmát. Egy-egy rövid említés, cím ugyanis nem tájékoztat kielégítően a kódex teljes és pontos tartalmáról.)

¹ Az ismert, autentikus korvinák felsorolását tartalmazó szakirodalom: Csapodi Cs.–Csapodiné Gárdonyi K. (1990), *Bibliotheca Corviniana*. 4. bőv. és átdolg. kiadás. Budapest; *Bibliotheca Corviniana, 1490–1990. Nemzetközi Corvinakiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban Mátyás király halálának 500. évfordulójára, 1990. április 6–október 6.* [a kiállítást rend. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Karsay Orsolya irányításával ...; a képanyagot vál. és szerk. Földesi Ferenc ...]. Budapest, OSZK, 1990; Madas, E. (2009), *La Bibliotheca Corviniana et les corvina „authentiques”*, in Jean-François Maillard, István Monok, Donatella Nebbiai (ed.), *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne*. Budapest, OSZK. (Supplementum Corvinianum, 2, De Bibliotheca Corviniana.) 35–78. A retorikai és grammatikai művek terén figyelmet érdemel Carmen Codoñer tanulmánya. Carmen Codoñer egybeveti a Corvinát a jelentős és releváns korabeli könyvtárak állományával. Vizsgálata során nem csak fennmaradt, és ezért tartalmukat tekintve pontosan ismert kódexeket, hanem elveszett és csak forrásokból, korabeli feljegyzésekből ismert kódexeket, korvinákat is leír, ismertet, lásd Codoñer, C. (2009), *Gramática y retórica en la Biblioteca Corviniana*, in Jean-François Maillard, István Monok, Donatella Nebbiai (ed.), *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne*. Budapest, OSZK. (Supplementum Corvinianum, 2, De Bibliotheca Corviniana.) 145–159.

A mostani közlés elsősorban bemutatni és ismertetni óhajtja a kiválasztott korvinákat. Természetesen jelen írás keretei között nincs mód a témába illő összes kézirat felsorolására, ezért csak 20 kódexről szeretnénk szólni. A válogatás során egy reprezentatív csokor összeállítására törekedtünk, figyelembe véve a szerzők személyét, a műfajokat, a művek jellegét, szellemiségét és keletkezésük idejét. Először 1. a görög szerzők beszédeit, leveleit tartalmazó korvinákról, majd 2. a római auktorok munkáiról, végül pedig 3. az egyházatyák beszédeiről, leveleiről kívánunk szólni.

Görög szerzők

A XV. században a görög szónokok között Démoszthenész és Iszokratész örvendett kiemelt népszerűségnek.² Görög szónokok latin fordításban olvasható beszédeit találjuk a müncheni Clm 310 és a budapesti Cod. Lat. 430 jelzetű (OSZK) korvinában. Az előbbi friss kodikológiai leírását Zsupán Edinának köszönhetjük.³ A müncheni korvina Démoszthenész 6 beszédét, továbbá Aiszkhinész 2 művét és II. Philipposz makedón uralkodó levelét tartalmazza (Bayerische Staatsbibliothek, Clm 310):

1. Demosthenes, *Olynthiaca 1.*
2. Demosthenes, *Olynthiaca 2.*
3. Demosthenes, *De pace*
4. Demosthenes, *Olynthiaca 3.*
5. Demosthenes, *De Chersoneso*
6. Aischines, *In Ctesiphontem*
7. Demosthenes, *De corona*
8. Aischines, *Ad Athenienses*
9. Philippus, *Ad Athenienses*

A műveket a neves humanista, Leonardo Bruni fordította latinra. Ami a közös kódexben való hagyományozást illeti: II. Philipposz levele témáját tekintve, történeti szempontból szorosan illeszkedett Démoszthenész és Aiszkhinész beszédeikhez.⁴

² Monfasani, J. (1988), *Humanism and Rhetoric*, in Albert Rabil, Jun. (ed.), *Renaissance Humanism: Foundations, Forms and Legacy*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, vol. III, 180.

³ Claudia Fabian–Edina Zsupán, hrsg. (2008), *Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, Budapest, OSZK. (Bavarica et Hungarica, 1.; Supplementum Corvinianum, 1.; Ex Bibliotheca Corviniana.) 85–86.

⁴ Monfasani 1988:179.

A budapesti Iszokratész-korvina szintén latin fordításban közli a görög rétor műveit. A viszonylag vékony kódex Iszokratész 3 beszédét tartalmazza, az egyiket két különböző fordításban (Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 430):

1. [Ps.-Isocrates:] *Oratio ad Demonicum* [ford. Lopus Castelliunculus]
2. *Eiusdem orationis alia versio*
3. *Oratio de laudibus Helenae* [ford. Iohannes Petrus Lucanus]
4. *Oratio in funere Euagorae regis Cypri*

Említést érdemel, hogy az *Ad Demonicum* népszerű mű volt, és a XV. század folyamán legalább hat fordítása készült.⁵ A *De laudibus Helenae* Petrus Luca-
nus által készített fordítása nyomtatásban is megjelent.⁶

A Budapesten őrzött és díszesen illuminált Philoztratosz-korvina a lémoszi Philoztratoszok több művét tartalmazza (*Heroica, De vitis sophistarum, Imagines, Epistolae*, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 417). A 171 levél terjedelmű kézirat utolsó 6 fólióján 25 levél található az egyik Philoztratosztól. A humanisták körében a görög levélgyűjtemények hamar az érdeklődés középpontjába kerültek.⁷ A latin fordítást a királyi udvarhoz erős szálakkal kapcsolódó személy, a magyarországi humanizmus kiemelkedő alakja, Antonio Bonfini készítette. A korvina-példányban – a Philoztratosz-levelek Teubner-féle kiadásával összevetve – a leveleknek csak a felét találjuk. A meglevő episztolák is eltérő sorrendben következnek.⁸

Római szerzők

Római szerzőktől lényegesen több retorikai művet fedezhetünk fel a Corvina könyvtárban. Az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött Cicero-korvina (Cod. Lat. 2) a Verres elleni beszédeket (*In Caecilium, In Verrem I, In Verrem II, 1–5*) tartalmazza.⁹

⁵ Monfasani 1988:180.

⁶ Mazal, O. (2003), *Die Überlieferung der antiken Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts*. Stuttgart, 206.; Ekler, P. (2009), *Die Bibliotheca Corviniana, Lateinische Übersetzungen griechischer Autoren*, in Jean-François Maillard–István Monok–Donatella Nebbiai (ed.), *Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne*. Budapest: OSZK. (Supplementum Corvinianum, 2, De Bibliotheca Corviniana.) 243.

⁷ Monfasani 1988:183.

⁸ *Flavii Philostrati opera*, ed. Carl Ludwig Kayser. Leipzig, Teubner, 1870–1871. vol. 2.

⁹ *Catalogus codicum Latinorum medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis revisus et auctus per Petrum Tóth*. Budapest, 2008, Cod. 2. = <http://www.library.elte.hu/sites/default/files/catcodlat.pdf> (Letöltés: 2017. augusztus 18.)

Cicero nemcsak szónoklatelméleti műveivel és beszédeivel számított *autoritas*nak, hanem a – bennük megfogalmazott stiláris eszmények miatt – leveleivel is. Cicero levelei négy gyűjteményben maradtak ránk. Az *Ad familiares* gyűjteményt teljes, tehát 16 könyvet kitevő terjedelmében a XIV. század utolsó évtizedében Vercelliben fedezték fel újra.¹⁰ Az *Ad familiares* korvinapéldányát ma Drezdában őrzik. Sajnos a kézirat (Mscr. Dresd. Dc. 115) a II. világháború alatt súlyosan megsérült és nem kutatható.¹¹

A XIV–XV. században – részben vagy teljesen – más antik művek is újból ismertté váltak. Jelentős lelet a *Panegyrici Latini XII*, amit Giovanni Aurispa fedezett fel Mainzban 1433-ban.¹² Az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött kódex (Cod. Lat. 12) egykor valószínűleg Zrednai (Vitéz) János tulajdonában is volt, ezt tanúsítják a marginális bejegyzések és javítások.¹³

Az ifjabb Plinius levelei konkrét helyzetekből indulnak ki, és valós személyeknek szólnak. Az episztolákat finom stilisztikai kidolgozottság jellemzi.¹⁴ A levelezést sokáig csak részletekben ismerték, mind a tíz könyvet a XV. században fedezték fel.¹⁵ A művészi igénnyel rendezett levélgyűjtemény megtalálható a British Library Harley 4868 jelzetű korvinájában is.

Szónoklattani jelentősége és pedagógiai értékei miatt Cicero mellett Quintilianus örvendett kiemelkedő hírnévnek a római auktorok között. A teljes *Institutiones oratoriae*t Poggio Bracciolini találta meg Szent Gallenben 1416-ban.¹⁶ A *Bibliotheca Corviniana*-ban Quintilianus főműve is ott volt a görög és a római szerzők között. A ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Institutiones* a teljes *Institutionest* tartalmazza (Cod. Lat. 414). Adamik Tamás részletes vizsgálat alá vetette a Trypho-levelet és az első

¹⁰ Monfasani 1988:178.

¹¹ A könyvtár nyomtatott katalógusa szerint a 258 fólió terjedelmű kézirat tartalma: *Cicero-nis epistolarum familiarium libri XVI*, lásd: *Katalog der Handschriften der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden*, Band I, Dresden, Sächsische Landesbibliothek, 1979. (= *Korrigierte und verbesserte ... Ausgabe des Katalogs der Handschriften der Königlichen Öffentlichen Bibliothek zu Dresden*, Band I, bearbeitet von Franz Schnorr v. Carolsfeld, Leipzig, Teubner, 1882), S. 314, Num. 115. – A kézirat állapotáról Birgit Buth (Abt. Handschriften, Alte Drucke und Landeskunde, Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden) nyújtott tájékoztatást (2017. május 17.) – neki jelen írásban is hálás vagyok a felvilágosításért.

¹² Monfasani 1988:178.

¹³ *Catalogus codicum Latinorum medi aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis revisus et auctus per Petrum Tóth*. Budapest, 2008, Cod. 12. A kódex tartalma kezdődik: „Incipit Panegyricus Plinii Secundi Dictus Traiano Imperatori”, „Bene ac sapienter patres conscripti...” és az utolsó beszéd a következő sorokkal végződik a 143. fólión: „...tu sis omnium maximus Imperator.” „Finit Panegyricus dictus Constantino Filio Constantii.”

¹⁴ M. von Albrecht (2003-2004), *A római irodalom története*, ford. Tar Ibolya, Budapest, Balassi. 911.

¹⁵ Monfasani 1988:178.

¹⁶ Monfasani 1988:178.

könyv előszavát. A kódex a *T* családba tartozik, abba a kódexcsaládba, amelyet Poggio Bracciolini Szent Gallenben 1416-ban megtalált.¹⁷

Természetesen érdeklődéssel fordulunk az antik szónoki beszédekhez és retorikaelméleti művekhez antik szerzők által írt magyarázatokhoz is.

C. Marius Victorinus (kb. 280–363) fennmaradt magyarázatai Cicero ifjúkori művéhez, a *De inventioné*hez elsősorban retorikai és filozófiai jellegűek.¹⁸ A kommentár hozzáférhető volt a középkori olvasók számára is¹⁹, és a humanistákat is érdekelte. A kommentárt tartalmazó korvinát ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (Victorinus, *Commentarium in Ciceronis librum de inventioné*, Cod. Lat. 370).

Q. Asconius Pedianus (Kr. e. 9–Kr. u. 76) Ciceróhoz írt kommentárjai közül 5 maradt fenn: *In Pisonem*, *Pro Scauro*, *Pro Milone*, *Pro Cornelio*, *In senatu in toga candida*. A két utóbbi értékes segítséget nyújt ahhoz, hogy az elveszett Cicero-szövegeket rekonstruálhassuk. Tárgyi magyarázataiban Asconius megbízható forrásokra támaszkodik, írásainak ezért különleges történeti értéke van.²⁰ Poggio Bracciolini az 5 Cicero-beszédhez készített kommentárt 1416-ban Szent Gallenben találta meg.²¹ Asconius Pedianus Cicero-magyarázatainak korvina-példánya szintén a Nemzeti Könyvtárban található (Asconius Pedianus, *Commentaria in Ciceronis orationes*, Cod. Lat. 427).

Nem önálló retorikai munkát, hanem római történetírók műveiből vett szemelvényeket tartalmaz a berlini korvina (Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung, MS Lat. fol. 99). A kódex Livius történeti művéből vett szemelvényekkel kezdődik, közülük az első: *Oratio Metii Suffecii[!]* *ad Tullium Hostilium* (fol. 1r-). Az *Ab urbe condita* részletei után Curtius Rufus művéből kiválasztott részletek következnek (fol. 137v-), végül Sallustius műveiből válogatott szemelvények (fol. 164r-) olvashatóak, köztük egy beszéd Catilinától (*Oratio L. Catilinae ad coniuratos*), Sallustius előszava a *Bellum Iugurthinum*hoz, valamint egy, a *Bellum Iugurthinum* 110. caputjában olvasható beszéd.²²

¹⁷ Adamik T. (2010a), Quintilianus *Institutio oratoriájának* Corvina-kézirata, in Czeglédy Anita–Horváth László–Krähling Edit–Laczkó Krisztina–Ligeti Dávid Ádám–Mayer Gyula (szerk.), *Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Budapest, Typotex Kiadó; Eötvös József Collegium. 746. – Mint ismeretes, Quintilianus neve alatt két próbabe-széd-gyűjtemény is fennmaradt (*Declamationes maiores; Declamationes minores*). Az ismert és fellelhető korvinákat tartalmazó censusok szerint a Quintilianus neve alatt fennmaradt *declamatiók* két korvinában is megtalálhatóak (Párizs, Bibliothèque national de France, Cod. Lat. 7803; Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Regin. Lat. 1715).

¹⁸ Von Albrecht 2003–2004:1310–1311.

¹⁹ Monfasani 1988:172.

²⁰ Von Albrecht 2003–2004:991.

²¹ Monfasani 1988:178.

²² Rose, V. (1905), *Vérzeichniss der lateinischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Zweiter Band: *Die Handschriften der Kurfürstlichen Bibliothek und der Kurfürstlichen Lande*,

Egyházatyák

A retorikai irodalom vizsgálatakor természetesen ki kell térni az egyházatyák műveire is, első sorban pedig a beszédekre, homíliákra. A legnagyobb nyolc latin egyházatyája közül ötven megterésük előtt hivatásos retorikatanárok voltak (Tertullianus, Cyprianus, Arnobius, Lactantius, Augustinus), és a többi is alapos retorikai képzettséget kapott (Ambrosius, Hilarius, Jeromos).²³

A XIV–XV. század reneszánsz műveltsége nemcsak a klasszikus görög–római antikvitás „újjászületését”, újrafelfedezését jelentette, hanem a keresztény ókorra, a görög és latin egyházatyák műveire való ráatalálást is.²⁴ Összefoglaló-leegyszerűsítő megállapítással élve talán azt mondhatjuk, hogy a középkor századaiban a görög nyelvű patrisztikus irodalom egy komoly részéhez (pl. Nazianzi Szent Gergely és Aranyszájú Szent János beszédei) latin nyelven is hozzá lehetett jutni. A XV. században viszont, főleg Ambrogio Traversari, Georgius Trapezuntius és mások tevékenységének köszönhetően, ugrásszerűen megnőtt a latinra fordított görög patrisztikus szövegek száma.²⁵

Németh András jóvoltából a Corvina görög állományára vonatkozóan új és rendszerezett ismereteink is vannak. Összefoglaló meglátásai szerint a Corvina görög nyelvű állománya (a latin gyűjteménnyel ellentétben), alapvetően nem megrendeléssel, hanem kész darabok beszerzésével bővült. A görög kódexeket inkább az 1460-as, 1470-es években másolták különböző helyeken, és később kerülhettek a budai gyűjteménybe. A budai gyűjtemény egészen belül a görög állomány legmeghatározóbb részét a görög patrisztikus szövegek eredeti, zömében régi bizánci kéziratok képezték. A legfontosabb görög patrisztikus szerzők megvoltak Budán.²⁶

A témánkat képező patrisztikus anyag szépségének érzékeltetésére *a)* görög nyelvű, *b)* görögről latinra fordított, *c)* latin nyelven megírt műveket tartalmazó korvinákat szeretnék kiemelni.

a) A neves szofista, az antiochiai Libaniosz (IV. század) előadásait Nagy Szent Vazul, Aranyszájú Szent János, Nazianzi Szent Gergely – akik később

Dritte Abteilung (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin, Dreizehnter Band), Berlin, Asher. Num. 1006, Sp. 1295–1296. A kézirat tartalmáról dr. Robert Giel (Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung) adott tájékoztatást (2017. május 10.), akinek ez úton is köszönöm a szívességet.

²³ Adamik T. (főszerk.). (2010b), *Retorikai lexikon*, Pozsony, Kalligram. 1049.

²⁴ Tóth P. (2011a), Görög egyházatyák a Corvinában I., *Magyar Könyvszemle* 127/2 (2011), 137.

²⁵ Monfasani 1988:184.

²⁶ Németh A. (2013), *A Bibliotheca Corvina görög kódexei* [kézirat, Budapest, 2013. június 28.]. 48, 52.

a keresztény irodalom nagyságai lettek – is hallgatták.²⁷ Nazianzi Szent Gergely fennmaradt művei rétoralkatú szerzőről tanúskodnak és a – főleg Konstantinápolyban elmondott – beszédek jelentik a szerző irodalmi hagyatékának legjavát.²⁸ A Bécsben (Österreichische Nationalbibliothek) őrzött, Suppl. Gr. 177 jelzetű görög nyelvű korvina gerincét Nazianzi Szent Gergely homíliái alkotják.²⁹

b) A latin nyelvre fordított művek közül az Órigenész, Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Vazul írásait őrző korvina-kéziratokra óhajtom felhívni a figyelmet.

Órigenész irodalmi munkássága szinte áttekinthetetlen, pedig ami ránk maradt, az csak egy része annak, amit írt. Az életmű terjedelme szempontjából az egyházatyák közül csak Aranyszájú Szent János és Szent Ágoston hasonlítható hozzá. Órigenész szinte az egész Bibliát kommentálta. A nagyközönség számára homíliákban magyarázott egy-egy szentírási részt. A homíliák közül sok maradt ránk, például a *Teremtés könyvéhez* 16, a *Kivonulás könyvéhez* 13, a *Leviták könyvéhez* 16 beszéd. Mindezek latinul a modenai korvinában (Biblioteca Estense, Cod. Lat. 458) is olvashatóak.³⁰ Az Órigenész-kézirat a Corvina könyvtár patrisztikus anyagának egyik legérdekesebb kódexe, amely nem Mátyás, hanem Beatrix számára készült.³¹

Aranyszájú Szent János (Johannes Chrysostomus, Ióannész Khrüszosztomosz) a kor legnagyobb pogány szónokának, Libaniosznak volt a tanítványa. Előszertettel magyarázta hallgatóinak a Szentírást, beszédeiben „végigcommentálta” a Biblia több könyvét. Levelei is jelentősek. Khrüszosztomosz beszédeiben mintaszerű a retorikai eszközök alkalmazása. A homíliák gyakorlati lelkipásztorként mutatják Aranyszájút.³² A Nemzeti Könyvtár Cod. Lat. 346 jelzetű Aranyszájú-korvinája homíliákat és leveleket tartalmaz. A kódex nagy részét a páli levelekhez írt beszédek teszik ki: 18 homília a Timóteushoz írt első, 6 homília a Timóteushoz írt második, 6 homília a Tituszhoz és 3 homília a Filemónhoz írt levelekhez.³³ Utánuk 3 Olümpiaszhoz

²⁷ Kapitánffy István–Szepessy Tibor (szerk.) (2013), *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia, II.). 212.

²⁸ Ványó L. (1980), *Az ókeresztény egyház irodalma*, Budapest, Szent István Társulat. 602.

²⁹ Németh 2013:94–95.

³⁰ Ványó 1980:401, 403–404.

³¹ A kézirattal a magyar szakirodalomban újabban és részletesen Tóth Péter foglalkozott. Felhívta a figyelmet arra, hogy a téma maga, vagyis a *Genézis* könyvének magyarázata a korabeli Firenze humanista teológiájának egyik legvitatottabb kérdése volt, lásd Tóth P. (2011b), *Görög egyházatyák a Corvinában II.*, *Magyar Könyvszemle* 127/3 (2011), 307–309.

³² Adamik 2010b:577, Ványó 1980:672–673.

³³ Említést érdemel, hogy Szent Pál leveleit Aranyszájú 250 homíliában magyarázta! Ványó 1980:673.

írt levél olvasható. A homíliák és levelek mind Ambrogio Traversari fordításai; az özvegy Olümpiaszhoz írt levelek a vigasztaló levél klasszikus keresztény példái.³⁴

Páli levelekhez írt Aranyszájú-magyarzatok egy másik korvinában is olvashatóak. Tóth Péter részletesen elemezte a modenai Aranyszájú-gyűjteményt (Biblioteca Estense, Cod. Lat. 391). Megállapításai szerint a kézirat tartalma az Aranyszájú műveinek középkori hagyományait egyesíti a humanista újításokkal. Helyet kapnak benne a korai latin fordítások, amelyeket valószínűleg a VI. századi Anianus Celensis készített. Ezek mellé illesztették be az Aranyszájú hét, Pál apostolról írt homíliájának szintén Anianus-féle fordítását. A kézirat végén humanista fordításban Ankürai Vazul, illetve Nagy Szent Vazul egy-egy írása áll.³⁵ Az utóbbi mű, az *Intés az ifjakhoz* (*Ad adolescentes*) a humanisták egyik kedvelt olvasmánya volt. Nagy Szent Vazul írása alapvetően azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a keresztény emberek hogyan viszonyuljanak az antik szerzőkhöz, pogány irodalomhoz.³⁶

Az antiochiai Libanioszt, a IV. század leghíresebb szofistáját Nagy Szent Vazul is hallgatta. A Nemzeti Könyvtár viszonylag kis terjedelmű Basilius-korvinája (Cod. Lat. 426) a *Teremtés könyvét* magyarázó homíliákat tartalmazza. Az egyházatya magyarázatai már a IV. században nagy hírre tettek szert, és különösen nagy népszerűségnek örvendtek a XV. század végén. A *Homiliae in Hexaemeron* fordítója a IV–V. században élt Eustathius volt.³⁷

c) Végezetül a latin nyelven elmondott és megírt művekből szeretném két példára felhívni a figyelmet. Keresztényüldözésektől véres korszakban és zűrzavaros években élt Cyprianus, Karthago mártírhalált halt püspöke. Cyprianus szinte minden írásában prédikál. Általában nyugodt hangon ír, írásainak stílusa elegáns. Témákhöz alapvetően prédikációi és építő írásai tartoznak, azok a művek, amelyek magyarázatokat, útmutatásokat tartalmaznak és buzdító, vigasztaló és apologetikus céllal készültek.³⁸ Az Országos Széchényi Könyvtár Cyprianus-korvinájában (Cod. Lat. 529) található művek közül elsősorban a következő írások érdemelnek komolyabb figyelmet: *De habitu virginum*, *De dominica oratione*, *De bono patientiae*, *De zelo et livore*, *De mortalitate*.³⁹

³⁴ Tóth 2011b:295–296.

³⁵ Tóth 2011b:306–307.

³⁶ Vanyó 1980:590.

³⁷ Vanyó 1980:590; Tóth 2011b:293–294.

³⁸ Vanyó 1980:446–457, von Albrecht 2003–2004:1270.

³⁹ *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek. Cod. Lat. 405 [!450]-556*, hrsg. von András Vizkelety. Budapest, Akadémiai Kiadó–OSZK, 2007. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, 6.), Num. 529, S. 187–189.

Philosztratosz, Cicero és ifjabb Plinius leveleiről fentebb már szóltunk. Az egyházatyáktól is szép levélkorpuszok maradtak fenn. Szent Jeromos alapos retorikai képzettségben részesült. Levelei fél évszázad eseményeit tükrözik. A levél volt Jeromos igazi műfaja, szép latinsága ezekben érvényesült igazán. Az írások tartalmi szempontból nagyon változatosak (családi levél, vitairat, értekezés stb.).⁴⁰ Az episztolák a bécsi Cod. Lat. 644 jelzetű korvinában is olvashatóak.

Összefoglalás és kitekintés

Írásunkban alapvetően az antik szerzők műveire szorítkoztunk, és az előzetesen átvizsgált, kiindulási pontnak tekinthető bővebb állományból igyekeztünk emblematikus darabokat, reprezentatív válogatást bemutatni.

a) Továbblépési pontként magától értetődően a teljes antik retorikai jellegű állomány részletes, listászerű (kódexek, szerzők és művek szerint készített) összeállítása kínálkozik.

Lényegesen nehezebb feladatnak ígérkezik a Corvinában fellelhető összes szónoki, szónoklattani munka jegyzékszerű összegyűjtése és vizsgálata. Mindenek előtt mégis a témához tartozhat majd azon műveknek, kommentároknak az ismertetése és elemzése, amelyeket bár nem antik szerzők írtak, mégis az ókori auktorok beszédeiről és értekezéseiről szólnak, azokat magyarázzák.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat a műveket sem, amelyek később, például a XV. században keletkeztek, és önálló (humanista) műveknek tekinthetőek, tartalmukat tekintve viszont alapvetően (kizárólag) antik forrásokon nyugszanak.⁴¹

⁴⁰ Ványó 1980:782.

⁴¹ Georgius Trapezuntius (1395–1472 k.) grammatika-, dialektika- és retorika-tankönyvei az 1480-as években nagy valószínűség szerint „egymás mellett” állhattak a Corvina polcain. Érdemes Trapezuntius – témánkhoz tágabb összefüggésben kapcsolódó – tevékenységét röviden összefoglalni: Trapezuntius az egyik legjelentősebb római grammatikus, Priscianus művét (*Institutiones grammaticae*) rövidített változatban, katekizmus formájában tette iskolai oktatás számára még használhatóbbá (*De partibus orationis ex Prisciano compendium*, OSZK, Cod. Lat. 428). Retorikakönyvével – elsősorban Hermogenész, Arisztotelész, Cicero alapján – a görög és római retorikai hagyomány szintézisét hozta létre (*Rhetoricorum libri V*, OSZK, Cod. Lat. 281); *Isagoge dialecticája* pedig Arisztotelész tanításán alapuló logikakönyv (ÖNB, Cod. Lat. 2485), lásd: Ekler P. (2007), Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntius-kódexek, Trapezuntius-korvinák, *Magyar Könyvszemle* 123,3 (2007), 265–277.

b) Választott témánkat szervesen árnyalná, ha azt is megvizsgálánk, hogy az antik műveket őrző kódexek kinek a kezdeményezésére, és milyen úton kerültek a Corvinába!

A Corvina könyvtárba kerülés előtt több kódex feltételezhetően vagy bizonyíthatóan Zrednai (Vitéz) János használatában vagy birtokában volt. A jelen írásban ismertetett kéziratok közül – Zrednai (Vitéz) János címere, bejegyzései, javításai; illetve szakirodalmi ismeretek alapján – több darabról feltételezzük vagy biztosan tudjuk, hogy Zrednai (Vitéz) János olvasta őket (ELTE EK, Cod. Lat. 12; BnF, Cod. Lat. 7803; OSZK, Cod. Lat. 370; Berlin, Cod. Lat. 99; ÖNB, Cod. Lat. 644).

Értekes további adatokat szolgáltathatnak a kódexek másolására és illuminálására irányuló kutatások is. Tehát azt is érdemes lehet megvizsgálni a későbbiekben, hogy a kódexeket hol másolták és illuminálták, vagyis „készen” érkeztek-e Itáliából Magyarországra, vagy Budán készültek-e. Azért tűnik indokoltnak ez a kérdés, mert a minket érdeklő korvinák egy jól megfogható hányadát a budai műhelyben másolták és/vagy illuminálták, illetve fejezték be a festést. Az úgynevezett „első címerfestő” tevékenységét a fent említett korvinák közül legalább két kéziratban ki lehet mutatni (OSZK, Cod. Lat. 427, OSZK, Cod. Lat. 426).

Szintén érdemes azt is vizsgálni, hogy milyen szakmai elképzelések és törekvések húzódtak meg a Corvina retorikai állományának gyarapítása mögött? Más szavakkal: mikor és milyen ütemben kerültek be a Corvinába a szónoki, szónoklattani művek, lehet-e a gyarapítást korszakolni, illetve beszélhetünk-e hangsúlybeli változásokról (például patrisztikus szerzők arányának változása a többi görög és római auctorokéhoz képest). A vizsgálat során nyert eredmények alapvetően Taddeo Ugoletto, a *bibliotheca* könyvtárosa szerepének még árnyaltabb rajzát eredményezhetik.⁴²

⁴² Bolonyai Gábor behatóan foglalkozott a kérdéssel. Gondolatmenete és megállapításai szerint Taddeo Ugoletto könyvtárépítő terveit, tevékenységét a Corvina könyvtár állományának frissítése motiválta. A szónoki és retorikai művek – akkortájt bevett – kánonjának bővítésére törekedett; a gyűjtést további szónokok műveire is kiterjesztette; a retorikai hagyomány fő áramlatát pedig deklamációs és kommentáriródalommal egészítette ki, bővebben lásd Bolonyai G. (2012), *Corvina Graeca – A görög irodalom recepciója a 15. század utolsó negyedében Máttyás környezetébe tartozó humanisták munkáin és kézíratain keresztül* (habilitációs értekezés), Budapest, ELTE BTK. 32.

Szentmihályi Mihály *Egyházi énekes könyvének*
kéziratai

A XVIII. században nagy szükség mutatkozott egy új, korszerű katolikus énekeskönyv összeállítására. Ezt a hiányt azonban csak a század legvégén pótolta két terjedelmes nyomtatvány, 1797-ben Bozóky Mihály *Katolikus karbéli kótás énekeskönyve*¹ és Szentmihályi Mihály 1797–1798-ban megjelent kétkötetes *Egyházi énekes könyve*.² Ide sorolhatjuk még az Ányos Pálnak tulajdonított, 1785-ös *Énekek könyvét* is, amely azonban mind terjedelemben mind jelentőségben az előbbi kettő alatt maradt. Mi volt a cél a kötetek összeállításával? Egyrészt az 1700-as évek elején olyan változások mentek végbe a barokk kori vallásosság valamennyi területén – gondolhatunk itt a megnövekvő szenttiszteletre, a búcsúk és missziós alkalmak gyarapodására,³ melyekre nem találtak elegendő és megfelelő éneket a régi könyvekben, új énekanyagot kívántak. A kötetek előszavait olvasva azonban más okok is kiviláglanak.

Ányos Pál ezt írja:

„Szükséges volt az Evangéliom, és Anyaszentegyháznak Lelke szerént való énekeket elrendelni, hogy mind a Lelki Atyáknak, mind pedig magoknak a híveknek is legyen helyes módjok, és okok annyi sok zur zavar énekeket, mellyekkel a jó énekek fogyatkozása miát csúfoltatott az isteni szolgálatot illető tisztaság, kiltani megyéjebűl, és énekesseiket kötelezni istenessebb és lelkebb énekekre.”⁴

¹ Bozóky M. (1797), *Katolikus karbéli kótás énekeskönyv*, Vác, Gottlieb.

² Szentmihályi M. (1797–1798), *Egyházi énekes könyv*, Eger, Püspöki.

³ Papp Géza, Papp Ágnes, A katolikus egyházi népének a XVIII. században, in Szacsvai Kim Katalin (szerk.), *Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon*, Budapest, MTA BTK ZTI, megj. alatt (Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez, 2.). Ezúton szeretném megköszönni Papp Ágnesnek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségét, és hogy a megjelenés alatt álló jegyzeteit rendelkezésemre bocsátotta.

⁴ Ányos P. (1785), *Énekek könyve*, Pest, Landerer Mihály, [A2r]. Az idézett szövegeket mai helyesírás szerint, a nyelvjárási sajátosságokat megtartva közöltem.

Szentmihályi pedig így fogalmazta meg:

„Nyilván való az, hogy Hazánkban írásbéli számtalan új Énekek a régiekhez érkeztek, mellyeknek nótái dicséretesek ugyan, és szív-ébredtők; de azok közül némellyeknek értelmi vagy homályossan, és fogyatkozásokkal írva vagynak, vagy az igaz Hitnek titkaival ellenkeznek, és a Verseknek egyeztető zengései azokban hibáznak. Az is való: hogy a jelesbb Csíki Énekes Könyvnek (mely 1719-dikben nyomtatottatott [...]) és több régieknek nyomtatványi vagy éppen elfogytak, vagy pedig elfogyása miatt drága áron vétettek, ez okáért a Kántorok gyakorta némelly jövevény, írott hibás Énekeket akarattok ellen is kéntelenitetnek énekelni.”⁵

Ezek szerint az énekszövegek sokszor ellenkeztek az egyház tanításával. Máskor a dallam nem felelt meg a jó ízlésnek. És égető problémaként merült fel, hogy a régi énekeskönyvek vagy elfogytak, vagy – mivel kevés volt belőlük – megfizethetetlen árat kértek értük. A régi énekeskönyvek alatt Kájoni János *Cantionale catholicum*ának második (1719-es)⁶ illetve a *Cantus catholici* különböző⁷ kiadásait értették. Ez utóbbit ugyan a XVIII. században többször is utánnyomták, de ezek többé-kevésbé változatlanok XVII. századi előzményeikhez képest, az új igények kielégítésére nem lehettek alkalmasak.

Ezt a problémát több egyházi vezető felismerte, köztük Eszterházy Károly, egri püspök is, aki 1775-ben körlevélben fordult a kerületi esperesekhez, hogy kántoraik által gyűjtsék össze és küldjék el a településeiken használt és arra érdemesnek tartott énekeket, lehetőleg kottával együtt.⁸ A szerkesztőbizottság élére Szentmihályi Mihály tarnamérai, majd boconádi plébános (később esperes és egri kanonok) került. Az első kéziratos és hangjegyes tervezet hosszú éveket vett igénybe, az első cenzori jelentés azonban mégsem volt kedvező, így Szentmihályi átdolgozta az énekeskönyvet. Az iratok tanúsága szerint Eszterházy egészen az utolsó pillanatig ragaszkodott a kottás kiadáshoz, ez azonban mégsem sikerült neki, mivel az egri nyomda ekkor még nem rendelkezett hangjegyek nyomtatására alkalmas felszereléssel, a megjelenéssel tovább várni pedig nem akartak. Erre Bárdos Kornél egyetlen okot talált: a püspök félt, hogy nem éli meg a kötet megjelenését (és valóban a következő évben, 1799-ben meg is halt). A szerkesztés munkálatait még egy esemény zavarta meg, Bozóky Mihály, pilismaróti iskolamester levele, aki

⁵ Szentmihályi 1797: viii.

⁶ Kájoni J. (1719), *Cantionale catholicum*, Csíksomlyó.

⁷ A *Cantus catholici* az 1651-es, első kiadás után megjelent még: 1675, 1703, 1738; illetve 1674-ben azonos címmel, de lényegesen más szerkesztési elvekkel és tartalommal. Erről bővebben: Papp Á. (2012), Ki volt az 1674-es *Cantus Catholici* szerkesztője? in Szalay Olga (szerk.), *Tükröződések: Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene kutató-zene történetész tiszteletére*, Budapest, L'Harmattan-Könyvpont. 515–533.

⁸ Bárdos K. (1987), *Eger zenéje 1687–1887*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 36–39.

beszámolt az elkészült és cenzori engedéllyel rendelkező énekeskönyvéről, és felajánlotta Szentmihályinak a társulást. Ez abból a szempontból jó ajánlatnak tűnt, hogy a váci nyomda vállalta a kották nyomását, ugyanakkor a két püspök – többszöri levélváltást követően – ellenezte a közös kiadást. Ennek részleteire azonban most nem térnék ki, kanyarodjunk vissza Egerbe.

Szentmihályi énekeskönyve tehát bő húszévnyi munka után 1797-ben megjelent. Az előkészítési munkálatok csaknem negyed századából azonban rengeteg kéziratos dokumentum maradt ránk, amelyek jól mutatják a terveket, a munkafolyamatokat és a forrásokat. (Illetve fennmaradt a kötettel kapcsolatos levelezés egy része is, amelyről azonban szintén nem lesz most szó.) Mindezeket ma Egerben, az Érseki Levéltárban őrzik.⁹ Ezeknek a dokumentumoknak a létezése egyáltalán nem ismeretlen a népénekkel, lelkeségi irodalommal foglalkozók és a szakirodalom számára. Az elmúlt évtizedekben többen is vizsgálták. Így Bárdos Kornél az *Eger zenéjében* számol be róla, hogy megtalálta a kéziratos kottás tervezetet, és átadta Rajeczky Benjaminszéknek, hogy értékelje a dallamanyagot, és határozza meg annak helyét a népének történetében.¹⁰ E felkérésnek Rajeczky eleget is tett, amelyről egy *Vigiliában* megjelent cikk tanúskodik.¹¹ Legújabbban Papp Géza nyomán Papp Ágnes foglalkozott a témával *A katolikus népének a XVIII. században* című könyv-fejezetében, amely megjelenés alatt áll. Mindebből láthatjuk, hogy a kutatásokat eddig elsősorban a zenészek végezték, azon túl, hogy számba vették, mennyi és milyen jellegű kéziratos anyagot tartalmaz a levéltári egység, elsősorban a dallamanyag állt a vizsgálódások középpontjában, de a szövegeket, szövegváltozatokat, szöveggyűjteményt és azok forrását eddig senki nem vizsgálta behatóbban. Erre vállalkozik a jelen tanulmány.

Kéziratos dokumentumok

Milyen dokumentumokból tevődik össze ez a levéltári egység?

Megtalálhatjuk benne az énekeskönyv nyomdai kéziratát. A kettedrét méretű, vaskos kötet a teljes énekeskönyv anyagát tartalmazza, az énekek ugyanabban a sorrendben követik egymást, mint a nyomtatványban. Eltérés a két dokumentum közt, hogy a kézirat elején, a cenzori engedélyt követően egy püspökhöz szóló ajánlást olvashatunk, amely a nyomtatott változathoz végül kiharadt.

⁹ Eger, Érseki Levéltár A. V. 914. A szám alá tartozó egyes dokumentumoknak nincs külön jelzete.

¹⁰ Bárdos 1987:39.

¹¹ Rajeczky B. (1984), Szentmihályi Mihály „Egyházi énekes könyv”-ének (1797–98) hangjegyes tervezete, *Vigilia* 3 (1984). 172–174.

Fennmaradt kétkötetnyi kottás kézirat, amelyek Papp Ágnes szerint a szerkesztés korai stádiumát megörökítő fogalmazványváltozatok.¹² Az első kötet a teljes egyházi évre közölte az introitus verzusát latinul, az episztola és evangélium szerinti énekeket. A második, végén csonka kötet *Az Egri Püspöki megye Énekes könyvének első részében foglalt énekek tulajdon nótájának Cotti-zatiói* címet viseli. Magyar népénekeken kívül latin nyelvű szertartási énekeket, a mise állandó részeit, himnuszokat, kanciókat stb. tartalmaz. Ebben a kötetben a dallamok rögzítése volt a cél, ezért minden többstrófás éneknek csak az első versszaka szerepel.

Maradtak fenn kisebb, kéziratos énekeskönyvek, amelyeket méretüknél és terjedelmüknél fogva inkább füzeteknek nevezhetünk, legtöbbször esetben nem tartalmaznak kottákat, csak énekszövegeket nótautalásokkal. A *Cantionalia Sacratissimorum Hymnorum pro Agriensi Dioecese* című kötetben az egyházi év ünnepeire való énekeket, valamint egy ciklus episztola és evangélium szerint való éneket találunk karácsonytól a pünkösdi utáni vasárnapokig. Miseénekeket és a jelesebb ünnepekre való énekeket, litániákat, antifónákat olvashatunk az *Énekek, melyek a szentmise alatt és más ájtatosságok alkalmazásával a Sepsizvárosi Szentlélek Isten templomában az egész nép által énekeltek* című kötetben. Nem egészen világos, hogy e kötetek hogyan kerültek a gyűjteménybe: akkor szerezték-e be, mikor Eszterházy énekeskönyvekről gondoskodott a tervezett énekgyűjteménye összeállításához, vagy valamelyik kántor küldte el saját kántorkönyvét vagy annak másolatát.

Megmaradt egy Szentmihályi nevéhez köthető énekes könyvecske, amely a *Libellus Epistolarum et Evangeliorum exemplar primum in originali* címet viseli (az első lapon az *Énekes könyvecske* cím olvasható), és valóban az év vasárnapjaira való evangéliumok és episztolák szerint való énekeket tartalmazza, ugyanazt a ciklust, amely a nyomtatott énekeskönyvben is megjelent. Az első lapon olvasható alcím és az előszó tanúsága szerint maga Szentmihályi állította össze 1796-ban.¹³ Ez magyarázatot adhat rá, miért nem illeszkedik

¹² Papp Géza, Papp Ágnes, A katolikus egyházi népének a XVIII. században, in Szacsvai Kim Katalin (szerk.), *Zenei repertoár és zenei gyakorlat a 18. századi Magyarországon*, Budapest., MTA BTK ZTI, megj. alatt (Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez, 2.).

¹³ Az [I.] lapon: „Énekes könyvecske, melyben az egész esztendőnek folyása szerint minden vasárnapokra rendeltetett Epistolákat és Evangéliumokat az hivatalbéli éneklők kívánságára, és a keresztény hívek tanúságára különös munkával énekbe foglalt és világosságra bocsájtott főtisztelendő boconádi plébános, egri kanonok és patai alsó kerületnek V. esperesse Szentmihályi Mihály 1796. esztendőben böjtelő havának 23dik napján.”

Az előszóban (p. [III]): „Kegyességes Jézus, a te üdvösséges Evangéliumodot és némely Apostolid által írt és minden vasárnapi Sz. misékhez alkalmaztatott leveleket különös énekben foglaltam, hogy ezek által is e földön dicsőítéssel, ugyanis e kis munkámat méltóbban kinek mutathatom?”

Az olvasónak címzett ajánlásban (p. 1–2): „A Kegyes Éneklőnek áldás és üdvösség!

ez a ciklus az evangélium szerint való énekek hagyományába.¹⁴ Erre utalhat a nyomdai kézirat előszavában olvasható megjegyzés is, miszerint: „...öszönött s kötelezett engem [ti. Szentmihályit] arra, hogy ezen énekeknek öszveszedésekhez, alkalmaztatásokhoz és rész szerént készítésekhöz kezdének, hogy így szükséges könyvekkel inkább bővelkednék tágas püspöki meggyéd...”¹⁵ Más énekről ugyanis eddig nem tudjuk, hogy Szentmihályi szerzte volna.

Kántorok kottái

Érdekes és sok hasznos információt tartalmazó csoportot alkotnak azok a dokumentumok, amelyeket a kántorok küldtek be a püspöki felhívásra. Ezek közül hatról tudjuk, honnan származnak, további négyről pedig feltételezhetjük, hogy ebből az okból kerültek a gyűjteménybe. Adács, Jászapáti, Jászárokszállás, Jászjákóhalma, Várkony és Zaránk településekről érkeztek a füzetek, több esetben inkább lapocskák. A kántorok magukat és településüket általában nem nevezték meg – ezt a „boríték” vagy kísérőlevél tartalmazhatta – a neveket más kéz írásával olvashatjuk a lapokon, ez alól csak a várkonyi kántor kivétel. Az ízlések és a használatban lévő énekek sokszínűségét jól mutatja, hogy a beküldött több mint száz ének közt csak kettő ismétlődik. Az énekek közt mindössze egy latin nyelvűt találunk és csak egy zsoltsárt. Ez is jelzi a megváltozott igényeket és elvárásokat a népénekekkel szemben. A kántorok többféleképpen értelmezték a püspöki felhívást. Berényi Sándor, zaránki kántor mindössze hat éneket küldött, de azt többszólamú, orgonakíséretes kottával (lásd az 1/a–b. képeket a következő oldalakon). Az ő változata lehetett az elvárt minta, mivel ekkor Zaránkon – Tarnaméra filiájaként Boconáddal együtt – épp Szentmihályi volt a plébános.

[...] Amit régtől fogva hivatalod szerint óhajtottál, kezedbe bocsátom.

Egynéhányszor hallám panaszkod, hogy e mód szerint írásban sőt nyomtatott könyvecskében is találatnak ugyan énekek, de mivel rész szerént homályosok, rész szerént pedig egyféle versre vagynak készítve, előtted nem kedvesek.

Engem nem annyira a te panaszkod, és kívánságod, hanem lelki fő előjárómnak kegyes intése indított ezen énekeknek is elkészítésére. Késedelmet egyedül okozott a nevezett tágas énekes könyveknek hosszas üdövel lett végezése.

E munka nem új, nem is gyümölcstelen találmány: nem, de a R. Katholika Anyaszentegyháznak különféle énekei főképpen az egyházi solosma könyvben előnkbe adatnak, melyekben (mint az itt versekre szorított Sz. Levelekben s Evangéliomokban) a Szentírás tanítási foglaltatnak. [...]”

¹⁴ Az episzta és evangélium szerint való énekekről bővebben: Papp Á. (2011), „Episzta és Evangélium szerint való énekek”: 18. századi kéziratok kántorkönyvek tanúsága, *Zenitudományi Dolgozatok*, (2011), 151–174.

¹⁵ Szentmihályi 1796:[VI].



1/a. kép. Többszólamú kotta a zaránki kántor kéziratában
 (Alexander Berenyi Cantor et Organista Szarankiensis, p. 2-3.
 Eger, Érseki Levéltár A. V. 914.)

Pintér Imre, várkonyi kántor küldeménye a legterjedelmesebb, ez tükrözi a legszisztematikusabb gyűjtést. Az egyházi év minden jelesebb ünnepére és vasárnapjára közöl egy-egy éneket, továbbá néhány oltáriszentségi és Mária-éneket. De ő sem kottát, sem nótautalást nem ad a szövegekhez. A többiek küldeményei átmenetet képeznek e két megoldás között: a jászapáti kántor tíz, a jászárokszállási kántor négy és a jákóhalmi kántor három énekéhez egyszólamú kottákat találunk.



1/b. kép. Többszólamú kotta a zaránki kántor kéziratóban
(Alexander Berenyi Cantor et Organista Szarankiensis, p. 2–3.
Eger, Érseki Levéltár A. V. 914.)

Jól kiolvasható ezekből a füzetekből, hogy milyen kották, énekeskönyvek álltak a kántorok rendelkezésére. Például a jászapáti kántor tizenkét énekéből tízhez találunk kottát, kettőhöz pedig nótajelzést ad, megjegyzést fűz: „Más [ének], melynek nótája a Zsámbárban vagy, úgy mint Ave Regina coelorum, heroina angelorum, de az első cikket nem kettőztetik” olvashatjuk az *Üdvöz légy, nagy szentségben jelen lévő örök Isten...* kezdetű éneknél. A szöveget magát ez idáig nem találtam egyetlen nyomtatott énekeskönyvben

sem, de a dallam valóban az 1674-es *Cantus catholicus*-ból való. Ugyanígy az *Ó, mely szerelmes vagy én Jézusom...* kezdetű éneknél: „MÁS, melynek nótája a Szelepcsényiben a böti[!] énekek közt vagyon, úgy mint Vide te Sionis filiae.” A szöveg ebben az esetben sem ismert eddig máshonnan, de a dallam forrása valamelyik XVIII. századi kiadású *Cantus catholici*¹⁶ (vagy az 1703-as, vagy az 1738-as). Az ő összeállítása abból a szempontból is érdekes, hogy szövegei közül mindössze egy található meg a korábbi nyomtatványokban. Eszterházy Károly egyházlátogatási jegyzőkönyveiből tudjuk, hogy 1766-ban Jászapátiban milyen énekeskönyveket használtak: „utitur cantionalibus Csiky, Szelepcsényi, Illés et Zsámbár”.¹⁷ A csíki valamelyik Kájoni-kiadást jelenti (valószínű az 1719-est), a Szelepcsényi a *Cantus catholicus*-t, a Zsámbár az 1674-es *Cantus catholicus*-t, Illés pedig Illyés István *Sóltári és Halottas énekeit*. Ezekben, sőt más nyomtatásban sincsenek a szóban forgó énekek, így vagy a kántor saját szerzeményeinek tekinthetjük azokat, vagy – ami valószínűbb – a kéziratok kántorkönyvekben, gyűjteményekben kell kutatnunk utánuk.

Érdekes megoldást látunk azon a kézíraton, amelyről csak feltételezhetjük, hogy kántor küldeménye. Itt nem énekszövegek szerepelnek, hanem az egyházi év rendjében incipiteket sorol fel, amelyek az adott alkalmon, ünnepen énekelhetőek, de minden esetben megjelöli az ének forrását a következő módon: például adventre való ének „Az kereszténységben igaz vallás az hitben in Csiky folio 13”, vagy „Elküldetéek arkangyal Gábriel In Szelepcsényi folio 294”. Ezek azonosítása viszonylag egyszerű volt, főleg azért, mert a lapszámok is szerepelnek: a csíki minden esetben az 1719-es Kájoni *Cantionalét* jelent, a Szelepcsényi lapszámait pedig az 1738-as *Cantus*-éval egyeznek. Eddig a forrásokban semmi újdonságot nem találunk, viszont olvashatunk ilyet is, hogy „Dicsírtessék édes Jézusnak szent neve Ut in missionali fol 1.” Ez már nehezebben feloldhatóknak tűnik, és valóban nem találtam meg egyértelműen, mely nyomtatványból származnak az ilyen meghatározással bíró énekek. A gyanúm az volt, hogy valamely *A Jézus Társaságából való szerzetes papok által Magyar és Erdély országban tartandó Apostoli missiók alkalmatosságával összevgyűlt hívektől énekszóval mondatni szokott ájtatosság* című kiadványból valók, de az általam átnézettekben¹⁸ mindössze három énekre bukkantam

¹⁶ *Cantus catholici ex editione Szelepcseniana*, Nagyszombat, Akadémiai, Hörmann János által, 1703 (RMK I 1679); *Cantus catholici ex editione Szelepcseniana*, Nagyszombat, Akadémiai, 1738 (Petrik I 380).

¹⁷ Kovács Béla (közétevéő) (1997), *Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei: Heves és Külső-Szolnok vármegye 1766–1767*, Eger, Érseki Gyűjteményi Központ. (Az egri egyházmegye történetének forrásai, 1.) 220: Visitatio canonica ecclesiae Jász Apáthiensis cum filiali Kisir, 1766. augusztus 12.

¹⁸ *Ajtatos énekek és imádságok, melyek Seraphicus Szent Ferenc szerzetéből való conventualis PP minorita missionariusok az egri püspökségben tartandó szent missiók alkalmatosságával énekeltek vagy felszóval az ajtatos hívekkel mondatnak*, Kassán, Akadémia, Frauenheim Henrik,

a hétből, és azoknak sem egyezett a lapszáma.¹⁹ Fenntartom azt az elképzelésemet, hogy valamelyik ilyen jellegű kiadvány a forrás. Volt más haszna viszont e könyvecskék átlapozásának. Más nyomtatványokból nem ismert ugyanis az a várkonyi kántor által közölt énekciklus, mely a *Sequntur cantilena pro diebus Dominicis et feriatibus. Die Dominica, Die Lunae, Die Martis* stb.²⁰ címen került be, és a hét egyes napjaira való énekeket jelenti. A missziós nyomtatványokban azonban az általam átnézettek közül mindben benne volt. Jó bizonyíték ez arra, hogy a kántorok ismerték és használták a missziós énekeskönyveket.

Jogos kérdésként merülhet fel, hogy mit kezdett Szentmihályi ezekkel az énekekkel, beledolgozta-e az énekeskönyvbe? A nyomtatvány előszavában így ír: „Vélekedésem ellen nevedett e Könyv; mert résszerént némely gondosbb T. Plébánus Urak, résszerént pedig érdemesbb jó Kántorok nékem erre alkalmatosságot nyújtottak, különösen egybe szerzett Énekeket hozzám küldvén.”²¹ Tehát tudott a kéziratokról, megkapta őket, foglalkozott velük – akár ő írhatta rájuk, melyik kitől származik. Ezt mutatja például a jákóhalmi kántor kottájában az első ének: *A Szentháromságban a második személy...* (lásd a 2/a–b. képeket a következő oldalakon). Egyrészt a szöveget az új nyelvi irányzatok szerint javította: az „az”-okat „a”-kra, a mai használat szerint: az Szentháromságból a Szentháromság, ez szentből e szent lett (ez a jelenség a nyomtatványban is megfigyelhető). Másrészt kihúzott versszakokat, a 12 strófás éneket 8-ra rövidítette. Harmadrészt szavakat, nyelvjárási alakokat cserélt ki benne: oly nagy fint helyett oly nagy fényt ír a 10. versszakban. És mindezek után az ének nem került be a nyomtatványba. Ugyanígy a jászpáti kéziratba is belejavít egy helyen: „Nagy szentség, drága szépség,

1734; *A Jézus Társaságából való szerzetes papok által Magyar és Erdély országban tartandó Apostoli missziók alkalmatosságával öszvegyült hívektől énekezéssel mondatni szokott ájtatosság*, Kolozsvár, 1749; *A Jézus Társaságából való szerzetes papok által Magyar és Erdély országban tartandó Apostoli missziók alkalmatosságával öszvegyült hívektől énekezéssel mondatni szokott ájtatosság*, Győrben, Streibig János által, és találattik Győrött Millner Jakabnál, 1746; *A Jézus Társaságából való szerzetes papok által Magyar és Erdély országban tartandó Apostoli missziók alkalmatosságával öszvegyült hívektől énekezéssel mondatni szokott ájtatosság*, Győrben, Streibig, 1751. A században több mint tíz kiadást élt meg e kiadvány az ország különböző városaiban. Mindegyiket nem volt módom kézbe venni, több kiadásból nem is található példány a mai Magyarországon területén, így viszonylag nehéz ezek vizsgálata.

¹⁹ A szóban forgó hét ének: *Dicsírtessék édes Jézusnak szent neve...* (1734:1; 1749:2; 1750), *Főj el, Szentlélek Úristen...* (1749:2, 1750), *Jertek keresztény lelkek, az istent dicsírni...* (1734:14, 1749:4, 1750), *Szent vagy, uram, szent vagy...*, *Üdvöz légy, Krisztusnak drága szent teste...*, *Uram hiszlek és remélek, tiszta szívből szeretlek...*, *Keresztények, sírjátok, mélyen szomorkodjatok...*

²⁰ *Pro gloria et laude Dei Omnipotentis et in honorem Sanctae Matris Ecclesiae has cantilenas insertas propriis suis Cantionalibus et scriptis extraxit Cantor Várkonyiensis Emericus Pintér, anno 1775to, 29–35.*

²¹ Szentmihályi 1797:X.

A Cantore Jákóhalmensi.
DE Venerabili Sacramento.

*Az Szent Háromságban a második Személy,
 Az kit az Atyával egyenlőnek itéli,*

*Az Szent Szűznek méhében.
 Öltözött Emberségben. *Világnak**

Mennyajunknak Szabadulásáért.

*Gabriel Archangyal, Mentül Küldetett, Isten akarat,
 tyát Szűz Tőle meg vett. Hogy Isten se Szűs,
 lana, s. Méhben fogantatna; de nem Atyától, nem
 Férfiútól, hanem Szent Lélektől.*

*Az Isteni Remény a kis Természetek, Istenit s Embert
 Özve ferkertetett; de meg nem változtatva, egyiket
 sem bolygatta, mind Isteni, s mind Emberi Gen meg-
 hagyatott.*

*Igy az Isten ~~A~~ Küldtül Szűzen Küldetett, ki a Szent
 Atyában nekünk el Lejtetett, Lelekünk Jelelőre;
 Menyben Velelőstör, ha tisztán gyakoroltán, vesz,
 Szűk s. vele Elűnk.*

2/a. kép. Javítások a jákóhalmi kántor kéziratában
 (A Cantore Jákóhalmensi, p. 1–2. Eger, Érseki Levéltár A. V. 914.)

Teoté Kulcsében felegetett Teotel, itt a Szent Három
 liort fejtésben, minden kis moztájában, vagyon ő
 Alanyában, Geozlen egy Isten, az három Személyben.
 Maria hogy Szólla legyen Isten felet, az világ valtoja
 Száz meheben be ment itt is hogy ez en Teotel, es
 hogy ez az én vérem, kenyérnek, es Dornak kúbo
 Kéiben megyen.
 Amint Maria, Tiskosan Lelkiben, látta az Urat úlni, jöve,
 ges éreketben, két Szarphint Szarphokkal, Fejé,
 es lábát Tollakkal, az földön, ahajja érteni,
 hogy Astenigei s. Embersége.
 Szentsejben az látás, nyilván mutattatik, mert itt
 mind az Isteneg, s Emberség tártatik, hogy világ,
 az Született, Keresztre fogatott, Istenige, esak
 lón es kéjve, lácsot Embersége.
 Ugyan e Szent Kenyer, mellyel itt segestünk, ez Szentsej
 ben hozánk, földel alatt vezünk, a Szentel Szeg
 dege, ki földöt Dicsősége; nekünk pedig ^{amiglen} ~~es~~ ^{amiglen}
~~itt a meg~~, be földöt Dicsőségünk.
 Szentel Boldogsága, a Szent Háromság Isten, ki világ
 lágotan ok, nézneh nem úgy mint itten; mert
 a Teot Gyarlósága, földi Zomlandósága, oly nagy
^{fényt} ~~fényt~~, hathatos Isten, es nem viselhetne.
 Örök bölcseségü s. hatalmú méltóság, minden jók,
 Kat tellyes, Isteni Gyaldagság, Ioha
 C. 14.

2/b. kép. Javítások a jákóhalmi kántor kéziratában
 (A Cantore Jákóhalmensi, p. 1–2. Eger, Érseki Levéltár A. V. 914.)

üdvösséges áldozat / Mennyeiből[?] földiéhez változtatott ábrázat” helyett „Nagy csudával s hatalommal változtatott ábrázat” lett. Ez az ének sem került be a nyomtatott változatba.

Azért természetesen vannak olyan énekek is, amelyeket Szentmihályi felvett a nyomtatott énekeskönyvébe, de ezek közt viszonylag kevés az, amelyeket – jelenlegi tudásunk szerint – csak a kántor kottájából ismerünk, javarészt megtalálhatóak valamelyik korábbi énekeskönyvben. (Ezeket a táblázatok foglalják össze a tanulmány végén.) Korábbi nyomtatványokból nem, csak a kántorok kottájából ismert például a *Világnak négy része...*, *Hol vagy, én kedvesem...*, *Szent Márk napján szentül örvendjünk...* vagy a *Dicséjétek, tiszteljétek, keresztény népek...*, stb. kezdetű énekek. Több olyan szöveget találunk, amely korábbi nyomtatott forrásból ugyan nem ismert, de az *Egyházi énekes könyvvel* egy időben megjelent Bozóky-féle gyűjteményében megvan. Érdekes megfigyelni, hogy Bozóky énekeskönyvével, illetve a *Bozóky Mihály énekgyűjteményének*²² nevezett kézirattal legalább akkora rokonságot mutatnak e dokumentumok, mint Szentmihályiéval. Ez leginkább azt jelentheti, hogy közkézen forgó, szájhagyomány vagy kéziratok útján terjedő énekanyagról van szó, amely a hivatalos gyűjteményekben nem szerepelt.

Megőriztek az utókornak szövegváltozatokat is e kéziratok, például a *Ki ad én fejemnek...* kezdetű ének esetében. Népszerű lehetett az ének a környéken, mert több változata is ránk maradt. Egyrészt szerepel a nyomtatványban. Ehhez képest apróbb változtatásokkal közli a zaránki és az adácsi kántor. Harmadik szövegváltozata(?) egy szintén környékbeli településről, Jászfényszarurol, az ottani kántor-énekeskönyvből ismert.

<i>Szentmihályi</i> ²³ 10 vsz.	<i>Zaránki, adácsi kántor,</i> 1 vsz., kottával	<i>Jászfényszarui ék.</i> ²⁴ 10 vsz.
Ki ad én fejemnek, Vizet két szememnek, Hogy bús óhajtással, Sűrű könnyhullással Sirassam bűneim, Számptalan vétkeim?	Ki ad én fejemnek, Vizet szemeimnek, Hogy mind éjjel-nappal, Sűrű könnyhullással Sirassam bűneim, Rossz cselekedetim?	Ki ad én fejemnek, Bánatot szívemnek, Vizet szemeimnek, Hullást könnyeimnek, Gyászt életemnek.

²² *Bozóky Mihály énekgyűjteménye*, [1775 körül]. (Stoll nr. 1091; OSZK FM 1/1663.)

²³ Szentmihályi (1797):146–147; *Az Egri Püspöki megye Énekes könyvének első részében foglalt énekek tulajdon nótájának Cottizatiói*, 21–22 (nr. 70).

²⁴ *Jászfényszarui énekeskönyv* [1788], Jászfényszaru, 240–241 (Stoll nr. 1105; Vác, Egyházmegyei Könyvtár 219.337). Szádoczi Vera (2015) A Jászfényszarui énekeskönyv, in Bogár

A nyomtatott énekeskönyvben és a kottás tervezetben szerepel egy másik bűnbánati ének, szinte azonos kezdősorral és tematikával. Ennek is ismert egy szövegváltozata(?) a Jászfényszarui énekeskönyvből.

*Szentmihályi*²⁵

10 vsz.

Ki ad vizet én fejemnek?
Kútforrást két szememnek?
Nagy bánatjában szívemnek,
Folyjon árja könnyemnek,
Undoksága, sokasága,
Hajam szálát meghaladja
Temérdek bűneimnek,
Boldogsága, bátorsága,
Ezek miatt vidámsága
Nem lehet én lelkemnek.

*Jászfényszarui ék.*²⁶

5 vsz.

Ki ad vizet én fejemnek,
Könnyhullatást szememnek,
Hogy sok mocskát életemnek,
Undokságát vétkemnek,
Sirathassam, áztathassam,
Lelkemet vigasztalhassam,
Szívemben újulhassam,
Bátorságban, vigasságban
Istenemet szolgálhassam,
Bűnöktől távozhassam.

Nehezen eldönthető, hogy a közölt 5 strófa egy ének szövegváltozatának tekinthető-e, vagy inkább két, három, négy különálló éneknek, netán egy idegen nyelvű (latin?) ének különböző fordításainak, parafrázisainak. A különálló énekek mellett szól, hogy különböző a strófaszervezetük és más-más dallamra énekelték az egyes variánsokat.

Összegzésként elmondható, hogy a Szentmihályi Mihály *Egyházi énekes könyvéhez* kapcsolódó kéziratok dokumentumok sok érdekességet rejtnek magukban. Igen gazdag anyag, amelynek számbavétele már több alkalommal megtörtént, de a lelkiségi irodalommal zene- és művelődéstörténettel foglalkozó kutatók számára még sok újdonságot tartogathat.

Judit (szerk.), *Régi magyar népelemek és imádságok*, Budapest, MTA–PPKE Barokk irodalom és lelkiség kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 11.) 241–264.

²⁵ Szentmihályi (1797):144–146; *Az Egri Püspöki megye Énekes könyvének első részében foglalt énekek tulajdon nótájának Cottizatiói*, 22 (nr. 72).

²⁶ *Jászfényszarui énekeskönyv*, 238–239.

Kezdősor	CC 1651	CC 1674	CC 1675	Kájoni 1676	Kájoni 1719	Náray	Ilyés 1693	Bozóky	Szent- mihályi	Egyéb
VÁRKONY										
<i>Ah, jaji, a keresztfán függessz, értem haló Jézusom...</i>										nincs
<i>Atya, Fiu Szentlélek egy Isten...</i>										nincs
<i>Csótörökön dicsírtessek tőlünk Isten tiszteltesek...</i>										missziós
<i>Dicsírd Ston Megváltódat...</i>				x	x					Hajnal 1629
<i>Első napján szombatnak a Máriák indulának...</i>				x	x					
<i>Ez nap nekünk dicsíretes nap...</i>	x	x	x	x	x			x		
<i>Felkelvén Mária, Úr Jézus szent anyja...</i>									x	nincs
<i>Felámadt Krisztus ez napon, alleluja...</i>	x		x	x	x					nincs
<i>Hallgasd meg kérésünk, kegyes szíű Jézus...</i>										nincs
<i>Harmadnapon Isten keze...</i>										missziós
<i>Hatalmas Úristen, hozzád folyamodunk...</i>										nincs
<i>Hogy Gábrriel üdösséggel mennyből leszálla...</i>										nincs
<i>Hozzád kiáltunk felséges Istenünk...</i>										nincs
<i>Íme, egykor Szent Istvány Istenben jeldlla...</i>				x				x		nincs
<i>Isten a firmamentot mint erős fundamentomot...</i>										missziós
<i>Istenek hű szolgája, őriző szent angyal...</i>										nincs
<i>Az Istennek szent angyala...</i>		x				x				
<i>Itt vagyok Krisztus szent Teste...</i>				x	x			x	x	
<i>Jer, dicsírjűk ez mai napon a mi Urunkat...</i>	x		x	x	x					
<i>Jézus, szent szívek aranyja...</i>				x	x					
<i>Kegyes és kegyelmes szép Jézusom...</i>										nincs
<i>Kelj fel már álmodból, szűz szent Anyánk...</i>										nincs
<i>Kérésünk hallgasd meg, nagy irgalmű Isten...</i>								x		
<i>Keresztfán kint vallott kegyelem kútfeje...</i>				x	x		x			x
<i>Kövai vala Krisztus csudjait népnék sokságal!]</i>	x		x	x	x			x		x

Kezdősor	CC 1651	CC 1674	CC 1675	Kájoni 1676	Kájoni 1719	Náray	Illyés 1693	Bozóky	Szent- mihályi	Egyéb
VÁRKONY										
<i>Krisztus feltámadta, mi bűnünket elmossa...</i>	x		x	x	x			x		
<i>Krisztus halált meggyőzé...</i>	x		x	x	x			x		
<i>Krisztus mennyben felméné, nekünk helyt...</i>			x		x			x		
<i>Krisztus szemedésértül iltik ma emlékeznünk...</i>					x				x	
<i>Magyarország fundálója...</i>										nincs
<i>Mária négyen városba...</i>										nincs
<i>Mikor Mariához az Isten angyala...</i>					x			x	x	
<i>Mondj éneket, szegő nyeltem szentséges Úr Testének...</i>				x	x			x	x	
<i>A nap nagy haragnak napja...</i>	x		x	x	x		x		x	
<i>Negyed napon Írás tartja...</i>										missziós
<i>Pünkösd napja bétékén...</i>					x					
<i>Ó, édes Megváltóm, ne nézd bűneimet...</i>					x				x	
<i>Ó, Jézus, hívek öröme, téged éhezők kenyere...</i>										
<i>Ó, kegyes Szűzanya, egek nagy asszonya...</i>					x			x	x	
<i>Ó, szentséges, ó, kegyelmes, édeséges Jézusom...</i>								x		
<i>Ó, szép Jézus, ez új esztendőben...</i>		x	x	x	x			x	x	
<i>Penteeken mint hatod napon...</i>										missziós
<i>Remétségem te légy nékem...</i>										Balassi Istenes énekek 1633
<i>Remétségem vagyok nékem...</i>		x								
<i>Szentháromság és csak egy Istenség...</i>				x					x	

Kezdősor	CC 1651	CC 1674	CC 1675	Kájoni 1676	Kájoni 1719	Náray	Illyés 1693	Bozók	Szent- mihályi	Egyéb
VÁRKONY										
<i>Ah, jaji, a keresztfán függessz, értem haló Jézusom...</i>										nincs
<i>Szent Márk ünnepe minden napján Szent Istent áldjunk...</i>										nincs
<i>Szent Péter apostol nagy dicséretit...</i>						x				
<i>Szörnyű csudát épít ma az menyeyi tűz...</i>					x					
<i>Szűz Mária hét fájdalma...</i>				x	x					
<i>Szűz Mária, kegyes anyja, Szentháromságnak leánya...</i>	x		x	x	x			x	x	
<i>Új csillag jelent az égen...</i>		x	x	x	x			x	x	Nagyölvédi
<i>Uram hiszlek és reménelek...</i>										
<i>Úr-vagyon a kenyér szímben...</i>				x						
<i>Téged, Isten magosságban mi dicsírünk...</i>										missziós
<i>Vásárnapot, ó keresztény...</i>									x	missziós
„ÉNEKES” FÜZET										
<i>Bizomány nagy hedved, Istennél érdemed...</i>										nincs
<i>Dicsjűtétek, tiszteljétek, keresztény népek...</i>								x	x	
<i>Így énekel a Szűz Anya, hogy szent fiát elnyugossza...</i>										nincs
<i>Így szól Máriának Gábrriel arkangyal, menyből lebocsátott követ...</i>										nincs
<i>Írott törvény Mojsésnek, első fiú születésének...</i>										
<i>Lelkünk üdössége, Mária méhbe szép hajnalkor jöve...</i>										nincs
<i>Szentháromságnak az én életemet...</i>								x	x	missziós
<i>Szeretlél engemet, szeretlek tégedet...</i>									x	Nagyölvédi

Kezdősor	CC 1651	CC 1674	CC 1675	Kájoni 1676	Kájoni 1719	Náray	Ilyés 1693	Bozóky	Szent- mihályi	Egyéb
ZARÁNK										
<i>Akarod, édes Jézusom...</i>						x				
<i>Disztrates az gyermek, ki ez nap születék...</i>	x		x	x	x				x	
<i>Jézus, édes emlékezet...</i>	x	x	x					x		Hajnal 1629
<i>Ki ad én fejmemek, vizet szemeimnek...</i>									x	más vált.
<i>Ó, szüzek szent szíze, nagyszonyunk...</i>								x		
<i>Szörnyű halál, ime hol áll, lest hányván életünknek...</i>	x		x	x	x		x		x	
JÁKÓHALMA										
<i>Mit járado, mit bánkódo, én lellem, mit sírsz...</i>										nincs
<i>Szent Márk napján szentül örvendjünk, Teremtőnket általa dicsűrjük...</i>										nincs
<i>A Szentháromságban a második személy...</i>										nincs
ADÁCS										
<i>Ki ad én fejmemek, vizet szemeimnek...</i>									x	
<i>Mint a szép hives patakra a szarvas kívánkoszik...</i>	x		x	x	x		x		x	
<i>Üdvöz légy, szent kenyér...</i>								x	x	

Kezdősor	CC 1651	CC 1674	CC 1675	Kájoni 1676	Kájoni 1719	Náray	Ilyés 1693	Bozóky	Szent- mihályi	Egyéb
JÁSZAPÁTI										
<i>Ég, föld Teremtője, felséges Isten...</i>									x	nincs
<i>Kegyes és kegyelmes szép Jézusom...</i>										Bozóky kézirat, Jászfény- szarui-ék.
<i>Ki ad nekem szárnyakat, mint szelíd galambnak...</i>										Jászfény- szarui?
<i>Nagy szentség, drága szépség, üdvösséges áldozat...</i>										nincs, kotta CC 1703, 1738
<i>Ó, mely szerelmes vagy én Jézusom...</i>								x		
<i>Ó, szentséges Szakramentom, isteni nagy méltóság...</i>								x		
<i>Ó, szépséges, ó kegyelmes, édes Jézusom...</i>								x		
<i>Szerelmes, édes Jézusom, imádlak tégedet...</i>								x		
<i>Téged, Isten áldlak e szentségben...</i>										nincs
<i>Üdvöz légy, e nagy szentségben jelen lévő örök Isten...</i>										nincs
<i>Üdvöz légy, szent kenyér, kit élme föl nem ér...</i>								x		
<i>Világnak négy része, országok sok része sietséggel jöjjetek...</i>										nincs
JÁSZÁROKSZÁLLÁS										
<i>Hol vagy, én kedvesem, Jézus, szerelmesem...</i>										nincs
<i>Ó, én szerelmes Jézusom, édes, édes Megváltóm...</i>										nincs
<i>Ó, Jézus, emberségben ültözött istenség...</i>										nincs
<i>Ó, nagy szentség, lelki szépség...</i>									x csak az 1-2. sor egyezik	

A Váci Püspöki Consistorium működését
meghatározó statutum
(1719)

A Váci Püspöki és Káptalani Levéltár állományában található egy *Protocolla Actorum Consistorialium* névvel jelzett sorozat. Ehhez jelenleg 39 kötet tartozik, évkörük 1719-től 1848-ig terjed. Tanulmányomban a *Consistorium* megszervezéséről, és kánonjogi jelentőségéről kívánok elsősorban a saját kutatásaim alapján beszámolni, mivel ennek a témakörnek külföldi szakirodalmi is alig van, magyar pedig egyáltalában nincs; és maga a váci iratanyag is teljesen feldolgozatlan, a kötetekhez – két évtől eltekintve – még kortárs mutatók sincsenek.

Az egyházkormányzatban kulcsszereplő a megyéspüspök, aki feladatait egy általános helynök segítségével, aki szinte a teljes megyéspüspöki kormányzati jogkörrel eljárhat, látja el.

Ez így működött Vácott is, mígnem 1718 januárjában a király gróf Althann Mihály Frigyes személyében olyan főpásztort jelölt a Váci Egyházmegye élére, akinek kinevezése mögött sokkal inkább összbirodalmi politikai érdekek, semmint lelkipásztori jellegű megfontolások álltak.

Althann Frigyes a Birodalom egyik, évszázadok óta meghatározó jelentőséggel bíró családjából származott: a család folyamatos emelkedése a társadalmi ranglétrán a XVII–XVIII. század fordulóján, éppen Frigyes személyében érte el a csúcspontját. Ekkor számos családtag viselte a legmagasabb politikai és katonai udvari tisztségeket, köztük Frigyes apja is, aki ezen gyermeke születésekor a Morvaország és Szilézia határán lévő Glatz Grófság helytartója volt. A tehetséges fiatal gróf egyházi pályára lépett, és teológiai, majd mindkét jogi doktorátus, valamint többek között – történetünk szempontjából ez a legfontosabb – egy olmützi kanonokság birtokában kezdte meg gyorsan magasra ívelő pályafutását.

Húszegynéhány évesen már diplomáciai sikereket arat a Szentszék és a Birodalom közti ügyek intézésében. Mintegy harminchárom éves, amikor az egyik legfelsőbb egyházi bíróság, a Rota Romana tizenkét bírása (*auditor*) közé a császár javaslatára a pápa 1714-ben kinevezi; tevékenységét itt is elismerés övezi, és már ekkoriban nagy jövőt jósolnak neki.

A jelek szerint a császári udvarban is egyre inkább úgy gondolták, hogy ha Althannt egyéni képességei mellett a legnagyobb egyházi méltóságok is

ékesítenék, a birodalmi érdekeket még hatékonyabban képviselő diplomata válhatna belőle. Több kísérlet után, az ügyet alaposan előkészítve 1718. január 4-én a császár aláírta a váci püspökké szülő kinevezését, amelyet június 27-én erősített meg a pápa, majd július 25-én Bécsben Kollonits Zsigmond bécsi (korábban váci) megyéspüspök szentelte fel. Althann grófban (sok más érdekes és gyakran ellentétes személyiségvonás mellett) a feltétlen császárhűség és a Trienti Zsinat szellemisége iránti elkötelezettség is megvolt, így döntenie kellett, hogy *diplomata és püspök*, vagy *püspök és diplomata* lesz: tevékenysége azt igazolja, hogy ő ez utóbbit választotta.

Meg kellett tehát oldania azt a kérdést, hogy ha püspöki székhelyétől, egyházmegyéjétől az összbirodalmi diplomáciai érdekek képviselete miatt akár évekig is távol kell majd lennie – erre a korabeli kánonjog közérdekre tekintettel lehetőséget adott –, a *salus animarum suprema lex esto* (a lelkek üdve a legfőbb törvény) egyházi jogi alapelv értelmében hogyan lehet biztosítani a főpásztori feladatok maradéktalan ellátását.

Itt a kulcskérdés az általános helynökön volt, hiszen ha a püspök távol van, a helynök pedig halál vagy más okból eredő akadályoztatás miatt nem tölt(het)i be hivatalát, akkor a távolság függvényében, a korabeli hírközlés sebességéből adódóan akár hónapokra is tényleges lelki vezetés nélkül marad(hat)nak százezrek. Fordított esetben, azaz ha a megyéspüspök hal meg, akkor a kormányzatban nincs fennakadás: a Székeskáptalan joga és kötelessége a biztos halálhír vétele után a káptalani helynök megválasztása, aki az új főpásztor beiktatásáig minden, a lelki élet szempontjából fontos döntést meghozhat és végrehajthat.

Ez utóbbi esettel Althann püspöknek nyilvánvalóan nem kellett foglalkoznia, az előbbivel viszont igen: ha ő távol van, helynök pedig nincs, akkor egy ilyen helyzet teljesen megalapozott támadási felületet szolgáltat arra, hogy a püspök nem látja el megfelelően a főpásztori feladatait. Ezt viszont tovább lehet görgetni a diplomáciai tevékenység irányába, aláaknázva tekintélyét, hozzáértését, odafigyelését, amivel az általa képviselendő igények érvényesítésének esélyei csökkennek, az ellenérdekű fel(ek)et juttatva esetleges előnyökhöz.

(Itt meg kell jegyezni, hogy az egyházkormányzat rendszerében sem akkor, sem ma nem érvényesül a jelenleg „klasszikusnak” tekintett hármas felosztás a maga teljességében a törvényhozás, az igazságszolgáltatás, és a végrehajtás vonatkozásában. A megyéspüspök tehát mindhárom jogkört gyakorolja a rá vonatkozó szabályok szerint, ebből adódóan, ha egyetlen közvetlen helyettese, azaz helynöke van, akkor annak hatásköre is érinti mindhárom területet.)

A kormányzat folytonosságának biztosítására egy Püspöki Consistorium éppen megfelelt, amelynek alapötletét Althann bizonyíthatóan az Olmützi Egyházmegyéből vette.

Ezt a kormányzati formát Olmützben Karl Liechtenstein-Kastelkorn püspök, korának egyik jeles kánonjogásza vezette be az 1660-as években (aki nem mellesleg Frigyes keresztapja is volt!). E rendszer lényege, hogy a püspök kinevezi az általános helynököt (ami egyébként is kötelező), aki azonban a bevett gyakorlattal szemben nem egyszemélyben hozza meg döntéseit, hanem a püspök kijelöli azokat a személyeket is, akiknek a véleményét a helynök köteles kikérni és figyelembe is venni (*votum deliberativum*) a döntés, vagy a püspöknek adandó javaslat meghatározásánál: ezt az akkori kánonjog nem tiltotta, tehát szabad volt. Egy ilyen jogosítványokkal rendelkező tanácsadó, aki a szabályosan összehívott tárgyalásokon elidegeníthetetlen szavazati joggal bír (ülnök, *assessor*), így gyakorlatilag részese a helynöki jogkörnek, majdnem-majdnem helynöktárs vagy társhelynök. Sőt, és a rendszernek a másik lényege, ha a helynök bármilyen okból a testület ülésén, amelyeknek ő a „született” elnöke, nem tud részt venni, akkor a legrégebben kinevezett assessor átveszi a szerepét úgy az ülés levezetése, mint a döntések végrehajtása terén. Ha pedig az ügy természete miatt az általános és szabályos ügymenet követéséből elháríthatatlan joghátrány származna, akkor a rangidős assessor akár egyedül is dönthet, de facto tehát helynökökké lép elő; más kérdés, hogy utólagos tájékoztatási kötelezettségét az első soron következő ülésen teljesítenie kell (*salus animarum...*).

Ez a rendszer tehát biztosítja a folyamatos ügymenetet a főpásztor távollétének idején, és még a helynök halála esetén sincs fennakadás. A Consistorium tehát végrehajtói, törvényhozói, és bírói jogkört is gyakorol, és ezeket valójában szét sem lehet választani, hiszen például egy plébános büntetésből történő áthelyezése egyszerre ítéletvégrehajtás, de közigazgatási döntés is, hiszen más, ártatlan személyek áthelyezésével együtt jár.

Az Olmützi Egyházmegyét 1711-től Wolfgang Hannibal von Schrattenbach püspök vezette, aki – miután 1712-ben koronabíboros lett – 1714-től mint császári különleges követ állandó jelleggel Rómában tartózkodott. Althann kanonok is ekkor lett a császár előterjesztésére a Rota Romana auditora, tehát bő három évig az olmützi bíboros-püspök és az auditor-olmützi kanonok is Rómában élt. Egyértelmű ismereteink vannak arra vonatkozólag, hogy Schrattenbach jobbkeze a birodalmi ügyek intézésében Althann volt, így az is biztosra vehető, hogy ők ketten rendre megbeszélték az Olmützi Consistorium által a főpásztornak küldött bonyolultabb jogeseteket is. Althann kanonok, aki Olmützben a Székeskáptalan aktív tagja volt jogi jellegű ügyek intézésében, Rómában a vezető oldaláról is láthatta a Consistorium, a társas helynökség előnyeit.

Aligha tévedünk tehát nagyot, ha arra a következtetésre jutunk, hogy Althann megyéspüspökké történt kinevezésétől kezdve az Olmützből ismert és ott bevált rendszer váci bevezetésében gondolkodott.

Annyi mindenesetre tény, hogy Althann 1718–1719 közti diplomáciai tevékenységéről nem tudunk, a jelek szerint kizárólag püspökségével foglalkozott. Szerintem ő maga kért a császártól némi türelmi időt arra, hogy egyházmegyéjében megszervezhesse a Consistoriumot. Az előbb említett megfontolás alapján, hogy tudniillik a császári diplomatát a püspöki feladatok elhanyagolásával ne lehessen megvádolni, nyilvánvalóan magának a császár-királynak is érdeke volt, és az események alakulása is erre utal.

A Consistorium alapötlete, és a hozzá szükséges egyházmegyei szabályozás Liechtenstein-Kastelkorn püspöknek köszönhetően adott volt, viszont Althannnak meg kellett ismernie új egyházmegyéjét, illetve a magyar partikuláris egyházi és a teljes világi jogot, amikkel addig nem igazán találkozhatott. Nyilvánvaló ugyanis, hogy csakis ezek ismeretében lehetett a már meglévő rendszert a váci viszonyokra átültetni.

Althann királyi kinevezése 1718. január 4-én kelt, és már február-márciusból írott nyomai vannak annak, hogy a kormányzás átvételét megkezdte, noha püspökszentelésére – a pápai jóváhagyás megérkezését követően – csak július végén került sor. Szeptemberben megkezdte az egyházmegye kánoni látogatását. A Váci Székeskáptalan és plébánia után – amit biztosan tudunk – novemberben Berkes András helynök társaságában bejárja az egyházmegye déli részeit, a fennmaradt jegyzőkönyvek a Szolnok-Hódmezővásárhely-Szeged-Kiskunhalas-Kecskemét-Tápióság szakasz leírását őrizték meg. Több helyere előre összehívták a lakosságot, hogy körzetenként minden érintettet megbérmáljon, Kecskeméten még ferencrendi papokat is szentelt.

1718–1719 folyamán a püspöki birtokokon a földesúr jogán, élve a világi törvények adta keretekkel, visszaveszi az egykor katolikus templomokat, ezekből a falvakból a lelkészeket is eltávolítja, ugyancsak a törvényes előírások alapján. Már vannak némi nyomai annak is, hogy a Püspöki Úriszéken is végez bizonyos átszervezést. Több településen a plébánosi és kántortanítói illetményeket is rendezi.

Elődei munkáját folytatva ő hozza létre a jogilag rendezett formájú szemináriumot Vácott, ennek alapítólevelét 1719. december 1-jén vagy az azt követő napokban íratja le, és 1720. január 1-jei dátummal írja alá: így ez a nap a Váci Szeminárium (újra)alapításának hivatalos időpontja. Mivel a bíborosi címet aláírásában Althann nem használja, az aláírás legkésőbb december közepe táján megtörtént. A szemináriumi szabályzat megszerkesztéséhez beszerzi a Germanicum és a Königrätzi Szeminárium (megint Olmütz és Glatz tágabb környéke!) szabályzatait: a napirendet gyakorlatilag ez utóbbiból változtatás nélkül veszi át.

Nyilván 1719 első felében, felhasználva a *Canonica Visitatio* során szerzett személyes tapasztalatait is, a Liechtenstein-Kastelkorn püspök által az ol-mühti papság számára 1666-ban kiadott *Monitorium* alapján megszerkeszti az *Instructio Brevist*, amelynek elrendelő Dekrétumát 1719. szeptember 1-jén írja alá. Ezt követően került e mű a bécsi nyomdába, és decemberben már ki is érkeztek példányai a plébániákra. Ezt később, a tapasztalatok alapján átírta, és 1724-ben Nápolyban újra kinyomattatta.

Az *Instructio* nem egyszerű utánnyomása a *Monitorium*nak, hanem – főleg a második kiadása – a helyi igények szerint történt kifejezetten igényes átdolgozás. Ami nem kell, kimarad, bekerül viszont a Habsburg-ház iránti köteles tisztelet: csak pár évvel vagyunk Rákóczi után! Ugyancsak saját előírás – még a *Carolina Resolutio* előtt vagyunk –, hogy körmenetkor az akatolikuskok vagy adják meg a köteles tiszteletet az Oltáriszentségnek, vagy maradjanak otthon, büntetés terhe alatt.

Althann javítja a sajtóhibákat (igaz, az *Instructio*ban is lett néhány), néhol egyértelműbben fogalmaz, a magyar kánonjogi terminusokat alkalmazza, így a *decanus ruralis*ből *archidiaconus ruralis* lesz, de figyel a stilisztikára is: a *plebs* nála már *populus*. A *Monitorium* csak a trienti szabályok hivatkozásait adja meg a szövegbe ékelten, Althann minden korábbi jogforrást is megjelöl, és lábjegyzetben hozza azokat, átláthatóbbá és használhatóbbá téve így az egész művet.

A kiadott szövegből elhagyja a főesperesekre vonatkozó külön szabályozást és az egyházlátogatás rendjének leírását: az a Consistorium szabályzatába kerül be.

És megérkeztünk magához a Consistoriumhoz, illetve a statutumát őrző kötetünkhöz.

A Váci Consistorium szabályzatát megőrző kötet nyilvántartás szempontjából ma már – éppen e kutatás első eredményeinek következtében – része az előadás elején említett, addig 38 kötetes sorozatnak. Eredeti címe: *Liber Consistorialis*, kötésének előlapjára azonban a „Formulare variarum expeditionum pro Officio Episcopale aut Vicarialis deserviens” feliratot ragasztották, gerincére pedig csak a *Formulare* szó került fel.

A kötet szövegeit még bekötetlen ívekre kezdte leírni Geitter János József iktató és irattáros (*registrator et cancellista*), őrá vall az első 127 oldal írásképe, illetve a 129-ig terjedő számozás. A paginálást később többen is folytatták, de némi hibával, a 489 után 499 következik; az utolsó megírt oldalszám az 531. A kötet legvégében, ugyancsak Geitter írásával felvett tárgymutató található, amit a kötet használata során folyamatosan bővítettek, csak az 527–531. oldalak hat formulájának oldalszáma nem került már be a mutatóba.

Az 1. oldalon lévő címlap után a 2–3. lapokon a Consistorium 1719. december 7-én kiadott alapító *Decretum*ának másolata, majd 86 pontban maga

a szabályzat következik, mely papírfelzetes vörös viaszpecséttel és Althann püspöki (itt ez már fontos) aláírásával, ellenjegyzés nélkül december 9-i dátummal záródik. Ezután formulák következnek, amelyek a zarándokútlevétől a papi kinevezéseken és az exhumáláson át az anyakönyvi bejegyzésekig sokféle ügykört érintenek; amire nincs írott formula, azt a szakkönyvekből rendelte a püspök alkalmazni.

A bemásolás során, december 9. és 15. között, mintegy karácsonyi ajándékként érkezett a hír: a püspök bíboros lett. Így a 78. és a 79. oldalakra került bejegyzésre új, az iratokon alkalmazandó titulusa azzal, hogy a címtemplom kijelölése utánra is megadta a típuszöveget.

A kötet ezt követő tartalma, szerkezete arra látszik utalni, hogy Althannt kicsit mintha meglepte volna a kinevezés híre (bár már évekkorábban, püspöki kinevezése előtt is történtek diplomáciai lépések ebbe az irányba), talán pár hónappal későbbre várta. Lehet, hogy az uralkodónak vált sürgőssé Althann diplomáciai bevetése a kinevezés után vagy attól függetlenül, mindenestre valamiféle sietségre, kapkodásra utalnak innentől a bejegyzések.

Itt ugyanis már több tucat formula után következik a székesegyházi főesperesre vonatkozó szabályzat. (Az ő jog- és feladatköre annyival volt bővebb a többi főespereséhez képest, hogy a kispap-jelöltek, a bármely fokozatra felszentelendők, illetve a plébánosjelöltek vizsgáztatását ő elnökölte a Consistoriumban, e téren megelőzve a helynököt, noha e főesperes nem volt szükszerűen tagja a testületnek.)

A szabályzat – ami, mint látjuk, részben nem is igazán a Consistorium feladataival ér véget – a 81. oldalon, 1719. december 15-én került lezárásra, már bíborosi aláírással, de ez is csak másolat.

Ezt követően a díjköteles eljárások tarifái következnek, külön megemlítve a jegyző, az iktató-irattáros, és a futár díjazását egyes iratok kiállítása vagy kézbesítése kapcsán.

Az ítélkezési szünetekről a szabályzat csak általánosságban rendelkezett, ennek meghatározására a 86–87. oldalon került sor, ezt a consistoriumi tisztségviselők esküformái követik. A 90. oldalon a kötet használatának egy érdekes, időben legkésőbbi tanúja bukkan fel: az ülnöki esküformulába ceruzával a „Tridentinæ” mögé a „Vaticanæ” jelzőt is beírták, e formula tehát még 1870 után is használatban volt. A Consistorium ekkor már legalább 20 éve nem működött az Althann által meghatározott szervezeti formában, így e formulát kizárásos alapon a többi egyházkormányzati fórumtól elkülönítetten tevékenykedő Szentszéki Bíróság bírái esetében alkalmazták.

Itt megint szabályzat következik: ezúttal a vidéki főesperesek (*archidiaconi rurales*) számára, a Monitorium szövege alapján, de ugyanúgy alaposan átírva-javítva, miként a kinyomtatott Instructio esetében is tapasztalható. Ide kerül a *canonica visitatiók* szempont-sorozata is, szinte már természetesen, ez is a *Monitorium* alapján; itt viszont egy, a főesperesi szabályzatra utaló

hivatkozásban elfelejtették a sorszámot a módosult fejezetszámozáshoz igazítani.

És itt, a 114. oldalon egy újabb záradék, de megint püspöki címmel, és ugyanez látható a 119. oldalon is: itt ér véget a Consistorium megszervezésekor keletkezett első rész.

Kijelenthetjük tehát, hogy a kapkodás, a sietség jelei egyértelműek: szabályzatok, formulák és esküszövegek egymás hegyén-hátán, kavarognak a püspöki és bíborosi címmel írt záradékok is, ráadásul néhol Althann a már letisztázott és bemásolt szövegeken is saját kezű javításokat eszközölt.

Ugyancsak az események felgyorsulásának jele, hogy némely kérdés rendezése kapkodós volt, vagy el is maradt. Már az alapító decretum megjelöli az első ülnököket, ám Berkes nagyprépost kinevezése csak január 4-én kelt; az ülnöki járandóság pedig – ezt Újfalussy Tóbiás olvasókanonok esetéből tudjuk – csak az első és második ülés (1720. január 10–11.) után, 15-én kerül meghatározásra. A Székeskáptalan saját szabályzattal, sajátos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkező testület, ezért az első években többször is felmerült, hogy a két testület milyen jogviszonyban áll egymással beiktatási, büntető, és hagyatéki ügyekben: ezekről utólagosan, egy-egy jogeset kapcsán döntött a távollévő püspök-bíboros. Kimaradt a rendelkezésekből az is, hogy a Püspöki Consistorium, mint az egyházmegye központi kormányzati szerve, illetve a Püspöki Jóságkormányzóság, mint az egyházmegye működtetését biztosító központi gazdasági szerv milyen jogi és anyagi viszonyban áll egymással. Ezekből is rendszeres, egyes esetekben évekig tartó nézeteltérések, viták, vádaskodások születtek, amelyek a protocollumból, illetve a különféle helyekre azóta szétosztott szalasanagyból egyértelműen kitűnnek.

A kötet másodikként meghatározható, a 120. oldallal kezdődő része már a Consistorium működése során keletkezett. Jobbára formulákról van szó, így lejegyzési idejük meghatározása körülményes, de néhány „mérőöldkövet” már sikerült azonosítani. Így a jelzett 120. oldalra 1721-nél előbb nem írhattak, mert Berkes András helynököt itt püspökként jelölik: heracleai címzetes, és ezzel együtt váci segédpüspöki kinevezése ugyanis 1721-ben történt; vagy például a rendházalapítási formulában bennmaradt a település neve: Hatvan; márpedig ebben az esetben csakis az 1728-as alapítású kapucinus kolostorról lehet szó. Az évszámok és a kézírások alapján is az utolsó bejegyzések a XVIII. század végén keletkeztek, de mint említettem, az egyik esküforma még az 1870-es években bizonyosan használatban volt.

És egy érdekes formula. Ma már nem igazán használt kánonjogi büntetés az interdiktum, amelynek kimondására nincs liturgikus, pontosabban paraliturgikus forma, a feloldozásra viszont igen: így tehát szertartást is olvashatunk a formulák között.

Akármennyire is sietős lett a Consistorium megszervezésének utolsó szakasza, 1720. január 10-én az immár bíboros-megyéspüspök elnöklete alatt

megtartották az alakuló ülést, másnap pedig az első tárgyalásokat. Pár nappal később Althann bíboros is elindulhatott majdnem 10 évre nyúló diplomáciai szolgálatára azzal a tudattal, hogy egyházmegyéjének kormányzatát egy biztos rendszerre állította be. Jól gondolta, a rendszer – természetesen nem kis változtatásokkal – 129 évig működött.

intelliguntur sed tunc
ut patet per caritatem
sacram tunc magis

terti panes qui amicus meus venit de
curas spiritus sancti
magis

sed ad me non habeo quod ponam
magis

ante illum et ille de me respondit
magis

dicit. Toli michi molentibus esse panem
magis

et osium clausum est et pueri mei
magis

meam sunt in cubili et non possunt
magis

suam et dare tibi et ille si puerum dicit
magis

puerum dico vobis et si non dabit
magis

illi suam et op amicus eius sit
magis

ipse imitatum tu vobis suam
magis

et dabit illi quod habet multas
magis

et ego vobis dico parati et dabit

et dicitur et plerumque ut
magis

vobis querite et minime dabitur
magis

querite in venite puerum appetit
magis

Et ego autem puerum parum
magis

panem magis lapidem dabit illi
magis

puerum midium pro puerum
magis

dabit illi. Cui si parit omnis magis
magis

parit illi et scorpionem. Si vero vobis am
magis

pari mali vobis bona data dabit
magis

illis vobis et manentibus parit
magis

celitus de celo dabit vobis
magis

spiritus bonum paritibus

Etiam equus?

3. kép. A Sermones Dominicales 158v lapja, gazdagon teleírva magyar (és latin) glossákkal. (ELTE EKL, Cod. Lat. 98.)

~~Act. 1000~~
 Az nehez igeinek magaszagazrol, mellet az vii
 testamentomban vadnak a b c szent:
 Minden helyben az igeinek igaz ismeret id meg kel ezteni,
 az igeiket vagon minden bezed, mint emet elote meg
 mondani; aert ha valaki az igeinek igaz ismeret id meg
 ismerni, az bezedet sem erit meg; Sokan sok igeiket meg
 minden vednek, hog nem mint az igeinek igaz ismeret
 volna, az kofsegh id igeinek kofole alig el egele igaz ismeretben,
 mint az kofsegh id igeinek kofole alig el egele igaz ismeretben,
 erit vevnek, Nemel igeinek es legyoben Magarazatja helyen
 vagon, Nemelnek innen, My elp az ollan igeikrol vevnek az
 melnek helyen Niren Magarazatja, az drol.
 Alamosna es ige az gorg sotul in elemosini, Magarol est
 Alamosna, Ergalmassag, alamosnat adek, az az ergalmassagban leletem,
 Alfa az gorgoknek judon neg betuok vagon, az elso betu ig
 nevesik alfa, es ig vevnek a, az vevnek ig nevesik omega es
 ig vevnek w, amas ofarert az fi elso talami dologban, al fannak
 mondatik, az omega neveseti allat vtolso ezetiek, az isfornak
 fia elsonak es vtolsonak monga magat, Muforon ig sot, az
 isten latasrol valosfornek vtolso rezuben, en vagon az a es az w,
 Abbeluia, Sidoul, Magarol dixeritok az vntent, amen Sidoul,
 magarol legen vg diakul fiat, Augal, gorgok, magarol port,
 hoz nev mindeneknek, fik az isten ismeret veselik, az Bol
 Balsidoul, Magarol vr, mester, fejedelm, emut in es szo balon,
 Niren erol emekotet. To y rezuben, Bar, Iesu Sidoul, Magn, iesusta
 Bariona sidoul, magarol galannak fia, Bartimeus, timens fia
 Barptoloment, ptoloment fia, Belial sidoul, Magarol gonosz, az
 nyuveltetik az ordog hog minden gonoznak atja legon, lmen az
 gonoz emberok belial fiamak, az sudok kofol mepik emut montyok,
 hog erdetot vosen es ige, hog az ordog nem kaga fel emelavak
 elmenker, Beelzebub sidoul, magarol legoknek kaimanija, (muru
 valem, hog in es szo biddog, mint ha est mondanok biddog,
 Bethlehem sidoul, magarol kanyrak hana, Bethesda sid, es vaz vaki,
 remfalonhoz kofol, melnek es uztben nijai vohpat mosaltatnak
 Vala, magarol az tesi voh vohatnak kaza, Belok, az popanokont
 az Bolokunk vala az biddalom, kofol es fival nevesnek vala,
 Magi, vagon fi es sot es sido sotok monga zumi, Mahghon mat:

4. kép. A Pesti Mihály-Biblia első borítójának belseje, a kötetbe bejegyzett egyik szövegemlékkel. (OSzK Kézirattár, MNy. 81.)

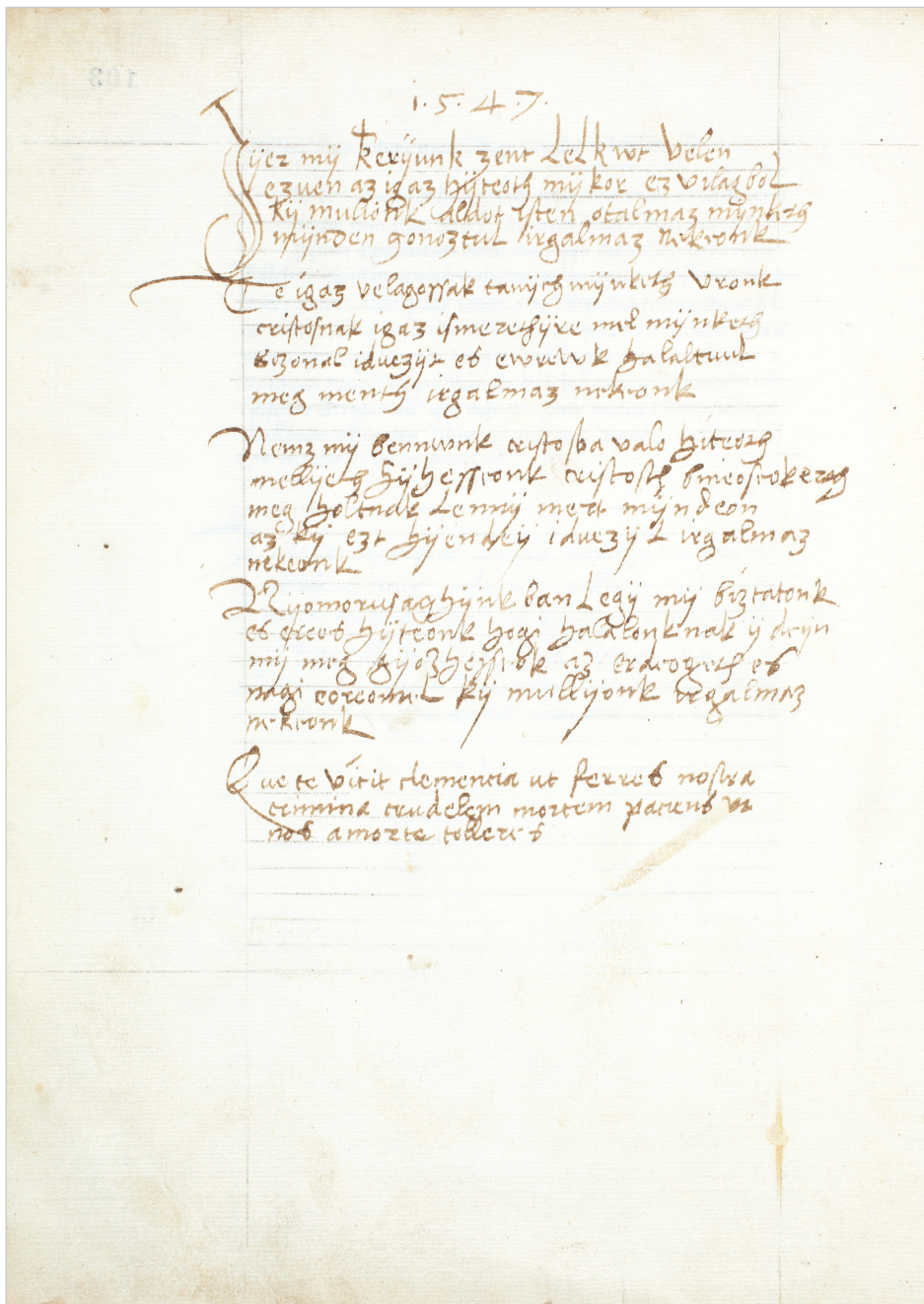
Anzum ihus et mira profectur sed qd
 hysdem muncibus declaratur ymo
 latur et sumitur ihus xpūs domiq
 noster **Communium** Vidimus stellam
 eius in oriente et venimus cum muncibus
 ad orare dominum **post Communium**

Desta quesumus omnipotens
 deus ut que sollempni celebra
 mus officio puritate mentis intel
 ligencia qsequamur **Per dominū**
Sequitur missa secunda Introitus

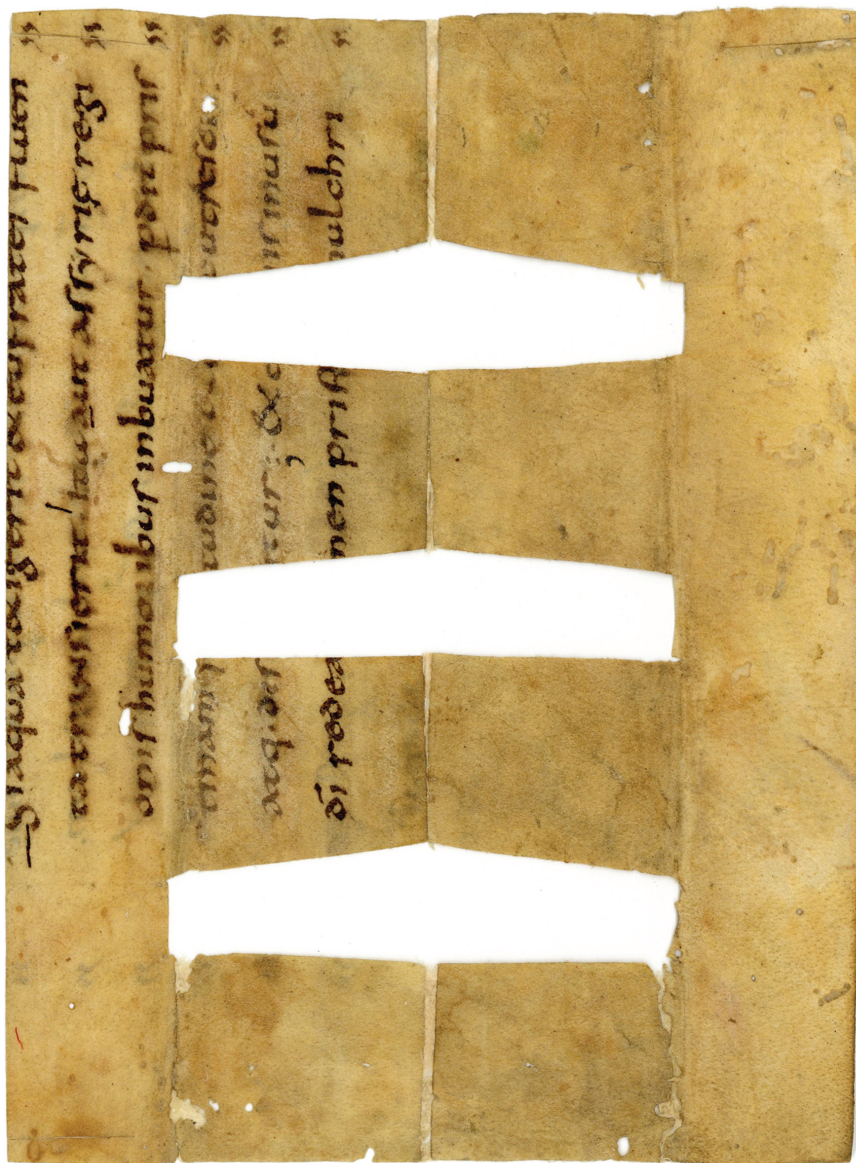
Lux fulgebit hodie super nos
 quia natus est nobis dominus
 et vocabitur admirabilis deus
 principis pacis pater futuri
 seculi cuius regni non erit finis **ps** dominus
 regnavit de throno indutus est indutus est
 dominus fortitudinem et preinxit se **oro**

O quesumus omnipotens deus ut
 qui nova incarnati verbi tui
 luce p fundimur hęc in nro resplend
 eat ope quod p fidem fulget in mente

: karachon napian háynal mise:



6. kép. Imádság a Dubnici krónika utolsó lapjára beírva (103v).
(OSzK Kézirattár, Cod. Lat. 165.)



7. kép. 700.028/Fragm.
Hieronymus, *Commentarii in Ieremiam prophetam*, f. 1va.
(Eredeti méret: 105×140 mm.)

AZ I. SCRIPTORIUM KONFERENCIA PROGRAMJA

(2017. május 11–12., Vác, Püspöki Palota)

MÁJUS 11.

10.00: Ünnepléses megnyitó:

S.E.R. BEER MIKLÓS
váci megyéspüspök

S.E.R. VARGA LAJOS
váci segédpüspök, OKGyK elnöke

Ft. Prof. Dr. SZUROMI SZABOLCS
PPKE rektora

Ft. Dr. FODOR GYÖRGY
prorektor, dékán
PPKE BTK

1. szekció

Elnök: S.E.R. VARGA LAJOS

10.30 SZUROMI SZABOLCS (PPKE)

*A középkori kánonjogi kéziratok állomány kutatásának létjogosultsága
a XXI. században*

11.00 HAADER LEA (ELTE BTK)

Tükröt tartó korrektúrák

11.30 W. SOMOGYI JUDIT (PPKE BTK)

Rövidítési formák itáliai keletkezésű, rejtjelezett kéziratokban

12.00 SZELESTEI N. LÁSZLÓ (PPKE BTK):

Ecsegi prédikációk a XVII. század második feléből

12.30 *Ebédszünet*

2. szekció

Elnök: NAGY LÁSZLÓ

- 14.00 JEREMIÁS ÉVA (ELTE BTK)
Perzsa kéziratok filológiája.
Egy Háfiz-kézirat a Pannonhalmi Apátsági Könyvtárban
- 14.20 VASS CSONGOR (Gyulafehérvári Érseki Levéltár)
A Bóldogságos Szűz Máriának Szíves tisztelője című
kéziratos énekeskönyv
- 14.40 DÖMÖTÖR ADRIENNE (MTA BTK)
Van itt egy kis szabad hely?
Magyar nyelvemlékek (nem csak) a margón
- 15.00 G. MOLNÁR PÉTER (PPKE BTK)
Felix Fabri atya zarándoklatának leírásai
- 15.20 *Kávészünet*

3. szekció

Elnök: TAKÁCS LÁSZLÓ

- 16.00 BÁRTH DÁNIEL (ELTE BTK)
Norma és gyakorlat.
A 18. századi katolikus ördögűzés nyomtatott és kézíratos forrásai
- 16.20 P. KOCSIS RÉKA (ELTE BTK):
„Az ki írta, egy Ave Máriát kér” – kolofoonok az ómagyar kódexekben
- 16.40 DÉNESI TAMÁS (Pannonhalmi Főapátsági Levéltár)
Rotulák: Pannonhalma XVII–XVIII. századi kapcsolatrendszere
gyászjelentések tükrében
- 17.00 MARÓTH MIKLÓS (Avicenna Intézet)
Egy szír kézirat a Turfán-gyűjteményből
- 18.30 *Fogadás*

MÁJUS 12.
4. szekció

Elnök: BOROS ISTVÁN

- 9.00 BABUS ANTAL (MTA KIK):
Nyugati kéziratos hagyatékok az MTA KIK Kézirattárában
- 9.20 MACZÁK IBOLYA (PPKE BTK BILK)
Illyés András kéziratos prédikációi
- 9.40 BALI JÁNOS (PPKE BTK)
Teodalgo Miagriano és Adromene Inuntino
- 10.00 LAUF JUDIT (OSzK)
Centiloquium Vácott – Néhány jelentős kódextöredék a Váci Egyházmegyei Könyvtárban
- 10.20 S.E.R. VARGA LAJOS (OKGyK)
Kéziratos állomány a Váci egyházi gyűjteményekben
- 10.40 *Kávészünet*
- 11.00 A Váci egyházmegyei gyűjtemények bemutatása
- 13.00 *Ebédészünet*

5. szekció

Elnök: MARÓTH MIKLÓS

- 14.00 DOMOKOS GYÖRGY (PPKE BTK):
Az egri székesegyház építésének ügye Ercole Pio levelezésében (1508–1510)
- 14.20 KRÄHLING EDIT (MTA KIK)
Hagymási Bálint Opusculuma és forrásai
- 14.40 JANZSÓ MIKLÓS (SZTE BTK – Szombathelyi Egyházm. Levéltár)
Filippo Alberici Tabula Cebetis-interpretációja
- 15.00 DÓZSA GÁBOR (Váci Egyházm. Levéltár)
Egy szentszéki követ ismeretlen formuláskönyve a XV. század első harmadából
- 15.20: *Kávészünet*

6. szekció

Elnök: BABUS ANTAL

- 16.00 EKLER PÉTER (OSzK)
Antik retorikai művek a Corvina könyvtárban
- 16.20 SZÁDOCZKI VERA (PPKE BTK BILK)
Szentmihályi Mihály Énekes könyvének kéziratai
- 16.40 NAGY GÉZA (Váci Egyházm. Levéltár)
A püspöki consistorium működését meghatározó statutum (1720)
- 17.00 SZOVÁK KORNÉL (PPKE BTK)
A hazai szentszéki formuláskönyvek kiadásának első tanulságai
- 17.20 ADORJÁNI ZSOLT (PPKE BTK)
Szekér és delphin: Pindaros fr. 140b
- 17.40 Zárszó: S.E.R. Varga Lajos – Takács László

A TANULMÁNYOK SZERZŐI

BABUS ANTAL, osztályvezető, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

DÉNESI TAMÁS, igazgató, Pannonhalmi Főapátsági Levéltár

DOMOKOS GYÖRGY, egyetemi docens, PPKE BTK Olasz Tanszék

DÓZSA GÁBOR ZOLTÁN, levéltáros, Váci Püspöki és Káptalani Levéltár

DÖMÖTÖR ADRIENNE, tudományos főmunkatárs, MTA Nyelvtudományi Intézet

EKLER PÉTER, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Levéltártudományi Szakkönyvtár

G. MOLNÁR PÉTER, óraadó oktató, PPKE BTK

HAADER LEA, ny. tudományos főmunkatárs, MTA Nyelvtudományi Intézet

JANZSÓ MIKLÓS, kézirattáros, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

LAUF JUDIT, MTA–OSzK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, Fragmenta Codicum Műhely

MACZÁK IBOLYA, tudományos főmunkatárs, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

MARÓTH MIKLÓS, professzor emeritus (PPKE BTK), akadémikus

NAGY GÉZA BALÁZS, levéltáros, Váci Püspöki és Káptalani Levéltár

SZELESTEI N. LÁSZLÓ, professor emeritus, PPKE BTK

P. KOCSIS RÉKA, doktorandusz, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

W. SOMOGYI JUDIT, egyetemi adjunktus, PPKE BTK Romanisztikai Intézet,
Olasz Tanszék

SZÁDOCZKI VERA, tudományos segédmunkatárs, MTA–PPKE Barokk Iro-
dalom és Lelkiség Kutatócsoport

SZUROMI SZABOLCS, intézményvezető egyetemi tanár, a PPKE rektora

VARGA LAJOS, Váci Egyházmegye segédpüspöke, az Országos Katolikus
Gyűjteményi Központ igazgatója

VASS CSONGOR, levéltáros, Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Székely-
udvarhelyi Gyűjtőlevéltára



SZERZŐK

Babus Antal • Dénesi Tamás • Domokos György
Dózsa Gábor Zoltán • Dömötör Adrienne • Ekler Péter
G. Molnár Péter • Haader Lea • Janzsó Miklós • Lauf Judit
Maczák Ibolya • Maróth Miklós • Nagy Géza Balázs
P. Kocsis Réka • Szádoczki Vera • Szelestei N. László
Szuromi Szabolcs Anzelm • Varga Lajos
Vass Csongor • W. Somogyi Judit



SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

www.szitkonyvek.hu

Ára: 2800 Ft



9 789632 777795